

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

KUR'AN-I KERİM AYETLERİ ÇERÇEVESİNDE DENETİM

Doktora Tezi

Hüseyin YILDIRIM

Ankara, 2024

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

KUR'AN-I KERİM AYETLERİ ÇERÇEVESİNDE DENETİM

Doktora Tezi

Hüseyin YILDIRIM

Tez Danışmanı
Prof. Dr. İsmail ÇALIŞKAN

Ankara, 2024

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

KUR'AN-I KERİM AYETLERİ ÇERÇEVESİNDE DENETİM

Doktora Tezi

Tez Danışmanı

Prof. Dr. İsmail ÇALIŞKAN

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

1- Prof. Dr. İsmail ÇALIŞKAN

2- Prof. Dr. Mesut OKUMUŞ

3- Prof. Dr. İhsan ÇAPCIOĞLU

4- Prof. Dr. Mevlüt ERTEN

5- Dr. Öğr. Üyesi Ayşe UZUN

Tez Savunması Tarihi

10.10.2024

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Prof. Dr. İsmail ÇALIŞKAN danışmanlığında hazırladığım “Kur’an-ı Kerim Ayetleri Çerçevesinde Denetim (Ankara.2024) ” adlı doktora tezimdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

08.11.2024
Hüseyin YILDIRIM

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	I
ÖN SÖZ.....	V
KISALTMALAR.....	VII
GİRİŞ.....	1
I. Araştırmanın Konusu	1
II. Araştırmanın Amacı ve Önemi	2
III. Araştırmanın Yöntemi	4
IV. Literatür Değerlendirmesi	5
V. Tarih Boyunca Denetim	8
1. Denetimin Tanımı ve Denetimle İlgili Kavramlar	8
2. Tarihte Denetim.....	13
3. Müslüman Kültüründe Denetim	16
3.1. Emr-i bi'l-Ma'rûf Nehy-i 'ani'l-Münker.....	17
3.2. Hisbe Teşkilatı.....	32
I. BÖLÜM	41
KUR'AN-I KERİM'DE DENETİMLE İLGİLİ KAVRAMLAR VE İLİŞKİLER AĞI. 41	41
1.1. Denetimle İlgili Allah'ın İsim Ve Sıfatları	41
1.1.1. 'Âlim ve 'Alîm	41
1.1.2. Rakîb	45
1.1.3. Basîr	48
1.1.4. Semî'	51
1.1.5. Habîr.....	61
1.1.6. Hâfız/Hafız	67
1.1.7. Şehîd.....	72
1.1.8. Vekîl	74
1.1.9. Latîf.....	76
1.1.10. Muhît	80
1.1.11. Müheymin	85
1.1.12. Muhsî.....	86
1.2. Denetimde İlişkiler Ağı	87
1.2.1. Allah	88
1.2.2. İnsan	90

1.2.3. Şeytan	95
1.2.4. Kur'an.....	98
1.2.5. Kainat	103
1.2.6. Toplum	107
1.3. Denetimin Varlık Sebepleri.....	114
1.3.1. Dinin Var Olması	114
1.3.2. Yetki ve Sorumluluk Verilmesi.....	118
1.3.3. Nimetlerin Verilmesi ve Varlıkların Musahhar Kılınması.....	126
1.3.4. Emir ve Yasaklamaların Olması	130
1.3.5. Denge ve Düzenin Korunması	135
1.3.6. Dünya ve Ahiret Mutluluğu	139
1.3.7. Keyfiliğin Önlenmek İstenmesi	141
1.3.8. İşlerin Düzgün Yapılması Zorunluluğu.....	143
1.4. Denetimi Engellleyen Unsurlar	147
1.4.1. Nefis	147
1.4.2. Kibir-Gurur.....	151
1.4.3. İstiğna	155
1.4.4. Günahkarlık.....	157
1.4.5. Ahireti İnkâr	160
1.4.6. Dünya Nimetlerini Kaybetme Korkusu.....	163
1.4.7. Allah'ı Gereği Gibi Tanımama.....	166
1.4.8. Tevekkül Eksikliği	168
1.4.9. Takva Eksikliği	171
1.5. Denetimi Etkileyen Unsurlar.....	174
1.5.1. Bilgi.....	175
1.5.2. Şüphe/Zann.....	189
1.5.3. Şahitler	194
1.5.3.1. İnsanların Şahitliği	195
1.5.3.2. Organların Şahitliği	205
1.5.3.3. Diğer Varlıkların Şahitliği.....	207
1.5.4. Amel Defteri.....	210
1.5.5. Melekler	215
1.5.6. Allah'a Kavuşma (Likâ).....	221
1.5.7. Allah'a Döndürülme (Rücû')	223

1.5.8. Hataların Telafi İmkânı (Tevbe)	230
1.5.9. Karakter/Şahsiyet	233
II. BÖLÜM.....	236
KUR'AN-I KERİM'DE DENETİM MEKANİZMALARI VE DENETİM ALANLARI	
.....	236
2.1. İlahî Denetim.....	236
2.1.1. Allah'ın Bizzat Denetlemesi	236
2.1.2. Allah'ın Peygamberlerle Denetlemesi.....	238
2.2. Ferdi Denetim.....	246
2.2.1. Nefis Muhasebesi	246
2.2.2. Kişinin Kendini Denetlettirmesi.....	253
2.2.3. Vicdani Sorgu.....	256
2.3. İctimai Hayatla İlgili Denetimler	260
2.3.1. Kişinin Kendi Hayatı ile İlgili Denetimler	260
2.3.2. Kişinin Kendi Dışındaki İnsanlarla İlgili Denetimler	270
2.3.2.1. Eş ve Çocukları	271
2.3.2.2. Anne-Babası	282
2.3.2.3. Akrabaları.....	290
2.3.2.4. Komşuları	296
2.3.2.5. Diğer Mü'minler	299
2.3.2.6. Diğer İnsanlar/ Diğer İnanç Mensupları.....	308
2.3.3. Toplumsal Denetleme	313
2.3.4. Uluslararası Evrensel Denetleme	315
2.4. Dini Hayatla İlgili Denetimler.....	320
2.4.1. İnanç Denetimi	320
2.4.2. İbadetlerin Denetimi.....	326
2.5. Kurumsal Denetimler	332
2.5.1. Çevre ve Kainatla İlgili Denetimler	333
2.5.2. Gıda Denetimleri	343
2.5.3. Tarım ve Hayvancılıkla İlgili Denetimler	348
2.5.4. Ahlaki Denetimler	355
2.5.5. Asayiş ve Güvenlik Denetimleri	358
2.5.6. Maliye ve Harcama Denetimleri	362
2.5.7. İsrâf Denetimleri	370

2.6. Denetimin Dünyevi ve Uhrevi Sonuçları	378
SONUÇ	387
KAYNAKÇA	390
ÖZET	408
ABSTRACT	409

ÖN SÖZ

Denetim kavramı genellikle insan, toplum, devlet ve yönetim ile ilişkilendirilir. Kur'an-ı Kerim'de doğrudan "denetim" kavramını bulmak mümkün değildir, çünkü bu kavram Kur'an'a özgü bir kavram değildir. Bunun yerine, denetimle en yakın anlamda olan "murakabe" kavramı bulunur. Murakabe, tasavvuf alanında da öne çıkan bir kavram olup, kişinin her eyleminin Allah tarafından gözlendiğinin bilincinde olmasıdır.

Farklı bilim dalları, denetim konusunu çeşitli açılardan ele alabilir. Bizim çalışma alanımız, “Kur'an-ı Kerim Ayetleri Çerçevesinde Denetim”le ilgilidir. Başlangıçta denetim kavramını çalışmamızın adında nasıl kullanacağımızı belirlerken, Prof. Dr. İsmail ÇALIŞKAN hocamızın yönlendirmesiyle bu ismi seçtik. Kur'an-ı Kerim'de doğrudan "denetim" kavramı geçmese de denetime ilişkin birçok ayet bulunmaktadır. Kur'an'ı baştan sona taradığımızda denetimle ilgili 476 ayet bulduk. Bu nedenle, bu alana yönelik çalışmaların yapılması gerektiği kanaati oldu.

Kendini kontrol edebilmek ve aşırılıklar arasında dengeyi sağlamak, birçok felsefi ve dini düşünceye göre erdemli bir yaşamın temel unsurlarıdır. Bu yaklaşım, insanın içsel dürtülerini ve arzularını dengede tutarak ölçülü ve dengeli bir yaşam sürmesini önerir. Kendini kontrol etme yeteneği, bireyin özgür iradesiyle bilinçli seçimler yapabilmesini sağlar ve bu seçimlerin sorumluluğunu üstlenir. Bu durum, kişinin yaşamının efendisi olmasını ve gerçek mutluluğa ulaşmasını kolaylaştırır. Farklı düşünce akımları, insanın kendi davranışlarını ve yaşamını kontrol etmesinin olumlu etkilerini vurgular ve bunu, bireyin kendini tanıması ve erdemli bir yaşam sürmesi için bir araç olarak görür.

Özgür irademizle yaptığımız seçimlerin sorumluluğunu üstlenmek, yaşamımızı kontrol etme ve iyileştirme gücünü kazanmamızı sağlar. Bu, kendimizi tanıma ve kendi eylemlerimizi yönlendirme yeteneğiyle desteklenen bir süreçtir. Bu şekilde, hem kişisel hem de yaşam kalitemizi geliştirme şansı elde ederiz.

İnsanın olumsuz duygularını kontrol edebilmesi, başarısını artırır ve sosyal yaşamda daha ilgi gören bir birey olmasını sağlar. Kendini kontrol etme becerisi, stresli durumlarla başa çıkmasına yardımcı olur ve zor durumlara düşme riskini azaltır. Duygularını kontrol edemeyen bireyler, sadece kendilerini değil, toplumsal huzuru da tehlikeye atar. Tarih, nefisine hâkim olamayanların toplumsal felaketlere yol açtığını ve büyük savaşların arkasında kontrol edilemeyen duyguların yattığını gösterir.

Bu çalışma, sosyoloji, yönetim, muhasebe bilimleri çerçevesinde "sosyal sorumluluk, denetim ve iç denetim" ve dînî ilimler çerçevesinde ise "nefis muhasebesi ve murakabe" kavramlarının Kur'an'daki referanslarını incelemeyi amaçlamaktadır. Kur'an'ın genel manada denetim konusundaki öğretilerini ele almıştır. Çalışma, öncelikle insanın ilişkiler ağındaki konumunu belirleyerek denetim mekanizmasında nereye oturduğunu tespit edip, denetimin nasıl sağlanacağına dair temel bilgileri sunmayı hedeflemektedir.

Gerek ders döneminde gerekse tezimin hazırlanması aşamasında her zaman yardımcı ve rehber olan, ilgi ve alakasını esirgemeyen saygıdeğer Hocam Prof. Dr. İsmail ÇALIŞKAN'a, tez izleme komitesindeki hocalarım Prof. Dr. Ahmet Nedim SERİNSU, Prof. Dr. Mesut OKUMUŞ ve Prof. Dr. İhsan ÇAPCIOĞLU hocalarıma, ülkemizde iç denetim ve iç kontrol alanlarında bilimsel anlamda söz sahibi olan, farklı bakış açısı kazanmama vesile olan Doç. Dr. Halis KIRAL hocama, çocukluğumuzdan beri dînî ve ilmî birikimiyle bizlere rehberlik eden ve tezimin hazırlanma aşamasında zaman zaman ayetler üzerinde birlikte müzakere ettiğimiz emekli müftü babam İbrahim YILDIRIM hocama şükranlarımı bildiririm. Özellikle tez yazım sürecinde gösterdiği sabır ve anlayışla, bunun yanında ilmî birikimiyle desteğini her zaman yanımda hissettiğim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni değerli eşim Hacer YILDIRIM'a ve sevgili çocuklarım Fatma Halenur, Ömer Fatih ve Muhammed Talha'ya da gösterdikleri sabırdan dolayı müteşekkirdiğimi belirtmek isterim.

Hüseyin YILDIRIM
2024/Ankara

KISALTMALAR

b.	: İbn
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
dn.	: Dipnot
ed.	: Editör
H.	: Hazreti
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
M.	: Miladî
ö.	: Ölüm
sa	: Şallallâhu ‘aleyhi ve sellem
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfalar
tah.	: Tahkik eden
trc.	: Tercüme eden
tsz.	: Tarihsiz
vd.	: Ve diğerleri

GİRİŞ

I. Araştırmanın Konusu

Kur'an, insanın yeryüzüne denenmek amacıyla gönderildiğini ve bu süreçte yaptığı bilinçli eylemlerden sorumlu tutulduğunu açıkça ifade eder. İnsanın iyiyi veya kötüyü seçme özgürlüğü vardır ve bu seçimler onun nihai akıbetini belirler. Kur'an ayetlerinde, insanın sadece kendi iradesiyle gerçekleştirdiği bilinçli davranışlarından sorumlu tutulacağı; başkasının eylemleri veya bilinçsizce yaptığı şeylerden sorumlu sayılmayacağı vurgulanır. Bu, bireysel sorumluluğun temelini oluşturur. İnsan, kendi iradesiyle doğruyu yanlıştan ayırt eder ve tercihlerine göre karşılık görür.

Kur'an, sorumluluğun kişisel olduğunu ısrarla vurgular ve bireyin kendi eylemlerinin sonuçlarına katlanacağını öğretir. Bu bireysel sorumluluk, insanın kendi kendine denetimini sağlamasını ve iç gücünü kullanarak güzel davranışlar sergilemesini gerektirir. Kur'an, bireyin içsel kontrolünü ve denetimini esas alarak, toplumsal düzenin korunması için bireylerin kendi sorumluluklarını yerine getirmesi gerektiğini belirtir. Bu anlayış, insanın hem dünya hem de ahiret hayatında başarılı olmasının temel koşulu olarak sunulur.

Kur'an ayetlerinden yola çıkarak diyebiliriz ki, insanın anlamlı ve değerli her davranışı, özgür iradesine dayalı olarak gerçekleştirilir. Zorla yaptırılan veya baskı altında sergilenen davranışlar değerlendirmeye alınmaz ve ahlaki bir anlam taşımaz. Bu nedenle, kötülükleri terk etmek veya iyilikleri devam ettirmede bireyin kendi iradesi ve denetimi esastır. Davranışlarını kontrol etmek, insanın kendi içsel denetimiyle mümkün olur. Yine ayetlerden anlaşıldığına göre denetim, sadece dışsal bir zorunluluk değil, insanın kendi içsel süreçlerini kontrol etmesi gereken bir olgudur. Bu yaklaşım, hem bireyin hem de toplumun ahlaki gelişimini sağlamada önemli bir rol oynar. Çalışmamız, bu denetim anlayışını Kur'an ayetleri ışığında incelemeyi amaçlamaktadır.

Kur'an ayetleri çerçevesinde ortaya konan herbir denetim birbirleriyle bağlantılıdır. Herşeyi gören, işiten, bilen, kontrol eden ve herşeyden haberdar olan Allah bu engin denetim sisteminin başındadır. Bundan dolayı Allah'ın denetimle ilgili isimlerinin çalışmamızda konu edilmesi Allah'ın keliması olan Kur'an ayetleri çerçevesinde denetimin incelenmesini daha belirgin hale getirmiştir.

Kur'an insanı merkeze alır ve onu muhatap kabul eder. İnsan Kur'an'a göre çok önemli bir varlıktır. Kendsine cüz'î de olsa çok güçlü bir irade verilmiştir. İşte bu güçlü iradenin eğitilmesi ve kontrol edildiği şuurunun yerleşmesi için insana görüldüğü ve takip edildiği kontrol edildiği şuuru kazandırılmak istenmiştir. İnsan görüldüğünü, takip edildiğini düşünüyorsa onun için genel manada kötülük dediğimiz şeyi önleyen etmenler vardır. Bunlar; Allah'ın gözü diyebileceğimiz din, devletin gözü diyebileceğimiz yasalar, toplumun gözü diyebileceğimiz ahlak ve bireyin gözü diyebileceğimiz vicdandır. Kötülüğün başlangıç noktası ise seçilmiş körlüktür, denetimi görmemek veya görmezden gelmektir.

II. Araştırmanın Amacı ve Önemi

İnsan, oldukça karmaşık bir yapıya sahiptir ve tam anlamıyla anlaşılması zor bir varlıktır. Ancak, insanın kendini tanımaya çalışması ona çeşitli faydalar sağlar; en önemlisi, kendini denetleme becerisini kazanması ve hayatın her alanında bir sorumluluk bilinci geliştirmesidir. Bu sorumluluk sadece kendine değil, tüm varlık âlemine karşıdır. Allah, insana irade, akıl, kalp ve nefis gibi unsurlar vermiş, gönderdiği dini ile bu unsurlar arasında bir denge kurmayı hedeflemiştir. Bu denge, insanın doğru yolda ilerlemesine ve gelişmesine yardımcı olur. Kur'an ayrıca, insanın sahip olduğu bu potansiyeli keşfetmesi ve kendi kendini denetleyebilmesi için rehberlik eder.

Kur'an, sadece insanın iç dünyasında olup bitenleri değil, yerde ve göklerde zerre kadar bile gizli kalmış hiçbir şeyin Allah'ın bilgisi dışında olmadığını vurgular. Allah, insanların tüm eylemlerini, sırlarını, fısıldamalarını, gözlerin hain bakışlarını ve kalplerinde gizlediklerini

bilir. Bu gözetim hem dünya hayatında hem de ahirette karşılarına çıkacak şekilde sürekli bir denetim sağlar. Özellikle inanan bir kişi, bu bilincin farkında olduğunda, davranış ve düşüncelerinde çok daha dikkatli ve sorumlu bir tutum sergiler. Bu, insanın her an tetikte olması gerektiği anlamına gelir.

Kur'an, insanların yaptıkları her eylemin melekler tarafından kaydedildiğini vurgular. Bu dışsal gözlem, yalnızca bir dış kontrol gibi görünse de aslında insanın içindeki denetim mekanizmalarını harekete geçirir. Ahirette hesap verme inancı, bu denetimi güçlendirir ve kişinin dünya hayatındaki davranışlarını düzenlemesi istenir. Karşılaşılabilecek ödül veya ceza bilinci, insanın eylemlerine dikkat etmesini sağlar. Ayrıca, kişinin organlarının –kulak, göz, deri, dil, el ve ayak– ahirette şahitlik edeceği ifade edilerek, insan her açıdan sıkı bir denetim altında tutulur.

Kur'an ayetleri ışığında çok yönlü denetimi ele alarak hedefimiz, denetimin önemini vurguladıktan sonra bireyden başlayarak aile, toplum ve evrensel düzeyde güçlü bir denetim ve kontrol mekanizması oluşturmak için Kur'an'ın önerdiği denetim yollarını ortaya koymaktır. Bu süreçte, bireyin içsel denetim mekanizmalarını harekete geçirerek, toplumsal ve evrensel düzeyde ahlaki ve sosyal denetimi güçlendirme amacına hizmet edecek prensipler sunmak esastır.

Çalışmamız bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde tarih boyunca denetim ana başlığı adı altında denetimin tanımı ve denetimle ilgili kavramlar, tarihte denetim, Müslüman kültüründe denetim ve yine bu başlık adı altında da denetimin hareket noktası olan Emr-i bi'l-Ma'rûf ve Nehy-i an'il-Münkeri anlattık bu kavramın Kur'an'daki kullanım alanlarına ve müfessirlerin görüşlerine yer vererek denetim açısından ayetleri anlamaya çalıştık. Yine İslam medeniyetinde önemli bir yeri olan hisbe teşkilatının başlangıçtan günümüze kadar özet mahiyetinde tanıtımını yaptık. Birinci bölümde ise Kur'an-ı Kerim'de denetimle ilgili kavramlar ve ilişkiler ağı başlığında denetimle ilgili Allah'ın isimleri incelendi denetimde

ilişkiler alanında ise başta Allah olmak üzere insan, şeytan, Kur'an, kâinat ve toplumun birbirleriyle olan bağlantıları üzerinde durduk. Denetimin varlık sebepleri, denetimi engelleyen unsurlar ve denetimi etkileyen unsurlar ayetler ışığında teker teker inceledik. İkinci bölümde ise Kur'an-ı Kerim'de denetim mekanizmaları ve denetim alanları, ilâhî denetim, ferdî denetim, ictimâî hayatla ilgili denetimler, dînî hayatla ilgili denetimler ve kurumsal denetimler olarak ayetler çerçevesinde incelendi ve değerlendirildi, denetimin dünyevi ve uhrevi sonuçları ile çalışmamız sonlandırıldı.

III. Araştırmanın Yöntemi

Bu araştırma, Kur'an-ı Kerim'deki denetimle ilgili kavramları incelemek amacıyla içerik analiz yöntemiyle hazırlanmıştır. Kur'an'ın esas alındığı bu çalışmada, çeşitli kaynaklardan elde edilen veriler kullanılmıştır. Hem klasik hem de modern tefsir kaynakları en temel başvuru noktaları olarak değerlendirilmiştir. Araştırma sürecinde, denetimle ilişkili kavramlar tespit edilmiş, ilgili ayetler taranmış ve tefsirlerdeki yorumları incelenmiştir. Ayrıca, bu kavramların etimolojik ve semantik analizleri yapılmış, anlam derinliklerini ortaya koymak için önemli lügatlerden faydalanılmıştır.

Denetim, yönetimle doğrudan bağlantılı olduğundan, bu çalışmada yönetim üzerine yazılmış eserler ve modern denetim ilkeleri, iç denetim standartları ve ilkeleri ile ilgili kaynaklardan da yararlanılmıştır. Bu kaynaklar, Kur'an'daki denetim anlayışının yönetim ve denetim pratiğiyle nasıl ilişkilendirilebileceğini anlamak için kullanılmıştır.

Çalışmamızın farklı disiplinleri ilgilendiren boyutları olması, sınırlarının belirlenmesinde zorluk yaratmıştır. Özellikle denetim konusunun yönetim, iktisat, işletme, sosyoloji, murakabe ve tasavvuf gibi bilim dallarında ele alınması nedeniyle, bu alanlardaki literatüre ne ölçüde yer verileceği konusunda tereddüt yaşanmıştır. Ancak, bu çalışmanın Kur'an ve Tefsir ekseninde bir konuyu açıklamayı amaçlayan bir çalışma olması nedeniyle,

yöntem olarak diğer alanlardaki literatürle ilgili detaylı bir başlık açmak yerine, ilgili konu başlıkları altında kısa atıflar yapılarak değerlendirme yoluna gidilmiştir.

Denetim konusunun murakabe açısından ele alındığında tasavvuf disiplini içinde geniş bir yer tuttuğu ve bu alanda kapsamlı bir literatür bulunduğu göz önüne alındığında, bu alana ne ölçüde değinileceği konusunda bir belirsizlik ortaya çıkmıştır. Bu sebeple, çalışmada tasavvufi tefsirlerde denetimle ilgili nefis terbiyesi ve murakabe gibi kavramlara kısa atıflar yapılmıştır. Ancak, çalışma tasavvuf alanında bir inceleme olmadığı için tasavvuf kaynaklarındaki ayrıntılara girilmemiştir.

Bu çalışmada, birincil ve ikincil kaynaklardan elde edilen bilgiler bir araya getirilerek kapsamlı bir analiz yapılmıştır. Araştırma konusunu açıklarken, mevcut literatürde doğrudan bu başlık ve içeriğe odaklanan bir çalışma bulunmadığı için, bu çalışma yeni bir bakış açısı ve temel sağlayarak gelecekteki araştırmalar için bir referans noktası oluşturmayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda, çalışmanın, Tefsir Bilim Dalı açısından yenilikçi bir katkı sağladığı ve ileride benzer konularla ilgilenen araştırmacılara yol gösterebilecek bir kaynak niteliği taşıdığı beklenmektedir.

IV. Literatür Değerlendirmesi

Gerek Yükseköğretim Kurulunun Tez Tarama Merkezi gerekse İslâmî Araştırmalar Merkezi (İSAM) veri tabanında yapmış olduğumuz taramalarda doğrudan “Kur’an-ı Kerim Ayetleri Çerçevesinde Denetimi” konu alan herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Literatür taramasında genel olarak Kur’an’da murakabe, nefis muhasebesi, yönetim, siyasi kavramlar ve insanın sorumluluğu içerikli çalışmalar yapıldığı tespit edilmiştir. Söz konusu çalışmalardan farklı olarak bir bütün olarak “Kur’an-ı Kerim Ayetleri Çerçevesinde Denetim” yöntemlerini ortaya koymayı hedeflememiz bizim çalışmamızı diğer çalışmalardan farklı kılmaktadır. Ayrıca iktisat, işletme, kamu yönetim, maliye ve muhasebe alanlarında yapılan denetim içerik ve başlıklı çalışmalardan da pekçok yönüyle farklılık göstermektedir. Böylelikle Kur’an-ı

Kerim'in mutlu ve huzurlu birey, aile ve toplumun oluşumunda önerdiği denetim/kontrol mekanizmalarını bir bütün olarak bilmenin başta birey olmak üzere toplumu kâmil olma noktasında güçlü kılacağı düşünülmüştür.

Yaptığımız literatür taramasında aşağıda isimlerini verdiğimiz çalışmalar tespit edilmiştir. Ancak belirttiğimiz gibi bu çalışmalar bizim ortaya koyduğumuz “Kur'an-ı Kerim Ayetleri Çerçevesinde Denetim” konusunu doğrudan hedef alan çalışmalar değildir. Bu çalışmalardan Mevlüt Erten tarafından 2017 yılında yazılan “*Kur'an'da Murâkabe*” adlı kitabı bir yönüyle diğerlerinden bizim yapacağımız çalışmaya daha yakın durmakla birlikte denetim mekanizmaları tam anlamıyla tespit edilmemiş ve sosyal hayatta denetimin karşılıklarına değinilmemiştir. Diğer bir çalışma Ahmet Ögke tarafından Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde 1994 yılında yapılan “*Kur'an'da Nefs Kavramı*” adlı yüksek lisans tezidir. Bu çalışmada sadece “nefs” kavramı Kur'an'daki ayetler doğrultusunda tasavvufî açıdan değerlendirilmiştir. Bu durum da bizim tezimizde hedeflediğimiz amaca ulaştırmamaktadır.

Necati Şahiner tarafından kaleme alınan, 2012 yılında İnsan Yayınlarından çıkan “*İnsan ve İç Denetim*” adlı kitap da tasavvufî gelenekle yazılmış ve içerik olarak araştırma üslubundan çok edebi bir üslubu ihtiva etmektedir. Dolayısıyla bizim çalışmamıza içerik ve metodolojik olarak benzememektedir.

Mehmet Altan'ın 2011 yılında Timaş Yayınları tarafından basılan “*Küresel Vicdan*” ve Musa Bilgiz'in 2007 yılında Beyan Yayınları tarafından basılan “*Kur'an Açısından Vicdan ve Değeri*” adlı çalışmaları; denetimde önemli bir yer tutan “vicdan” kavramını farklı açılardan değerlendirmişlerdir. Eserlerin denetimin bir parçası olarak değerlendirilebilecek vicdana odaklanması çalışmamızla kısmen ilgilidir. Ancak “vicdan” hem bireysel hem toplumsal hem de evrensel olarak denetimin bir parçasıdır. Bu itibarla yapacağımız çalışma vicdanla birlikte başka denetim unsurlarını da kapsaması ve farklı ilişkiler kurulması cihetiyle farklılaşmaktadır.

Diğer bir çalışma Münür Tezcan tarafından Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde 2019 yılında yapılan “Kur’an’da İnsanın İç Denetimi” adlı doktora tezidir. Bu çalışmada iç denetimden kastedilenin nefis muhasebesi ve bireysel anlamda öz denetim olarak ifade edildiğini görmekteyiz bu durum da tezi tasavvufun etkileri altında bırakmıştır. Bizim çalışmamız ise denetimi ve iç denetimi hem nefis muhasebesi hem de bugün modern yönetim bilimi içerisinde anlaşılan denetim ve iç denetim olarak değerlendirmekte ve Kur’an ayetleri çerçevesinde denetim bireysel, ailevi, toplumsal ve evrensel olarak hayatın tüm yönlerini kapsayan bir denetim olarak değerlendirilmektedir. Bu yönüyle de çalışmamız özgün bir çalışmadır. Yaptığımız literatür taramasında çalışmamızla ilgili tespit edebildiğimiz çalışmalar;

1. Aktuğlu, Mehmet Ali. *Denetleme ve Revizyon*. İzmir: Mas Ambalaj, 1983.
2. Altan, Mehmet. *Küresl Vicdan*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.
3. Altuntaş, Abdurrahman. “Kur’an’da Temel Siyasi Kavramlar”. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2009.
4. Atay, Cevdet. *Devlet Yönetimi ve Denetimi*. İstanbul: Alfa Yayınları, 1999.
5. Çıtır, Halim. “Yönetimsel Denetim Anlayışı ve Örgütlenmesi”. Yayınlanmamış Uzmanlık tezi, TODAİE, Ankara, 1987.
6. Erten, Mevlüt. *Kur’an’da Murakabe*, 1. Baskı. Ankara: İlâhiyât Yayınevi, 2017.
7. Tezcan, Münür. “Kur’an’da İnsanın İç Denetimi”, Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri, 2019.
8. Tezel, Celal. “Denetim Yönetimi Türkiye’de Yönetimsel Denetimin Yapısı ve İşleyişi”, Yüksek Lisans Tezi, Mersin Üniversitesi, Mersin, 2001.

9. Toptan, Merve. “Bağımsız Denetçilerin Görüşlerine Göre Mesleki Şüphencilğin Değerlendirilmesi” Basılmamış Doktora Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, 2021.

V. Tarih Boyunca Denetim

Denetim tarih boyunca, toplumların düzenini koruma, adalet ve hesap verebilirliği sağlama amacıyla önemli bir araç olarak tanımlanmış ve çeşitli kavramlarla ilişkilendirilmiştir. Tarihsel gelişim içinde denetim, devletlerin ve toplumların yapısına göre şekillenen ve anlam alanı genişleyen bir olgu olmuştur. Müslüman kültüründe ise denetim, bireysel ve toplumsal düzende ahlaki değerleri, adalet ve hak kavramlarını koruma ve sürdürme amacıyla ele alınmıştır. Bu kültürde, denetim genellikle Allah’ın her şeyi görüp bilen olduğuna inanılarak, bireylerin içsel ve dışsal denetimini sağlama çabası olarak ortaya çıkmış, toplum düzenini iyilik ve adalet üzerine inşa etme hedefiyle uygulanmıştır.

1. Denetimin Tanımı ve Denetimle İlgili Kavramlar

Denetim insanlık tarihi kadar eski bir olgudur, insanların bir araya gelmesi ve toplum halinde yaşamaya başlaması ile başlamış ve kendisinden vazgeçilemeyen bir değer halini almıştır. Denetim anlayışı ise tüm dünyada sürekli gelişim göstermektedir. Denetim mekanizmaları faaliyet göstermeden kurum, kuruluş ve örgütler faaliyetlerini tam manasıyla yerine getiremezler. İşte bundan dolayı denetim zorunlu bir ihtiyaçtır.¹ Yönetimin beş işlevinden birisi olan denetim, kurum, kuruluş ve örgütlerin başarısı açısından önemli işlevlere sahiptir. Yönetimin planlama, örgütleme, yöneltme ve koordinasyon-eşgüdümleme fonksiyonlarından sonra gelmekle birlikte, denetim, esas itibarıyla bu dört fonksiyonun birleşmesi sonucunda meydana gelen çıktı üzerinde bir değerlendirme yapılması ve yeni

¹ Halim Çıtır, “Yönetimsel Denetim Anlayışı ve Örgütlenmesi”. (Yayınlanmamış Uzmanlık tezi, TODAİE, Ankara, 1987), s.12.

stratejilerin, politikaların ve yeni bir yönetim felsefesinin belirlenmesi açısından hem yönetim faaliyetinin geri bildirimini sağlayan, hem de kurum, kuruluş ve örgüt yapısının dinamik bir yapıya kavuşmasına katkı sağlayan önemli bir araçtır. Tüm bu açılardan bakıldığında denetim, yönetimin sorumluluğunda olan bir faaliyettir.²

Denetimin tanımlarına geçmeden önce denetimin yönetimin bir fonksiyonu olması hasebiyle yönetim ve modern yönetim anlayışı olarak yönetişimin ne olduğu, yönetimin toplumsal bir hayatın devamı için ihtiyaç duyulan bir erk olduğu bilinmelidir. Fârâbî, Aristoteles ve Eflâtun gibi filozoflar insanın sosyal bir varlık olduğuna vurgu yaparlar.³ Ayrıca dünyanın hiçbir yerinde kendini diğer insanlardan soyutlamış şekilde yaşayan insan topluluklarına rastlanmamaktadır.⁴ Tıpkı insanlar gibi arılar, karıncalar ve daha birçok hayvan türlerinde de sosyal bir hayatın var olduğu görülmektedir.⁵ İslam düşünce sisteminde insanın medenî bir varlık olduğuna vurgu yapılır. İnsan sosyal bir hayatta yaşamak zorundadır, sosyal bir hayatta yaşayabilmek için ise insanların başlarında yasakçı birinin ve hâkimin bulunması gereklidir.⁶ İnsanların dünya ve ahiret hayatında menfaatleri için cemiyet halinde, birbirleriyle dayanışma ve yardımlaşma halinde yaşamaları gerekmektedir, bu durumda da emreden ve yasaklayan bir otoriteye ihtiyaç duyulmaktadır ki bu da bizlere yönetimin gerekli olduğunu göstermektedir.⁷ Cemiyet hayatının olduğu her yerde fertler arasında ilişki bulunmaktadır, bu ilişkinin sağlıklı bir şekilde yürüyebilmesi kanunlara ve adalete bağlıdır, bunlar da ancak kanun koyucu ve kanunları uygulayan kişiler tarafından hayata geçirilmektedir.⁸ Ayrıca her çokluğun bir birliğe ihtiyaç duyduğu ve bunun ailede başladığı, toplumda ise nizamın kurulmasının

² Bayram Aslan, “Bir Yönetim Fonksiyonu Olarak İç Denetim”, *Sayıştay Dergisi*, sy. 77, (Nisan-Haziran 2010): 64.

³ Yaşar Aydın, “Fârâbî’nin Siyaset Felsefesinde İlk Başkan Kavramı”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, sy. 2 (1987): s.293.

⁴ Orhan Atalay. “Kur’an’da Sosyal Grup İfade Eden Kavramlar”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat fakültesi Dergisi*, sy. 16, (2001): s.198.

⁵ Muhammed Yusuf Musa, *Nizâmü’l-Hüküm fi’l-İslâm*, (Beyrut: el-Asru’l-Hadîs, 1988), s.9.

⁶ Abdurrahman b. Muhammed b.Haldûn Hadramî, *Mukaddime*, trc. Halil Kendir, (İstanbul: Yenişafak Yay., 2004), c.1, s.265.

⁷ Takiyyüddin Ahmed b. Abdülhâlim İbn Teymiyye, *es-Siyâsetü’s-Şer’iyye, Vezâratü’s-Şuûni’l-İslâmiyye*, (Riyad: 1418), s.24.

⁸ Mustafa Çağrı, “Adalet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay., 1988), c.1, s.341-343.

yönetimle gerçekleşeceği ifade edilmiştir.⁹ İslam düşünce sisteminde yönetimin dinen gerekli olduğunu söyleyenler dinin emirlerinin yerine getirilebilmesi için yöneticiye ihtiyaç duyulacağı ve emri bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker gibi önemli bir emrin ancak yönetim organıyla gerçekleştirilebileceğini ifade etmişlerdir.¹⁰ Yönetim bilimciler yönetim olgusunun evrensel olduğuna vurgu yaparlar ve insanın olduğu her yerde yönetimin de olduğunu belirtirler. Yönetim insanla anlam kazanan ve süren bir eylemdir. İnsanın belli bir mantık çizgisine sahip her işinde yönetim vardır. Pasif ve aktif her eylemde bir yönetim çizgisi yakalamak mümkündür. Nerede bir insan varsa, normal şartlar altında orada bir amaç ve amaçlar dizisi sonra da bu amaçlara ulaşmak için gerçekleştirilen faaliyetler vardır.¹¹ Sosyoloji bilimi açısından yönetim ise, insanın sosyal bir varlık olmasının sonucu olarak başkalarını etkileme, karar alma, yönetme gibi istekleri kendi içinde taşıdığı ve bunun tabii bir durum olduğu düşüncesi öne çıkmaktadır.¹² Yönetim olgusunun gerekliliği ile ilgili tüm bu görüşlerden farklı olarak Mutezile kaynaklarında Müslümanların Kur'an'ın gösterdiği yolda yürüyüp, birbirlerine karşı adaletli davrandıkları, haklarını ve vazifelerini bilip bunlara riayet ettikleri sürece, kendilerini idare edecek bir yöneticiye ihtiyaçları yoktur anlayışı¹³ ve Hristiyan kaynaklarında da; dünya yalnızca gerçek Hristiyanlardan oluşsaydı, ne hükümdarlara ne de kılıç ve hukuka sahip olmak faydalı ve gerekli olurdu görüşleri bulunmaktadır.¹⁴ Tüm bu farklı görüşler birlikte değerlendirildiğinde, insanın yapısı ve sosyal gerçeklik göz önünde bulundurulduğunda yönetimsiz bir toplumdan bahsetmek mümkün görünmemektedir.

Yönetim; Uygun bir ortamda, bir gruba bağlı kişilerin davranışlarını etkileyerek, onların çabalarının ortak bir amaç doğrultusunda istenen sonuçları elde edebilecek şekilde

⁹ Ali Kınalızâde, *Ahlâk-ı Alâî*, (İstanbul: Tarihsiz), s.15.

¹⁰ Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Hudeyb el-Basrî el-Bağdâdî El-Maverdî, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, (Beyrut: Dâru'l-Kütüb, 1985), s.5-6.

¹¹ Nurullah Genç, *Yönetim ve Organizasyon*. (Ankara: Seçkin Yay., 2007), s.26.

¹² Taner Tatar, *Siyaset Sosyolojisi*, (İstanbul: Turan Yay., 1997), s.24.

¹³ Yusuf Şevki Yavuz, "Esam, Ebû Bekir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay., 1995), c.11, s.353-354.

¹⁴ Maurice Barbier, *Modern Batı Düşüncesinde Din ve Siyaset*, trc. Özkan Gözel (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1999), s.27-28.

yönlendirilmesidir.¹⁵ Yönetim kavramı, yerine göre hem devletin örgütleyici yönlerini hem de eylemleri yürüten araçları adlandırmak için kullanılan bir kavramdır.¹⁶ Bazen de yönetim kavramının iki sözcüğe indirgenerek tanımlandığını görüyoruz ki bunlar da planlama ve denetimdir. Bu da aslında bu iki kavramın yönetim sürecinde ne kadar da önemli olduğunu göstermektedir.¹⁷ Yönetim fonksiyonları farklı uzmanlar tarafından çeşitli şekillerde sınıflandırılmıştır. Ancak bu fonksiyonlardan planlama ve denetim fonksiyonunun her sınıflandırmada yönetimin fonksiyonları içerisinde yer aldığı gözlenmiştir. Bu da denetim fonksiyonunun yönetim sürecinin ayrılmaz bir parçası olduğunu göstermektedir. Bu durum denetimsiz yönetim olmaz ilkesiyle dile getirilmektedir.¹⁸

Denetim, bir kurumun faaliyetlerinin ve işlemlerinin önceden belirlenen amaçlara ve kurallara uygun gerçekleşip gerçekleşmediğinin belirlenmesi için incelenmesidir.¹⁹

Denetim, bir faaliyetin sonuçlarının mümkün olduğu kadar planlara uygun olmasını sağlamak amacıyla standartlar konması, elde edilen sonuçların bu standartlarla karşılaştırılması ve uygulamaların plandan ayrıldığı noktalarda düzeltme önlemlerinin belirlenmesi olarak tanımlanabilir.²⁰

Denetim, bir işin ya da bir çabanın, genel ya da özel yasal, bilimsel ve düşünsel kurallara uygunluğunu araştırmak ve sağlamak amacıyla, başlangıçta, uygulama sırasında, uygulama sonunda ya da uygulamadan bir süre sonra, gözden geçirilmesi şeklinde yazılı ya da sözlü olarak yapılan bir eylemdir.²¹

Sosyal bilimlerin farklı alanlarında pek çok denetim tanımı yapılmış olup, bu araştırmacılar tarafından yapılan denetim tanımları birbirleriyle benzerlik göstermektedirler.

¹⁵ Seriyse Sezen (Ed.). *Kamu Yönetimi Sözlüğü*, (Ankara: Todaie Yayınları, 1998), s.265-266.

¹⁶ Kurthan Fişek, *Yönetim*, (Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1979), s.1.

¹⁷ Tayfur Özşen, *Yönetim Kurumları Dersi, 1999-2000 Dönemi Yüksek Lisans Ders Notları*.

¹⁸ Hüseyin Bölükbaşı Ünan, “Denetimsiz Bir Yönetim Olamaz”, *Denetim Dergisi*, 13, sy. 101 (Ağustos, 1988): s.3; Celal Tezel, “Denetim Yönetimi Türkiye’de Yönetimsel Denetimin Yapısı ve İşleyişi”, *Yüksek Lisans Tezi*, Mersin Üniversitesi, 2001), s.9-10.

¹⁹ Paşa Bozkurt, “Denetim Kavramı ve Denetim Anlayışındaki Gelişmeler”, *Denetim Dergisi*, sy. 12, (2016): s.57.

²⁰ Recep Sanal, “Türkiye’de Yönetimsel Denetim ve Devlet Denetleme Kurulu”, (Ankara: Todaie Yayınları, 2002), s.4.

²¹ Uçar Demirkan, *Kamusal Mali Denetim*, (Ankara: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Neşriyatı, 1977), s.3.

Yine bunlara ilaveten denetim, faaliyetin planlanması, programın yürütülmesi ve denetçi bulgularının raporlanmasıyla, bilgi üretme ve denetimi yaptıran tarafından karar verme şeklinde bir süreç olarak tanımlanmıştır.²²

Denetim, iktisadi faaliyet ve olaylarla ilgili iddiaların önceden saptanmış ölçütlere uygunluk derecesini araştırmak ve ilgilileri bilgilendirmek amacıyla bağımsız kanıt toplayan ve değerlendiren sistematik bir süreçtir.²³

Yönetimle ilgili bir kavram olması hasebiyle kamu yönetimiyle ilgili sözlüğe baktığımızda ise denetim, örgütün beklenen başarı ölçütlerine ne ölçüde ulaştığını saptamak üzere, bu ölçütlerle yapılan işlerin karşılaştırılmasıdır ve ayrıca yapılan işlemlerin örgütsel amaçlara, yönetsel kurallara ve hukuka uygunluğunun araştırılmasıdır.²⁴

Yukarıda denetim kavramının farklı tanımları yapılmış olup şimdi de denetimle ilgili olan, birbirlerinin yerine kullanılan ancak aralarında anlam farklılıkları bulunan kavramlara değinmek istiyoruz. Bunlar şu kavramlardır; denetim (audit), kontrol (control), teftiş (inspection), inceleme/ tetkik (examination), izleme (monitoring), gözetim/ murakabe (supervision), tahkik, ve revizyon.²⁵

Kontrol (control) kelimesi Latince kökenli contra (mukabil, zıt) ve rotulus (liste, defter, kağıt) kelimelerinden oluşmuş ve kayıtlar aracılığıyla bir işin doğru ve düzenli yapılıp yapılmadığını araştırmak ve incelemek anlamında kullanılmıştır.²⁶

Teftiş (inspection), genel olarak denetimle eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Arapça “f-t-ş” kökünden gelen teftiş kelimesi; bir şeyin doğrusunu bulmak için her tarafı arayıp tarama ve araştırma şeklinde tanımlanmıştır.²⁷

²² Figen Altuğ, *Mali Denetim*, (Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları, 2000), s.3.

²³ Ersin Güredin, *Denetim*, (İstanbul: Beta Yayınları, 1998), s.5.

²⁴ Ömer Bozkurt ve Turgay Ergun, *Kamu Yönetimi Sözlüğü*, Editör Seriyi Sezen, (Ankara: Todaie Yayınları, 1998), s.62.

²⁵ Paşa Bozkurt, “Denetim Kavramı ve Denetim Anlayışındaki Gelişmeler”, *Denetim Dergisi*, sy. 12, (2016): s.57; M. Tansel Güven, “Türkiye’de Kamu Yönetiminin Denetiminde Paradigma Değişimi” (Yüksek Lisans Programı, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, 2007), s.29.

²⁶ Altuğ, *Mali Denetim*,1-2; Güven, “Paradigma Değişimi”, s.30.

²⁷ Altuğ, *Mali Denetim*,s.2.

İnceleme/ tetkik (examination), tek başına kullanıldığında, belirli bir konunun ya da sorunun saptanması veya durumun belirlenmesi anlamına gelmektedir. Yapılan inceleme sonucunda elde edilen bulgular çerçevesinde, denetim elemanlarınca acele olarak düzeltilmesinde yarar görülen konular, düzenlenen bir raporla ilgili birime iletilmektedir.²⁸

Gözetim/ murakabe (supervision), denetim kelimesinin eski kullanım şekli ve karşılığı olan murakabe “r-g-b” kökünden gelmektedir. Bakma, gözetim altında bulundurma, gözetleme, iç dünyasına dalma ve sansür anlamlarına gelmektedir.²⁹Yine murakabe, dış denetim birimlerince veya uzman denetim kuruluşları tarafından yapılan bir denetim biçimi olarak görülmektedir.³⁰

Tahkik (soruşturma), bir olayın doğru olup olmadığını araştırmak suretiyle mevzuata aykırılığı ortaya çıkarmak ve ilgililer hakkında gerekli işlemleri yapmaktır. Tahkik bir konunun araştırılmasına dayanmakla birlikte tetkikten farklı olarak yargısal bir sonuca yönelik olarak yapılan bir işlemi ifade etmektedir.³¹

Revizyon, gözden geçirmek ve kontrol etmek manalarına gelen revizyon kelimesi Latince “revidere” kökünden gelmektedir. Genel olarak, işletmelerin muhasebe kayıtlarının bağımsız dış denetim elemanlarınca incelenmesi durumunda revizyondan bahsedilmiştir.³² Ayrıca revizyon; kontrol, teftiş ve denetleme için zorunlu bir gözden geçirme ve bir araştırmadır fakat uygulama alanında genellikle muhasebe ile ilgili tetkikler için kullanılmaktadır.³³

2. Tarihte Denetim

Denetimin tarihsel köklerinin M.Ö. 3000 yıllarında Ninova kentine kadar uzandığı bilinmektedir. Arkeolojik kazılardan elde edilen bilgiler, eski Mezopotamya’da hüküm süren

²⁸ Sanal, *Türkiye’de Yönetmel Denetim*, s.22.

²⁹ Cevdet Atay, *Devlet Yönetimi ve Denetimi* (İstanbul: Alfa Yayınları, 1999), s.18.

³⁰ Sanal, *Türkiye’de Yönetmel Denetim*, s.12.

³¹ Sanal, *Türkiye’de Yönetmel Denetim*, 22; M. Nihat Gündüz, “İdari Reform ve Sayıştay”, Cumhuriyetin 50.Yılında Sayıştay (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1973), s.209.

³² Altuğ, *Mali Denetim*, s.1.

³³ Mehmet Ali Aktuğlu, *Denetleme ve Revizyon* (İzmir: Mas Ambalaj, 1983), s.6.

kralların, kraliyet tahıl ambarlarının sayımını yapmak ve buradaki görevlileri kontrol etmek için katiplerine yetki verdiklerini göstermektedir. Bu kazılardan elde edilen bilgiler, kamu mallarına ait hesapların ve devlet yönetimindeki faaliyetlerin denetiminin orijinini oluşturmaktadır.³⁴

Tabi ki bu dönemlerde uygulanan denetim usul ve teknikleri, tarihî süreç içerisinde toplumlardaki devlet yönetiminin denetimine ilişkin uygulamalara da ışık tutmuştur. Çalışanların sorumluluklarını ve faaliyetlerinin sonuçlarını kamunun dikkatine sunma ve şeffaflaşma çabaları tarihsel süreç içerisinde gelişimini sürdürmüştür.

Bu çalışmalar bazen felsefî ya da dinî motiflerle desteklenmiş, bazı kutsal kitaplarda kamuyla ilgili mali konulara da değinilmiştir. Tevrat'ın "Books of Kings" bölümünde, Hz. Süleyman (a.s.) tapınağının yapımı ile ilgili bazı mali sorunların olduğu, ölçüsüz harcamalardan doğan borçlar nedeniyle Filistin'deki birkaç kasabanın Tyre Kralı Hiram'a devredilmek zorunda kalındığı belirtilmektedir. Nitekim bazı krallar kendilerine ait malikânelere peygamberlerin girmelerine ve yapılan işler hakkındaki eleştirilerini ifade etmelerine izin vermişlerdir. Eski Yunan'da ise, demokrasi kavramının gelişmesi ve şehir devletlerinin oluşturulması ile birlikte, esin kaynağını Mezopotamya'dan alan denetim uygulamaları kamusal bir işlev olarak sürdürülmüştür. Şehir site devletlerinde organize bir denetim sistemi kurularak, kamu birimlerindeki görevliler halka hesap vermekle yükümlü kılınmışlardır. Mısır ve Roma medeniyetlerinde de kamuya ait hesapların kontrol edildiğine dair kanıtlar bulunmuş, ayrıca çapraz hesap kontrolü ve mali denetim sistemin geliştirildiği görülmüştür. M.Ö. 1100 yıllarında Zhou Hanedanlığı döneminde Çin'de denetime ilişkin bazı uygulamalar yapıldığı anlaşılmaktadır.³⁵

³⁴ Sanal, *Türkiye'de Yönetim Denetim*, s.1.

³⁵ Sanal, *Türkiye'de Yönetim Denetim*, s.1.

İslam medeniyetinin geliştiği VII. ve XIII. asırlar arasındaki dönemde kamusal denetim anlayışı da yerleşmiş, İslam halifelerince özel ve kamusal durum ayırımı yapılmadan bağımsız muhasebe ya da denetim birimleri oluşturulmuştur.³⁶

Orta çağda ticaretin artması ile sermaye sahipleri hesap ve işlemlerden uzak kalmışlardır. Önceleri bu durum yalnızca uluslararası ticaret açısından geçerli iken, işletme ölçeklerinin büyümesi ile her ticari aşamada geçerli hale gelmiştir. Mali bilgilerin hazırlanması ve bunlardan bir sonuç çıkarılması iş sahiplerinin bilgilenmesini sağlamış, diğer işletmelerle rekabet ve çıkar çatışmalarını gündeme getirmiştir. Yöneticiler kazanılmış hakların veya işlemlerin sonuçlarını kavramış, buna bağlı olarak kendileri için yararlı olacak yöntemleri düşünmeye başlamışlardır. İş yaşamındaki işlemlerin zaman içerisinde karmaşık bir hale gelmesiyle, özellikle mali konuları anlamak zorlaşmış, iş sahipleri mali konularda yapılacak herhangi bir yanlışlığın, büyük riskler yaratabileceğini fark etmişlerdir. Hesap verme sorumluluğu kavramının kamudaki gelişimini görmek için XVII. yüzyıl İngiltere'sine bakmak gerekir. Bu yüzyılın bitimine az bir zaman kala, 1690 yılında İngiltere'de önce "Kamu Hesapları komitesi" oluşturulmuş ve İngiliz sayıştayı kurulmuştur. Kamu maliyesinde parlamentonun üstünlüğü ilkesi de ilk kez bu dönemde yaşama geçirilerek yasama organının yürütmeyi kontrolü esası benimsenmiştir.³⁷

Denetimin kapsam ve derecesindeki gelişmeler artarak devam etmiş, sanayi devrimi ile birlikte modern anlamda iş denetimine geçilmiştir. Sanayi devrimi, büyük ölçekli işletmelerin doğmasına neden olmuş, bu da işletmelerin denetimine olan gereksinimi artırmıştır. Bu dönemde kurulan büyük ölçekli işletmelerde hesap hileleri, usulsüzlük ve yolsuzlukların yapılmasını önlemek amacıyla, etkin bir iç kontrol düzeninin oluşturulmasına çalışılmıştır. Denetçiler işlemlerin tümü yerine, sadece bir kısmını kontrol etmeye yönelmişlerdir. Buna bağlı

³⁶ Ziaul Hag Khan, *New Dimensions in Accountability*, (Teksir). Director General Performance Audit Wing, Lahore, Eylül, 1991. s. 3.

³⁷ Sanal, *Türkiye'de Yönetmel Denetim*, s.2.

olarak denetçinin işlevi konusundaki düşüncelerde de gelişmeler olmuş, dışarıdan denetim yapan bağımsız denetçiler artık yolsuzluk ve hataların ortaya çıkarılması ya da hesapların tümünün doğruluğunu teyit etmekle uğraşmak yerine, mali tabloların doğru düzenlenip düzenlenmediğini ve işletmenin faaliyetlerini tam olarak gösterip göstermediğini belirterek, mali durum hakkında görüş açıklamışlar, böylece toplu denetimin ilk adımını atmışlardır. Kamu harcamalarındaki büyük artışlar, halkın seçtiği temsilcilerin kamu kaynaklarının nasıl harcadığını bilme isteği, sadece düzenlilik denetimi yapılmasının, kaynakların tutumlu, verimli ve etken kullanılıp kullanılmadığının belirlenmesinde, dolayısıyla kamu fonlarının kullanımı hakkında ayrıntılı bilgi edinilmesinde yetersiz kalması, bu dönemde kamusal denetim teknikleri açısından yeni arayışlara yol açmıştır. Bu amaçla kamu sektöründe denetim yapan denetim organlarının oluşturduğu Uluslararası Yüksek Denetim Kurumları (Supreme Audit Institution of International) tarafından geliştirilen yeni denetim tekniklerinin de yardımıyla adına “Performans Denetimi” denilen ve henüz yaygınlaşma aşamasında olan yeni bir denetim biçimi geliştirilmiştir.³⁸

3. Müslüman Kültüründe Denetim

Müslüman kültüründe denetim, toplumsal düzeni korumak ve bireyleri ahlaki değerlere yönlendirmek amacı taşır. Emr-i bil ma'rûf ve nehy-i ani'l münker ilkeleri, iyiliği yaymak ve kötülükten sakındırmayı her Müslümanın sorumluluğu sayar. Bu anlayış doğrultusunda kurulan hisbe teşkilatı, ticaret ahlakını koruma ve kamu düzenini sağlama gibi görevlerle İslami denetimin kurumsallaşmış bir modelidir.

³⁸ Sanal, *Türkiye’de Yönetmelik Denetim*, s.2-3.

3.1. Emr-i bi'l-Ma'rûf Nehy-i 'ani'l-Münker

Emr-i bi'l-Ma'rûf ve Nehy-i 'ani'l-Münker kavramları, “iyiliği emretme, öğütme, yayma; kötülüğü de yasaklama, azaltma, kötülükten menetme, fenalıktan alıkoyma”³⁹ şeklinde tanımlanır. Ma'rûfun emredilerek münkerin nehyedilmesi, hükümet ve fertler arası dayanışma ile yerine getirilmesi öngörülen İslam'ın temel esaslarından biridir.⁴⁰ Allah, müslümanları kötülük karşısında susmamaya, bilakis müdahale etmeye teşvik ediyor. Bu zaviyeden değerlendirildiğinde kişinin sadece iyilik yapması ve kötülüğü terk etmesi yetmez. Kötülük gördüğü zaman müdahale etmesi ve bunu düzeltmesi, insanları yaptığı kötülükten menetmesi gerekir. Binaenaleyh kötülüğün önlenmesi herkesin görevidir.⁴¹ İyiliği emretmek ve kötülükten alıkoymak, muhalefetin meşruluğuna da delalet eder. Bu açıdan bakıldığında iyiliği emretmek ve kötülükten alıkoymak, ister hükümet, isterse ona yöneltilen muhalefet tarafından yürütülsün, yürüten açısından siyasi bir anlama sahiptir.⁴² Çünkü eleştiri kavramıyla birlikte bir denetim mekanizması ortaya konulmuş olur. Zaten çağdaş demokrasilerde muhalefet hükümetin icraatlarını denetleyen, eleştiren, yanlış ortaya koyan ve gerektiğinde de yol gösteren bir konumdadır. Siyasi anlamda muhalefet de denetimin bir çeşididir. Günümüzde işitsel ve görsel medya, sosyal medya ve sanal ortamdaki çeşitli paylaşım siteleri, farklı alanlarda yapılan anket çalışmaları bu zaviyeden düşünüldüğünde denetim görevi icra etmektedirler. Bir kötülük görüldüğünde müdahale edilmesi gerektiğini ifade eden hadis, ilk önce elle düzeltmeyi daha sonra dille düzeltmeyi, ondan sonra kalben buğzetmeyi öngörür. Aslında kötülüğe buğz edilmesi ile yapılan muhalefet, sadece el ve dil ile düzeltme yeterliliğinin kaybedilmesi durumunda gerçekleşir. Bu da kötülüğü düzeltmek için güç yetirmenin ortaya çıkabileceği gizli bir gücü barındırır. Uygun şartlar ortaya çıktığında bu gizli güç ortaya çıkacak el ve dil ile

³⁹ Vecdi Akyüz, *Kur'an'da Siyasi Kavramlar* (İstanbul: Kitabevi, 1998), s.102.

⁴⁰ Vehbe Zuhayli, *İslam Fıkıh Ansiklopedisi*, Mütercimler Ahmet Efe ve diğerleri, (İstanbul: 1991), c. 8, s.435.

⁴¹ Abdulhalık Mustafa Nevin, *İslam Siyasi Düşüncesinde Muhalefet*, trc. Vecdi Akyüz (İstanbul: İz Yay., 1990), s.116.

⁴² Nevin, *İslam Siyasi Düşüncesinde Muhâlefet*, s.115.

düzeltilme meydana gelecektir. Bu açıdan bakıldığında kalben buğz etmek, bir güç, bir muhalefet olarak ele alınmakta, bilfiil kötülüğe engel olan düzeltme araçları arasında yer almaktadır.⁴³ Kur'an'da siyasi kavramların incelendiği doktora tezinde bu şekilde muhalefet kavramına yeni bir tarz eklendiği elle ve dille yapılan muhalefetin açık muhalefet, kalben buğz etmenin de gizli muhalefet olduğu ifade edilmektedir. Gizli muhalefet güç ve kudret şartları meydana geldiğinde kötülüğü önleme araçları arasında sayılıyor.⁴⁴

Kur'an-ı Kerim her yönüyle donanımlı insanın yetişmesinde başvuru kaynağı olmuştur. İşte bundan dolayı Kur'an-ı Kerim, öncelikle insan olmanın temel değerlerini bünyesinde barındıran, en güzel şekilde yaratılan, yaratılışında sahip olduğu şan ve şerefe uygun bir hayat tarzını kuran ve yeryüzünde tam yetkili halife kılınan sorumluluğunun farkında olup o istikamette hareket eden kişileri eğitmeyi hedefler. Kur'an-ı Kerim, insanın kendini tanıyan, şuurlu, fitratına uygun hareket eden bir varlık olmasını ister. İnsanın kendini tanıması, bilmesi ve şuurlu olması kendisinin başkalarından ayrı özellikleri ve nitelikleri bulunan bir varlık olduğunu kavramasıdır. Bir insanın kendisi tanıyıp bilmesinin ve kendini topluma tanıttirmesinin en etkili yöntemi manevî değerleridir. İnsan hangi toplumda yaşarsa yaşasın, onun fikir ve düşünce yapısı, sahip olduğu inanç ve manevî değerlerle zenginleşir. İnsan bu dünyada hakkı ve hakikati doğru anlamak için Allah'ın kendisine vermiş olduğu akli ve vicdani araç olarak kullanır. İradesini de doğru yönde kullanarak kendisini geliştirmeye çalışır. Neticede insan kendisi için bir hedef belirler. Ancak bu hedefine ulaşmak için ilerlerken kendisini yoldan saptırabilecek engellerle karşılaşır. İşte bu durumdaki insanı hedefi istikametinde, dosdoğru yolda yani sırât-ı müstakîmde tutacak şey hem kendine hem de diğer insanlara karşı “emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i an'il-münker (iyiliği emretmek ve kötülüğü önlemek) vazifesini icra etmektir.

Emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i an'il-münker (iyiliği emretmek ve kötülüğü önlemek), müslüman bireyin kişilik gelişimini sağlayan, ahlakî anlamda onu kemale ulaştıran özelliğiyle,

⁴³ Nevin, *İslam Siyasi Düşüncesinde Muhâlefet*, s.119.

⁴⁴ Abdurrahman Altuntaş, “Kur'an'da Temel Siyasi Kavramlar” (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2009), s.87-88.

İslam'ın en önemli prensiplerinden biridir. Şüphesiz bu ilkenin amacı, toplum içinde, insanlar arasında iyiliği ayakta tutmak, iyiliğin yayılmasını sağlamak ve toplumun diğer fertlerine tavsiye etmek; kötülüğün yayılmasını engelleyerek ahlâkî öğütlerde bulunarak toplumun ıslahı için sistemler geliştirmektir.

Emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i an'il-münker (iyiliği emretmek ve kötülüğü önlemek) prensibinin hükmü, Kitap, Sünnet ve icmâ ile sabittir. İslâm âlimleri bu prensibin farz-ı ayn veya farz-ı kifâye olduğu hususunda ihtilâf etmişlerdir. Bu ihtilâf, âyetlerdeki bazı lafızların farklı yorumlanmasından kaynaklanmaktadır. İslâm âlimlerinin çoğunluğunun görüşü, bu görevin farz-ı kifâye olduğu yönündedir. İslâm toplumundan bir grubun bu görevi mutlaka yerine getirmesi gerekmektedir. Ancak bu sayede müslümanlar arasında birbirlerini aydınlatma, irşâd etme ve doğru yolu gösterme gibi önemli hususlar gerçekleşir ve yine bu sayede İslâm toplumunda bir birliktelik meydana gelebilir ve huzur ve güven ortamı oluşabilir. Bu görevin yerine getirilmemesi durumunda ise, emredildikleri şekilde dosdoğru olamama gibi, dinin temel hükümleri uygulama/uygulanma imkânı bulamayacaktır, huzur ve güven ortamı oluşturulamayacaktır. Dolayısıyla da dinin sosyal hayata etkisi azalmış olacaktır.

Kur'ânî bir prensip⁴⁵ olarak “emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i an'il-münker (iyiliği emretmek ve kötülüğü önlemek)”i ilk uygulayan şüphesiz Hz. Peygamber'dir. Peygamber (a.s.) bu emrin ilk ve örnek uygulayıcısı olarak, bir yol oluşturmuştur. Bu konuda hiçbir taviz vermediği gibi yanlış uygulamalara da izin vermemiştir.

İmam Gazzâlî'nin şu sözleri bu prensibin ne kadar da önemli olduğunu göstermektedir: “Emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i an'il-münker” dinin en büyük temeli ve dayanağıdır. Allah Teâlâ'nın bütün peygamberlerini, devam ettirmesi için gönderdiği biricik önemli meselesidir. Eğer bu vazife yapılmazsa, ilmi ve ameli dumûra uğrarsa, kesinlikle peygamberlik vazifesi muattal olur, diyânet temelinden yıkıma uğrar. Başiboşluk hâkim olur ve dalâlet yayılır. Cehâlet

⁴⁵ Âl-i İmrân 3/104; Mâide, 5/79; A'râf 7/199; Tevbe 9/71, 112.

alabildiğine dağılır. Fesâd, insanların iliklerine kadar işler. Yırtık oldukça genişler, memleketler harap ve kullar helâk olurlar. Fakat helâk olduklarını ancak kıyâmet gününde anlarlar.⁴⁶

Bu prensip teorik olarak cihâdın bir parçası sayılmakla birlikte uygulamada farklılık bulunmaktadır. Cihâd, İslâm dînini, müslüman olmayanlar arasında yayma, müslümanları dış saldırılardan koruma ve bunun için gerektiğinde silâha başvurma faaliyeti için kullanılmasına karşılık “emr-i bi’l-ma’rûf ve nehy-i an’il-münker” (iyiliği emretmek ve kötülüğü önlemek), içe dönük bir hareket, yani İslâm ümmetinin Kur’an ve Sünnet hükümlerine uygun, faziletli, barış ve esenliğin hâkim olduğu bir hayat tarzını amaçlayan temel ilkelerden biri olarak kabul görmüştür.⁴⁷ İslâm tarihi boyunca bu prensiple doğrudan ilişkili uygulamalar, itirazlar, müesseseler ortaya çıkmış, konunun sadece itikâdî yönü değil, siyasî, toplumsal ve eğitim yönü de vurgulanmıştır. İslâm tarihinde emr-i bi’l-ma’rûf ve nehy-i an’il-münker (iyiliği emretmek ve kötülüğü önlemek), ümmetin, yükümlü tutulduğu inanç, ibâdetler, hayat nizâmı, siyâset ve ahlâk prensipleri gibi Allah’ın dinine dâveti kapsayan belli anlamlı bir terimdir. Bir başka tanıma göre bu ilke tamamen ahlâkî, amelî ve siyasî bir ilkedir.⁴⁸ Bütün bunlar göstermektedir ki emr-i bi’l-ma’rûf ve nehy-i an’il-münker (iyiliği emretmek ve kötülüğü önlemek) neredeyse hayatın tüm yönlerini ilgilendirmekte ve sosyal bir varlık olan insanın mükemmel bir sosyal ortamının oluşması için olmazsa olmaz prensiplerdendir.

Kur’an-ı Kerim’de birçok ayette tavsiye edilen “emr-i bi’l-ma’rûf ve nehy-i an’il-münker” prensibi örnek insan yetiştirmede kullanılacak bir prensiptir. Dünya ve ahiret saadetini kazanacak insanlık için vazgeçilemez bir prensiptir. Fakat bu prensipten faydalanmak, geçmiş dönemlerde yapılan yanlışlara düşmeden insanlık tarihi boyunca özellikle vahiy kültüründeki ve bilhassa son kutsal kitap Kur’an-ı Kerim’deki “emr-i bi’l-ma’rûf ve nehy-i an’il-münker”

⁴⁶ Muhammed Ebû Hâmid Gazzâlî, *İhyâ-u Ulumi’d-Din*, trc. Ali Arslan, (İstanbul Arslan Yay., 1993), c.2, s.739.

⁴⁷ Mustafa Çağırıcı, “Emir bi’l-Ma’rûf Nehiy an’il-Münker”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul TDV Yay., 1995), c.11, s.140.

⁴⁸ Nevin, *İslam Siyasi Düşüncesinde Muhalefet*, 114; Ali S. Neşşâr, *İslâm’da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*, trc. Osman Tunç, (İstanbul: İnsan Yay., 1999), c.2, s.256.

presnsiplerini irdeleyerek olumlu ve olumsuz tüm yönleri en ince ayrıntıları dahi göz ardı edilmeden muhtemel bütün yönleri değerlendirilmek suretiyle mümkündür olacaktır.

İyiliği emretme ve kötülükten sakındırma vazifesinin, Kur'an perspektifinde düşündüğümüzde mü'min erkek ve kadının aslî vazifelerinden biri olduğunu görürüz. Aynı zamanda Allah Rasülü'nün sünnetinde de bu konuya yer verilmiş, sahabe de bunun uygulanmasına hassasiyet göstermişlerdir.⁴⁹ Müslüman toplulukların ahlâkî değerleri “İyiliği emretme ve kötülükten sakındırma” üzerine inşa edilmiştir. Devletler de bu ulvî gayeyi gerçekleştirmek için kurulmuşlardır.⁵⁰ İslam medeniyet tarihine ve devlet mekanizmasına baktığımızda bu önemli görevin tarih içerisinde farklı isimlerle anılsa da denetim birimleri eliyle yapıldığını görmekteyiz. Şimdi “emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i an'il-münker” (iyiliği emretmek ve kötülüğü önlemek) kavramlarının geçtiği ayetlere bakalım:

En iyi toplum (hayırlı ümmet) olmak için iyiliği emredip kötülükten sakındırmak gereklidir; كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَوْ آمَنَ أَهْلُ الْكِتَابِ لَكَانَ كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَوْ آمَنَ أَهْلُ الْكِتَابِ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ مِنْهُمْ الْمُؤْمِنُونَ وَأَكْثَرُهُمُ الْفَاسِقُونَ “Siz, insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emreder, kötülükten men eder ve Allah’a iman edersiniz. Kitap ehli de inansalardı elbette kendileri için hayırlı olurdu. Onlardan iman edenler de var. Ama pek çoğu fasık kimselerdir.”⁵¹ Bu ayette bahsedilen ümmet Muhammed ümmetidir. Yine bu ayet, iyilik yolunda insanlığa önder ve örnek olmayı hak eden müslümanların başlıca özelliklerini saymaktadır. Buna göre onlar Allah’a ve diğer iman esaslarına iman ederler. Ayrıca onlar güzel ahlaka da sahiptirler, iyiliği emreder, kötülüğü engellerler ve böylece imanlarının gereğini yerine getirmiş olurlar. Onlar salih amel sahibi olmaları, aşırılık ve sapkınlıktan uzak, dosdoğru, adaletli, ölçülü, mutedil, kötülüklerden uzak, dengeli tutum ve davranışları sebebiyle insanlığa örnek ve rehber

⁴⁹ Muhammed Esed, *İslam'da Yönetim Biçimi*, trc. Beşir Eryarsoy, (İstanbul: Yöneliş Yay., 1995), s.89.

⁵⁰ Esed, *İslam'da Yönetim Biçimi*, s.84.

⁵¹ Âl-i İmrân 3/110.

olmaya hak kazanmışlardır.⁵² Elmalılı Hamdi Yazır Hz. Muhammed (a.s.)’in ümmetinin esas mümeyyiz özelliğinin tevhid imanı ile birlikte iyiliği emretmek ve kötülükten alıkoymak olduğunu söylemektedir. Yine ona göre bu görev esas itibariyle yalnız idarecilerin olmayıp dolayısıyla idare adına görev yapan denetim birimlerinin ve görevlilerinin olmayıp bütün müminlerin görevidir. Müninler de bu görevi ya bizzat kendileri yapacaklar ya da aracılara yaptıracaklardır. Ümmetin hayırlı olması da ancak çoğunluğun iyiliğiyle mümkündür.⁵³ İnsanı ilgilendiren tüm hususlarda müslüman topluluklar örneklik teşkil etmeli; yönetim sistemlerinden denetim mekanizmalarına, çevreyle ilgili problemlerden sağlık sektörüne, her alanda güvenliğin sağlanmasından aile birliğinin sağlanmasına varıncaya kadar bunu çoğaltmak mümkündür elbette, daha pek çok alanda insanlığın huzuru ve ıslahı için projeler üretmelidir. Bu ayetle Müslüman hem ferdî hem de ictimâî anlamda denetim göreviyle görevlendirilmiştir.

Allah müslümanlardan hayra davet eden, iyiliği emredip kötülükten sakındıran bir topluluk oluşturmalarını istemektedir ki bu topluluk da kurtuluşa eren bir topluluktur: وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ “Sizden, hayra çağıran, iyiliği emreden ve kötülükten men eden bir topluluk bulunsun. İşte kurtuluşa erenler onlardır.”⁵⁴ Ayette geçen ümmetten kastedilen belli bir cemaat, yani topluluktur. Bu topluluk ise bireysel olarak çalışmayacak, toplu olarak bir ruhla hareket edecektir. Çünkü düzenli, planlı ve programlı olarak yapılan az iş, gelişigüzel, rastgele ve plansız yapılan çok işten daha karlı ve faydalı olacaktır.⁵⁵ Belirli kaide ve kuralları olan, temel ilke ve prensipler barındıran, belirli bir amaç ve gayeye matuf ve bir yazılı yönerge ve genelge ile idare olunan bir topluluk bir gruptan bahsediliyor. Bu grup insanlık tarihinde farklı medeniyetlerde çeşitli isimlerle anılmıştır. İslam medeniyeti bu görevi bireysellikten kurumsallığa doğru taşımış ve ismini hisbe olarak

⁵² Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 2006), c.1, s.651-652.

⁵³ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. 2, s.1158.

⁵⁴ Âl-İmrân 3/104.

⁵⁵ Abdülkerim Zeydan, *İslam Davetçilerine*, trc. Nezir Demircan, (Ankara, İkbâl Yay., 1968), s.529-530.

belirlemiştir. Ümmet kelimesini rastgele bir araya gelmiş bir topluluk değil de, bilinçli olarak ve belirli bir amacı gerçekleştirmek için bir araya getirilmiş topluluk olarak düşünmek daha doğru olacaktır. Yine burada ümmet kavramıyla alanında uzman kişilerden oluşan ve hangi alanda olursa olsun uluslararası standartları da karşılayan bireysel ve kurumsal kaliteden bahsetmek gerekiyor. İslam tarihi boyunca hisbe teşkilatının dolayısıyla denetim birimi için referans olan bu ayetler tezimiz için de çok önem arz etmektedir. Bu ayette davet kavramı da geçmekte, davetin başarıya ulaşabilmesi için ise davetçide birtakım özelliklerin ve şartların bulunması gerekir. Mesela başka ülkelerde davet için o yerin dili, kültürü, ekonomisi ve sosyal durumunu bilmek önem arz etmektedir.⁵⁶ Denetim işinin de başarıya ulaşması için denetim görevini yapan kişide birtakım vasıfların bulunması gerekir. Aynı zamanda denetçi mesleki özen ilkesi gereği kendisini devamlı güncellemeli ve geliştirmelidir. Uluslararası İç Denetim Enstitüsü de iç denetçilerle ilgili olarak standartlar belirlemiştir. İç denetçiler, kişisel olarak, sorumluluklarını yerine getirmek için gereken bilgi, beceri ve diğer vasıflara sahip olmak zorundadır. İç denetim faaliyeti de toplu olarak, kendi sorumluluklarını yerine getirmek için gereken bilgi, beceri ve diğer vasıflara sahip olmak veya bunları edinmek zorundadır. İç denetçiler, makul sınırlar içinde tedbirli ve ehil iç denetçiden beklenen beceriye sahip olmak ve azami özen ve dikkati göstermek zorundadır. Azami özen ve dikkat, hiç hata yapılmayacağı anlamına gelmez. İç denetçiler, mevcut bilgi, beceri ve diğer vasıflarını sürekli mesleki gelişimle artırmak ve güçlendirmek zorundadır.⁵⁷

Hız. Muhammed peygamberlik hayatı boyunca iyiliği emretme ve kötülükten sakındırma vazifesini en mükemmel şekilde icra etmiş ve sağlam bir toplum meydana getirmiştir. الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْنُوبًا عِنْدَهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ يَأْمُرُهُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَاهُمْ عَنِ الْمُنْكَرِ “Onlar,

⁵⁶ Ahmet Önköl, *Rasülullah'ın İslam'a Davet Metodu* (Ankara: 1997), s.58-59.

⁵⁷ *Uluslararası Mesleki Uygulama Çerçevesi*, Yayın No: 17, 1. Baskı (İstanbul: Türkiye İç Denetim Enstitüsü Derneği, 2019), s.47-48.

yanlarındaki Tevrat'ta ve İncil'de yazılı buldukları Resûle, o ümmî peygambere uyan kimselerdir. O, onlara iyiliği emreder, onları kötülükten alıkoyar”⁵⁸

Allah, İsrailoğulları'na gönderilmiş bulunan Tevrat ve İncil'de Hz. Peygamber'in vasıflarının bildirildiğini ifade buyurduktan sonra onun tebliğinin, yahudileri daha yakından ilgilendiren başlıca özelliklerini sıralamaktadır. Bunlardan bir kısmı, Hz. Peygamber'in onlara iyiliği (ma'rûf) emretmesi, kötülüğü (münker) yasaklamasıdır. Ayette bütün peygamberler gibi Hz. Muhammed'in en temel görevlerinden birinin iyiliği emretme, kötülükten menetme faaliyeti olduğu bildirilmektedir. Ma'rûf, akliselimin benimsediği, insanın aslî tabiatıyla uyuşan, mâşerî vicdanda beğenilip kabul gören, din tarafından da tasvip edilip meşruiyet kazanan iyi, güzel, faydalı tutum ve davranışları; münker ise bunun zıddıdır.⁵⁹

İyiliği emredip kötülükten sakındırarak oğluna nasihatta bulunan Lokman (a.s.) da bu ulvî gayeyi şöyle dile getirmiştir: يَا بُنَيَّ أَقِمِ الصَّلَاةَ وَأْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَانْهَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأَصْبِرْ عَلَى مَا أَصَابَكَ إِنَّ ذَلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ “Yavrum! Namazı dosdoğru kıl. İyiliği emret. Kötülükten alıkoy. Başına gelen musibetlere karşı sabırlı ol. Çünkü bunlar kesin olarak emredilmiş işlerdendir.”⁶⁰ İnsanları Allah'a âsî olmaktan haram filleri işlemekten vazgeçir. Allah'ın rızasını kazanma yolunda yaptığın davette insanların sana yaptığı eziyetler seni, görevini yapmaktan menetmesin. Bu uğurda göreceğin sıkıntılara sabretmelisin. Nitekim bu hususlar Allah'ın kesinlikle emrettiği hususlardır.⁶¹Emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münkeri denetim açısından değerlendirdiğimizde bu işi yaparken de karşılaşılan güçlüklerle sabredilmesi gerektiği ve aynı zamanda bu işin azmedilmeye değer işlerden olduğu ifade edilmektedir.

Kur'an-ı Kerim ehl-i kitap içerisindeki bazı insan tiplerini şöyle anlatır; لَيْسُوا سَوَاءً مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ أُمَّةٌ قَائِمَةٌ يَتْلُونَ آيَاتِ اللَّهِ آنَاءَ اللَّيْلِ وَهُمْ يَسْجُدُونَ “Onların (Kitap ehlinin) hepsi bir değildir. Kitap ehli

⁵⁸ A'râf 7/157.

⁵⁹ Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, c. 2, s.604.

⁶⁰ Lokman 34/17.

⁶¹ Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Tefsîru't-Taberî, Câmiu'l-Beyân an Te'vîl-i Âyi'l-Kur'ân*, Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, c. 18 (Kahire: Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâseti'l-Arabiyyeti ve'l-İslâmiyye, 2001), 558.

içinde, gece saatlerinde ayakta duran, secdeye kapanarak Allah'ın âyetlerini okuyan bir topluluk da vardır.”⁶² وَيُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ “Onlar, Allah'a ve ahiret gününe inanırlar. İyiliği emrederler. Kötülükten menederler, hayır işlerinde birbirleriyle yarışır. İşte onlar salihlerdendir.”⁶³ Bu iki ayette ehl-i kitaptan bazı insanların Allah'ın ayetlerini okudukları ve Allah için secde ettikleri ifade edilmekle birlikte, Allah'a ve ahiret gününe inanmaktan sonra iyiliği emredip kötülükten sakındırdıklarına vurgu yapılmakla konunun önemine dikkat çekilmiştir.

Ehl-i Kitap'tan bazıları iyiliği emredip kötülükten sakındırırken mü'minler ise erkek ve kadın böylesine önemli görevi hep birlikte icra ederler; وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَيُطِيعُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ أُولَئِكَ سَيَرْحَمُهُمُ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ “Mü'min erkekler ve mü'min kadınlar birbirlerinin dostlarıdır. İyiliği emreder, kötülükten alıkoyarlar. Namazı dosdoğru kılar, zekâtı verirler. Allah'a ve Resûlüne itaat ederler. İşte bunlara Allah merhamet edecektir. Şüphesiz Allah mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.”⁶⁴ Mü'min erkek ve mü'min kadınlar birbirleriyle dost ve kardeşirler, birbirlerine yardım eder ve birbirlerini desteklerler. Böylelikle Allah'ın rıza göstereceği hayır ve güzelliği emredip, Allah'ın öfkesini çekecek her türlü kötü durumlardan da onları nehyederler.⁶⁵

Allah'ın sınırları Kur'an'da önemli bir kavramdır, iyiliği emredip kötülükten sakındıranların Allah'ın sınırlarını koruduklarına işaret edilmekte ve bunların kurtuluşa erenlerden oldukları ifade edilmektedir; التَّائِبُونَ الْعَابِدُونَ الْحَامِدُونَ السَّائِحُونَ الرَّاكِعُونَ السَّاجِدُونَ الْأَمْرُونَ “Bunlar, tövbe edenler, ibâdet edenler, hamdedenler, oruç tutanlar, rükû' ve secde edenler, iyiliği emredip kötülükten alıkoyanlar ve Allah'ın koyduğu sınırları hakkıyla koruyanlardır. Mü'minleri müjdele.”⁶⁶

⁶² Âl-i İmrân 3/113.

⁶³ Âl-i İmrân 3/114.

⁶⁴ Tevbe 9/71.

⁶⁵ Muhammed Ali Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, (Beyrut: Hoca Ahmet Yesevî Yay., 1986), c.1, s.548.

⁶⁶ Tevbe, 9/112.

Yetki ve güç sahibi mü'minlerin bir vasfı da iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak olmalı; الَّذِينَ إِنْ مَكَّنَّاهُمْ فِي الْأَرْضِ أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ وَآمَرُوا بِالْمَعْرُوفِ وَنَهَوْا عَنِ الْمُنْكَرِ وَاللَّهُ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ

“Onlar öyle kimselerdir ki, şayet kendilerine yeryüzünde imkân ve iktidar versek, namazı dosdoğru kılar, zekâtı verir, iyiliği emreder ve kötülüğü yasaklarlar. Bütün işlerin âkıbeti Allah’a aittir.”⁶⁷Yeryüzünde zulme uğrayan mü'minlere savaşma izni verilmiştir. Bu mü'minler yeryüzünde bir ülkeye yerleştirildikleri zaman, zamazlarını dosdoğru kılarlar, kendilerine ait olan malların zekâtını verirler, insanlara iyiliği emreder ve kötülüğe engel olurlar.⁶⁸

Mü'minler iyilik ve takva konusunda yardımlaşmakla sorumlu tutulurken, günah işleme ve aşırı gitme hususunda ise yardımlaşmamakla yükümlü tutulmuşlardır; يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَحْلُوا شَعَائِرَ اللَّهِ وَلَا الشَّهْرَ الْحَرَامَ وَلَا الْهَدْيَ وَلَا الْفَلَاحَ وَلَا آمِينَ الْبَيْتِ الْحَرَامِ يَتَتَّعُونَ فَضْلًا مِنْ رَبِّهِمْ وَرِضْوَانًا وَإِذَا حَلَلْتُمْ فَاصْطَادُوا وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَا نُ قَوْمٍ أَنْ صَدُّوكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ أَنْ تَعْتَدُوا وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ “Ey iman edenler! Allah’ın (koyduğu din) nişanelerine, haram aya, hac kurbanına, (bu kurbanlıklara takılı) gerdanlıklara ve de Rab’lerinden bol nimet ve hoşnutluk isteyerek Kâ’be’ye gelenlere sakın saygısızlık etmeyin. İhramdan çıktığınızda (isterseniz) avlanın. Sizi Mescid-i Haram’dan alıkoydular diye birtakımlarına beslediğiniz kin, sakın ha sizi, haddi aşmaya sürüklemesin. İyilik ve takva (Allah’a karşı gelmekten sakınma) üzere yardımlaşın. Ama günah ve düşmanlık üzere yardımlaşmayın. Allah'a karşı gelmekten sakının. Çünkü Allah’ın cezası çok şiddetlidir.”⁶⁹ “Birr” kavramının anlam alanı çok geniştir, biz burada konumuzu ilgilendirmesi açısından mü'minlerin arasındaki yardımlaşma yerlerinden birinin emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker olduğunu düşünüyoruz. Ancak burada bir iyilik yapılırken kişinin bunu tek başına yapmasından ziyade, bir grup veya bir topluluk tarafından yapılmasının önemine işaret edilmektedir. İşte tam da burada mü'minler iyiliği emredip

⁶⁷ Hac 22/41.

⁶⁸ Taberî, *Câmiu 'l-Beyân an Te'vil-i Âyi 'l-Kur'ân*, c.8, s. 52.

⁶⁹ Mâide 5/2.

kötülükten sakındırırken mutlaka ve mutlaka birbirleriyle yardımlaşmalılar. İslam medeniyetinde önemli bir müessese olan hisbe teşkilatının esinlendiği “emr-i bi’l-ma’rûf ve nehy-i ani’l-münker” kavramı ile de denetim işini yapanların birbirleriyle yardımlaşmalarının ve iş birliği yapmalarının önemine işaret edilmektedir.

Mü’minlerin hep birlikte savaşa çıkmaları yasaklanmış ve içlerindeki bir grubun kendi milleti savaştan döndükten sonra onları uyarmak için geri kalması gerektiği ifade edilmektedir; وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنْفِرُوا كَافَّةً فَلَوْلَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَلِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ “(Ne var ki) mü’minlerin hepsi toptan seferber olacak değildir. Öyleyse onların her kesiminden bir grup da, din konusunda köklü ve derin bilgi sahibi olmak ve döndükleri zaman kavimlerini uyarmak için geri kalsa ya! Umulur ki sakınırlar.”⁷⁰ İşte din konusunda derinleşen ve bilgi sahibi olan mü’minler iyiliği emredip kötülükten de sakındırarak toplumun birlik ve beraberliğini koruyacak ve toplumda kaos çıkmasının da önüne geçmiş olacaktırlar.

Mü’minler birbirlerine iyiliği emredip birbirlerini kötülükten sakındırırken, münafıklar ise birbirlerine kötülüğü emredip, birbirlerini iyilikten menetmeye çalışıyorlar bu da onların fâsık olmasına sebebiyet veriyor; الْمُنَافِقُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ بَعْضُهُمْ مِنْ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمُنْكَرِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمَعْرُوفِ وَيَقْبِضُونَ الْمُنَافِقُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ بَعْضُهُمْ مِنْ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمُنْكَرِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمَعْرُوفِ وَيَقْبِضُونَ أَيْدِيَهُمْ نَسُوا اللَّهَ فَنَسِيَهُمْ إِنَّ الْمُنَافِقِينَ هُمُ الْفَاسِقُونَ “Münafık erkekler ve münafık kadınlar birbirlerindendir (birbirlerinin benzeridir). Kötülüğü emredip iyiliği yasaklarlar, ellerini de sıkı tutarlar. Onlar Allah’ı unuttular; Allah da onları unuttu. Şüphesiz münafıklar, fasıkların ta kendileridir.”⁷¹

İnsanlara iyiliğin emredilmesi çok önemli ancak kişi veya topluluk insanlara iyiliği emrederken kendilerini de unutmamalılar, üstelik iyiliğin önemini bilerek kendilerini o iyilikten mahrum etmek asla akıllıca bir davranış değildir; أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ وَأَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتَابَ “Siz Kitab’ı (Tevrat’ı) okuyup durduğunuz hâlde, kendinizi unutup başkalarına iyiliği mi emrediyorsunuz? (Yaptığının çirkinliğini) anlamıyor musunuz?”⁷²

⁷⁰ Tevbe 9/122

⁷¹ Tevbe 9/67.

⁷² Bakara 2/44.

Kur'an kıssalarından öğrendiğimize göre İsrâiloğullarından inkâr edenler bazı peygamberler tarafından lanetlenmişlerdir. Onların bu duruma düşme sebeplerinden birisi de işledikleri herhangi bir kötülükten dolayı birbirlerini uyarılmalarıdır; لَعْنُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ بَنِي إِسْرَءِيلَ عَلَى لِسَانِ دَاوُدَ وَعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ ذَلِكَ بِمَا عَصَوْا وَكَانُوا يَعْتَدُونَ “İsrailoğullarından inkâr edenler, Davud ve Meryem oğlu İsa diliyle lânetlendi. Bu, onların isyan etmeleri ve hadlerini aşıyor olmalarından ötürüydü.”⁷³ كَانُوا لَا يَتَنَاهَوْنَ عَنْ مُنْكَرٍ فَعَلُوهُ لَبِئْسَ مَا كَانُوا يَفْعَلُونَ “İşledikleri herhangi bir kötülükten birbirlerini vazgeçirmeye çalışmazlardı. Yapmakta oldukları ne kötüydü!”⁷⁴

Yukarda emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münkeri Kur'an ayetleri çerçevesinde değerlendirmeye çalıştık. İslam'ın iki ana kaynağı olan Kur'an ve sünnet dinin oluşumunda çok önemli bir yere sahiptir. Bundan dolayı tezimizde önemli bir yere sahip olan emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker kavramının sünnette nasıl geçtiği ve nasıl değerlendirildiği önem arz etmektedir. Hz. Peygamber kendisine verilen peygamberlik görevini bihakkın yerine getirmiş ancak bu vazifeyi yerine getirirken pekçok zorlukla karşılaşmıştır.⁷⁵ Hz. Peygamber Mekke ve Medine dönemlerinde tevhit merkezli din anlayışını yerleştirmeye çalışmış, özellikle Mekke'de bunun fikrî temelini oluştururken, ilerleyen zamanlarda bu temel üzerine örnek ve temiz insan modelinde Müslümanlar yetiştirmiştir.⁷⁶ Hz. Peygamber'in riyasetinde yetişen bu ilk Müslüman topluluk Kur'an-ı Kerim'de en hayırlı ümmet olarak nitelendirilmişlerdir.⁷⁷

Hz. Peygamber'in hadislerinde bu konu çok geniş bir şekilde işlenmektedir; "İçinizden biri bir kötülük görürse onu eliyle, buna gücü yetmezse diliyle değiştirsin; buna da gücü yetmezse kalbiyle (ona karşı kin ve nefret beslesin). Bu ise imanın asgarî gereğidir."⁷⁸ İşlenen bir kötülük karşısında müslümanın mutlaka bir tavrı olmalıdır.

⁷³ Mâide 5/78.

⁷⁴ Mâide 5/79.

⁷⁵ Sabri Hizmetli, "İslam ve Değişim", (Ankara: AÜİFD, 1997), c. 37, s.90.

⁷⁶ Hizmetli, "İslam ve Değişim", s.90.

⁷⁷ Âl-i İmrân 3/110.

⁷⁸ İbn Mâce, Fiten, 20; Müslim, İman, 78.

Kötülüğün fiil olarak yok edilmesi, hayra, iyiliğe ve hakka mâni olan engellerin ortadan kaldırılması demektir. Yeryüzündeki her kötülük aslında bir o kadar iyiliğin yok olmasına sebep olur. Kötülükler arttıkça iyilikler azalır, bunun aksine iyilikler çoğaldıkça kötülükler yok olur. Kötülüğün ortadan kaldırılması, hak ve iyiliğin insanlar arsasında yayılmasını sağlar. Böylece hadiste geçen kötülüğe karşı müslümanın tavrı, iyiliğin yayılmasına da vesile olacaktır.⁷⁹ Hayatın tüm yönleriyle iyiliklerin yayılmasını, kötülüklerin de engellenmesini sağlayan en önemli unsur çok yönlü denetim mekanizmasıdır.

Denetimin yani emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker vazifesinin nasihat yöntemiyle yerine getirilmesini Hz. Peygamber şöyle tavsiye etmiştir; “Kim bir sultana bir konuda nasihat etmek isterse, bunu açıktan açığa yapmasın, onunla baş başa kalacağı bir ortam hazırlasın. Bu durumda sultan onun nasihatını kabul ederse ne âlâ. Şayet kabul etmez ise, nasihat eden kimse görevini yerine getirmiş olur”⁸⁰

Kaliteli bir toplumun meydana gelmesinde yardımlaşmanın önemine ve topluma zarar verecek davranışlarda ise bir yasaklamanın önemine vurgu yapılarak düşünsel, toplumsal, çevresel, ahlâkî vb. konulardaki bozulmalarla mücadelenin yöntemini Hz. Peygamber şu misalle vermektedir; “Allah’ın Hududu’nda lakayt –bir kenara çekilen, bir şeyi basit gören veya zahiren ülfet eden, hakkı yerine getirmeyen, batıl şeyleri de yok etmeyen – kişinin misali, şu topluluğun misali gibidir: bir gemide seyahat edenler, aralarında kur’a çekerler ve bazısı alt, bir kısmı da üst kata yerleşir. Alt katta olanlardan biri, kendi bulunduğu kısım suyun içinde olduğu için, üsttekilere sıkıntı çekertmek ve onları huzursuz etmek ister. Eline bir çekiç alıp, geminin gövdesine vurmaya başlar. Çekiç sesini işiten diğer yolcular hemen telâşla koşarlar ve: “Sana ne oluyor?” derler. O ise gayet sakin: “Ne o, rahatsız mı oldunuz? Hâlbuki bana su lâzımdı” der. Şimdi bu topluluk, bu şahsın elinden tutar, onu ikna ederek zararsız hale sokarsa hem onu

⁷⁹ Zeydan, *İslam Davetçilerine*, s.554.

⁸⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c.3, s.404.

hem de kendilerini kurtarmış olurlar. Aksi halde onu kendi keyfince serbest bırakacak olurlarsa, bu zavallıyı kaybedecekleri gibi kendilerini de helâk etmiş olmazlar mı?”⁸¹

Bugün insanlığın karşısında pek çok problem vardır, çevre sorunları, gıda krizi, enerji krizi, toplumsal sorunlar, sağlık problemleri gibi. 2020 yılı başlarından itibaren 2022 ortalarına kadar etkili bir şekilde devam eden Covid-19 hastalığı sadece birkaç ülkeyi değil tüm insanlığı etkilemiştir. Dünya ülkeleri ortak tedbirler almaya başladılar. Hiçbir ülke bu sorun beni ilgilendirmiyor diyemedi. Covid-19’dan sonra tüm dünyanın en önemli gündem maddesi küresel ısınma olmuştur. Pek çok ülke bu konuda tedbirler almaya başladı veya müstakil bakanlıklar kuruldu ya da mevcut bakanlıklar bünyesinde bu işi takip eden kurum ve kuruluşlar ihdas etti. Mesela ülkemizde Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, Çevre Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı olarak değiştirildi.⁸² Yine kurumlar stratejik planlarına, iklim değişikliği eylem planlarını eklemeye başladılar. Bu sorun sadece tek bir ülkenin sorunu değildir, bundan dolayı birkaç ülke bu konuda tedbir alsa diğer ülkeler bu umursamasa o zaman bir netice alınamaz. Ortak bir akılla ortak kararlar alınmalı ve tüm dünya buna uymalıdır. Bu konuyu takip eden ulusal ve uluslararası denetim mekanizmaları kurulmalıdır. Kurulacak olan denetim mekanizmalarıyla muhtemel yaşanacak olan felaketler önceden engellenmiş olacaktır. Hz. Peygamber’in bu darb-ı meseli konuyu çok iyi izah etmektedir. İnsanca yaşayabilmek için denetim elzemdir. O zaman bizler uygulanabilir denetim mekanizmaları kurmak ve bunları takip etmekle mükellefiz. Kur’an-ı Kerim’de peygamberin görevinin tebliğ olduğuna vurgu yapılır. Yani zorlayıcı ve yaptırım uygulayıcı yönü yoktur. Bu yönüyle denetim işini yapan kişi veya gruplar, kurumlar da sadece tebliğ eder ve durumu rapor eder, onlar icracı konumda değildirler.

⁸¹ Buhârî, Şerike, 6.

⁸² 29 Ekim 2021 tarihli ve 31643 sayılı Resmî Gazete’de yayımlanan 85 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile İlgili Bakanlığın ismi Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı olarak değiştirilmiştir.

Hız. Peygamber kötölüğü engellemeye güçleri yettikleri halde bunu engellemeyenlerin Allah'ın azabına uğrayacaklarını söyler; “Allah (c.) büyük topluluklara, küçük grupların işledikleri (günahlar) sebebiyle azâb etmez. Ama, her türlü kötölük gözleri önünde işlenir, onlar da buna engel olmaya muktedir oldukları halde engel olmazlarsa, işte o zaman hem küçük gruplara hem de büyük topluluklara azâb eder.”⁸³ İslam'da nemelazımcılık yoktur. Kötölüğü tespit edip tedbir alınmasını sağlayacak mekanizmalar kurmak müslüman toplumun görevidir. Hız. Peygamber bir hadisinde şöyle buyurmaktadır; “Din nasihattir” buyurdu. “kime” diye sorduk. Allah'ın Rasülü: “Allah'a için, onun kitabına, Peygamberine ve Müslümanların imamlarına (idarecilerine) ve bütün Müslümanlara.”⁸⁴ İnsanları iyiliğe çağırmanın ilk adımı kötü bir iş yapana nasihate bulunmaktır. Bu açıdan değerlendirdiğimizde denetim aslında nasihatle başlamaktadır. Nasihatın fayda vermediği zamanlarda da devlet otoritesi veya toplum bir kuvvet uygulamak durumundadır ki bu hususu Allah Rasülü şöyle açıklamaktadır; “Allah'a yemin ederim ki, siz iyiliği emretmelisiniz, kötölükten sakınmalısınız, zalimi önlemelisiniz, hakkını kısıtlamalısınız; yoksa Allah bazılarınızın kalpleri ile diğerlerini sıkıştırır da onlar gibi sizi de lânetler.” Diğer bir hadiste de şöyle buyrulmaktadır; “Eğer halk zalimi görür de ona engel olmazsa Allah o zalimin cezasını bütün halka teşmil eder.” Burada toplumsal birlikteliğe vurgu yapılmış, zulme ve yanlışla toplum ve devlet olarak karşı konulması istenmiştir. İnsanı üzen ve onu olumsuz etkileyen her durum zulümdür, bu açıdan her yönüyle sürdürülebilir bir dünya için denetim şarttır. Resmî, yarı resmî ve sivil denetim mekanizmaları önem taşımaktadır. Kötölüğün engellenmesi için denge-denetleme mekanizması, kurumların iç ve dış denetimleri de çok büyük önem arz etmektedir.

Emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker görevi terkedilirse Allah azap gönderir, dualar kabul edilmez ve insanlar Allah'ın cezalandırmasını hak etmiş olurlar; “Allah'a yemin ederim

⁸³ Ahmed b. Hanbel, Müsned, III

⁸⁴ Buhârî, İmân, 42; Ebu Dâvud, Edeb, 59; Nesâî, Bey'a, 22; Tirmizi, Birr ve Sıla, 17; Darimi, Rikak, 41; Hanbel, 1/351, 2/297, 4/102, Müslim, İman, 95, 97, 99.

ki, ya doğruluğu emreder ve kötülükten sakındırırınız. Yoksa Allah size azap gönderir. Sonra Allah’a yalvarırsınız, fakat duanız kabul edilmez.”⁸⁵ “İnsanlar zalimi görür de ona zulümden el çektirmezlerse, Allah’ın genel cezasına uğramaları yaklaşmış demektir.”⁸⁶ Bu hadislerde de ifade edildiği gibi iyiliği emretme kötülükten sakındırma yani diğer bir ifade ile denetim görevinin ihmal ve terki ile hem çevresel hem toplumsal hem de ferdî sıkıntılar ve kaoslar yaşanacak dolayısıyla insanlık maddî ve manevî kayıplar yaşayacaktır. Kötülüğe karşı çıkmayıp seyirci kalmak da Allah’tan gelecek olan genel bir belaya sebebiyet vermektedir; “İçlerinde kötülükler işlenen bir cemiyet, bu kötülükleri bertaraf edecek güçte olduğu halde, seyirci kalır, müdahale etmezse, Allah’ın hepsini saran umumî bir belâ göndermesi yakındır.”⁸⁷

Hiz. Peygamber bazı hadislerinde “bizden değildir” ifadesini kullanmaktadır. Bu durum o bahsettiği konunun öneminden dolayıdır. İşte konumuzla ilgili Allah Rasûlü şöyle buyurmaktadır; “Küçüğümüze merhamet etmeyen, büyüğümüze saygı duymayan, iyiliği emretmeyen ve kötülükten de alıkoymayan bizden değildir”⁸⁸

3.2. Hisbe Teşkilatı

Araştırmacılar tüm tarihî ve kültürel kurum ve kuruluşları inceledikleri gibi İslam tarihi içerisinde teşekkül etmiş kurum ve kuruluşları da incelemektedirler. Bu tür çalışmalar geçmişî öğrenmek için gerekli olduğu kadar, günümüzdeki pek çok kurum ve kuruluşun yapısını anlamak ve değerlendirmek, bunların daha iyi çalışmasını sağlamak ve gerekiyorsa reforma tabi tutmak için faydalı olacaktır.

Mimarisiyle, edebiyatıyla, aklî ve naklî ilimlere katkısıyla pek çok millete etki eden ve 14 asırlık bir sürede insanlığa hizmet eden İslam medeniyetinin kurum ve kuruluşları ne günümüz ne de geleceğimiz açısından ihmal edilemeyecek öneme sahiptir. Bu medeniyetin bir

⁸⁵ Tirmizî, Fiten, 9.

⁸⁶ Ebû Dâvûd, Melâhim 17; Tirmizî, Fiten 8; İbni Mâce, Fiten 20.

⁸⁷ Ebu Dâvud, Melâhim, 17; Tirmizî, Tefsir, Mâide, Fiten, 8.; İbnu Mâce, Fiten, 20.,

⁸⁸ Tirmizî, Birr, 15; Ahmed b. Hanbel, Müsned, I/257, II/207.

parçası olan “Hisbe Teşkilatı” İslam’ın çıkışından 20. asrın ilk devirlerine kadar tüm İslam devletlerinde uygulanmıştır. Günümüzde de belediye hizmetlerinden emniyet ve asayiş, sağlık ve gıda, tarım ve toprak ıslahı ve diyanet işlerine varıncaya kadar pek çok kurum ve kuruluşta özünü ve ruhunu muhafaza etmektedir. “Hisbe Teşkilatı” referansını Kur’an-ı Kerim ve hadis-i şeriflerdeki emr-i bi’l-ma’rûf ve nehy-i ani’l-münker prensibinden almaktadır.

Hisbe’nin tarifi: Bir tarih ve hukuk müessesesi olarak Hisbe ilk defa “terki zuhur ettiğinde marufu emir ve fiili zuhur ettiğinde münkeri nehiydir” şeklinde tarif edilmiştir.⁸⁹ Şeyzerî ve İbnu’l-Uhuvve ise hisbeyi marufu emir, münkeri nehiy ve insanlar arasını ıslah olarak göstermiştir.⁹⁰ İbn Haldûn hisbeyi, marufu emredip münkerden nehyetmekle alakalı dînî bir görev diye tanımlamıştır.⁹¹ Çağdaş araştırmacılardan Düreyviş’in tanımı daha da kapsamlıdır: Devletin özel görevliler aracılığıyla fertlerin ahlak, din ve ekonomi alanındaki faaliyetleri üzerinde adalet ve fazileti gerçekleştirmek için, İslam hukuku kuralları ile her toplum ve dönemin örfü doğrultusunda yürüttüğü idari denetimdir.⁹² Hamidullah ise hisbeyi, amme örf ve âdetlerinin yaşayışının müfettişliği olarak görmektedir.⁹³ Katip Çelebi bu konuda şunları söylemektedir: İhtisab ilmi o, muamele sahipleri arasında karşılıklı rıza tahakkuk edecek şekilde adalet kanunu üzerinde icra edilmeleri bakımından onsuz medeniyetin tamamlanamayacağı muamelelerden belde ehli arasında cârî olan hususlardan, halifenin zecr ve men bakımından uygun gördüğü tarzda kullar arasında ihtilaflara ve övünmelere yol açmayacak tarzda münkeri nehy marufu emirle kulları idare etmektir. Prensiplerinden bazıları

⁸⁹ Ebu’l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb Maverdî, *el-Ahkâmu’s-Sultâniyye* (Mısır: 1298), s.227; Ebu Ya’lâ Muhammed b. el-Hüseynî el-Hanbelî el-Ferrâ, *el-Ahkâmu’s-Sultâniyye*, thk. Muhammed Hamid (Kahire: 1357), s.268; Yusuf Ziya Kavakçı, *Hisbe Teşkilatı (Bir İslam Hukuk ve Tarih Müessesesi Olarak Kuruluş ve Gelişmesi)*, (Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1975), s.12-13.

⁹⁰ Abdurrahman b. Nasr b. Andullah Şeyzerî, *Nihâyetü’r-Rütbe fî Talebi’l-Hisbe* (Kahire Neşr Seyyid el-Bâz el-Arinî, 1365/1946), s.6; İbnu’l-Uhuvve, *Meâlimu’l-Kurbe fî Ahkâmi’l-Hisbe*, nşr, Reuben Levy (Cambridge: 1937), s.7; Kavakçı, *Hisbe Teşkilatı*, s.13.

⁹¹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, c.1, s.398.

⁹² Ahmed b. Yusuf b. Ahmed Ed-Düreyviş, *Ahkâmu’s-Sûk fî’l-İslâm ve Eseruhâ fî’l-İktisâdi’l-İslâmî*, (Riyad: 1409/1989), s.407; Mustafa Hizmetli, *Endülüs’te Hisbe Teşkilatı* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), s.42.

⁹³ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, trc. Salih TUĞ, c. II (İstanbul: 1991), 938; Hizmetli, *Endülüs’te Hisbe Teşkilatı*, s.42.

fıkıhtan gelmekte ve bazıları da halifenin re'yinden doğan müstahsen hususlar bulunmaktadır. Ondan maksat bu hususlarda meleke tahsilidir; faydası da şehir işlerini en iyi tarzda ceryan ettirmektir. Bu ilim, en ince ilimlerden biridir; keskin bir zekâ ve ince sezgi sahibi olmayan bunu anlayamaz; zira insanlar, zaman ve ahval tek tip ve tek yönlü değildir; her devrin ve ahvalin muhakkak kendine has idaresi olmalıdır ki bu da en güç meselelerdendir.⁹⁴

Denetim toplumdan topluma farklılık arz edebildiği gibi kurumdan kuruma da farklılık arz etmektedir. Günümüz modern devlet anlayışında her kurumun kendi denetim birimleri vardır. Bunlar denetim işlerini yürütürler. Bir de kaliteyi artırma, kontrol etme ve yönetime değer katma anlamında iç denetim birimleri vardır ki, bu da son yıllarda modern yönetim anlayışının en güzel yönüdür.

Yukarıdaki tanımlarda, hisbenin, sosyal karakteri ve fonksiyonu itibariyle iki özelliği ortaya çıkmaktadır; bunlardan birisi hisbe, marufu emir ve münkerden nehiy prensibinin Kur'an-ı Kerim'de bulunması dolayısıyla dînî bir görevdir. Diğer ise, hisbe, genel ahlakı ve kamu düzenini koruma faaliyeti dolayısıyla toplumsal bir görevdir. Bu tanımlarda dikkat çeken diğer bir husus da çizilen sınırın dini emir ve yasakların çizdiği sınırdan daha geniş ve daha kuşatıcı olmasıdır.⁹⁵

Hisbenin menşei konusuna değinirken öncelikle hisbenin kaynağını Kur'an'dan alan dînî bir kurum olduğunun altını çizmek gerekmektedir. Bu kurumun ilk olarak Bağdat, Basra ve Şam gibi İran ve Bizans etkilerine açık merkezlerde değil de, bu etkiden oldukça uzak olan Mekke ve Medine'de, daha Hz. Peygamber döneminde ortaya çıkmış olması orijinalliğini ortaya koymaktadır. Hisbe kurumunun menşei ile alakalı farklı tartışmalar olmakla beraber, Hz. Peygamber ve dört halife döneminde, başta Mekke ve Medine olmak üzere, belli başlı şehirlere Pazar denetiminden sorumlu âmilu's-sûk ünvanlı görevliler atanmıştır. Batılı araştırmacıların

⁹⁴ Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, nşr. Ş. Yaltkaya ve Kilisli Rifat, (İstanbul: 1941-1943), c.1, s.15-16; Kavakçı, *Hisbe Teşkilatı*, s.13.

⁹⁵ Hizmetli, *Endülü's'te Hisbe Teşkilatı*, s.42,43.

genel kabulü, muhtesibin, Helen uygarlığına ait agoronomosun bir devamı olduğu yolundadır. Muhtesib için ilk dönemlerde kullanılan Arapça ifadenin (sâhibu's-sûk), Grekçe terimin çevirisi gibi görünmesi bu görüşü destekler gibi görünmektedir. Fakat İslam fetihlerinden 300 yıl önceki dönem boyunca Yunan yazmalarında bu unvana rastlanmaması, bu kurum ve unvanın, Helen uygarlığıyla bağlantılı olmadan İslam döneminde ortaya çıktığı fikrini güçlendirmektedir.⁹⁶

Bir müellif hisbe müessesesini anlatırken Bizans'ın Kostantinopolis'inde çarşı pazarı tanzim eden bir "Book of Prefec"i⁹⁷ zikrediyor ve Müslümanların bunu iktibas ettikleri veya adaptasyonda bulundukları hususunda kendi kanaatini belirtecek herhangi bir sarih ifade bulunmaksızın İslam muhtesibini "city prefect" ile karşı karşıya koyuyor.⁹⁸

Hisbe ile ilgili pratik eserler incelendiğinde şu hususların öne çıktığı görülmektedir: Faydalı ticaret, meslek ve sanat teşvik edilmiştir, Yunan, Hint ve Pers milletlerine atıfta bulunulmuş ve alimleri hakîm olarak zikredilmiştir, felsefe, tıp, kimya ve eczacılıkla ilgili yabancı eserlerin tercüme edildikleri görülmüştür, Hippocrates'in yemini benimsenmiştir.⁹⁹ İnsanlık tarihi boyunca medeniyetler birbirlerinden etkilenmişler, kendileri için faydalı gördükleri değerleri diğer medeniyetlerden alarak kendilerine uygun hale getirip bazen de olduğu şekliyle kullanmışlardır. Bugün küreselleşen ve adeta bir köy haline gelen dünyada medeniyetlerin birbirlerinden etkilenmemesi ve bazı hususlarda ortak hareket etmemesi imkânsız gibidir. Bizim de denetim alanında bağlı bulunduğumuz IFAC ve INTOSAI gibi uluslararası denetim standartları vardır. Ancak bir müessesenin orijinalliği de önem arz

⁹⁶ Hizmetli, *Endülü's'te Hisbe Teşkilatı*, s.44,45; Kavakçı, *Hisbe Teşkilatı*, s.43,44.

⁹⁷ Bu kitap Kostantinopolis'deki sanat ve ticaret erbabının faaliyetlerini tanzim etmektedir. 911 yılına doğru yazılmıştır. J. Nicola tarafından (Geneva 1893) neşredilmiş ve yine aynı yazar tarafından (Geneva 1894) tercüme edilmiştir. (Bkz.Gustav Grunebaum, *Medieval Islam*, (Chicago: 1947), 218.) "Book of Prefect" kitabı Seyyid el Bâz el- Arinî tarafından Arapçaya tercüme edilip Kahire Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Mecmuası, c. XIX, kısım I Mayıs 1957 s. 135-187'de neşredilmiştir. (Bunun için bkz. İshak Musa El- Huseynî, *el- Hisbetü fi'l-İslâm* (İsviçre: Mecelletü'l-Müslimîn, 1384/1964), s.35.

⁹⁸ Kavakçı, *Hisbe Teşkilatı*, s.44.

⁹⁹ Kavakçı, *Hisbe Teşkilatı*, s.45.

etmektedir. İşte hisbe teşkilatı Müslüman kültürüne has ve daha ilk dönemden itibaren var olan, referanslarını da doğrudan Kur'an-ı Kerim'den alan bir müessesedir.

Hisbe ile Book of Prefect kıyaslandığında hisbenin orijinalliği kendini göstermektedir. Book of Prefect miladî X. asır mahsulüdür. Hisbe ise Kur'an ve sünnete dayanır, Book of Prefect'ten iki asır evvel fiilen tatbik edilmiştir. Book of Prefect Tevrat'a işaretle başlıyor. İslam'daki esaslara benzemiyor. Günümüzün denetim işini yapan kurum, kuruluş ve birimleri gibi faaliyet gösteren Book of Prefect ve Hisbe'nin kendilerine ait kutsal kitapları referans almaları üzerinde durulması ve düşünülmesi gereken önemli bir husustur. Book of Prefect mücevherât, sarraflar, kumaşçılar, ıtriyatçılar, deri imalatçıları gibi mesleklerle çok ilgileniyor. Buna mukabil yiyecek ve içecek, kasaplar, balık, fırın, hayvan pazarları zabıtası, boyacı, mermerci ve nakkaşlar gibi sanatkârlarla az ilgileniyor. Book of Prefect'in ilk maddelerdeki ilgisi bunların kral ve lordlar tarafından çok rağbet gösterilen emtia olmaları dolayısıyladır. Hisbe eserleri ise âmme ve halk kitlesiyle alakalı maddeleri tanzim ve kaydetmiştir. Book of Prefect nadiren dînî meselelere ve ibadetlere yer verir. Hisbe yazarları ise bilakis hisbenin kriterinin esas itibariyle şariat olduğunu açıkça söylerler. Book of Prefect yabancılara tahdit koyar. Hisbe ise kanunu onlara da eşit olarak tatbik eder. Yahudilerin zulümden kaçıp İslam memleketlerine sığınmaları ve orada ticareti, iktisadî hayatı inhisarlarına almaları bu sebeptendir. Netice olarak görülüyor ki Book of Prefect ile hisbe eserleri dolayısıyla iki müessese arasında büyük farklar vardır, kaynakları farklıdır. Benzerlikler mutlak hikmet ve haklardan gelmektedir.¹⁰⁰ Ancak bugün uluslararası denetim standartları batılılar tarafından belirlenmektedir. Ülkemizdeki ve dünyanın birçok ülkesindeki kamu ve özel sektördeki iç denetim birimleri IIA'nın (Uluslararası İç Denetim Enstitüsü) standartlarına uymak zorundadır. Hisbe gibi elinde harika bir müessese olan İslam medeniyeti neden acaba bugünün dünyasında

¹⁰⁰ Kavakçı, *Hisbe Teşkilatı*, s.45-46.

denetimin standartlarını belirleyebilen bir merkez olamıyor. Müslümanlar neden acaba hisbeyi geliştirip de dünya markası haline getiremediler.

Hisbe teşkilatının, İslam toplumunda marufu emir ve münkerden nehiy faaliyeti yoluyla barış ve huzuru sağlayan, güven ortamını oluşturan dînî nitelikte bir teşkilat olduğu kabul edilmekle birlikte, ne zaman ve kim tarafından kurulduğu konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür.¹⁰¹ İlk hisbe uygulaması ve muhtesib atanması Hz. Peygamber dönemine ait olmakla birlikte, hisbe teşkilatının asıl kuruluşu Hz. Ömer döneminde olmuştur.¹⁰²

Hz. Peygamber İslam'ı tebliğ ve uygulama faaliyeti çerçevesinde marufu emir münkerden nehiy vazifesini de icra etmiştir. Bizzat çarşı pazarda dolaşarak hisbe görevini ifa etmesi dolayısıyla, İslam tarihinde ilk muhtesib olarak kabul edilmiştir.¹⁰³ Hz. Peygamber'in denetimlerine, ıslak buğdayın üzerini kuru buğdayla kapatarak satan satıcıyı, "Bizi aldatan bizden değildir.", diyerek uyarması; malı pazara girmeden karşılayanları engellemesi, tüccarları, alış veriş esnasında çok yemin ve boş laftan kaçınmaları konusunda ikaz etmesi ve Şam'dan satmak için yanında şarap getireni, "Senin ardından içki haram kılındı." diye hatırlatması örnek olarak verilebilir.¹⁰⁴ Hz. Peygamber Medine'de bizzat kendisi muhtesiblik yaptığı gibi resmen muhtesibler de tayin etmiştir ki bunlardan beşi kayıtlarda mevcuttur; Abdullah b. Said b. Uhayha b. El-As Medine muhtesibi olarak görev yapmıştır.¹⁰⁵ Medine muhtesibi olarak görev yapan Hz. Ömer, çarşı pazarda gezerken hak edene vurmak üzere elinde bir kamçı taşırdı.¹⁰⁶ Medine'de muhtesib olarak görevlendirilen Semra binti Nuheyk el-Esediyye, çarşı pazarda dolaşarak hisbe görevi yapmış, elindeki kamçıyla ihlallere mani olmuş

¹⁰¹ Fahrettin Atar, "Asr-ı Saadette Adliye Teşkilatı", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam*, (1994): c.3, s.141-176.

¹⁰² Kavakçı, *Hisbe Teşkilatı*, s.41-42, 143.

¹⁰³ İbnu'l-Uhuvve, *Meâlimu'l-Kurbe fî Ahkâmi'l-Hisbe*, s.11, 36; Cengiz Kallek, "Asr-ı Saadette Devlet ve Piyasa İlişkileri", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam*, (1994): 3, s.453.

¹⁰⁴ Kallek, "Asr-ı Saadette Devlet ve Piyasa İlişkileri", Abdulhay el-Kettâtî, *et-t-Terâtibü'l-İdâriyye*, (Beyrut), I, 284-285; Hizmetli, *Endülüs'te Hisbe Teşkilatı*, s.46.

¹⁰⁵ İbnu'l-Uhuvve, *Meâlimu'l-Kurbe fî Ahkâmi'l-Hisbe*, s.36.

¹⁰⁶ el-Kettâtî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, s.287.

ve ticari ihtilafları çözmüştür.¹⁰⁷ Şifâ binti Abdullah, Hz. Peygamber tarafından Medine’de bazı pazar işlerinde görevlendirilmiştir.¹⁰⁸ Said b. El-Âs b. Umeyye, fetihten sonra Mekte’ye muhtesib olarak atanmıştır.¹⁰⁹ Hz. Peygamber’in atadığı bu resmî görevlilerin dışında, eyaletlerde valilerin hisbe faaliyetlerine nezâret ettikleri kaynaklardan anlaşılmaktadır.¹¹⁰

Dört halife döneminde hisbe uygulamaları devam etmiş, Emevîler döneminde de klasik hisbe uygulamaları ağırlığını korumuştur. Çünkü Emevîler, mahallî örfün ve gelişmenin getirdiği değişiklikleri yapmakla birlikte, Râşit halifeler döneminde uygulanan ilkeleri tatbik etmişlerdir.¹¹¹ Emevîler dönemindeki İslam kurumlarını daha da geliştiren Abbasiler döneminde, hisbe konusundaki en önemli yenilik âmilu’s-sûk ve sâhibu’s-sûk kavramlarının yerine Şâfi mezhebine mensup el-Maverdî ve Hanbelî mezhebine mensup el-Ferrâ’nın eserlerinde görüldüğü üzere, hisbe ve muhtesib kavramlarının kullanılmaya başlanmasıdır.¹¹²

Fâtımîler döneminde sultanın emri altında iki muhtesib vardı, muhtesibin protokol bakımından makamı beytu’l-mal vekilinden daha yüksek idi, ancak ilim bakımından yüksek olduğu zaman daha yükseklerde de otururdu. Mısır’da muhtesibin tayin kararnamaesi Mısır ve Kahire camilerinin minberlerinde okunurdu. Muhtesibin marufu emir ve münkeri nehy hususunda salâhiyeti tam ve mutlak idi. Hicrî üçüncü asır gibi eski bir devirde Fâtımîler döneminde hisbe teşkilatının merkezîleştiğini görmekteyiz. Eyyûbiler döneminde de hisbe teşkilatı hiç değişmeden tıpkı Fâtımîlerde olduğu gibi devam etmiştir.¹¹³ Memlûklerde hisbe dînî vazifeler arasında idi, ancak beşinci sırada bulunuyordu ve en önemli makamlardan biri idi.¹¹⁴

¹⁰⁷ Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed el-Kurtubî İbn Abdilberr (v463/1071), *el-İstiâb fî Ma’rifeti’l-Ashâb*, (Mısır, 1328), c.4, 335; el-Kettâtî, *et-t-Terâtibü’l-İdâriyye*, s.285.

¹⁰⁸ İbn Abdilberr, *el-İstiâb fî Ma’rifeti’l-Ashâb*, c.4, s.341; el-Kettâtî, *et-t-Terâtibü’l-İdâriyye*, s.286.

¹⁰⁹ İbn Abdilberr, *el-İstiâb fî Ma’rifeti’l-Ashâb*, c.2, s.8; el-Kettâtî, *et-t-Terâtibü’l-İdâriyye*, s.285,287.

¹¹⁰ Hizmetli, *Endülü’s’te Hisbe Teşkilatı*, 47; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, c.2, 938.

¹¹¹ A. Aziz Durî, *İlk Dönem İslam Tarihi*, trc. Hayrettin Yücesoy (İstanbul: 1991), s.39; Hizmetli, *Endülü’s’te Hisbe Teşkilatı*, s.48.

¹¹² El-Maverdî, *el- Ahkâmu’s-Sultâniyye*, s.284-285; el-Ferrâ, *el- Ahkâmu’s-Sultâniyye*, s.240-241; Daha fazla bilgi için bkz. Hizmetli, *Endülü’s’te Hisbe Teşkilatı*, s.49.

¹¹³ Kavakçı, *Hisbe Teşkilatı*, s.48-49,51.

¹¹⁴ Kavakçı, *Hisbe Teşkilatı*, s.53.

Büyük Selçuklu Devletinde ve Anadolu Selçuklularında her şehirde loncaları teftiş eden ve ticari mevzuatlarla ilgilenen bir muhtesib bulunmaktaydı.¹¹⁵ Ayrıca Selçuklularda üst düzey divanlardan biri de “Divân-ı Muhtesib”dir. Muhtesibler çarşı, pazarın intizam ve asayiş ile belediye işlerine bakarlardı.¹¹⁶ Osmanlı devletine gelinceye kadar, hisbe teşkilatının bulunmadığı bir devlet hatta bir belde bulunmamaktaydı.¹¹⁷ Osmanlı devletinde hisbe teşkilatı karşımıza “İhtisab” olarak çıkmaktadır. İhtisab müessesesi çarşı pazardan, yollardan, ticari faaliyetlerden, vb. birçok alandan sorumluluklar üstlenerek kurumsallaşmıştır. İhtisab Ağası ve İhtisab Emmini diye de tanınmaya başlayan Muhtesib doğrudan doğruya kadıya bağlıdır. Bütün yetkilerini kadıdan almasının yanında, kadının yerinde de vekâleten bulunabiliyordu.¹¹⁸ Osmanlı devletinde hisbe(İhtisab) Eyyubiler, Fatımiler ve Memlûklerde olduğu gibi merkeziyetçi ve statücü sistemden çok uzaktı. “Emr-i bi’l-Ma’rûf ve nehy-i ani’l-Münker” vazifesi İhtisab Emmini’nin nazariyatı yönünde mevcut olmasına rağmen faal değildi. İhtisab Emmini daha çok pratik vazifelere yönelerek, İhtisab Müessesesinin bu yönünü ön plana çıkarmıştır. Osmanlıda şehircilik faaliyetleri çok önemliydi ve her kadının bulunduğu yere bir de İhtisab Ağası atanırdı. Bugünkü belediye işlerine ve adli işlere o dönem kadı ile beraber İhtisab Ağası bakarlardı. Bu yüzden İslam medeniyetlerinde belediye hizmetlerinin temeli Hisbe Teşkilatı olmuştur. Osmanlıda II. Mahmut döneminde “İhtisab Ağası” “İhtisab Nazırı” adını aldı. İhtisab kurumu veya Nezâreti ise 1854 yılında tamamen ortadan kaldırıldı. Yerine batılılardan alınan Şehremaneti isimli bir belediye sistemi kuruldu. Bu tarihten sonra Osmanlı devletinde belediye sistemi sürekli değişti.¹¹⁹

¹¹⁵ Nizamü’l-Mülk, *Siyâsetnâme*, trc. Erol Aydil, (İstanbul: Milenyum Yayınları, 2015), s.62.

¹¹⁶ Nizamü’l-Mülk, *Siyâsetnâme*, s.63.

¹¹⁷ Yüksel Demirkaya, “Osmanlı Devleti’nde Belediye (Hisbe) Teşkilatı”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, sy. 42 (2011), s.306.

¹¹⁸ Hayrettin Karaman, “İSAM”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı, (Ankara: TDV Yay., 1988), c. 18, s.137.

¹¹⁹ Demirkaya, “Osmanlı Devleti’nde Belediye (Hisbe) Teşkilatı”, s. 308; Daha fazla bilgi için bkz. https://www.academia.edu/33068164/Hisbe_Te%C5%9Fkilat%C4%B1. (erişim 02.05.2021)

Hisbe teşkilatı İslam ülkelerinde asırlarca yaşadıktan sonra on dokuzuncu asrın sonunda ve yirminci asrın başında tarihe karışmıştır. Mısır'da hisbenin dînî ve gayrî dînî diye ikiye ayrıldığı, dînî yönünün hükümetler dine riayet ettiği müddetçe devam ettiği, gayrî dînî hisbenin ise on dokuzuncu asrın ortasına kadar sürdüğü kaydedilmiştir. Son devirde çeşitli yerlerde hisbe teşkilatının devam ettiği anlaşılmaktadır. Türkistan'da da son devre kadar muhtesibin varlığı bilinmektedir. Eski Doğu Türkistan başvekili İsa Yusuf Alptekin Kaşgar vilayeti Yeni Hisar kazasında bizzat kendisinin yetiştiği muhtesiblerin bulunduğunu, yardımcılarını olduğunu ve bunlara reis dendiğini ifade etmiştir. Halen bazı ülkelerde hisbeye benzer faaliyetler icra eden kuruluşlara da rastlanmaktadır. Mesela Hindistan'da Cemaat-ı tebliğ adı altında İslam'ın ma'rufu emir ve münkeri nehy prensibini uzak ülkelere dahi giderek ifaya çalışan bir teşkilat mevcuttur. Suudi Arabistan'da da "Ma'rufu emir ve münkeri nehy heyeti (Lecnetu'l- emri bi'l- ma'rû ve'n-nehy ani'l-münker) adıyla bir heyetin varlığı bilinmektedir.¹²⁰

¹²⁰ Kavakçı, *Hisbe Teşkilatı*, s.61-62.

I. BÖLÜM

KUR'AN-I KERİM'DE DENETİMLE İLGİLİ KAVRAMLAR VE İLİŞKİLER AĞI

1.1. Denetimle İlgili Allah'ın İsim Ve Sıfatları

Kur'an'da denetimi kavramak için Allah'ın denetimle doğrudan bağlantılı isimlerini ve bu isimlerin geçtiği ayetleri incelemek önemlidir. Çalışmamızda, denetimle doğrudan ilişkili olan 12 ismi belirttik; bu isimler, Allah'ın her şeyi gören, bilen, izleyen ve her şeyden haberdar olan yönlerini ifade eder. Diğer isimlerin de dolaylı olarak denetimle bağlantısı bulunmakta olup, Allah'ın mutlak adalet ve bilgi sahibi oluşu gibi nitelikleri, denetim kavramının Kur'an'daki kapsamını genişletmektedir. Bu isimlerin ayrıntılı incelenmesi, Allah'ın kullar üzerindeki denetiminin kapsamını ve derinliğini anlamak için temel bir yaklaşımdır.

1.1.1. 'Âlim ve 'Alîm

Alîm, *ilm* masdarından türetilmiş mübalağalı bir sıfattır. İbn Fâris ilmi, 'bir şeyi kendisinden olmayandan ayırt edilebilen iz, belirti ve işaret'¹²¹ şeklinde tanımlar. İsfahânî ise, 'bir şeyi hakikatiyle idrâk etmek'¹²² diye tanımlar. Gazâlî de Allah'ın ilim sıfatının manasının, herşeyi tam manasıyla bilmek olduğunu ve yine Allah'ın gizli ve âşıkâr, herşeyin bâtın ve zâhirini, evvel ve âhirini çok iyi bilen manasında olduğunu ifade eder.¹²³ Bu bilgiler çerçevesinde işaretlemek, üst dudağı yarılmak, bilmek, anlamak, tanımak, birşeyin hakikatini idrak etmek anlamlarında a-l-m kökünden türeyen âlim; bilen, anlayan ve tanıyan demektir. 'Alîm ve 'allâm kelimeleri, âlim kelimesinin mübalağalı şekli olup çok bilen manasındadır. A'lem ise ism-i tafdil olup daha iyi ve çok iyi bilen demektir. Bu sıfatlar Allah'ın, sırları, gizli olanları, olmuşu ve olacağı, görünen ve görünmeyen âlemi, yerde ve göklerde olup bitenleri,

¹²¹ Ebu'l-Hüseyin Ahmed İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-Luğa*, "alm" md. thk.: Abdusselam Muhammed Harun, (Beyrut: 1979), I-VI.

¹²² İsfahânî, *el-Mufredât*, "alm" md.

¹²³ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed Gazâlî, *el-Maksadü'l-Esnâ fi Şerhi Meâni Esmâi'l-Hüsna*, thk. Besâm Andülvehhâb el-Câbî, (Kıbrıs: 1987), s.86.

geçmiş, hali ve geleceği, canlı ve cansız bütün varlıkları, insanları gizli ve açık bütün yaptıklarını, küçük ve büyük herşeyi bildiğini fade eder.¹²⁴

“Alîm” ismi, Kur’ân-ı Kerîm’de 153 defa Allah’a nisbet edilerek ve daha çok esmâ-i hüsnâdan diğer bir isimlerle beraber kullanılmıştır. Kur’ân’da elli beş yerde Allah’a izafe edilirken¹²⁵, otuz altı yerde Hakîm¹²⁶, otuz iki yerde Semî,¹²⁷ yedi yerde Vâsi,¹²⁸ altı yerde Azîz¹²⁹ dörder yerde Habîr¹³⁰ ve Kadîr,¹³¹ üç yerde Halîm,¹³² ikişer yerde Hallâk¹³³ ve Şâkir¹³⁴ ve bir yerde de Fettâh¹³⁵ isimleriyle birlikte Allah’ı nitelemektedir. Allah’ın alîm ismi 101 medenî âyette ve 52 de mekkî ayette, marife ve nekra olarak gelmektedir.¹³⁶ Bu ayetlerde görüldüğü gibi Allah’ın Alîm ismi, başka isimlerle beraber gelerek geniş bir alanı kuşatmıştır.

Allah’ın Alîm ismi Kur’ân’da elli beş yerde yalnız ve nekra olarak Allah’a izafe edilmişti. Bu ismin yalnız gelmesinde bazı hikmetler bulunmaktadır, bunları şöyle değerlendirmek mümkündür; Alîm ismi, bir fiil/yüklem görevi görerek mef’ûl/tümleç alır. Bu duruma şu örnekleri verebiliriz; Allah’ın müslümanların yaptıklarını bildiğini ifade eden ayetler¹³⁷ وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ “Allah, yaptıklarınızı hakkıyla bilendir.”¹³⁸ gibi, onların yaptıklarını

¹²⁴ İsmail Karagöz, “Âlim”, *Dini Kavramlar Sözlüğü* (Ankara: Diyanet Yay., 2006), s.21.

¹²⁵ Bakara 2/29, 282; Âl-i İmrân 3/176; Nisâ 4/31, 39, 70; Mâide 5/97; En’âm 6/101; Enfâl 8/75; Tövbe 9/115; Mü’minûn 24/35, 64; Ankebût 29/62; Ahzâb 33/40, 54; Şûrâ 42/12; Fetih 48/26; Hucurât 49/16; Hadîd 57/6; Mücâdele 58/7; Tegâbun 64/11.

¹²⁶ Bakara 2/32; Nisâ 4/11, 17, 24, 26, 92, 104, 111, 170; En’âm 6/83, 128, 139; Tövbe 9/15, 28, 60, 97, 106, 110; Yûsuf 12/6, 83, 100; Hicr 15/25; Hac 22/52; Nûr 24/18, 58, 59; Zuhuruf 43/84; Fetih 48/4; Hucurât 49/8; Zâriyât 51/30; İnsan 76/30. Mümtehine 60/10; Tahrim 66/2.

¹²⁷ Bakara 2/127, 137, 181, 224, 227, 244; Âl-i İmrân 3/34, 35, 121, 148; Nisâ 4/148; Mâide 5/76; En’âm 6/13, 115; A’râf 7/200; Enfâl 8/17, 42, 53, 61; Tövbe 9/98, 103, Yûnus 10/65, 34; Enbiyâ 21/4; Nûr 24/21, 60; Şuâra 26/220; Ankebût 29/5, 60; Fussilet 41/36; Duhân 44/6; Hucurât 49/1.

¹²⁸ Bakara 2/115, 247, 261, 268; Âl-i İmrân 3/73; Mâide 5/54; Nûr 24/32.

¹²⁹ Yâsîn 36/38; Neml 27/78; En’âm 6/96; Mü’min 40/2; Fussilet 41/12; Zuhuruf 43/9.

¹³⁰ Tahrim, 66/3. Hucurât, 49/13; Nisâ 4/35; Lokman 31/34.

¹³¹ Şûrâ 42/50; Fâtır 35/44; Nahl 16/70; Rûm, 30/54.

¹³² Nisâ 4/12; Hac 22/59; Ahzâb 33/51.

¹³³ Yâsîn 36/81; Hicr 15/86.

¹³⁴ Bakara 2/158; Nisâ 4/147.

¹³⁵ Sebe’ 34/26.

¹³⁶ Mecduddin Muhammed Firûzâbâdî, *Besâiru Zevi’t-Temyîz fî Letâifi’l-Kitabi’l-Azîz*, thk.: Muhammed Alî Neccâr, I-VI, (Kâhire: 1996), c.1, s.128-502.

¹³⁷ Bakara 2/283; Mü’minûn, 23/51.

¹³⁸ Bakara, 2/283.

bildiğini ifade eden ayetler,¹³⁹ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِمَا يَعْمَلُونَ¹⁴⁰ “Oysa Allah, onların yaptıklarını biliyordu.”¹⁴⁰ gibi, muttakileri bildiğini ifade eden ayetler,¹⁴¹ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالْمُتَّقِينَ¹⁴¹ “Allah, kendine karşı gelmekten sakınanları çok iyi bilendir.”¹⁴² gibi, zâlimleri bildiğini ifade eden ayetler,¹⁴³ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ¹⁴³ “Allah, zalimleri hakkıyla bilendir.”¹⁴⁴ gibi, müfsidlerini bildiğini ifade eden ayet, فَإِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ¹⁴⁵ “Şüphesiz ki Allah fesat çıkaranları çok iyi bilir.”¹⁴⁵ gibi, kalplerin sakladıklarını bildiğini ifade eden ayetler¹⁴⁶ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ¹⁴⁶ “Şüphesiz Allah, göğüslerin özünü (kalplerde olanı) bilir.”¹⁴⁷ gibi ve son olarak her şeyi bildiğini ifade eden ayetler¹⁴⁸ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ¹⁴⁸ “O, her şeyi hakkıyla bilendir.”¹⁴⁹ Burada Allah’ın “Alîm” isminin zulüm ve ifsad eylemini yapanlar için gerçekten bir tehdit ve uyarı olduğunu sorumluluğunun farkında olan muttakiler için ise bir müjde olduğunu görmekteyiz.¹⁵⁰

Allah’ın “Alîm” ismi denetim için çok büyük önem arz etmektedir. Allahın herşeyi bildiği inanç ve düşüncesi kişiyi daha dikkatli ve özverili davranmaya sevkedecektir. Ayrıca denetimde sadece kötü eylemler ve yanlış davranışlar tespit edilmemeli iyi, güzel ve örnek olabilecek eylem ve davranışlar da tespit edilip, takdir edilmelidir. Nitekim son zamanlarda modern denetim ilkeleri ve iç denetim çerçevesinde yeni uygulamalarda iyi uygulama örneklerinin de ön plana çıktığına şahit olmaktadır.

Alîm ismi bazen de kulun itaât edip etmediğinin tespit edildiğini bildirmek ve bu durumun Allah’ın bilgisi dâhilinde olduğunu vurgulamak için emir ve nehiylerin sonlarında gelir.¹⁵¹ Şu ayette olduğu gibi; وَإِذَا طَلَقْتُمُ النِّسَاءَ فَبَلِّغْنَ أَجْلَهُنَّ فَأَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ أَوْ سَرِّحُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ وَلَا

¹³⁹ Yûnus 10/36; Yûsuf 12/19; Nûr 24/41.

¹⁴⁰ Yûsuf 12/19.

¹⁴¹ Âl-i İmrân 3/115; Tövbe 9/44.

¹⁴² Tövbe 9/44.

¹⁴³ Bakara 2/95, 246; Tövbe 9/47; Cuma 62/7.

¹⁴⁴ Tövbe 9/47.

¹⁴⁵ Âl-i İmrân 3/63.

¹⁴⁶ Al-İmran 3/119, 154; Mâide 5/7; Enfâl 8/43; Hûd 11/5; Lokman 31/23; Şûrâ 42/24; Hadîd 57/6.

¹⁴⁷ Al-İmran 3/119.

¹⁴⁸ Bakara 2/29, 231, 282; Nisâ 4/32, 176; Mâide 5/97; En’âm 6/101; Enfâl 8/75; Nûr 24/35, 64; Ahzâb 33/40, 54.

¹⁴⁹ Bakara 2/29.

¹⁵⁰ Râzî, *Mefâtîhu’l-Gayb*, c.III, s.275.

¹⁵¹ Ankebût 29/62; Tegâbun 64/11; Şûrâ 42/12; Fetih 48/26; Bakara 2/231, 283; Nisâ 4/176.

تُمْسِكُوهُنَّ ضِرَارًا لِّتَعْتَدُوا وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ وَلَا تَتَّخِذُوا آيَاتِ اللَّهِ هُزُوًا وَاذْكُرُوا أَنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِمَا أَنْزَلَ عَلَيْكُمْ
“Kadınları boşadığınız ve onlar da bekleme sürelerini bitirdikleri zaman, ya onları iyilikle tutun yahut iyilikle bırakın. Haklarına tecavüz edip zarar vermek için onları tutmayın. Bunu kim yaparsa kendine zulmetmiş olur. Sakın Allah’ın âyetlerini eğlenceye almayın. Allah’ın üzerinizdeki nimetini, size öğüt vermek için indirdiği Kitab’ı ve hikmeti hatırlayın. Allah’a karşı gelmekten sakının ve bilin ki Allah her şeyi hakkıyla bilendir.”¹⁵² Emir ve nehyin varlığı bir denetimin de varlığını göstermektedir. Bir denetimin var olabilmesi için emirler ve nehiyler olmalıdır. Bu ve benzeri ayetlerin akabinde Allah’ın “Alîm” isminin zikredilmesi bu ismin denetim açısından önemini göstermektedir. Nitekim modern denetim yöntem ve ilkelerinde bir aşama olarak izleme yöntemini görmekteyiz. İzleme yöntemi denetim bir süreç değil bir süreklilik arzeden bir değer olduğunu gösterir.

Allah, kullarına yapması gerekenleri bildirdiğinde, hemen sonrasında yaptıkları her şeyi bildiğini hatırlatarak onları dürüst davranmaya, adâlete, doğruluğa ve iyiliğe sevk etmektedir. Meselâ borçlanma, şahitlik, rehin gibi meselelerde yapılması gerekenleri bildirdikten sonra sözü, Allah’ın kulun yaptıklarını bildiğini ifade ederek tamamlamaktadır.¹⁵³ وَإِنْ كُنْتُمْ عَلَى سَفَرٍ وَلَمْ تَجِدُوا كَاتِبًا فَرِهَانٌ مَّقْبُوضَةٌ فَإِنْ أَمِنَ بَعْضُكُم بَعْضًا فَلْيُؤَدِّ الَّذِي أُؤْتِمِنَ أَمَانَتَهُ وَلْيَتَّقِ اللَّهَ رَبَّهُ وَلَا تَكُنُمُ الشَّاهِدَةَ وَمَنْ يَكْنُهَا فَإِنَّهُ
“Eğer yolculukta olur da bir yazıcı bulamazsanız, o zaman alınmış rehinler yeterlidir. Eğer birbirinize güvenerseniz kendisine güvenilen kimse emanetini (borcunu) ödesin ve Rabbi Allah’tan sakınsın. Bir de şahitliği gizlemeyin. Kim şahitliği gizlerse, şüphesiz onun kalbi günahkârdır. Allah, yaptıklarınızı hakkıyla bilendir.”¹⁵⁴ Böylece borcunu ödememek, şehâdeti gizlemek, rehin bırakılan emanete ihânet etmek gibi yanlış davranışlardan kulları sakındırmaktadır. Çünkü bir kimse yaptığı her şeyin Allah tarafından

¹⁵² Bakara 2/231.

¹⁵³ Bakara 2/283; Yûsuf 19; Nûr 28; Şuârâ 188.

¹⁵⁴ Bakara 2/283.

bilindiğine inandığı zaman Allah'ın emirlerine karşı gelmekten korkar ve yaptıklarının karşılığını mutlaka göreceğini bilir.¹⁵⁵

1.1.2. Rakîb

Kur'an'da Allah'ın kullarını kontrol etmesi ve denetlemesi, gözetlemesi ile ilgili ismi “Rakîb”dir. Bekleme, gözetleme, kontrol etme, riâyet etme”¹⁵⁶ manalarına gelen “rakîb” kelimesi, Allah'ın bir ismi olarak; insanların bütün yaptıklarını murakabe eden, her şeye muttali olan, yarattıklarından bir an bile gâfil olmayan demektir.¹⁵⁷ Allah'ın murakabesi bütün varlık ve olaylar üzerinde geçerlidir, her şey onun ilim, gözetim ve kontrolü altında cereyan eder. “Rakîb” ismi, Kur'an-ı Kerîm'deki üç âyette Allah'ı nitelemektedir; يٰۤاَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَنِسَاءً وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَيْكُمْ رَقِيبًا “Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan; ikisinden birçok erkek ve kadın (meydana getirip) yayan Rabbinize karşı gelmekten sakının. Kendisi adına birbirinizden dilekte bulunduğunuz Allah'a karşı gelmekten ve akrabalık bağlarını koparmaktan sakının. Şüphesiz Allah, üzerinizde bir gözetleyicidir.”¹⁵⁸

“Rakîb” ismi, münferit olarak, bir yerde marife, iki yerde nekra olarak gelmektedir. Takvalı olmayı emreden yukardaki âyetin sonunda bu isim yer alır: Bu âyette iki defa Allah'a karşı takvalı olma, yani O'ndan sakınma emri verilmektedir. Bu emirlerin birincisi insanın yaratılışına, ikincisi de insanların birbirlerinden bir şey isterken, Allah'ın adını anmalarına bağlanmaktadır. Takva konusunda verilen bu emirlerden sonra akrabalık haklarını ve bağlarını koruma konusu dile getirilmektedir. Takvalı olma ve akrabalık bağlarını koruma konusundaki emirleri tam anlamıyla yerine getirmenin yolu, insanın “Allah'ın gözetleyici olduğu” inancını

¹⁵⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, c.7, s. 241.

¹⁵⁶ Râgîb İsfahânî, *el-Mufredât fî Garibi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Seyyid Keylanî (Beyrut), s.201; Ebu'l-Kemâl Ahmed Âsım Efendî, *el-Okyanusu'l-Basît fî Tercemeti Kâmûsi'l-Muhît*, (Kâmûs Tercemesi), c. 1-4 (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), c.1, s.427.

¹⁵⁷ Ebû İshâk İbrahim Zeccâc, *Tefsîru Esmâillahi'l-Hüsna*, thk. Ahmed Yûsuf ed-Dekkâk, 5. Baskı (Beyrut: 1986), s.51.

¹⁵⁸ Nisâ 4/1.

taşımasıdır. İnsanın “Rabbim benim davranışlarımı, içimdeki niyetlerimi gözetliyor” inancını taşıması ve kendisini ona göre ayarlaması, takvayı yakalamasına, genel ve özel haklara riâyet etmesine de kolaylık sağlayacaktır.¹⁵⁹

Râzî Nîsâ suresi 1. ayette şunlara dikkat çekmektedir: Allah bu âyetin sonunda, insanlar için bir vaad ve va‘îd ya da bir terğîb ve terhîb olan Rakîb ismini zikretmektedir. Bu isim, “bütün fiilleri gözetleyen, muhafaza eden” anlamına gelmektedir. Sıfatı ve vasfı böyle olan kimseden sakınılması ve ondan bir şeyler umulması gerekir. Böylece Allah, kendisinin sırları ve en gizli olan şeyleri bildiğini beyân etmiş olmaktadır. O, böyle olunca da kişinin, yaptığı ve yapmadığı her şey hususunda ondan sakınması ve korkması gerekir.¹⁶⁰

Zuhaylî şuna vurgu yapmaktadır: Bu âyet Allah’ın her şeye muttali olduğunu, her bir işi, her bir durumu tesbit edip gözetlediğini bildirerek sona ermektedir. إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَيْكُمْ رَقِيبًا. “Şüphesiz Allah, üzerinizde bir gözetleyicidir.” ifâdesi takva emrinin verilmesinin ve bu emre riâyet etme gereğinin bir gerekçesi gibidir. O bakımdan Allah, ancak bizim korunmamıza yarayacak, menfaatimize olacak şeyleri teşrî buyurmaktadır. Ayrıca bu ifâde, Allah’ın gizli ve açık her hâlükârda gözetleyiciliğini göstermektedir. Bu da insanın, her şeyi gözetten Allah’ın gözetimi altında olduğunu unutmamasına dâir bir emir ve bir irşattır. Bundan dolayı Allah, insanların aslının tek bir baba ve tek bir anneden olduğunu hatırlatmaktadır. Böylelikle onlar birbirlerine karşı şefkat gösterebilirler ve aralarındaki zayıflara merhamette bulunmayı teşvik etsinler.¹⁶¹

مَا قُلْتُ لَهُمْ إِلَّا مَا أَمَرْتَنِي بِهِ أَنْ اعْبُدُوا اللَّهَ رَبِّي وَرَبَّكُمْ وَكُنْتُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا مَا دُمْتُ فِيهِمْ فَلَمَّا تَوَفَّيْتَنِي كُنْتَ أَنْتَ الرَّقِيبَ عَلَيْهِمْ وَأَنْتَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ “Ben onlara, sadece bana emrettiğin şeyi söyledim: Benim de Rabbim, sizin de Rabbiniz olan Allah’a kulluk edin (dedim.) Aralarında bulunduğum sürece onlara şahit (ve örnek) idim. Ama beni içlerinden aldığında, artık üzerlerine gözetleyici yalnız sen oldun.

¹⁵⁹ Bayraktar Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur’ân Tefsiri*, c. I-XX, 1. Baskı (İstanbul: 2001), c.5, s.26.

¹⁶⁰ Fahrüddin Muhammed b. Ömer Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, c. I-XXXII, 1. Baskı (Beyrut: 1981), c.9, s.172.

¹⁶¹ Vehbe Zuhaylî, *et-Tefsîru’l-Münîr*, c. I-XVII, 10. Baskı (Şam: 2009), c.2, s.560.

Sen, her şeye hakkıyla şahitsin.”¹⁶² لَا يَجِلُّ لَكَ النَّسَاءُ مِنْ بَعْدُ وَلَا أَنْ تَبَدَّلَ بِهِنَّ مِنْ أَزْوَاجٍ وَلَوْ أَعْجَبَكَ حُسْنُهُنَّ إِلَّا مَا مَلَكَتْ يَمِينُكَ وَكَانَ اللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ رَقِيبًا “Bundan sonra, güzellikleri hoşuna gitse bile başka kadınlarla evlenmek, eşlerini boşayıp başka eşler almak sana helâl değildir. Ancak sahip olduğun cariyeler başka. Şüphesiz Allah, her şeyi gözetleyendir.”¹⁶³

Kur’an’ı dikkatli bir şekilde tetkik ettiğimizde denetimden çok yönlü bahsedildiğini görürüz. Bu denetim hiyerarşisi içerisinde en üst noktada ‘başdenetçi’ olarak Allah bulunmaktadır. O “Rakîb” ismiyle herşeyi denetleme, gözetleme ve kontrol etme imkan ve yetkisine sahiptir. Bazı çalışmalarda bu denetimin klasik usulde murakabenin dikey ve yatay olarak ikiye ayrıldığını görmekteyiz. Dikey murakabeden kastedilen, Allah’tan insana ve insandan Allah’a olmak üzere; yukarıdan aşağı Allah’ın kullarını, aşağıdan yukarıya da kulların Allah’ı murâkabe etmesidir. Bunun dikey olarak isimlendirilmesinin sebebi, Allah ve insanın ontolojik olarak birbirlerinden farklı olmaları ve aynı seviyede varlıklar olmamalarından dolayıdır. Kur’an’ın farklı ayetlerinde Allah’a pek çok isim nispet edilmektedir. Bunun yanı sıra Kur’an’daki tüm sureler Tevbe suresi hariç besmele ile başlamaktadır. Kur’an’ın böyle bir metodu benimseme sebebi her hayırlı işe Allah’ın adıyla başlanması ve insanların da devamlı surette kontrol ve denetim altında oldukları bilincinin yerleştirilmesidir. Nitekim ilk inen ayette Hz. Peygamber’e okuma işleminin Allah’ın adıyla yapılması emredilmektedir.¹⁶⁴

Tüm bu değerlendirmeler ışığında “Rakîb” isminin zikredilmesiyle, aile ve toplum içindeki dayanışma, zayıfların haklarının gözetilmesi, tüm toplum mallarının muhafazası ve mirasın varislere taksim edilmesinde fertler için adâletin, toplum için de iyiliğin gözetilmesi ve meydana gelen toplumsal hayatın düzenin oluşturulması hedeflenmiştir. Ayrıca bu ismin anlamı ışığında mü’mine düşen görev, Allah’a ve onun emirlerine karşı gaflet ve muhâlefete

¹⁶² Mâide 5/117.

¹⁶³ Ahzâb 33/52.

¹⁶⁴ Mevlüt Erten, *Kur’an’da Murakabe*, 1. Baskı (Ankara: İlahiyât Yay., 2017), s.61-62.

sevkeden, böylece ferdin manen yücelmesini engelleyen “şeytan ve nefis” adlı iki büyük düşmanı daima murakabe altında tutmaya çalışmasıdır.¹⁶⁵

1.1.3. Basîr

Basîr, “görmek ve bilmek” anlamındaki “b-s-r” kökünden sıfat olup “gizli ve aşikâr her şeyi bütün özellikleriyle idrâk edip gören” anlamına gelir.¹⁶⁶ Arap dilinde basîr, bir şeyi iyi bilen, ondan gereği gibi haberdar olan demektir.¹⁶⁷ Bunu yanısıra bakmak, görmek, bilmek, görüş sahibi olmak, kesmek anlamlarındaki “b-s-r” kökünden türeyen basîr kelimesi, gören, bilen, anlayan ve basîret sahibi olan demektir. Allah’ın sıfatı olarak basîr; aydınlık ve karanlıkta küçük ve büyük her şeyi gören demektir.¹⁶⁸ Göze ve ondaki görmeyi sağlayan kuvvete de “el-basar” denmektedir. “el-Basar” maddî anlamda gözle görme, manevî olarak kalple görme, anlama ve idrak etme anlamındadır. Hem maddî hem de manevî görme her ikisi de “r-k-b” kelimesiyle ilişkilidir. Murâkabe, görmeyi gerektirir, murâkabe için anlama da gereklidir.¹⁶⁹

Denetimin en önemli unsuru maddî görmedir. Görüşme maddî gözle olduğu gibi aynı zamanda denetimlerde önemli bir delil teşkil eden evraklar, resimler, fotoğraflar, kişiler ve bulgu niteliği taşıyan herşey aslında gözle görülmektedir. Denetimlerde maddî görme kadar manevî görme yani kalben görme ve hissetme de çok önemlidir. Aslında bu, İslam kültür ve geleneğinde basîret olarak ifade edilmektedir. Basîret de görme anlamına gelen “basar” kelimesinden türemiş ve idrâk gücü, yakın, marifet, ferâset, akıl, zekâ, hüccet, delil, sezgi, öngörü vb. anlamlara gelmektedir. Basîret; hakla- batılın, hidâyetle-dalâletin, hayırla-şerrin, doğru ile yanlışın birbirinden ayrıldığı marifet, bilgi ve kalp nurudur, ilham ile veya tecrübe ve öğrenme sonucunda oluşur.¹⁷⁰

¹⁶⁵ Mehmet Altın, “Esmâ-i Hüsnâ’nın Semantik Tahlili ve Geçtiği Ayetlerle İlgisi”, (Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2015), s.111.

¹⁶⁶ İsfahânî, el-Mufredât, s.49-50; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, c.4, s.64.

¹⁶⁷ Ebu’l-Kâsım Abdurrahman b. İshâk Zeccâcî, *İştikâk-u Esmâillah* (Beyrut: 1986), s.65.

¹⁶⁸ Karagöz, “Basîr”, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, s.55.

¹⁶⁹ Mevlüt Erten, *Kur’an’da Murakabe*, s.40; İsfahânî, el-Mufredât, s.49-50.

¹⁷⁰ Karagöz, “Basîret”, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, s.55-56.

Allah'ın ismi olarak Basîr: “Gören, hiçbir şey kendisinden saklanamayan, bütün işlerin gizliliklerini çok iyi bilen, yapılanları zaptedip muhafaza eden zât” demektir.¹⁷¹ Allah, mahlûkatın idrâk ettiği ve edemediği her şeyi bütün inceliklerine varana kadar göze ihtiyaç duymadan idrâk eder.¹⁷²

Allah'ın ilim sıfatını teyit edici bir nitelik taşıyan “Basîr” ismi Kur’ân’da yirmi dokuz yerde tek başına yalın olarak zikredilmiştir.¹⁷³ Burada bazı ayetlerden örnekler vermek istiyorum; “*وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَمَا تُقَدِّمُوا لِأَنفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ تَجِدُوهُ عِنْدَ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ*”; “Namazı dosdoğru kılın, zekâtı verin. Kendiniz için her ne iyilik işlemiş olursanız, Allah katında onu bulursunuz. Şüphesiz Allah bütün yaptıklarınızı görür.”¹⁷⁴ Namaz ve zekât ibadetlerinin emredildiği bu âyetin sonunda “Basîr” ismi zikredilir: Namazı dosdoğru kılın, zekâtı verin. Kendiniz için her ne iyilik işlemiş olursanız, Allah katında onu bulursunuz. Şüphesiz Allah bütün yaptıklarınızı görür. Bu âyette Müslümanlara namazlarını kılıp zekâtlarını vermeleri ve yararlı sonuçlar alacakları hayırlı işler yapmaları emredilmektedir. Âyetin sonunda da Allah'ın, yaptıklarınızı çok iyi görendir buyurulmaktadır. Âyetin bu bölümü hem Allah'ın her şeyi gördüğünü haber vermekte, hem de zımnî bir kısım vaad ve tehditler ile emir ve yasakları içermektedir. Zira Allah'ın kullarına, yaptıklarını gördüğünü bildirmesi, onların kendisine itaât etmeleri gerektiğini ve yasaklarından kaçınmaları icap ettiğini, itaât ettikleri takdirde bir kısım mükâfatlara kavuşacaklarını, isyan ettikleri takdirde ise cezalandırılacaklarını ifâde eder. Çünkü Allah, onların yaptıkları her şeyi gören ve denetleyendir.¹⁷⁵ Kısacası Basîr ismi genelde namaz kılma, zekât verme gibi hayırlı işlerin yapılmasını emreden âyetlerin sonunda gelerek, her şeyi gören ve bilen Allah'ın, yapılacak bu güzel işleri de göreceğini ve hak edilen karşılığı vereceğini belirtir. Ayrıca bu isim, Allah'ın hem çok amellere mükâfat vermesine, hem de az

¹⁷¹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c.2, s.765; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, c.2, s.261.

¹⁷² Ebû Abdillâh Halîmî, *el-Minhâc fî Şuabi'l-Îmân*, 1. Baskı, (c.1-3) (Beyrut: 1979), c.1, s.199,

¹⁷³ Bakara 2/96, 110, 233, 237; Âl-i İmrân 3/20, 156, 163; Mâide 5/71; Enfâl 8/39; Tâhâ, 20/35; Sebe' 34/11; Fussilet 41/40; Hucurât 49/18; Hadîd 57/4; Mümtehin 60/3; Tegâbun 64/2; Mülk 67/19.

¹⁷⁴ Bakara 2/110.

¹⁷⁵ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c.2, s.427; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, c.4, s.2; Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Münîr*, c.1, s.297.

amelleri de karşılıksız bırakmayacağına delâlet etmesi bakımından teşvik etmeyi, bunun aksi olan kötülükten de sakındırmayı ifâde eder.¹⁷⁶ On yerde Semî,¹⁷⁷ beş yerde de Habîr¹⁷⁸ ismiyle birlikte zikredilmektedir. “كُلُّي بِرَبِّكَ بِذُنُوبِ عِبَادِهِ خَبِيرًا بَصِيرًا” “Kullarının günahlarını hakkıyla bilici ve görücü olarak Rabbin yeter.”¹⁷⁹ “إِنَّهُ كَانَ بِعِبَادِهِ خَبِيرًا بَصِيرًا” “Çünkü O, gerçekten kullarından haberdardır ve onları görmektedir.”¹⁸⁰ Bu ayetlerdeki “Basîr” ismi doğrudan ilimle bağlantılı olan isimlerle birlikte kullanılmıştır. Bazı âyetlerde mef’ûl almadan, mutlak manada “görme sıfatına konu teşkil eden her şeyi hakkıyla gören” tarzında çok geniş kapsamlı bir nitelik olarak kullanılır.¹⁸¹ Bazı âyetlerde bu isim, kul anlamına gelen “ibad” sözcüğü ile birlikte Allah kullarını gördüğü ifade edilmektedir.¹⁸² “وَاللَّهُ بِصِيرٍ بِالْعِبَادِ” “Allah, kullarını hakkıyla görendir.”¹⁸³ Basîr ismi, hem mekkî hem de medenî âyetlerde; bazen marife, bazen de nekra formunda yer almaktadır.

Allah'ın *Basîr* ismi, O'nun her şeyi görüp gözettiğini ifade ederek, bireylerin ve toplumun sürekli ilahi bir denetim altında olduğunu hatırlatır. Bu isim, sadece dışsal eylemleri değil, insanların niyetlerini ve düşüncelerini de kapsayan kapsamlı bir gözetimi ifade eder. Basîr ismi, insanlara Allah'ın her an kendilerini gördüğünü bilme bilinci kazandırarak, onları içsel bir denetimle doğru ve adil davranmaya teşvik eder. Aynı zamanda, hiçbir şeyin Allah'ın gözünden kaçmayacağı inancı, hem dünya hem de ahirette adaletin sağlanacağını garanti eder. Bu ilahi gözetim, insanların davranışlarını iyileştirir ve toplumsal düzenin korunmasına katkı sağlar. Allah'ın bu ismi, her şeyi gören, her şeyin farkında olan bir gözetim ve denetim mekanizmasının varlığını ifade eder. Bu isim, bireylerde içsel denetim bilinci oluşturarak,

¹⁷⁶ “Basîr” isminin semantik tahlili için bkz. Mehmet Altın, “Esmâ-i Hüsnâ'nın Semantik Tahlili ve Geçtiği Ayetlerle İlgisi”, (Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2015), s.105-106.

¹⁷⁷ Nisâ 4/58, 134; İsrâ 17/1; Hac 22/61, 75; Lokman 31/28; Mü'min 40/20, 56; Şûrâ 42/11; Mücadele 58/1.

¹⁷⁸ İsrâ 17/17, 30, 96; Fâtır 35/31; Şûrâ 42/27.

¹⁷⁹ İsrâ 17/17.

¹⁸⁰ İsrâ 17/30.

¹⁸¹ Bakara 2/96, 110, 233, 237; Âl-i İmrân 3/156, 163; Mâide 5/71; Enfâl 8/39; Sebe' 34/11; Fussilet 41/40; Hucurât 49/18; Hadîd, 57/4; Mümtehine 60/3; Tegâbun 64/2.

¹⁸² Âl-i İmrân 3/15, 20; Mü'min 40/44.

¹⁸³ Âl-i İmrân 3/15, 20.

onları Allah'ın emirlerine uygun yaşama konusunda motive eder. Aynı zamanda toplumsal adaletin sağlanması, haksızlıkların önlenmesi ve ahiretteki hesap bilinci açısından da önemli bir denetim aracı sağlar. *Basîr* ismiyle Allah, insanları sürekli bir denetim altında tutar ve bu denetim, dünya ve ahiret düzeninin sağlanmasında önemli bir rol oynar.

1.1.4. Semî'

Semî'; “işitme yetisi, işitmek, anlamak”¹⁸⁴ manalarına gelen sem‘ masdarından türemiş olup mübalağa ifâde eden bir sıfattır. Allah’a atfedildiğinde semî‘, “bütün ses ve kelimeleri hiçbir vasıta ve organa ihtiyaç duymaksızın işiten”¹⁸⁵ anlamına gelir. Bu isim Allah'ın bütün mesmûâtı tam anlamıyla işitip duymasını ifâde eden bir kemâl sıfatıdır. Ancak tanımında söz edilen duyumun/işitmenin oluşması için, insanlarda bulunması gereken hiçbir şartın Allah için söz konusu olmayacağı dikkatlerden kaçmamalıdır.¹⁸⁶ Kur’ân’da Semî kelimesi kırk beş yerde Allah’a nisbet edilmektedir. Bu isim iki yerde semiu’d-duâ¹⁸⁷ tamlamasıyla gelirken, otuz iki yerde Alîm,¹⁸⁸ on yerde Basîr¹⁸⁹ ve bir yerde de Karîb¹⁹⁰ isimleriyle birlikte zikredilir.

Semî ismi, Kur’ân’ın iki yerinde izafet terkibiyle münferit olarak gelir.¹⁹¹ هُنَالِكَ دَعَا زَكَرِيَّا رَبَّهُ قَالَ رَبِّ هَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ ذُرِّيَّةً طَيِّبَةً إِنَّكَ سَمِيعُ الدُّعَاءِ “Orada Zekeriya Rabbine dua etti: “Rabbim! Bana katından temiz bir nesil bahşet. Şüphesiz sen duayı hakkıyla işitensin” dedi.”¹⁹² الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي وَهَبَ “Hamd, iyice yaşlanmış iken bana İsmail’i ve İshak’ı veren Allah’a mahsustur. Şüphesiz Rabbim duayı işitendir.”¹⁹³ “Duâyı hakkıyla işiten” ifâdesi, Hz. İbrahim ve Hz. Zekeriya’nın yaptıkları duâların sonunda kullandıkları bir ifâdedir. Birçok

¹⁸⁴ İsfahânî, *el-Mufredât*, “sma”, s.259.

¹⁸⁵ Halîmî, *el-Minhâc*, c.1, s.199.

¹⁸⁶ Gazzâlî, *el-Maksadu’l-Esnâ*, s.146.

¹⁸⁷ Âl-i İmrân 3/38; İbrahim 14/39.

¹⁸⁸ Bakara 2/127, 137, 181, 224, 227, 244; Âl-i İmrân 3/34, 35, 121, 148; Nisâ 4/148; Mâide 5/76; En’âm 6/13, 115; A’râf 7/200; Enfâl 8/17, 42, 53, 61; Tövbe 9/98, 103, Yûnus 10/65, 34; Enbiyâ 21/4; Nûr 24/21, 60; Şuâra 26/220; Ankebût 29/5, 60; Fussilet 41/36; Duhân 44/6; Hucurât 49/1.

¹⁸⁹ Nisâ 4/58, 134; İsrâ 17/1; Hac 22/61, 75; Lokman 31/28; Mü’min 40/20, 56; Şûrâ 42/11.

¹⁹⁰ Sebe’ 34/50.

¹⁹¹ Âl-i İmrân 3/38; İbrahim 14/39.

¹⁹² Âl-i İmrân 3/38.

¹⁹³ İbrahim 14/39.

müfessir bu ifâdedeki “semî” kelimesinin “mucîb” manasına geldiğini söylemişlerdir.¹⁹⁴ Şöyle bir soru akla gelebilir. Niçin “Semî” yerine direk “Mucîb” ismi zikredilmemiştir? Müfessirler böyle muhtemel bir soruya cevap olabilecek açıklamalarda bulunmuşlardır. Birçok müfessir “duâyı hakkıyla işiten” ifâdesinin; bir kralın, bir kimsenin sözüne değer verip onu kabul ettiği zaman, deyim olarak kullanılan “Kral falancanın sözünü duydu” ifâdesinden alınarak “mucîb” manasında kullanıldığını söylemişlerdir.¹⁹⁵ Müfessirlerden Râzî, ilgili âyeti bu çerçevede izah ederek der ki; “Sen duâyı hakkıyla işitensin” cümlesinden murad, Allah’ın duâ edenin sesini duyması değildir. Çünkü bu zaten malûmdur. Bundan maksad, Allah’ın duâya icabet edip, ümidi boşa çıkarmamasıdır. Bu, tıpkı namaz kılanların “Allah kendisine hamd edeni işitti” demeleri gibidir. Onlar bununla Allah’ın mü’minlerden hamdedenlerin hamdini kabul etmesini kastederler.¹⁹⁶

Günümüz tefsir araştırmacıları da böyle bir soruya cevap olabilecek izahlarda bulunmuşlardır. Bu izahlardan bir tanesi şöyledir: Böyle bir sorunun cevabı Hz. İbrahim’in duâ ederken Allah’a karşı takındığı teslimiyetçi tavrında saklıdır. “Mucîb” ismi, duânın kabulü için mecbûriyet anlamı taşıdığından dolayı Hz. İbrahim edeben bu ismi kullanmayıp yerine “Semî” ismini kullanmıştır. Zirâ Semî isminde şöyle bir vurgu söz konusudur: “Ya Rabbim! Duâları işiten sensin. Kabul etmek ya da etmemek senin elindedir. Biz kullara düşen görev; istemek ve sonra da sabretmektir.”¹⁹⁷

Allah’ın “Semî” isminin Kur’ân’da Alîm, Basîr ve Karîb isimleriyle birlikte zikredilmesindeki hikmetlerin bir kısmını burada zikretmek istiyorum; “Semî” ve “Alîm” isimleri otuz iki yerde birlikte kullanılır. Bu iki isim 10 mekkî, 22 medenî âyette marife,¹⁹⁸ ve

¹⁹⁴ Ebû's-Sena Şehabeddîn Mahmûd b. Abdillâh Âlûsî, *Ruhu'l-Meânî*, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî), c. 13, s.242.

¹⁹⁵ Carullah Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer Zemahşerî, *el-Keşşâf*, (Riyad: 1998), c.3, s.388.

¹⁹⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, c.8, s.37.

¹⁹⁷ Recep Âtıf, “el-İ'câzu'l-Beyânî fî Nazmi Havâtimi'l-Âyât” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, el-Câmiatu'l-İslamiyye, 2006), s.116.

¹⁹⁸ Bakara 2/127, 137; Âl-i İmrân 3/35; Mâide 5/76; En'âm 6/13, 115; A'râf 7/200; Enfâl 8/61; Yûnus 10/65, 34; Enbiyâ 21/4; Şuârâ 26/220; Ankebût 29/5, 60; Fussilet 41/36; Duhân 44/6.

nekra¹⁹⁹ olarak gelir. Hepsinde de “Semî” ismi “Alîm” isminden öncedir. Bu iki ismin birlikte geldiği bazı âyetlerde, insanın kendi irâdesiyle yapmış olduğu tercihlerin sonucu olan söz ve davranışlara atıf yapılmaktadır ki şu âyet buna örnektir: *وَإِذْ يَرْفَعُ إِبْرَاهِيمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ وَإِسْمَاعِيلُ رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ* “Hani İbrahim, İsmail ile birlikte evin (Kâbe’nin) temellerini yükseltiyor, “Ey Rabbimiz! Bizden kabul buyur! Şüphesiz sen hakkıyla işitensin, hakkıyla bilensin” diyorlardı.”²⁰⁰ İşte bu duânın sonunda gelen “Semî” ve “Alîm” isimleri, dileğin kabul olunma sebebini göstermektedir. Allah duâları ve her şeyi işittiği için “Semî”; niyet, amelleri ve her şeyi bildiği için de “Alîm”dir. “İnne”, hasr edatı olup gerek amelde gerek duâda, riya ve gösterişin olmadığını ve olmaması gerektiğini belirtir ve manaya şu vurguyu katar: Sana yaptığımız duâyı ve ameli, başkalarına işittirmek için yapmadığımızı ve kalplerimizdeki niyetlerimizi bilecek, duâmızı işitecek ancak sensin. İşte senin bu vasıfların sebebiyledir ki, biz duâmızın kabulünü istiyoruz.²⁰¹ Böylece Hz. İbrahim ile oğlu İsmail’in, bu duâlarını Allah’ın işitme ve bilme sıfatlarına sığınarak yaptıklarına dikkat çekilerek, Allah’ın duâları kabul etmesinin, O’nun hangi sıfatlarıyla ilişkili olduğu öğretilmektedir.

Kur’an’da Allah’ın isimleri bazen va‘îd ve vaat olarak gelmektedir, nitekim şu âyetlerde olduğu gibi; *فَإِنْ آمَنُوا بِمِثْلِ مَا آمَنْتُمْ بِهِ فَقَدْ اهْتَدَوْا وَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّمَا هُمْ فِي شِقَاقٍ فَسَيَكْفِيكَهُمُ اللَّهُ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ* “Eğer onlar böyle sizin iman ettiğiniz gibi iman ederlerse, gerçekten doğru yolu bulmuş olurlar; yüz çevirirlerse onlar elbette derin bir ayrılığa düşmüş olurlar. Allah, onlara karşı seni koruyacaktır. O, hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir.”²⁰² Bu âyette, bu iki ismin birlikte zikredilmesi, birbirleriyle olan ilişkilerindendir. İman, söz ve eylemle gerçekleşir. Allah, iman eden kişinin sözünü işittiği için Semî, niyet ve maksadını bildiği için Alîm’dir. Allah, insanları söz ve davranışları sebebirle sorguya çekip cezalandıracağı için Semî-Alîm isimleri tehdit

¹⁹⁹ Bakara 2/181, 224, 227, 244; Âl-i İmrân 3/34, 121, 148; Nisâ 4/148; Enfâl 8/17, 42, 53; Tövbe 9/98, 103; Nûr 24/21, 60; Hucurât 49/1.

²⁰⁰ Bakara, 2/127.

²⁰¹ Âlûsî, *Rûhu ’l-Meânî*, c.1, s.385.

²⁰² Bakara 2/137.

barındırmaktadır.²⁰³ Ancak bu iki isim peygamber için bir vaattir. Allah müşriklerin düştüğü ayrılığın psikolojik nedenini bildiği ve inananlara karşı kuracakları tuzaklardan haberdar olduğu için, bu tuzakları önleyecek ve peygamberini koruyacaktır.²⁰⁴

“Her kim işittikten sonra vasiyeti değiştirse, günahı ancak onu değiştirenlerin boynunadır. Şüphesiz Allah hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir.”²⁰⁵ Bu âyetten önceki âyetlerde²⁰⁶ “Ey iman edenler!” ifadesi ile mü’minler uyarılmakta ve kalpler, Allah’tan gelecek her türlü emre karşı hazır hâle getirilmekte, arkasından ilâhî hükümler bildirilmektedir. Vasiyetle ilgili hüküm ve şartlar açıklandıktan sonra “Allah şeyi her hakkıyla işitir ve bilir” şeklinde bir ifâdenin getirilmesi, vasiyeti değiştirenler hakkında açık bir uyarıdır. Bu halde şahit bulunmasa bile vasiyet edilen zâtın bizzat vasiyet edenden işittiği meşru vasiyeti, yerine getirmesi gerekir. Zira Allah, hem vasiyeti işiten, hem de onu değiştirenlerin gizli ve açık sözleri ile fiillerini bilendir.²⁰⁷

“Eşlerine yaklaşmamağa yemin edenler için dört ay bekleme süresi vardır. Eğer (bu süre içinde) dönerlerse, şüphesiz Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.”²⁰⁸ “Eğer (yemin edenler yeminlerinden dönmeyip kadınlarını) boşamaya karar verirlerse (ayrılırlar). Biliniz ki, Allah hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir”²⁰⁹ Peş peşe gelen bu âyetlerin birincisinde Allah, hanımına yaklaşmamaya yemin eden kimsenin, azamî dört ay bekleyebilme ya da bu süre zarfında normal aile ilişkilerine dönmesi ile ilgili hususu belirttikten sonra “Gafûr-Rahîm” isimlerini; ikinci âyette de bu kimsenin geri dönmeyip ayrılması durumunu ifâde ettikten sonra “Semî-Alîm”

²⁰³ Muhammed b. Yûsuf Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud - Ali Muhammed Muavvid, I-VIII, 1. Baskı, (Beyrut, 1993), c.1, s.583.

²⁰⁴ Ebu'l-Berekât Ahmed b. Mahmûd Nesefî, *Medâriku't-Tenzil ve Hakâiku't-Tevîl*, 2. Baskı, I-III (Beyrut, 1999), c.1, s.134.

²⁰⁵ Bakara 2/181.

²⁰⁶ Bakara 178-180.

²⁰⁷ Zemahşeri, *el-Keşşâf*, c.1, s.378; Muhammed b. Yûsuf Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, c.2, s.26; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 3. baskı, I-X. (İstanbul, 1979), c.1, s.621.

²⁰⁸ Bakara 2/226.

²⁰⁹ Bakara 2/227.

isimlerini zikretmektedir. Böylece îlâdan sonra eşine dönen kocanın yaptığı hata ve kusurların Allah tarafından affedileceği bildirilmekle, bu davranışa teşvik söz konusu iken, haksız yere hanımını boşayan kimsenin ise ne dediğini Allah'ın işittiğini, ne yaptığını bildiğini ifâde edilmekle de böyle davrananlara uyarı söz konusudur. Böylelikle bu iki âyetin sonunda zikredilen esmâ-i hüsnâ, Allah'ın îlâ, boşanma ve geri dönüşe karşı tavrını net bir şekilde ortaya koymaktadır. Buna göre Allah'ın merhamet ve affı, îlâ yapan kocanın hanımına dönmesi ortamıyla; işitme ve bilmesi ise dönmeyip ayrılmaya karar verdiği ortamla alâkalı olarak zikredilmektedir.²¹⁰

وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ “Allah yolunda savaşın ve bilin ki, şüphesiz Allah hakkıyla işitendir ve hakkıyla bilendir.”²¹¹ Bu âyetin sonunda Semî ve Alîm isimlerinin zikredilmesi, savaşa çıkarken yapılan bütün konuşmaları Allah'ın işittiğinin ve bildiğinin bilincinde olunması istenmektedir. Allah, cihâda teşvik veya cihâddan soğutma hususundaki sözleri duymakta, gönüllerdeki niyet ve gayeleri; yapılan savaşın din için mi, dünya menfaatleri elde etmek için mi olduğunu hakkıyla bilmektedir.²¹² Böylece savaşla ilgili bütün konuşmaların ve kalpteki bütün niyetlerin Allah tarafından işitilip bilindiğini bilen ve buna inanan insanların, dünya menfaatleri için savaşmaları veya savaşta aşırı gitmeleri söz konusu olmaz. İbn Âşûr bu âyette Semî isminin önce, Alîm isminin de sonra zikredilme gerekçesini şöyle açıklamaktadır: Hususîlik arz ettiği ve savaşta cereyan eden birçok şeyin duyma ve işitme ile ilgili olduğu için Semî ismi öne alınmıştır. Umumîlik ifâde ettiği ve savaşta cereyan eden eylem ve niyetle ilgili her şeyin Allah tarafından bilindiği için de Alîm ismi sonra zikredilmiştir.²¹³ Bedir Savaşı'nda mü'minler, bir bakıma zaferi kendilerine mal ederek, “düşmanı ben öldürdüm, sen öldürdün” şeklinde tartışmaya başladılar. Bunun üzerine Allah tartışmaya son vermek için şu âyeti

²¹⁰ Alî b. Süleyman Abid, *Esmâullahi'l-Hüsnâ fî Havâtim Âyât Sûreti'l-Fâtiha ve'l-Bakara*, 1. baskı (Riyâd, 1997), s.59.

²¹¹ Bakara 2/244.

²¹² Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, c.6, s.81.

²¹³ Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, (c.1-30), (Tunus, 1984), c.2, s.377.

indirmiştir; فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ وَلَٰكِنَّ اللَّهَ قَتَلَهُمْ وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَٰكِنَّ اللَّهَ رَمَىٰ وَلِيُبْلِيَ الْمُؤْمِنِينَ مِنْهُ بَلَاءٌ حَسَنًا إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ (Savaşta) onları siz öldürmediniz, fakat Allah onları öldürdü. Attığın zaman da sen atmadın, fakat Allah attı. Mü'minleri, tarafından güzel bir imtihanla denemek için Allah öyle yaptı. Şüphesiz Allah hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir.”²¹⁴ İşte bu âyetin sonunda zikredilen “Semî ve Alîm” isimleri, savaşta öldürdükleriyle övünen, Allah rızası ya da kahramanlık niyetiyle savaşan kimselere yönelik olarak getirildiğı söylenebilir.²¹⁵ Allah, savaş anında ve sonrasında mü'minlerin neler konuştuğunu duymakta ve konuşulan her söz tarafından değerlendirilmektedir. Diğerk taraftan Allah mü'minlerin gönlünde gerçekleşen her şeyi, orada cereyan eden fırtınaları, niyetleri ve duyguları da bilmektedir. Bu da bir imtihan konusu ve alanıdır.

“Allah, zulme uğrayanın dile getirmesi dışında, çirkin sözün açıklanmasını sevmez. Şüphesiz Allah, hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir.”²¹⁶ Âyete göre haksızlığa uğrayan kimsenin, uğradığı haksızlığı, kendisine yapılan kötülüğü açıklayıp, ilgililere duyurabilir. Hakkını aramak için feryat edebilir, derdini duyurmak için haykırabilir. Ancak âyet sonunda Semî ve Alîm isimlerinin zikredilmesi, zâlimi zulmetmekten; mazlûmu da intikâm almada haddi aşmaktan sakındırmak içindir. Nitekim Allah, onların söylediklerini tamamen duyan ve gönüllerinde sakladıkları şeyleri hakkıyla bilendir.²¹⁷

“Eğer şeytandan bir kışkırtma seni dürterse, hemen Allah'a sığın. Şüphesiz O, hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir.”²¹⁸bu üç âyetin sonlarında gelen esmânın bağlamla olan sıkı bir münâsebeti vardır.

²¹⁴ Enfâl 8/17.

²¹⁵ Muhammed b. Yûsuf Ebû Hayyân, *el-Bahru 'l-Muhît*, c. 4, s.471.

²¹⁶ Nisâ 4/ 148.

²¹⁷ Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmî'l-Kur'ân*, VII, 204; Ayrıca bkz.: Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, c.11, s.92.

²¹⁸ A'râf 7/200; Fussilet 41/36; Mü'min 40/56.

إِنَّ الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِ اللَّهِ بِغَيْرِ سُلْطَانٍ أَتِيهِمْ إِنْ فِي صُدُورِهِمْ إِلَّا كِبْرٌ مَا هُمْ بِبَالِغِيهِ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ
الْبَصِيرُ “Allah’ın âyetleri hakkında, kendilerine gelmiş bir delilleri olmaksızın tartışanlar var ya, onların kalplerinde ancak bir büyüklük taslama vardır. Onlar, tasladıkları büyüklüğe asla ulaşmazlar. Sen Allah’a sığın. Şüphesiz O, hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir.”²¹⁹ Varlığı bilindiği halde insanlar tarafından görülemeyen şeytandan Allah’a sığınma hususunu dile getiren ilk iki âyetin Semî-Alîm isimleriyle sonlanması gayet münâsip olmuştur. Çünkü şeytanın dürtmesi, vesvesesi ve insanların kalplerine attığı kötü düşünceler, bilmek ile ilgilidir. İşte bundan dolayı Allah, şeytanın vesveseleri ile kötü düşünceleri hususunda; “O, hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir” demek suretiyle kendisine sığınılması gerektiğini emretmektedir. Hâlbuki dostluk kurulan ve gözle görülen insanın kötülüğünden Allah’a sığınma hususunun dile getirildiği yukarıdaki son âyet ise, Semî-Basîr isimleriyle sonlanmıştır. Çünkü bu âyette yapılan fiiller, gözle görülen belli şeylerdir. Göz ile görülen ve görmek suretiyle anlaşılan hususlarda ise السَّمِيعُ الْبَصِيرُ “O, hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir.” denilerek Allah’a sığınılması gerektiği emredilmektedir.²²⁰ Netice itibarıyla denilebilir ki Semî-Alîm isimleri genelde insanın söz ve davranışlarına atıf yapan âyetlerin sonlarında zikredilir. Çoğunlukla Semî ismi dil ile söylenen şeylere; Alîm ismi ise inanılan şeylere karşılık gelebilecek şekilde zikredilir. Ayrıca Allah’ın bu iki isminin birlikte anılması, Allah’ın her şeyi duyan ve bilen olmasının, gerçek bilginin ancak O’ndan gelebileceği anlamını da tazammun ettiğini göstermektedir.

Kur’ân’da Semî ismi sadece bir Mekkî âyette nekra olarak Karîb ismi ile birlikte kullanılır. “قُلْ إِنْ ضَلَلْتُ فَإِنَّمَا أَضِلُّ عَلَى نَفْسِي وَإِنْ اهْتَدَيْتُ فَبِمَا يُوحِي إِلَيَّ رَبِّي إِنَّهُ سَمِيعٌ قَرِيبٌ” “De ki: “Ben eğer sapmışsam, ancak kendi aleyhime sapmış olurum. Eğer hidayete ermişsem, bu da Rabbimin bana vahyettiği sayesinde. Şüphesiz o, hakkıyla işitendir, kuluna çok yakındır.”²²¹ Allah’ın

²¹⁹ Mü’min 40/56.

²²⁰ Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ebû Bekr el-Cevziyye İbn Kayyim, *el-Esmâu’l-Hüsna*, terc. Hanîfî Akın - Muhittin Korkmaz (İstanbul, 2005), s.411.

²²¹ Sebe’ 34/50.

bu âyette kendisini “karîb”, yani yakın olarak isimlendirmesi dikkat çekicidir. Onun yakınlığı; kendisiyle kulları arasındaki ilişkinin güçlenmesi ve onların kendilerini güvende hissetmeleri yönünden önemlidir. Sıkıntılı durumlarda, yakını Allah olan kimse için ümitsizlik, karamsarlık gibi durumlar söz konusu olmaz. Zaten inananlar ancak ondan yardım ister.²²² Allah da, inananlardan yalnız kendisine bağlanmalarını ister. Özetle, Allah’ın Semî ismi, kulunun her şeyini işittiğini, Karîb ismi ise, kuluna her şeyden daha yakın olduğunu ifâde eder. Semî olan Allah’ın Karîb de olması kadar tâbîî bir şey yoktur. Bu birliktelik şunu vurgulamaktadır: Allah sadece kuluna çok yakın olan değil, aynı zamanda onu işitendir. Kul ondan uzaklaşsa da o, kulunu hep duyar; zira o, kuluna yakındır.

Bu ayetteki işitme ve yakınlık arasındaki ilişki dikkat çekmektedir. Denetim açısından yakından dinleme, yüzyüze görüşerek dinleme ve doğrudan dinleme diğer denetim metodolojilerinden daha etkilidir. Ayetteki "Semi" (her şeyi işiten) ve "Garîb" (kullarına yakın) isimleri, Allah’ın denetleyici özelliğinin iki yönünü vurgular: Allah’ın her sözü ve düşüncüyü işitmesi insanları daha dikkatli ve sorumlu olmaya yönlendirirken, O’nun yakınlığı ise güven verir ve insanı içten dışa dürüst olmaya teşvik eder. Bu, denetimi yalnızca korku temelli bir unsur olmaktan çıkararak sevgi ve merhamet dolu bir bağ haline getirir; Allah’a karşı sorumluluğu hatırlatırken, aynı zamanda insanı O’na daha samimi ve içten bir bağlılıkla yönelmeye davet eder.

Semî ismi Kur’ân’da on âyette Basîr ismi ile birlikte kullanılır. Bu âyetler hem Mekki²²³ hem de Medeni²²⁴ sûrelerde yer alır. Burada bazı örnekler vermek istiyorum; إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ إِنَّ اللَّهَ نِعِمَّا يَعِظُكُمْ بِهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ سَمِيعًا بَصِيرًا “Allah, size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emrediyor. Doğrusu Allah, bununla size ne güzel öğüt veriyor! Şüphesiz ki

²²² Fâtiha 1/4.

²²³ İsrâ 17/1; Lokman 31/28; Mü’min 40/20, 56; Şûrâ 42/11.

²²⁴ Nisâ 4/58, 134; Hac 22/61, 75.

Allah, hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir.”²²⁵ Bu âyette emanetleri layık olanlara tevdi etme ve insanlar arasında adâletele hükmetme yükümlülükleri dile getirilmiştir. Bu yükümlülükler ile Allah’ın Semî ve Basîr oluşu arasında güzel bir tenâsüb ve insicâm vardır. Yüce Allah, adâlete ve emanete ilişkin meseleleri “işitir” ve “görür”. Özellikle adâlete ilişkin uygulamalar titiz bir dinleme ve görme duyarlılığını, olayları iyi değerlendirme yeteneğini, şartları ve olguları tutarlı biçimde göz önünde bulundurmaya, bunların yanı sıra şartların ve dış olguların derinine inen bir irdeleme çabasını gerektirir.²²⁶ Ayrıca Allah’ın, her şeyde olduğu gibi hükmedileni işitmesi ve yerine getirilen emaneti de görmesi, itaât eden kimse için vaad sebeplerinin; isyan eden kimse için va‘îd ve tehdit sebeplerinin en büyüğüdür.²²⁷ Öte taraftan âyet sonunda Allah’ın Semi ve Basir isimlerinin zikredilmesi, emanetin ehline verilip verilmediğinin, insanlar arasında adâletle hükmedilip edilmediğinin kontrolünü de gündeme getirmektedir. Bu iki ismin zikredildikleri âyetlerden biri de İsrâ olayının anlatıldığı şu âyettir: سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَا الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ “Kendisine âyetlerimizden bir kısmını gösterelim diye kulunu (Muhammed’i) bir gece Mescid-i Haram’dan çevresini bereketlendirdiğimiz Mescid-i Aksa’ya götüren Allah’ın şanı yücedir. Hiç şüphesiz O, hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir.”²²⁸ Bu âyetin sonunda Semî-Basîr isimlerinin zikredilmesi, Peygamberin isrâ mu‘cizesini yalanlayan inkârcılara bir va‘iddir. Allah, onları söz ve eylemlerinden dolayı cezanlandıracaktır. Çünkü O, onların söylediklerini işiten, yaptıklarını ve her şeyi görendir.²²⁹

Bu isimler bazen kâinat âyetlerine dikkat çeken âyet sonunda geliyor ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ يُوَلِّجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَيُوَلِّجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ وَأَنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ “Bu böyle. Çünkü Allah, geceyi gündüzün içine sokar, gündüzü de gecenin içine sokar. Şüphesiz ki Allah hakkıyla işiten, hakkıyla görendir.”²³⁰ Böyle

²²⁵ Nisâ 4/58.

²²⁶ Seyyid Kutub, *Fî Zilâli ’l-Kur’ân*, 32. Baskı, (1-6), (Kâhire, 2003), c.2, s.77.

²²⁷ Râzî, *Mefâtihu ’l-Gayb*, c. 10, s.146.

²²⁸ İsrâ 17/1.

²²⁹ Muhammed b. Yûsuf Ebû Hayyân, *el-Bahru ’l-Muhît*, c. 6, s.7; Ayrıca bkz.: Âlûsî, *Rûhu ’l-Meânî*, c.15, s.14.

²³⁰ Hac 22/61.

bir âyetin sonunda Semî ve Basîr isminin bulunması, gerçekten üzerinde durulmaya değer bir durumdur. Uzayan ve kısalan gece ve gündüzlerin içinde Allah'ın her şeyi duyması ve görmesinin manası nedir? Râzî, bu âyetin sonunun, baş tarafıyla olan münâsebetini incelerken, görülen ve duyulan yasak şeyleri yapmaya yeltenmekten sakındırmak için bu iki ismin zikredildiğini söyler.²³¹ Suç işleme oranları gece vakitlerinde artmaktadır. Burada gece ve gündüzden bahsedildikten sonra Alla'n "Semî" ve "Basîr" isimlerinin zikredilmesi geçekten çok manidardır. Suç ve suçlu ile mücadele eden yetkililer ve denetim birimleri bunu dikkate almalıdırlar. Manevi açıdan ve insanın terbiye edilmesi açısından düşündüğümüzde hiç kimse görmese ve hiç kimse duymasa da Allah görüyor ve işitiyor inancı kişiyi ortam müsait olsa bile günah işlemekten ve suça bulaşmaktan korumaktadır. Diğer taraftan düşündüğümüzde ise Suç işleme ortamı ve zamanı uygun olsa bile ilgili kişi ve kurumlar gereken tedbiri almalı ve suçu işitilebilir ve görülebilir kılmalıdırlar.

Hüküm ve karar verirken dikkat edilmesi gereken hususları bildiren şu ayet de denetim açısından önemlidir; وَاللّٰهُ يَفْضِي بِالْحَقِّ وَالَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ لَا يَقْضُونَ بِشَيْءٍ اِنَّ اللّٰهَ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ Allah, hak ve adâletle hükmeder. Allah'tan başka taptıkları ise hiçbir hükümde bulunamazlar. Şüphesiz Allah hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir.”²³² Bu âyetin Semî ve Basîr isimleri ile bitirilmesinin bazı hikmetleri vardır; Allah'ın bu iki ismi, bir taraftan müşriklerin putlarının işitmediklerine ve görmediklerine işaret ederken,²³³ öbür taraftan da Allah'tan başkasına tapan kimseler için tehdit oluşturmaktadır. Ayrıca bu âyet Allah'ın hak ve adâletle hükmettiğine vurgu yapıp "Semî" ve "Basîr" isimleriyle son buluyor. Âyette bu iki ismin özellikle zikredilmesi, yargılamaların bilgiye, görgü tanıklarına ve delillere dayalı olması gerektiği mesajını vermektedir. Asıl olan hâkimin, olayı ya bizzat görmesi ya da duymuş olmasıdır. Bu mümkün değilse hâkimin, olayı gören veya işiten şahitlere başvurması gerekir. Nitekim Âlûsî

²³¹ Râzî, *Mefâtihu 'l-Gayb*, c.23, s.61.

²³² Mü'min 40/20.

²³³ Muhammed b. Yûsuf Ebû Hayyân, *el-Bahru 'l-Muhît*, c.7, s.439.

bu âyeti açıklarken âyetteki bu iki ismin, hükmeden hakîmin işiten ve gören olması gerektiğine işaret ettiğini söyler.²³⁴ Tabi ki burada bu ayeti sadece hâkimlere hasretmek doğru olmayacaktır. Bu ayet karar verme konumunda olan her kişiyi kapsamaktadır. Dolayısıyla denetim işini yapan denetçinin de bilgi, belge ve deliller olmadan karar vermesi de sağlıklı olmayacaktır, verdiği karar doğru ve isabetli olmayacaktır. Denetçinin bulduğu bulgunun delillerle ispatlanması önem arz etmektedir. Batılların da denetim işi ve denetçi için audit/auditor kelimelerini kullanmaları dikkat çekicidir ki bu kelimelerin anlamı dinlemek ve işitmektir. Dolayısıyla denetçi için dinleyen ve işiten kelimesi kullanılmıştır.²³⁵

1.1.5. Habîr

Habîr bir şeyi bilmek, tecrübe etmek, denemek, imtihan etmek, yeri sürmek anlamında “h-b-r” kökünden türeyen bu kelime, bilen, haber veren, uzman, bilirkişi demektir. Allah’ın sıfatı olarak *habîr*; herşeyden haberdar olan, gizli ve açık hiçbir şey kendinden gizli olmayan, bütün sırları ve işlerin iç yüzünü bilen, haber veren demektir.²³⁶ “h-b-r” kökü iki manaya gelir: Bunlardan birincisi; birşeyin habere konu olabilen bilgisine delâlet eder. Bu bilgi o şeyin batinına dâir haber veren bilgidir. Diğeri ise birşeyin yumuşaklığına ve gevşekliğine delâlet eder. “Habrâu” yumuşak ve gevşek toprağa denir. Yumuşak bitkilere ve devetüyüne “habîr” denildiği gibi, çift sürerek toprağı yumuşatıp gevşeten çiftçiye de “habîr” denilmektedir.²³⁷

Gazâlî’ye göre “Habîr” batını bilgileri başta olmak üzere fizik veya fizik ötesi âlemde varolan her şeyin mâhiyetinden haberdar olandır.²³⁸ Bazı müfessirlere göre ise “Habîr”; “Her şeyi hiçbir gizli yönü kalmayacak şekilde bilen, mülkünde olup biten her şeyden haberdar olan demektir.”²³⁹ Habîr ismi, Kur’ân’da kırk dört yerde Allah’a nisbet edilmiş ve daha çok tek

²³⁴ Âlûsî, *Rûhu’l-Meânî*, c.24, s.60.

²³⁵ Necmettin Arıkan vd., *Altın Sözlük Golden Dictionary*, Ankara: Altın Kitaplar Yayınevi, ts., s.33.

²³⁶ İsmail Karagöz, “Habîr mad.”, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, s.208.

²³⁷ İsfahânî, *el-Mufredât*, s.273; İbn Fâris, *Mekâyîsu’l-Luğa*, “hbr” md.

²³⁸ Gazzâlî, *el-Maksadu’l-Esnâ*, s.176.

²³⁹ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, c.4, s.260; Ebû Süleyman Hattâbî, *Şe’nu’d-Duâ*, thk.: Ahmed Yûsuf ed-Dekkâk, (Beyrut, 1992), s.63; Fahrüddin Muhammed b. Ömer Râzî, *Levâmiu’l-Beyyinât Şerhu Esmâillahi Teâlâ ve’s-Sıfât*, 1. Baskı, (1907), s.186-187.

başına gelmiştir. Kur'an'ın farklı ayetlerinde yirmi altı yerde²⁴⁰ tek olarak Allah'a izafe edilirken, beşer yerde Basîr,²⁴¹ ve Latîf²⁴², dörder yerde de Alîm²⁴³ ve Hakîm²⁴⁴ isimleriyle birlikte Allah'ın bir ismi veya sıfatı olarak gelmektedir.²⁴⁵ Bu isim vahyin iniş süreci boyunca 18 mekkî, 26 medenî âyette marife ve nekra formatında gelmiştir.²⁴⁶

Habîr ismi Kur'an'da bir çeşit fiil fonksiyonu icrâ ederek mef'ûl de alır. Genellikle mef'ûlü “بِمَا تَعْمَلُونَ”, “بِمَا تَفْعَلُونَ” ve “بِمَا يَصْنَعُونَ” kalıplarıyla gelir.²⁴⁷ Bu üç fiil de çoğu zaman ‘yapmak’ diye tercüme edilse de, birbirinin aynı olan ‘yapmayı’ ifâde etmez. Aralarında bir farklılık vardır ve farklı köklerden türemişlerdir. “s-n-a” fiili “bilinçli olarak yapılan eylemler” için, “a-m-l” fiili “sâhibinin sorumluluğuna katlandığı eylemler” için ve “f-a-l” fiili de “hem bilinçli hem de bilinçsiz eylemler” için kullanılır.²⁴⁸ Habîr kelimesi mef'ûlünü böyle almakla Allah'ın kullarının bilinçli veya bilinçsiz olarak yaptıkları tüm eylemlerden, sözlü veya fiilî tüm amel ve davranışlarından haberdar olduğunu gösterir.

“Habîr” ismi bazen Kur'an'da, uyulması gereken ahlâkî ve hukukî kurallarla ilgili ayetlerin sonunda gelir: وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا فَإِذَا بَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ وَالَّذِينَ عَلَيْكُمْ فِي مَا فَعَلْنَ فِي أَنْفُسِهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ “İçinizden ölenlerin geride bıraktıkları eşleri, kendi kendilerine dört ay on gün (iddet) beklerler. Sürelerini bitirince artık kendileri için meşru olanı yapmalarında size bir günah yoktur. Allah, yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır.”²⁴⁹

²⁴⁰ Bakara 2/234, 271; Âl-i İmrân 3/153, 180; Nisâ 4/128, 135; Mâide 5/8; Tövbe 9/16; Hûd 11/111; Nûr 24/53; Furkân 58; Neml 27/88; Lokman 31/29; Ahzâb 33/2; Fâtır 35/14; Fetih 48/11; Hadîd 57/10; Mücâdele 58/3, 11, 13; Haşir 59/18; Münâfikûn 63/11; Tegâbun 64/8; Âdiyât 100/11.

²⁴¹ İsrâ 17/17, 30, 96; Fâtır 35/31; Şûrâ 42/27.

²⁴² En'âm 6/103; Hac 22/63; Lokman 31/16; Ahzâb 33/34; Mülk 67/14.

²⁴³ Nisâ 4/35; Lokman 31/34; Hucurât 49/3; Tahrîm 66/3.

²⁴⁴ En'âm 6/18, 73; Hûd 11/1; Sebe' 34/1.

²⁴⁵ Muhammed Fuad Abdulkâfi, *el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l Kerîm*, “habîr” md., (Kâhire, 1945).

²⁴⁶ Fîrûzâbâdî, *Besâiru*, c.1, s.128-502.

²⁴⁷ Bakara 2/234, 271; Nisâ 4/94, 128, 135; Hûd 11/111; Neml 27/88; Nûr 24/30.

²⁴⁸ Ebû Hilâl El- Askerî, *el-Furûku'l-Luğaviyye*, thk.: Muhammed İbrahim Selîm (Kâhire: Dâru'l-İlmi ve's-Sekkâfe, 1997.) s.134- 135.

²⁴⁹ Bakara 2/234.

Kur'an-ı Kerîm'de "Habîr" ismi, ilk olarak Mekke döneminde indirilen Âdiyât sûresinde geçmektedir; إِنَّ رَبَّهُمْ بِهِمْ يَوْمَئِذٍ لَّخَبِيرٌ "Doğrusu Rabbleri o gün onların her şeylerinden haberdardır."²⁵⁰ Burada âhiret günü söz konusudur. Bütün insanların sinelerinde, kalplerinde olan bütün gizli tarafları o gün açığa çıkarılacağı için, bu isim bilhassa o gün aşikâr olacağından böyle bir tahsisin yapılmış olacağı düşünülebilir. İbn Âşûr'a göre Habîr kelimesi mecâz olarak ceza ve mükâfat manasında kullanılır. Fakat bu karine ile anlaşılır. İşte bu âyetteki "يَوْمَئِذٍ" ifâdesi Habîr kelimesinin, Allah tarafından bilinen şeyin âhirette verilecek ceza ve mükâfat olarak anlaşılmasının karinesidir. Zira Allah kullarını her zaman bilir. "يَوْمَئِذٍ" ibaresiyle bunun âhiret ile sınırlandırılmasından, bu ilmin âhirette verilecek ceza veya mükâfat olduğu anlaşılır.²⁵¹ Allah kendi kurduğu nizam ve sistemlerle insanlığa yol göstermekte ve örnek olmaktadır, burada her ne kadar ahiretteki ceza ve mükâfattan bahsedilse bile aslolan insanın Allah'ın "Habîr" ismini düşünerek kendine çeki düzen vermesi ve her ne işi yapıyorsa yapsın, yaptığı işle ilgili durumların birgün ortaya çıkacağı düşüncesiyle tüm işlerini düzgün ve kaliteli yapmasıdır. Allah'ın "Habîr" olduğunu ahirette anlamamanın insana hiçbir faydası olmayacaktır. Bundan dolayı Allah tüm isim ve sıfatlarıyla bu dünyada çok iyi tanınmalı ve Kur'an ayetleri bu dünyada iken hayatta karşılığını bulmalıdır. Bu nedenle denetim de bu dünyada lazımdır. Hem dünyanın hem de ahiretin imar edilmesi için denetim şarttır.

Şâhitlikle ilgili ayette ise Allah şöyle buyurmaktadır: "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ لِلَّهِ شُهَدَاءَ" "Ey iman edenler! Allah için hakkı titizlikle ayakta tutan, adalet ile şahitlik eden kimseler olun. Bir topluma olan kininiz, sakın ha sizi adaletsizliğe itmesin. Âdil olun. Bu, Allah'a karşı gelmekten sakınmaya daha yakındır. Allah'a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz Allah, yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır."²⁵² Burada bir kişinin doğru veya yalan söylediği ancak kendisinin ve

²⁵⁰ Âdiyât 100/11.

²⁵¹ Âşûr, *et-Tahrîr ve 't-Tenvîr*, c.30, s.507,

²⁵² Mâide 5/8.

Allah'ın bileceği bir bilgidir. Dolayısıyla insanların takvaya ulaşabilmeleri için adalet ile şahitlik etmeleri ve düşmanları hakkında kalplerinde besledikleri öfkenin onlara karşı haksızlık yapmalarına sebep olmaması gerekmektedir. Burada Allah “Habîr” ismini hatırlatarak şahitlik edenin şahitliğinde ahlâkî kurallara uymaya teşvik vardır ve aynı zamanda bir uyarı niteliğindedir.²⁵³

İnsanların bakışlarının kontrol altında tutulduğunu ifade eden şu ayet de denetim açısından önemlidir: “لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ” “Gözler onu idrak edemez ama o, gözleri idrak eder.” O, en gizli şeyleri bilendir, (her şeyden) hakkıyla haberdar olandır.”²⁵⁴ Allah'ın insanların bakışlarını idrâk etmesi, o bakışlardaki niyeti çok iyi bilmesi demektir. Bakışlardaki niyeti de şu âyet açıklar: قُلْ لِلْمُؤْمِنِينَ يَعْصُوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ وَيَحْفَظُوا فُرُوجَهُمْ ذَلِكَ أَزْكَى لَهُمْ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا يَصْنَعُونَ “Mü'min erkeklere söyle, gözlerini haramdan sakınsınlar, ırzlarını korusunlar. Bu davranış onlar için daha nezihtir. Şüphe yok ki, Allah onların yaptıklarından hakkıyla haberdardır.”²⁵⁵ Habîr isminin geçtiği bu âyet, Allah'ın, erkeklerin her yaptıklarından haberdar olduğunu söylemektedir. Allah, erkeklerin nelere göz diktiklerini, istekleriyle nelere doymak istediklerini, organlarını ne gibi duygularla tahrik ettiklerini, ne niyet beslediklerini, ne düzenler kurduklarını ve ne işler çevirdiklerini bilir. Hiçbiri O'na gizli kalmaz.²⁵⁶ Zira insanın bakışının altında sadakat mi ihanet mi yattığını, ancak Habîr olan Allah bilir. İşte bu bağlamda Habîr ismi tehdit ve va'id içermektedir.²⁵⁷ Allah bazı isimleriyle kullarını uyarmaktadır, bundan dolayı, mü'min erkeklerin Allah'ın razı olmayacağı kötü davranışlardan gözlerini ve kendilerini korumaları gerekmektedir. Allah'ın, bütün söz ve davranışlarından haberdar olduğunu bilmeli ve aklın ve vahyin güzel gördüğü davranışlara yönelmelidirler.

²⁵³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, c.6, s.139.

²⁵⁴ En'âm 6/103.

²⁵⁵ Nûr 24/30.

²⁵⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c.5, s.3503.

²⁵⁷ Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, c.15, s.502.

Habîr isminin geçtiği Furkan suresi 58. âyette insanlar uyarılmakta ve bu ayetteki “Kullarının günahlarından hakkıyla haberdar olarak o yeter!” cümlesi, Allah’ın, hiçbir bilgi vasıtalarına ihtiyaç duymadan, diğer bütün varlık ve olaylar gibi insanların yapıp ettiklerinden de haberdar olduğunu, dolayısıyla insanların günahlarının da onun bilgisi dışında gerçekleşemeyeceğini ifâde etmektedir. Böylece bu ifâde insanlar için bir uyarı anlamı taşımaktadır.²⁵⁸ İnsanları işleyecekleri kötü söz ve davranışlardan uzaklaştırma anlamında Allah’ın bazı isimlerinin Kur’an’da zikredilmesi ve tekrar edilmesi önemlidir ve günah ve suç oranını azaltmaktadır. Ancak Kur’an ayetleri sadece ahiret hayatının imar etmek için gelmemiştir. Ahiretimizi imar ettiğimiz gibi dünya hayatını da imar etmeliyiz. İnsanların yaptıkları tüm davranışların Allah tarafından biliniyor olması ve o şuurun yerleşmesi kişiyi günah işlemekten ve yanlış işler yapmaktan uzaklaştırır. Bununla beraber insan dünyadaki iş ve işlemleriyle ilgili de kontrol mekanizması tarafından ve yapılan işin sahibi tarafından bilinebilmesi için bir kontrol sistemine ihtiyaç vardır. Bu kontrol sistemi öyle geniş olmalı ki o işi uygulayan en alt mertebedeki kişiden en üst mertebedeki kişiye sağlıklı bir şekilde uzanan bir kontrol sistemi olmalıdır ki bu sistemin adı da aslında kamuda ve özel sektörde son yıllarda uygulanmaya başlayan iç kontrol sistemidir.²⁵⁹ İç kontrol sistemi her bir birimin kendi içinde var olan denetim sistemidir. Buna otokontrol yani kendi kendine denetim de diyebiliriz.

Bu ayetlerde görüldüğü gibi “Habîr” ismi, bazen Allah’ın emir ve nehyine dâir ayetlerde²⁶⁰ insanlardan isteği bağlamında, bazen de onun mü’min ve kâfir tüm insanların niyetleri ile işledikleri eylemlerinden haberdar olması²⁶¹ bağlamında gelmektedir. Bu isim ister emir ve nehiy bağlamında gelsin, isterse Allah’ın, mü’min, kâfir tüm kulların niyetleri ile

²⁵⁸ Râzî, *Mefâtîhu’l-Gayb*, c. 24, s.103.

²⁵⁹ Recai Akyel, “Türkiye’de İç Kontrol Kavramı, Unsurları ve Etkinliğinin Değerlendirilmesi” *Yönetim Ve Ekonomi Dergisi*, 2010, c.17 Sayı:1, s.83-97.

²⁶⁰ Nisâ 4/94, 135; Mâide 5/8; Nûr 24/30; Ahzâb 33/2.

²⁶¹ Âl-i İmrân 3/153, 180; Nûr 24/53; Feth 48/11.

işledikleri eylemlerinden haberdar olması bağlamında gelsin fark etmez, her iki durumda da kulun amel ve niyetini düzeltmesi için bir uyarı ve mesaj niteliğini taşımaktadır.

Kur’ân’da Habîr ismi beş ayette Basîr ismi ile beraber kullanılır²⁶² ve bu ayetler mekkî âyetlerdir. “وَكَمْ أَهْلَكْنَا مِنَ الْقُرُونِ مِنْ بَعْدِ نُوحٍ وَكَفَىٰ بِرَبِّكَ بِذُنُوبِ عِبَادِهِ خَبِيرًا بَصِيرًا” “Nûh’tan sonra da nice nesilleri helâk ettik. Kullarının günahlarını hakkıyla bilici ve görücü olarak Rabbin yeter.”²⁶³ “إِنَّ رَبَّكَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ إِنَّهُ كَانَ بِعِبَادِهِ خَبِيرًا بَصِيرًا” “Şüphesiz Rabbin, dilediğine rızkı bol bol verir ve (dilediğine) kısar. Çünkü O, gerçekten kullarından haberdardır ve onları görmektedir.”²⁶⁴ “فُلْ كَفَىٰ بِاللَّهِ شَهِيدًا بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ إِنَّهُ كَانَ بِعِبَادِهِ خَبِيرًا بَصِيرًا” “De ki: Sizinle benim aramda şahit olarak Allah yeter. Çünkü O, kullarından hakkıyla haberdardır, onları hakkıyla görendir.”²⁶⁵ Bu ayetlerde geçen Habîr ve Basîr isimleri nekra olarak gelmektedir. Bu nekralık ise haberdar olma ve görmedeki eşsizliğe, benzersizliğe ve bunların sınırsız oluşuna işaret etmektedir. Birinci ayette Allah’ın günahkâr kullarıyla nasıl başa çıktığı ve onları nasıl cezalandırdığı bu iki isim doğrultusunda izah edilmektedir. Bu âyette dikkat etmemiz gereken önemli nokta; Allah’ın, haberdar olarak ve görerek cezalandırma yapmış olmasıdır. Bu demektir ki, Allah’ın cezalandırmasında keyfilik yoktur. Allah’ın haberdar olması ve görmesi delil niteliğindedir. Günümüzdeki hukuk sistemlerindeki cezalandırmada da delil çok büyük önem arz etmektedir. Dolayısıyla âyet, delilsiz, keyfi olarak ceza verilemeyeceğine işaret etmektedir.

İkinci ayette Allah, bazı kullarına rızkı bol verdiğini, bazılarına da az verdiğini bildirmektedir. Allah’ın Habîr ve Basîr isimlerine sâhip olması ise bu durumun bir hikmetinin ve anlamının olduğuna delalet eder. Allah bu âyetin sonunda Habîr ve Basîr isimlerini zikrederek şu mesajı vermektedir: Allah kimin zenginliği, kimin de fakirliği hak ettiğini çok iyi bilen, haberdar olan ve her şeyi görendir. Kulların rızıklarındaki farklılık, Allah’ın

²⁶² İsrâ 17/17, 30, 96; Fâtır 35/31; Şûrâ 42/27.

²⁶³ İsrâ 17/17.

²⁶⁴ İsrâ 17/30.

²⁶⁵ İsrâ 17/96.

cimriliğinden dolayı değildir. Aksine bu, maslahatlara riâyet içindir ve burada da keyfi bir tasarruf olmadığını görüyoruz.²⁶⁶

Üçüncü âyette ise müşrikler tehdit edilmektedir. Ayetin sibakına baktığımızda Allah, Mekkelilerin daha fazla mu‘cize istemeleri ile ilgili şüphelerini dile getirip, gerekli cevabı verdikten sonra, va‘îd ve tehdit olarak şöyle buyurmuştur: “O, kullarından hakkıyla haberdardır, onları hakkıyla görendir.” Yani Allah, kullarının içini dışını, kalplerinde olanı bilir ve onların böylesi şüpheleri sırf hasetlerinden, makam sevgisinden ve hakka boyun eğmemekten ötürü ileri sürdüklerini de bilir.²⁶⁷

Allah’ın *habîr* ismi, O’nun her şeyden haberdar olduğunu ifade eder ve bu, denetimle güçlü bir bağlantı kurar. Allah, yalnızca insanların dışsal davranışlarını değil, gizli düşüncelerini, niyetlerini ve kalplerindeki hisleri de bilir. Bu bilgi, bireylerde güçlü bir içsel denetim bilinci oluşturur, çünkü insanlar her an Allah’ın her şeyden haberdar olduğunu bilerek daha dikkatli ve sorumlu davranırlar. Ayrıca, *habîr* ismi, adaletin sağlanmasının da teminatıdır, çünkü hiçbir haksızlık ya da kötülük Allah’ın denetiminden kaçamaz ve ahirette herkes, Allah’ın her şeyi bilen denetimi altında hesap verecektir.

1.1.6. Hâfiz/Hafız

Ezberlemek, zihinde tutmak, korumak manasındaki “h-f-z” kökünden türeyen “hâfiz”, ezberleyen, zihinde tutan, saklayan, koruyan demektir. Hâfiz, “görüp gözetmek, korumak, anlayıp bellemek”²⁶⁸ gibi manalara gelir ve bir ism-i fâil kalıbındadır. Allah’ın bir ismi olarak Hâfiz; tabiatı gözetleyen ve onu dengede tutan, kullarını din ve dünya işlerinde tehlikelerden koruyan, asla yanılp unutmayan, yapılan işleri tutan, yeri ve gökleri ve bütün varlıkları belirli vakte kadar bozulmaktan koruyan, afetlerden ve belalardan koruyan demektir.²⁶⁹ Hafız kelimesi

²⁶⁶ Zuhaylî, *et-Tefsîru’l-Münîr*, c.8, s.68.

²⁶⁷ Râzî, *Mefâtîhu’l-Gayb*, c.21, s.61.

²⁶⁸ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, “hfz” md.

²⁶⁹ Halîmî, *el-Minhâc*, c.1, s.204; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, “hfz” md; Gazâlî, *el-Maksadu’l-Esnâ fî şerh-i meânî esmâi’l-hüsnâ*, s.110.

ise mübalağalı ism-i fâil olup tekerrür ifâde eder. “Hıfz” unutmanın zıddı olarak düşünüldüğünde Allah’ın Hafız oluşu; “insanların rızıklarını ve yaptıkları amelleri asla unutmayıp bunları takip etmesi, lütuf ve nimetiyle kullarını muhafaza etmesi” anlamına gelmektedir.²⁷⁰

Hâfız ismi, Kur’an’da hem tek başına yalın olarak hem de çoğul şekilleriyle birlikte 28 defa geçmektedir. İnsanların tüm inanç, söz, fiil ve davranışlarını hayır-şer, sevap-günah, iyi-kötü ve doğru-yanlış olarak amel defterlerine yazarak tüm bunları koruyan yazıcı meleklerin ifade edildiği ayetler vardır. Bunlara iki örnek verebiliriz. *إِنَّ كُلَّ نَفْسٍ لَّمَّا عَلَيْهَا حَافِظٌ* “Hiçbir kimse yoktur ki, üzerinde bir gözetleyici, bir koruyucu bulunmasın.”²⁷¹ *وَأَنَّ عَلَيْكُمْ لَحَافِظِينَ* “Oysa yanbaşıınızda sizi sürekli gözetleyenler var.”²⁷² Ayrıca ırzlarını, iffet ve namuslarını koruyan mü’minler için de bu kavramın çoğulları kullanılmaktadır. *فَالصَّالِحَاتُ قَانِتَاتٌ حَافِظَاتٌ لِّلْغَيْبِ بِمَا حَفِظَ اللَّهُ* “Şu halde sâliha kadınlar itaatkârdırlar. Allah’ın, onların kocaları üzerindeki haklarını korumasına karşılık, hanımlar da kocalarının bulunmadığı zamanlarda ve kimsenin görmeyeceği yerlerde namuslarını, onların mallarını ve çocuklarını korurlar.”²⁷³ *وَالْحَافِظِينَ فُرُوجَهُمْ* “İffetlerini koruyan erkekler ve iffetlerini koruyan kadınlar”²⁷⁴

Kur’an’da bu kavram insanı ve aslında diğer mahlukâtı da tehlikelerden koruyan ve onları gözetken anlamında da kullanılmaktadır; *قَالَ هَلْ أَمْنُكُمْ عَلَيْهِ إِلَّا كَمَا أَمْنُكُمْ عَلَى أَخِيهِ مِنْ قَبْلِ قَالَ اللَّهُ خَيْرٌ* “Yakub onlara, “Onun hakkında size ancak, daha önce kardeşi hakkında güvendiğim kadar güvenebilirim! Allah en iyi koruyandır ve O, merhametlilerin en merhametlisidir” dedi.”²⁷⁵

Bu âyet Hz. Yakûb ile oğulları arasındaki bir konuşmayı ele almaktadır. Âyet soru ile başlamaktadır ancak bu soru istifham-ı inkârîdir. Yani “Daha önce Yûsuf hakkında size

²⁷⁰ Zeccâcî, *İştikâk-u Esmâillâh*, s.146; Râzî, *Levâmiu ’l-Beyyinât*, s.198.

²⁷¹ Târik 86/4.

²⁷² İnfitâr 82/10.

²⁷³ Nisâ 4/34.

²⁷⁴ Ahzâb 33/35.

²⁷⁵ Yûsuf 12/64.

güvendiğim gibi mi güveneyim, hayır güvenmem” anlamındadır. Ancak cümlemin devamı, onlara güvenmediği halde Hz. Yakûb’un, küçük oğlu Bünyamin’i abileriyle beraber göndermeye karar verdiğini göstermektedir. Kıtlık sebebiyle ailesinin helâk olması tehlikesi ve gelecek yardımların ancak Bünyamin’in gitmesiyle devam edecek olması sebebiyle buna razı olduğu söylenebilir. Şartlar sebebiyle yavrusunu göndermek hoşuna gitmese de buna razı olan Hz. Yakûb, kardeşleri, Bünyamin’i koruyacaklarını söyledikleri halde, Hz. Yakûb’un, Allah’ın korumasına sığınmakta olduğuna şâhit oluyoruz. Onlara, “sizin korumanızdan daha iyi koruyacak olan Allah’ın korumasına onu havale ediyorum” demek istemiştir. Böylece Hz. Yakûb burada çocuklarına bir ders vererek, tek güvenilecek, dayanılacak, bel bağlanılacak, kendisine tevekkül edilecek olanın Allah olduğunu öğretmek istemiştir.²⁷⁶ Kur’an’ı tahrif edilmekten yani bozulmaktan koruyanın Allah olduğu vurgusu yine “hâfız” isim ve sıfatıyla bildirilmektedir; إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ “Şüphesiz o Zikr’i (Kur’an’ı) biz indirdik biz! Onun koruyucusu da elbette biziz.”²⁷⁷

Hafız ismi ise Kur’ân’da üç yerde²⁷⁸ münferit olmak üzere toplam 11 ayette geçmektedir. Burada bazı ayetlerden örnek vermek istiyoruz; إِنَّ رَبِّي عَلَى كُلِّ شَيْءٍ حَفِيزٌ “Şüphesiz Rabbim, her şeyi koruyup gözetendir.”²⁷⁹ Bu ayetten önceki ayetlerde Hz.Hûd ile kavmi arasında konuşmalara işaret edilmekte ve bir önceki ayette de مَا مِنْ دَابَّةٍ إِلَّا هُوَ آخِذٌ بِنَاصِيَّتِهَا “Yeryüzünde bulunan hiçbir canlı yoktur ki, Allah, onun perçeminden tutmuş olmasın.” İfadesiyle de başta insan olmak üzere tüm canlıların, Allah’ın kudret ve iradesi altında olduğu, ayrıca onların Allah’ın denetim ve gözetimi altında oldukları mecâzî bir şekilde anlatılmaktadır.

Allah’ın her şeyi koruyan ve gözetken olması bakımından burada müfessirlerin farklı görüşlerine yer vermek istiyorum. Allah kullarına, yaptıklarına göre karşılık vermek için, onların amellerini muhafaza eder ve Allah, her şeyi koruduğu gibi Hz. Hûd’u da kâfirlerin

²⁷⁶ Zuhaylî, *et-Tefsîru’l-Münîr*, c.7, s.22.

²⁷⁷ Hicr 15/9.

²⁷⁸ Hûd 11/57; Sebe’ 34/21; Şûrâ 42/6.

²⁷⁹ Hûd 11/57.

kötülüğünden, tuzağından koruyup muhafaza etmiştir.²⁸⁰ Allah her şeye karşı bir gözetici olup, istediği zaman o şeyi helâk etmekten korur, istediği zaman da onu helâk eder.²⁸¹ Allah kullarının söz ve davranışlarından her şeyi izleyip gözetken ve bunlara karşılık onları hesaba çekip ceza veya mükâfat verendir.²⁸² Allah, dinini ve dostlarını korur, yasalarını çiğnetmez. Din düşmanlarını öylesine sıkı bir gözetim altına alır ki, yakalarını O’ndan kurtaramazlar.²⁸³ Bu açıklamalardan şunu anlamalıyız ki bu ayet, inkâr edenler sorumluluklarını yerine getirmeyenler için son derece tehditler içerirken, inananlar ve sorumluluk sahipleri için ümit, teşvik, huzur, refah ve mükâfat ihtivâ etmektedir.

Hafız kelimesi şu iki ayette bekçi anlamında kullanılmıştır: *فَدُجَاءَكُمْ بَصَائِرُ مِنْ رَبِّكُمْ فَمَنْ أَبْصَرَ* “Rabbinizden size gerçekleri gösteren deliller geldi. Artık kim gözünü açar hakkı idrak ederse kendi yararına, kim de (hakkın karşısında) körlük ederse kendi zararınadır. Ben başınızda bekçi değilim.”²⁸⁴ *وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا أَشْرَكُوا وَمَا جَعَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ حَفِيظًا وَمَا أَنْتَ* “Allah dileseydi ortak koşmazlardı. Biz seni onların başına bir bekçi yapmadık. Sen onlara vekil (onlardan sorumlu) da değilsin.” Bu ki ayette Hafız kelimesi bekçi anlamında kullanılmıştır. Her ne kadar bu kavramda denetleme, murakabe etme ve gözetleme anlamları olsa da ve Hz. Peygamber bu sayılan işleri yapsa da burada Hz. Peygamber’e hitaben kendisinin bekçi olmadığı vurgulanmıştır. Çünkü denetim işini yapan kişi devamlı surette denetlediği işin başında bulunmaz ve o işi bekleyip durmaz. Murakabe ve denetim işinin başında Allah olmasına rağmen ve Hz. Peygamber de bu işle ilgili olarak görevlendirilmesine rağmen ne Allah ne de Peygamber insanların başında bekçi değildir. Dolayısıyla Peygamberin vefatından sonra insanlar da birbirlerinin başında bekçi değillerdir. Bundan dolayı denetim işleri bekçilik formatında değildir, belirli bir zaman aralığı ve plan ve program içersinde, ayrıca standartlar

²⁸⁰ Kurtubî, *el-Câmi‘ li Ahkâmi‘l-Kur‘ân*, c.11, s.146.

²⁸¹ Râzî, *Mefâtihu‘l-Gayb*, c.18, s.15.

²⁸² Zuhaylî, *et-Tefsîru‘l-Münîr*, c.6, s.408.

²⁸³ Kutub, *Fî Zilâli‘l-Kur‘ân*, c.4, s.69.

²⁸⁴ En‘âm 6/104.

çerçevesinde yürütülmektedir. Her insanın başına polis de koyamayız. İnsanlarda bilinç oluşturulmalı ve vicdanlar eğitilmelidir.

Emir ve yasaklara uyan anlamında da kullanılmaktadır; هَذَا مَا تُوْعَدُونَ لِكُلِّ أَوَّابٍ حَفِيظٍ “(Onlara şöyle denir:) “İşte bu, size (dünyada) vaad edilmekte olan şeydir. O, her tövbe eden, O’nun emrini gözeteni içindir.”²⁸⁵

Sebe’ halkının durumunun anlatıldığı Sebe’ suresinde nimetlere karşı nankörlüğün neticesine vurgu yapıldıktan sonra şeytanın insan üzerinde bir yetkisinin olmadığına vurgu yapılır, ancak insanların sınanması için de şeytana bazı hususlarda imkân tanınır. Bu aslında insanların imanlarında samimiyet denemesi içindir veya ne kadar riske katlanabilirlerin ölçülmesidir. Bunu yapabilme kudret ve iradesinin de Hafız kavramıyla karşılandığına şu ayet ile şahit olmaktayız; وَمَا كَانَ لَهُ عَلَيْهِمْ مِنْ سُلْطَانٍ إِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ يُوْمِنُ بِالْآخِرَةِ مِمَّنْ هُوَ مِنْهَا فِي شَكٍّ وَرَبُّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ حَفِيظٌ “Oysa şeytanın onlar üzerinde hiçbir hâkimiyeti yoktu. Ancak ahirete inananları, onun hakkında şüphe içinde bulunanlardan ayırt edelim diye (ona bu fırsatı verdik). Senin Rabbin her şey üzerinde hakiki bir koruyucudur.”²⁸⁶

Bilgi işlem merkezlerinin ve verilerin toplandığı ana bilgisayarların korunması ve güvenliği kurumlar için ve dolayısıyla devletler için büyük önem arz etmektedir. Uzaydaki kozmik oda diyebileceğimiz bir yerden bahsedilen şu ayetler dikkatimizi üzerlerine çekmektedir; “وَحَفِظْنَاَهَا مِنْ كُلِّ شَيْطَانٍ رَجِيمٍ” “وَلَقَدْ جَعَلْنَا فِي السَّمَاءِ بُرُوجًا وَزَيَّنَّاهَا لِلنَّاظِرِينَ” “Andolsun, biz gökte burçlar yaptık ve onu, bakanlar için süsledik. Onu kovulmuş her şeytandan koruduk. Ancak kulak hırsızlığı eden olursa, onu da parlak bir ateş takip etmektedir.”²⁸⁷

Allah’ın *hafız* ismi, O’nun her şeyi koruyup gözettiğini, varlıkların tüm eylemlerini ve durumlarını muhafaza ettiğini ifade eder. Bu isim, denetimle doğrudan ilişkilidir, çünkü Allah,

²⁸⁵ Kâf 50/32.

²⁸⁶ Sebe’ 34/21.

²⁸⁷ Hicr 15/16-18.

yarattığı her varlığın üzerinde sürekli bir gözetim ve kontrol sahibidir. İnsanların tüm davranışlarını kaydedip muhafaza eden Hafız, aynı zamanda onları hem dünyada hem de ahirette yaptıkları her şeyden sorumlu tutar. Bu ilahi koruma ve denetim, insanların Allah'ın her an kendilerini gözlemlediği bilinciyle daha dikkatli ve sorumlu yaşamalarını sağlar, böylece hem bireysel hem de toplumsal düzen korunmuş olur.

1.1.7. Şehîd

“Şehîd”, “hazır olmak, bir hâdiseye şahit olmak, müşahade yoluyla bilmek, haber vermek, bildiğini söylemek” manalarına gelen “şehâdetün” masdarından türemiş olup “kendisinden hiçbir şey gizli kalmayan, her şeyi görme derecesinde bilen” demektir.²⁸⁸ Başka bir açıklamaya göre Şehîd; “yaratılmışların ancak şuhûd, yani mutlaka orada hazır bulunmak suretiyle bilebildikleri şeylere muttali olan zât” demektir.²⁸⁹ Gazzâlî ise bu isme farklı açıdan bakar ve şöyle değerlendirmede bulunur; ilim, mutlak olarak düşünülürse Allah, “Alîm”, gayba ve gizli taraflara izafe edilirse “Habîr”, zâhirî durumları bilme söz konusu olursa “Şehîd” olarak vasıflandırılır.²⁹⁰

Şehîd ismi, Kur'ân'da yirmi yerde Allah'ı nitelemektedir ve²⁹¹ bu isim her zaman münferit ve nekra olarak gelmiştir. Burada bazı ayetler üzerinde değerlendirmede bulunacağız. قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَاللَّهُ شَهِيدٌ عَلَىٰ مَا تَعْمَلُونَ De ki: “Ey kitab ehli! Allah, yaptıklarınızı görüp dururken Allah'ın âyetlerini niçin inkâr ediyorsunuz?”²⁹² Bu ayette Allah'ın şahid olması; kitap ehlinin yaptıklarına muttali olması, onları bilmesi, görmesi ve bu sebeple onları tecziye etmesi demektir. Burada cezalandırmaya giden yolda işlenilen suçun mutlaka ve mutlaka ispat edilme, delillendirilmesi ve ortaya çıkarılması önem arz etmektedir. Allah'ın

²⁸⁸ İsfahânî, *el-Mufredât*, s.564; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c.3, s.238.

²⁸⁹ Halîmî, *el-Minhâc*, c.1, s.200.

²⁹⁰ Gazzâlî, *el-Maksadu'l-Esnâ*, s.201.

²⁹¹ Bkz.: Âl-i İmrân 3/98, Nisâ 4/33, 79, 166; Mâide 5/117; En'âm 6/19; Hac 22/17; Ahzâb 33/55; Sebe' 34/47; Fussilet 41/53; Fetih 48/28; Mucadele 58/6; Burûc 85/9.

²⁹² Âl-i İmrân 3/98.

“Şehîd” ismiyle aslında bu anlaşılmaktadır. Bir sonraki ayette ise şöyle buyrulmaktadır: قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ مَنْ آمَنَ تَبْغُونَهَا عِوَجًا وَأَنْتُمْ شُهَدَاءُ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ “De ki: “Ey kitab ehli! (Gerçeği) görüp bildiğiniz halde, niçin Allah’ın yolunu eğri ve çelişkili göstermeye yeltenerek inananları Allah yolundan çevirmeye kalkışıyorsunuz? Allah, yaptıklarınızdan habersiz değildir.”²⁹³ Bu iki ayette Allah ehl-i kitabı kınamaktadır. Bunun sebebi ise Yahudi ve Hristiyanlar kendi kitaplarında geleceğinden bahsedilen Hz. Muhammed’den bilgileri olduğu halde bunu gizlediler ve iman etmek istemediler. Kendileri iman etmedikleri gibi inanan mü’minleri de bu inançlarından vazgeçirmeye çalıştılar. İşte bu iki sebepten dolayı Allah onları kınamaktadır ve sonunda da onlar cezalandırılacaklardır.²⁹⁴

İlk ayetteki وَاللَّهُ شَهِيدٌ عَلَى مَا تَعْمَلُونَ “Allah, yaptıklarınızı görüp dururken” ifâdesi bir eylem bildirdiği için Allah, kalbin iman etmesini veya inkârını bir eylem olarak kabul etmektedir. Zâhirî görünen eylemlere herkes, gönüldeki gizli eylemlere ise sadece Allah şâhittir. Şehadet kelimesi, gözlemi ve bilmeyi kapsar. Allah’ın gönüllerdeki her şeyi bildiğinin vurgulanması, kitap ehlinin, gönüllerindeki oluşumları Allah’ın bilemeyeceği inancında olduklarına işaret etmektedir. Eğer kitap ehli, Allah’ın insanın kalbinde meydana gelen her şeye şâhit olduğuna tam anlamıyla inansalardı; Allah’ın âyetlerini inkâr etme eyleminde bulunmamış olacaktı. Aslında bu kural bütün insanlık için geçerlidir. Psikolojik manada kalpteki, beyin ve nefisteki bütün oluşum ve davranışları Allah’ın gözleyip bildiğine gerçekten inanılsa, kötü davranışlar büyük oranda azalardı. İnsan bütün yaptıklarına Allah’ın şâhit olduğunu ve kendisinden habersiz olmadığını hisseder ve özellikle de yaptıklarının küfür, hile, bozgunculuk ve sapıklık olduğunu bilirse, inanmaması mümkün değildir.²⁹⁵

Allah’ın *şehîd* ismi, O’nun her an her yerde hazır ve her şeye tanıklık ettiğini ifade eder. Bu isim, denetimle yakından ilişkilidir, çünkü Allah, insanların gizli ya da açık tüm

²⁹³ Âl-i İmrân 3/99.

²⁹⁴ Hayrettin Karaman, vd., *Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, c.1, s.641.

²⁹⁵ Kutub, *Fî Zilâli’l-Kur’ân*, c.1, s.436.

eylemlerine, sözlerine ve düşüncelerine şahittir. *Şehîd* ismi, insanların yalnızca davranışlarını değil, niyetlerini ve iç dünyalarını da kapsayan kapsamlı bir gözetim sağlar. Bu bilince sahip olan bireyler, Allah'ın her an kendilerini izlediğini ve tüm fiillerine tanıklık ettiğini bilerek daha dikkatli ve sorumlu davranır. Böylece, Allah'ın sürekli tanıklığı altında olduklarının farkında olan insanlar, içsel ve dışsal denetimlerini güçlendirir ve doğru davranmaya yönelirler.

1.1.8. Vekîl

‘v-k-l’ kökünden türeyen kavramlar sözlük anlamları itibariyle bir işi üstlenmek, bir işten sorumlu olmak ve bir işi başka birine havale etmek anlamlarına gelmektedir. Vekîl, ise “sorumluluğu bırakmak, başkasına devretmek” manalarına gelen veklün ve vekâletün masdarlarından türemiş olup; yetki vermek suretiyle temsilci olarak tayin edilen güvenilir kişi demektir. Ayrıca bu isim; avukat, temsilci, koruyucu, denetleyici, bekçi ve birinin işini üzerine alan demektir.²⁹⁶ Allah'ın bir ismi ve sıfatı olarak olarak “her şeyi tedbir ve idare eden, görüp gözeten, koruyan, kendisine güvenilen, işler kendisine havale edilen ve yarattığı bütün varlıkların rızık ve idarelerini üstlenen” demektir.²⁹⁷

Vekîl ismi, Kur'an'da Allah ve insanın sıfatı olarak 24 defa geçmekte ve on dört âyette de başka hiçbir isme bitişmeden sadece Allah'ı nitelemektedir. Bu isim, 8 Mekkî ve 6 Medenî âyette nekra olarak gelmektedir.²⁹⁸

Kur'an-ı Kerim'de bazı ayetlerden örnekler vereceğiz; “الَّذِينَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا “Onlar öyle kimselerdir ki, halk kendilerine, “İnsanlar size karşı ordu toplamışlar, onlardan korkun” dediklerinde, bu söz onların imanını artırdı ve “Allah bize yeter, O ne güzel vekildir!” dediler.”²⁹⁹ Kureyş ordu komutanı Ebû

²⁹⁶ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, “vkl” md.; Karagöz, “Vekîl”, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, s.689.

²⁹⁷ Ebû Süleyman Hattâbî, *Şe'nu'd-Duâ* (Thk.: Ahmed Yûsuf ed-Dekkâk) (Beyrut, 1992), s.77; Karagöz, “Vekîl”, a.y.

²⁹⁸ Âl-i İmrân 3/173; Nisâ 4/81, 132, 171; Hûd 11/12; Yûsuf 12/102; İsrâ 17/2, 65; Ahzâb 33/3, 48; Zümer 39/62; Müzzemmil 73/9.

²⁹⁹ Âl-i İmrân 3/173.

Süfyân, Uhud savaşıdan hemen sonra Revhâ'da bulunduğu sırada Müslümanlara tekrar saldırıp yok etmek için plan hazırlarken Müslümanların kalabalık bir grup hâlinde Hamrâü'l-Esed'e geldiklerinden haberdar olunca, bu planından vazgeçti. Bu sırada oradan geçen bir kervanın adamlarına, "Muhammed'e rastlarsanız ona, kendilerini toptan yok edeceğimizi söyleyiniz" diyerek psikolojik savaş yöntemiyle Müslümanların kalbine korku salmak istedi. Bu söz Hz. Peygamberle birlikte Müslümanlara ulaşınca onlar, Allah bize yeter, O ne güzel vekildir dediler. İşte bu olay üzerine inen bu âyet her türlü olumsuzluğa rağmen Müslümanların Allah ve resûlüne olan imanlarını, güvenlerini ve kararlılıklarını göstermektedir.³⁰⁰

Allah Hz. Peygamber'e hitaben şöyle buyurmaktadır: “وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا أَشْرَكُوا وَمَا جَعَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ” “Allah dileseydi ortak koşmazlardı. Biz seni onların başına bir bekçi yapmadık. Sen onlara vekil (onlardan sorumlu) da değilsin.”³⁰¹ Bu ayette geçen hafız ve vekil kelimeleri mânâ bakımından birbirine yakın olup, Hz. Peygamber'in müşriklerin yaptıklarını kontrol eden bir bekçi, sorumlu ve murakıp olmadığı vurgulanmıştır. Yine burada v-k-l ile r-k-b kelimeleri arasında bir anlam yakınlığı olduğunu görmekteyiz. Tevekkülün kişinin acziyetini ortaya koyup başkasına güvenmek olduğunu düşündüğümüzde ve yalnızca Allah'a tevekkül edilmesi gerektiği düşünüldüğünde denetim işini yapan kişinin de sadece Allah'a tevekkül etmesi, güvenmesi ve dayanması önemlidir. Bu durum aynı zamanda denetçinin tarafsız ve bağımsızlığını da korumaktadır. Çünkü tevekkül şuurunu taşıyan denetçi kimseye boyun eğmez sadece işini yapıp Allah'a tevekkül eder. Denetim silsilesi içerisinde bir denetim görevi gören Hz. Peygamber'in bir bekçi ve avukat olmadığı ifade edilmektedir.³⁰²

Kur'an-ı Kerim'de Allah'ın isim ve sıfatları ayetlerin siyak sibaklarına göre yer almaktadır; “وَلِلَّهِ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَكَفَى بِاللَّهِ وَكِيلٌ” “Göklerdeki her şey, yerdeki her şey Allah'ındır. Vekil olarak Allah yeter.”³⁰³ “Göklerdeki her şey, yerdeki her şey Allah'ındır”

³⁰⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c.6, s.244-245.

³⁰¹ En'âm 6/107; En'âm 6/66; Furkan 25/43.

³⁰² Erten, a.g.e., s.46.

³⁰³ Nisâ 4/ 132.

ifadesi bir önceki ayetle birlikte üç defa tekrarlandığı halde bu cümlelerin sonlarında gelen ilâhî isimler, bağlama uygun olarak farklı isimler olmuştur. Metnini aldığımız âyette, Allah'ın koruyuculuğu, sevk ve idare ediciliği vurgulanması gerektiği için âyet Vekîl ismiyle tamamlanmıştır.³⁰⁴

Kur'an'da geçen *vekîl* kelimesi, Allah'ın güvenilen, işleri en iyi şekilde idare eden ve insanları himaye eden anlamına gelir. Bu ismin denetimle ilişkisi, Allah'ın kullarının sorumluluklarını yerine getirmelerinde onlara destek olması ve onların her türlü işini gözetip koruması ile bağlantılıdır. İnsan, Allah'a vekil olarak güvendiğinde, O'nun her şeyi en iyi şekilde düzenleyip yönettiğini bilerek işlerinde titizlik ve sorumlulukla hareket eder. Vekîl olan Allah, insanların yapıp ettiklerini en iyi bilen ve onları denetleyen makamda olduğu için, insanlar bu bilince sahip olduklarında hem işlerini daha doğru yapmaya hem de O'nun gözetimi altında olduklarını bilerek içsel bir disiplinle hareket etmeye yönelirler. Böylece Allah'a güvenip O'nu vekil tayin eden insan, denetim altında olduğunun farkında olur ve her işini adaletle, doğrulukla yapmaya çalışır.

1.1.9. Latîf

Latîf kelimesi “lutf” veya “letâfe” masdarından türetilmiş bir sıfattır. Lutf; “nazik ve iyi muamele etmek” manasına gelirken, letâfe ise “ince ve şeffaf, küçük ve hacimsiz olmak” manasındadır.³⁰⁵ “Latîf” ismi İslam alimleri tarafından farklı şekillerde tanımlanmıştır. Maslahat ve menfaatlerin gizli yönlerini ve herkesin anlayamayacağı inceliklerini bilen ve bunları rıfk ile hak edenlere ulaştıran manasında,³⁰⁶ en zor işleri bile tüm incelikleriyle bilen, nasıl yapıldığına nüfuz edilemeyen bütün işleri kolaylıkla icrâ eden, mahlûkatının ihtiyaçlarını en ince noktasına kadar bilip, bunları tam bir güzellik ve incelikte ulaştırıp onların ihtiyacını

³⁰⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c.7, s.580-581.

³⁰⁵ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, “luf” md.; Zebidî, *Tâcu'l-Arûs*, “luf” md.

³⁰⁶ Gazzâlî, *el-Maksadu'l-Esnâ*, s.160.

kardeşleriyle arasını şeytanın açtığını ifâde etmiştir. Bununla birlikte bu olayların ilâhî takdir ve hikmet neticesinde meydana geldiğine de işaret etmiştir.³¹³

“Şüphesiz Rabbim, dilediği şeyde nice incelikler sergileyendir.” İfadesinde Hz. Yûsuf, babasına Allah’ın kendisine olan lütfunu hatırlatmaktadır. Şeytanın kardeşler arasına sokulması haddi zâtında büyük bir fitne ve bela idi. Eğer Allah’ın lütfu yetişmeseydi, kim bilir daha ne gibi fenalıklar olacaktı. Hz. Yûsuf ile babasının ve kardeşlerinin muhabbet, ülfet, güzel bir geçim ve gönül huzuru içinde yeniden bir araya gelmeleri, aklen son derece uzak bir ihtimaldi. Fakat Allah latîftir. O dilediğine lütfunu bol bol ihsân eder. Dilediği işi yoluna koymak için aldığı tedbirler, latif, hoş, ince şeylerdir. Allah bir şeyin meydana gelmesini murad ederse, onun sebeplerini kolaylaştırır, meydana gelmesi aklen ne kadar uzak olsa da, o şey meydana gelir.³¹⁴

Latîf isminin tek başına geçtiği şu ayette Allah’ın kullarına ihsanının bol olduğu, itaatkâr veya isyankâr herkese lütufta bulunduğu ifade edilmektedir; **اللَّهُ لَطِيفٌ بِعِبَادِهِ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ** “Allah, kullarına çok lütfkârdır, dilediğini rızıklandırır. O, kuvvetlidir, mutlak güç sahibidir.”³¹⁵ Bu ayete Allah kullarına karşı sonsuz lütuf sâhibidir ifâdesiyle başlanması bir müjde mahiyetindedir. Nitekim Allah en faydalı şeyleri kullarına verir. Bunlardan biri Kur’ân’ı onlara indirmesidir, bir diğeri de, insanların azabını ertelemesidir. Allah’ın lütuf ve bağışlarından bir diğeri de, kullarından iyi-kötü herkesi rızıklandırmasıdır. O, istediğini istediği gibi rızıklandırır, kimisine bolluk, kimisine darlık verir.³¹⁶

Latîf isminin Habîr ismiyle birlikte geldiği şu iki ayette Allah’ın küçük-büyük, gizli ve açık her şeyi bildiği, O’nun ilminden gizli hiçbir şeyin olmadığı ifade edilmektedir; **يَا بُنَيَّ إِنَّهَا إِنْ تَكُ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ فَتَكُنْ فِي صَخْرَةٍ أَوْ فِي السَّمَوَاتِ أَوْ فِي الْأَرْضِ يَأْتِ بِهَا اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ لَطِيفٌ خَبِيرٌ**

³¹³ Karaman vd., *Kur’ân Yolu*, c.3, s.258.

³¹⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, c.18, s.220; Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, c.4, s.2928.

³¹⁵ Şûrâ 42/19.

³¹⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, c.27, s.161.

“(Lokmân, öğütlerine şöyle devam etti:) “Yavrum! Şüphesiz yapılan iş bir hardal tanesi ağırlığında olsa ve bir kayanın içinde yahut göklerde ya da yerin içinde bile olsa, Allah onu çıkarır getirir. Çünkü Allah, en gizli şeyleri bilendir, (her şeyden) hakkıyla haberdar olandır.””³¹⁷

“يَا رَاتَان بِلْمَز مِي؟ وَهُوَ الْخَافِيفُ الْخَبِيرُ” “Yaratan bilmez mi? O, en gizli şeyleri bilir, (her şeyden) hakkıyla haberdardır.”³¹⁸

Yine Allah’ın Latîf ve Habîr isimlerinin birlikte geldiği şu ayet hem Allah’ı kulların tanınması bakımından önemlidir hem de Allah ve insan ilişkileri bakımından önem arz etmektedir; “أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَتُصْبِحُ الْأَرْضُ مُخْضَرَّةً إِنَّ اللَّهَ لَطِيفٌ خَبِيرٌ” “Allah’ın gökten yağmur indirdiği, böylece yeryüzünün yemyeşil olduğunu görmedin mi? Şüphesiz Allah, çok lütfkârdır, hakkıyla haberdardır.”³¹⁹ Bu âyetin sonunda “Latîf-Habîr” isimlerinin zikredilmesi, Allah’ın yağmur indirerek yerden bitkiler çıkarmak suretiyle insanlara büyük lütufta bulunduğu işaretler. Latîf ismi, Allah’ın bu lütuflarına işaret ettiği, Habîr ismi ise, O’nun insanlar için neyin yararlı olduğundan hakkıyla haberdar olduğunu gösterdiği için âyette yer almıştır.³²⁰ Latîf kelimesine müfessirler farklı anlam vermekle birlikte, Allah’ın planladığı işleri, bu işler gerçekleşinceye ve gözle görülünceye kadar hiç kimsenin bunları anlayamayacağı şekilde gizlilik ve incelikte yaptığı anlamı da verilmiştir.³²¹

Allah’ın *latîf* ismi, O’nun en ince, gizli şeyleri dahi bilip idare eden, her şeye nüfuz eden ve kullarına lütufta muamele eden anlamına gelir. Bu ismin denetimle ilişkisi, Allah’ın görünmeyen ve en derinlerde olan niyetleri, düşünceleri ve ince ayrıntıları dahi bilip gözetmesiyle ilgilidir. Latîf ismi, O’nun yalnızca dışsal davranışları değil, iç dünyada olup bitenleri de fark etmesiyle bir tür ilahi denetimi ifade eder. İnsanlar, Allah’ın *latîf* ismi gereği

³¹⁷ Lokman 31/16.

³¹⁸ Mülk 67/14.

³¹⁹ Hac 22/63.

³²⁰ Zerkeşî, *el-Burhân*, c.1, s.171-172.

³²¹ Mevdûdî, *Tefhîmu’l-Kur’ân*, c.3, s.387.

en gizli hallerini bile gördüğünü ve lütfuyla kendilerini gözetlediğini bildiklerinde, her zaman daha dikkatli, ahlaki ve sorumlu bir hayat yaşamaya yönelirler. Bu bilinç, bireylerin kendilerini derin bir içsel denetime tabi tutmalarını sağlar, çünkü Latîf olan Allah, her şeyin farkındadır ve kimse O'ndan bir şeyi gizleyemez.

Latîf ismi, daha çok Allah'ın her şeyi bilip gözettiğini, insanların iç dünyalarını ve gizli hallerini dahi fark ettiğini ifade eder. Bu ilahi bilginin insanlar için rehberliği, adil, şeffaf ve merhametli bir denetim anlayışına dayalıdır. Kriminal soruşturmalarda derinlemesine bilgilere ulaşma çabası, adaletin tesisi için önemlidir; ancak bu süreçlerde insan haklarına saygı, etik değerler ve adalet gibi ilkeler de gözetilmelidir. Allah'ın *latîf* ismi, insanlara bilginin derinliğine ulaşmada hassasiyet ve incelik gösterme ilkesini hatırlatarak, adil bir şekilde hareket etmeleri gerektiğini öğretir. Bu yüzden, *latîf* ismi, insanları daha adil ve sorumlu bir denetim yapmaya yönlendirebilir, ancak kriminal soruşturmalardaki uygulamalar, insani ve hukuki sınırlar içinde kalmalıdır. Bir de iç denetçinin meslekî yetkinliğe sahip olmasının önemi de Allah'ın bu ismiyle daha da belirginleşmektedir. Meslekle ilgili ince, derin bilgiler, denetimin kalitesi bakımından önem arz etmektedir. *Latîf* ismi bu zaviyeden de değerlendirilmelidir.

1.1.10. Muhît

Muhît, “bir şeyi kuşatma, sarma, çevreleme anlamlarına gelip, ism-i fâil kalıbında olup “bir şeyi bütün yönleriyle kuşatan” manasındadır.³²² Allah'ın bir ismi olarak Muhît: “Kudret ve ilmiyle bütün mahlûkatı her yönüyle kuşatan” demektir.³²³ Muhît ismi, Kur'ân'da sekiz yerde³²⁴ münferid olarak Allah'a izafe edilmektedir. İki ayette cehennemin,³²⁵ bir ayette de azabın³²⁶ sıfatı olarak kullanılmıştır. Bu isim, hem mekkî, hem de medenî âyetlerde; sürekli nekra olarak gelmekte olup, Allah'ın kuşatıcılığının mahiyetinin insanlar tarafından tam manasıyla asla

³²² İsfahânî, *el-Mufredât*, s.813.

³²³ Zeccâcî, *İstikâk-u Esmâillâh*, s.46; Halîmî, *el-Minhâc*, c.1, s.197.

³²⁴ Bakara 2/19; Âl-i İmrân 3/120; Nisâ 4/108; 126; Enfâl 8/47; Hûd 11/92; Fussilet 41/54; Burûc 85/20.

³²⁵ Tevbe 9/49; Ankebût 29/54.

³²⁶ Hûd 11/84.

bilinemeyeceği vurgulanmaktadır. Allah'ın Muhît ismi Nisâ sûresi 126. ayet hariç olmak üzere, geldiği diğer âyetlerde kâfirleri, münâfıkları ve Allah yolundan saptıranları uyarmak ve tehdit etmek için gelmektedir. Bu da aslında bu ismin daha çok kudret ve kahır manasında kullanıldığını göstermektedir.³²⁷ Genel manada Allah'ın insanları kuşatması demek; onların bütün inanç, söz, fiil ve amel ve davranışlarını, iyi ve kötü tüm yaptıklarını bilir, O'ndan hiçbir şey gizli kalmaz, O'nun gücü ve hükmünden kimse kaçıp kurtulamaz demektir.

Bazı ayetler üzerinde müfessirlerin görüşlerini aktarmak istiyorum: *أَوْ كَصَيِّبٍ مِّنَ السَّمَاءِ فِيهِ ظُلُمَاتٌ وَرَعْدٌ وَبَرْقٌ يَجْعَلُونَ أَصَابِعَهُمْ فِي آذَانِهِمْ مِنَ الصَّوَاعِقِ حَذَرَ الْمَوْتِ وَاللَّهُ مُحِيطٌ بِالْكَافِرِينَ* “Yahut onların durumu, gökten yoğun karanlıklar içinde gök gürültüsü ve şimşekle sağanak hâlinde boşanan yağmura tutulmuş kimselerin durumu gibidir. Ölüm korkusuyla, yıldırım seslerinden parmaklarını kulaklarına tıklarlar. Oysa Allah, kâfirleri çepeçevre kuşatmıştır.”³²⁸

Bu âyet münâfıkların şaşkınlıklarını, huzursuzluklarını ve fırsatçılıklarını dile getirmektedir. Onların bu durumları, karanlık bir gecede, gök gürültüleri ve çakan şimşeklerle beraber şiddetle yağan bir yağmura tutulan topluluğa benzer. İşte bu kapkaranlık atmosfer içerisinde kurtuluş yolunu araştırırlar ve ufukta gördükleri tek aydınlığa umut bağlarlar; yani apaçık âyetlerin getirdiği hakka uymayı kararlaştırırlar. Fakat aradan fazla zaman geçmeden karanlıklara düşer yine huzursuzluğa, çalkantıya yuvarlanırlar. Eğer Allah dilese, gök gürültüsüyle kulaklarını sağır, şimşeğin parıltısıyla da gözlerini kör eder. Çünkü Allah onları Muhît ismiyle çepeçevre kuşatmıştır.³²⁹ “*Allah, kâfirleri çepeçevre kuşatmıştır.*” ifâdesiyle kastedilenin bir mecâz olduğu, kuşatılan şeyin kuşatandan kaçıp kurtulmasının mümkün olmadığı gibi, kâfirlerin de Allah'tan kaçamayacağı, Allah'ın onları muhakkak hesaba çekip cezalandıracağı bildirilmektedir. Yine burada ihâta etmenin üç manası vardır; Allah'ın onları bildiği, kudretinin üzerlerinde hükümân olduğu ve onları helâk edeceğidir.³³⁰

³²⁷ Rızâ ve Abduh, *Tefsîru'l-Menâr*, c.5, s.440.

³²⁸ Bakara 2/19.

³²⁹ Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Münîr*, c.1, s.101.

³³⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, c.2, s.88.

وَلِلّٰهِ مَا فِي السَّمٰوٰتِ وَمَا فِي الْاَرْضِ وَكَانَ اللّٰهُ بِكُلِّ شَيْءٍ مُّحِيطًا “Göklerdeki her şey, yerdeki her şey Allah’ındır. Allah, her şeyi kuşatıcıdır.”³³¹ Bu âyetteki ihâtadan maksad, Allah’ın ilim ve kudret itibariyle bütün eşyayı kuşatması, ayrıca göklerde ve yerde bulunan mükellefleri ve işledikleri amellerini de bilip kuşatmasıdır.³³² İhâta kelimesi, ilim ve kudret ile kuşatmaktır. Ulûhiyyetin, vaad ile va’îdi yerine getirmesi ancak kudret ile ilmin birlikte bulunması ve kâmil manada mevcut olmasıyla gerçekleşir. Bundan dolayı bu iki sıfatın beraber zikredilmesi gerekir. Kudret, ilimden önce zikredilmiştir. Çünkü Allah’ı bilmek O’nun Kâdir olduğunu bilmektir. Ondan sonra O’nun Alîm olduğu da bilinir. Zira bir fiil, meydana gelişle bir kudrete delâlet eder ve kendisinde bulunan sağlamlık ve muhkemlik ile de ilme delâlet eder. Şüphe yok ki birincisi ikincisinden önce gelir.³³³ İlâhî mülkün dışında bir şey yoktur ve Allah her şeyi ihâta etmiştir. Yalnız gökler ve yerdekiler değil, onların ötesinde gerek zihin âleminde ve gerek dış âlemde “şey” denilebilen tüm varlıklar başından ve sonundan, görünen ve görünmeyeninden Allah’ın ilmi, kudreti ve ilâhî hükmüyle kuşatılmıştır. Varlık ve hak ilmin karşısında yer almaya çalışan çelişkiler, hayaller bile o kuşatıcı kudretin dışında değil, O’nun hükmünün etkisi altında cereyan eder. Bütün varlıkların silsilesi, böyle bir kuşatıcı hâkim ve mülk sâhibinin sanatının tecellileridir.³³⁴

Netice olarak denilebilir ki; ihâta kelimesinin anlamı açıkça gösteriyor ki her şeyi ihâta etmek, insanlığın gücü ve kudreti dışında olup, sadece Allah’a mahsustur. Allah, bütün varlıkları, bütün insanların yaptıklarını, bütün düşünce ve niyetleri ilmiyle, kudretiyle, hükmüyle, hükümleriyle kuşatır ve bu onun için zor değildir. Ancak insanlık da sorumlu olduğu alanların her şeyini ihâta etmek zorundadır. İnsanın üstlendiği görev ve sorumluluk hangi alanda ise tarım ise tarım, eğitim ise eğitim, sağlık ise sağlık, gıda ise gıda veya din hizmeti ise o alanda insan kaliteli hizmet üretmek ve daha iyiye ulaşmak için hem bilimsel olarak o işin

³³¹ Nisâ 4/126.

³³² Ebussuûd, *İrşâdu'l-Akli's-Selîm*, c.1, s.789.

³³³ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, c.11, s.61.

³³⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c.3, s.1479-1480.

bilgisine ulaşmalı ve ihata etmeli hem de o sektörle ilgili uluslararası arenada kim ne yapıyor onu takip etmeli ve yine o alanla ilgili insanlığın beklenti ve talepleri neler tüm bunları bilmeli ve kuşatmalıdır. Muhît isminin geldiği tüm âyetlerde kâfirleri, münâfıkları ve Allah yolundan saptıranları uyarma ve tehdit etme söz konusudur. Mü'minlerin söz konusu edildiği bir bağlamda gelmez. Böylece Allah'ın cezayı hakeden kâfir ve münâfıkları cezalandırabilecek güç ve kudrette olduğu vurgulanır. Cezâî müeyyideler suçlular o suçun karşılığını görsün diye konulmaktadır. Suçu tespit edebilmek ve noksanlıkları tespit edebilmek için de denetimin alanın tüm yönlerine yayılması gerekir. İç denetim kurumun tüm faaliyetlerini kapsar denilmektedir. Dolayısıyla kurumun tüm faaliyetlerini kapsayan ihata eden bir denetim sistemine ihtiyaç bulunmaktadır.³³⁵ Müfessirlerin yorumlarından şunu da anlamaktayız: Allah'ın Muhît ismi açıklanırken onun kudretine vurgu yapıldı. Her şeyi çepeçevre kuşatabilmek için bir güce ihtiyaç var, dolayısıyla kendi alanımızla ilgili hususlarda ihata eyleminin gerçekleşebilmesi için yönetim her zaman denetime gücüyle arkasında olduğunu hissettirmesi gerekiyor. Önemli olan bir husus da Muhît isminin zikredildiği âyetlerde, kâfirlerin ve münâfıkların kötü amellerinden bahsedilirken yenilenme ve devamlılık ifâde eden geniş zaman ve şimdiki zaman kiplerinin³³⁶ kullanıldığı görülür. Ancak âyet sonlarında bu isim zikredilerek onların bütün bu menfi amellerinin her zaman ve her yerde çepeçevre kuşatıldığı mesajı verilmektedir. İnsanın dünya hayatı içerisinde en riskli olduğu husus iman-inkâr-nifak problemidir. İnsanın iyi ve güzel kötü ve çirkin tüm amelleri bu iman-inkâr-nifak üzerine bina edilir. Bundan dolayı kâfirlerin ve münâfıkların eylemleri devamlı kontrol altında tutulmuş ve Allah'ın bunları ihâta ettiğine vurgu yapılmıştır. İç denetim metodolojisinde de risk matrisleri

³³⁵ Recai Akyel, "Türkiye'de İç Kontrol Kavramı, Unsurları ve Etkinliğinin Değerlendirilmesi" Yönetim Ve Ekonomi Dergisi, 2010, c.17 Sayı:1, s.83-97.

³³⁶ Bakara 2/19; Âl-i İmrân 3/120; Nisâ 4/108; Enfâl 8/47; Hûd 11/92.

hazırlanırken ve risk analizleri yapılırken en yüksek riskli alanlar daha fazla denetim plan ve programlarına dâhil edilmekte, riski az olan alanlar ise çok az denetlenmektedir.³³⁷

Allah'ın *muhît* ismi, O'nun her şeyi kuşatan, ilmiyle, kudretiyle ve varlığıyla her şeyi ihata eden, hiçbir şeyin O'nun denetiminden kaçamayacağını ifade eder. Bu ismin denetimle olan ilişkisi oldukça derindir, çünkü *muhît* ismi, Allah'ın hem insanları hem de tüm evreni kuşatan bir denetim gücüne sahip olduğunu gösterir. Allah, sadece insanların görünen eylemlerini değil, onların iç dünyalarını, düşüncelerini ve niyetlerini de ihata eder. O'nun bilgisi ve kontrolü her şeyi sarar; hiçbir şey O'ndan gizlenemez veya kaçırılamaz. Bu bilince sahip olan insanlar, Allah'ın her şeyi kuşattığını, her durumda gözetim ve denetim altında olduklarını fark ederler. Bu da onların daha dikkatli, dürüst ve sorumluluk bilinciyle hareket etmelerini sağlar. *Muhît* ismi, Allah'ın evrensel denetimi sayesinde hem bireylerin hem de toplumların adaletli ve düzgün bir şekilde davranması gerektiğini öğretir. Allah'ın her şeyi kuşatan denetimi, insanlara da her işlerinde adaletli ve sorumlu davranmaları gerektiğini hatırlatır.

Allah'ın *muhît* ismi düşünüldüğünde, “hayat boşluk tanımaz, bu yüzden insanı ilgilendiren her şeyin denetlenmesi gerekir” ifadesi doğru bir bakış açısı olabilir. Allah, *muhît* ismiyle her şeyi kuşatır ve ilmi, kudretiyle her olayın, düşüncenin, eylemin farkındadır. O'nun bu evrensel denetimi, insanların da hayatlarını boşluk bırakmadan, düzenli ve sorumlu bir şekilde yönetmeleri gerektiğine işaret eder. Allah'ın her şeyi kuşatan bilgisi ve denetimi, insanlara da kendi iş ve sorumluluklarında titiz olmayı, her alanı gözetim altında tutmayı öğretir. Bu nedenle, bireysel, toplumsal ve evrensel anlamda her şeyin doğru ve adil bir şekilde denetlenmesi gerektiği sonucuna ulaşabiliriz, çünkü Allah'ın denetiminden kaçan hiçbir şey yoktur.

³³⁷ Recai Akyel, “Türkiye’de İç Kontrol Kavramı, Unsurları ve Etkinliğinin Değerlendirilmesi” Yönetim Ve Ekonomi Dergisi, 2010, c.17 Sayı:1, s.83-97.

1.1.11. Müheymin

Sevmek, şiddetli susamak anlamındaki “h-y-m” kökünden türemiş olup, sözlükteki anlamı, gözetici ve koruyucu olan, hükmü altın alıp kontrol eden demektir.³³⁸ Bu kelime Kur’an-ı Kerim’de iki ayette³³⁹ geçmektedir. Müheymin, Allah’ın kullarının bütün amellerini bilen, koruyan ve ahirette mükâfâtını eksiksiz veren, asla zulmetmeyeceğinden emin olunan anlamındadır.³⁴⁰

Koruyucu ve gözetleyici anlamında Kur’an’ın bir vasfı olarak şöyle yer almaktadır; “وَإِنزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ الْكِتَابِ وَمُهَيْمِنًا عَلَيْهِ” “(Ey Muhammed!) Sana da o Kitab’ı (Kur’an’ı) hak, önündeki kitapları doğrulayıcı, onları gözetici olarak indirdik.”³⁴¹

Gücü ve kudretiyle yarattıklarına hâkim olan, onların bütün yaptıklarını, söz, fiil ve davranışlarını görüp gözetken, kendisinden hiçbir şey gizli olmayan rakîb, şehîd, hafîz, emîn, güvenilir anlamında Allah’ın vasfı olarak kullanılmıştır; هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ السَّلَامُ “O, kendisinden başka hiçbir ilâh bulunmayan Allah’tır. O, mülkün gerçek sahibi, kutsal (her türlü eksiklikten uzak), barış ve esenliğin kaynağı, güvenlik veren, gözetip koruyan, mutlak güç sahibi, düzeltip ıslah eden ve dilediğini yaptıran ve büyüklükte eşsiz olan Allah’tır. Allah, onların ortak koştuklarından uzaktır.”³⁴²

Allah’ın *müheymin* ismi, O’nun her şeyi gözetip koruyan, kontrol eden ve denetleyen anlamına gelir. Bu ismin denetimle doğrudan bir ilişkisi vardır, çünkü *müheymin* olan Allah, evrendeki her varlığı, olayları ve insanları sürekli olarak gözlem altında tutar ve onları en iyi şekilde korur. Allah’ın bu kapsamlı gözetimi, O’nun hem insanları hem de tüm kainatı kontrol altında tuttuğunu ve hiçbir şeyin O’nun denetiminden kaçamayacağını gösterir. *Müheymin* ismi, insanlara Allah’ın sürekli bir gözetimi altında olduklarını hatırlatarak, onları daha dikkatli,

³³⁸ İsfahânî, el-Müfredât, s.1125; Karagöz, “Müheymin”, Dînî Kavramlar Sözlüğü, s.491.

³³⁹ Mâide 5/48; Haşr 59/23.

³⁴⁰ Karagöz, “Müheymin”, Dînî Kavramlar Sözlüğü, s.491.

³⁴¹ Mâide 5/48.

³⁴² Haşr, 59/23.

dürüst ve sorumluluk sahibi olmaya teşvik eder. Bu ilahi denetim, bireylerin sadece dışsal davranışlarını değil, içsel niyetlerini ve düşüncelerini de kuşatır. Dolayısıyla, insanlar hayatlarının her anında Allah'ın gözetiminde olduklarını bilerek hareket etmeli, kendilerini adalet ve doğrulukla denetlemelidir. *Müheymin* ismi, insan hayatında düzenin, adaletin ve sorumluluğun sağlanması için gerekli olan ilahi bir denetim ve koruma mekanizmasını temsil eder.

1.1.12. Muhsî

Bir şeyde iz bırakmak, menetmek, çakıl taşı çok olmak anlamındaki “h-s-v” kökünden türeyen muhsî bir şeyin miktarını bilen, sayan, ezberleyen, anlayan demektir. Allah'ın sıfatı olarak muhsî, insanların inanç, söz, fiil, amel ve davranışlarını, olup biten her şeyin miktarını bilen ve bunları koruyan demektir.³⁴³

Kur'an'da Allah'ın bu vasfı “ahsâ”³⁴⁴ fiili ile ifade edilmiştir; “إِنَّا نَحْنُ نُحْيِي الْمَوْتَىٰ وَنَكْتُبُ مَا” “Şüphesiz biz, ölüleri mutlaka diriltiriz. Onların yaptıklarını ve bıraktıkları eserlerini yazarız. Biz, her şeyi apaçık bir kitapta (Levh-i Mahfuz'da) bir bir kaydetmişizdir.”³⁴⁵ “وَكُلَّ شَيْءٍ أَحْصَيْنَاهُ كِتَابًا” “Biz ise, her şeyi bir kitapta (Levh-i Mahfuz'da) tamamiyle sayıp tespit ettik.”³⁴⁶ Bu ayetler bize Allah'ın kâinatta var olan herşeyi miktarlarıyla birlikte bildiği ve insanların da yaptıkları herşeyin kayıt altına alındığı bilgisini vermektedir.³⁴⁷

Allah'ın *muhsî* ismi, O'nun her şeyi sayıp döken, bilgilendiren ve detaylı bir denetim sahibi olduğunu ifade eder. Bu isim, Kur'an'da geçmemekle birlikte, fiil modunda Allah'ın her şeyi kapsayan bilgisi ve kontrolü anlamında sıkça vurgulanır. *Muhsî* ismi, Allah'ın tüm varlıkları, olayları ve insanların eylemlerini en ince ayrıntısına kadar bildiğini ve kaydettiğini gösterir. Bu bağlamda, denetimle olan ilişkisi, Allah'ın her şeyin kaydını tutması ve bu

³⁴³ İsfahânî, el-Müfredât, s.289-290; Karagöz, “Muhsî”, Dînî Kavramlar Sözlüğü, s.465.

³⁴⁴ Meryem 19/93-94; Mücadele 58/6; Yâsîn 36/12; Nebe' 78/29.

³⁴⁵ Yâsîn 36/12.

³⁴⁶ Nebe' 78/29.

³⁴⁷ Erten, *Kur'an'da Murâkabe*, s.78-79.

bilgilerle kullarını sorumlu tutmasıdır. Bireyler, Allah'ın Muhsî olduğunu bilerek hareket ettiklerinde, içsel bir denetim ve sorumluluk bilinci geliştirirler. Bu, insanların davranışlarının ve niyetlerinin sürekli bir gözetim altında olduğu bilinciyle daha dikkatli ve adil olmalarını sağlar. Dolayısıyla, Muhsî ismi, denetim ve sorumluluk bilinci arasındaki bağı güçlendirir ve insanların her eyleminde Allah'ın ilmi ve denetimi altında olduklarını hatırlatır.

1.2. Denetimde İlişkiler Ağı

Kur'an'da denetimle ilgili verileri iyice anlayabilmek için bir ilişkiler ağından bahsetmek gerekiyor. Bu ilişki Allah başta olmak üzere insan, kâinat, şeytan, toplum ve Kur'an arasında mevcuttur. Bunlar çok sıkı ilişki içersindedirler. Kur'an'da denetim konusu, bir ilişkiler ağı olarak değerlendirilir. Bu ilişkilerin dinamikleri ve etkileşimleri Kur'an'da farklı şekillerde açıklanır. Kur'an'da Allah ile varlık arasında sıkı bir ilişki olduğu vurgulanır. Bu ilişki, Allah'ın yaratıcı ve denetleyici rolüyle varlıkların yaratılması ve yönlendirilmesini içerir. Varlıklar, Allah'ın iradesi ve kontrolü altında bulunurlar, bu da varlık ile Allah arasında sürekli bir ilişkiyi ortaya koyar.

Denetim olayının varlığı için bir ilişkiler ağına ihtiyaç vardır. Bu ilişkiler ağı, Kur'an'ın da belirttiği gibi Allah ile varlık arasındaki ilişkileri kapsar. İnsanlar, şeytan, evren, toplum ve Kur'an arasındaki bu ilişkiler, denetimin varlığını sağlar ve insanların hayatında önemli bir rol oynar. Bu ilişkiler ağının içinde her bir unsurun, diğerleriyle olan etkileşimleri ve ilişkileri bulunmaktadır.

Aslında denetim akıllı ve iradeli bir varlık olan insanın yaratılmasıyla birlikte varlık âlemine girmiştir. Âdem (a.s.) ve Havva yaratıldıktan sonra belli bir süre cennette yaşam sürmüşler, cennetteki tüm nimetlerden faydalanmaları sağlanmış sadece bir ağacın meyvesinden yemeleri yasaklanmıştır.³⁴⁸ Böylece cennet hayatında bir denetim kontrol

³⁴⁸ Bakara 2/35; A'râf 7/19-20; Tâhâ 20/120-121.

başlamıştır. Yasaklanan meyvenin yenilmesinden sonra artık Hz. Âdem ve Havva özelinde ve insanlık soyu genelinde de dünya hayatı başlamıştır. Dünya hayatının başlaması insan neslinin çoğalması ve yine insanın dünya hayatında yaşamını devam ettirirken ihtiyaç duyduğu şeyler ve insanın Allah ile olan ilişkisi ve diğer insanlar ve varlık âlemiyle ilişkisi, belki en önemlisi de kendisinin cennetten çıkarılmasına sebep olan, yaratılıştan beri kendisinin apaçık düşmanı olan şeytanla olan ilişkisi ancak belirli kaide ve kurallar çerçevesinde devam ettirilebilirdi. İşte bu ilişkiler ağında her zaman bir denge ve denetleme sistemi ve bu ilişkilerin nasıllığı problemi ana hatlarıyla her zaman vahiyle desteklenmiştir.³⁴⁹ Bu ilişkiler ağında denetim mekanizmasının en merkezinde yer alan, varlık âleminin yaratıcısı ve yegâne denetleyici olan Allah ile başlamak istiyoruz.

1.2.1. Allah

Kur'an genel itibariyle insanı hedef alan bir kitap olması hasebiyle insanın dünya ve ahiret hayatındaki mutluluğunu gaye edinmiştir. İnsanın dareyn saadeti gaye edinilirken onun rabbi ile olan ilişkisi çok büyük önem arz etmektedir. Kur'an'da 2500'ün üzerinde tekrar eden Allah lafzı³⁵⁰ ve diğer isim ve sıfatlarını da düşündüğümüzde Allah'ın varlık âlemindeki ilişkiler silsilesinde en tepe noktasında olduğunu ve çok zikredilmekle ehemmiyetini de anlamış oluyoruz.

Allah yalnız üstün varlık değil, aynı zamanda tek gerçek varlıktır. Kâinatta kendisine karşı denk olabilecek hiçbir şey yoktur. Varlık dünyasının merkezinde Allah vardır. İnsan ve diğer varlıklar, varlık hiyerarşisinde ondan aşağıdadır. Kur'an kelimeleri içersinde en yüksek odak kelime de lafzatullahtır yani Allah lafzıdır ve bundan dolayı da bütün sisteme hâkimdir.³⁵¹

³⁴⁹ Nahl 16/36.

³⁵⁰ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, trc. Alparslan Açıkgenç, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1999), s.39; Erten, *Kur'an'da Murakabe*, s.14.

³⁵¹ Toshihiko Izutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, trc. Süleyman Ateş, (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, trs.), s.93.

Kur'an, Allah'ı isim ve sıfatlarıyla bize tanıtır ve bu isimler Kur'an'da farklı sure ve ayetlerde yine farklı formatlarla karşımıza çıkmaktadır.³⁵² Haşr suresinde bu isimlere vurgu yapılarak Allah tanıtılmaktadır: هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ ﴿٢٢﴾ هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَيَّمِنُ الْعَزِيزُ الْجَبَّارُ الْمُتَكَبِّرُ سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُشْرِكُونَ ﴿٢٣﴾ هُوَ اللَّهُ الْخَالِقُ الْبَارِئُ الْمُصَوِّرُ لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ يُسَبِّحُ لَهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ﴿٢٤﴾ “O Allah ki, O’ndan başka ilâh yoktur! Duyuların algı sahası dışında kalan şeyleri de, duyuların algı sahasına giren şeyleri de bilir. O, Rahmân’dır, Rahîm’dir. O Allah ki, O’ndan başka ilâh yoktur! O Melik’tir, Kuddûs’tür, Selâm’dır, Mü’min’dir, Müheymin’dir, Aziz’dir, Cebbâr’dır, Mütekebbir’dir. Allah, müşriklerin ortak koştukları şeylerden çok uzaktır, yücedir. O Allah Hâlık’tır, Bârî’dir, Mûsâvvir’dir. En güzel isimler O’nundur. Göklerde ve yerde ne varsa hepsi O’nu tesbih eder. O, Azîz’dir, Hakîm’dir.”³⁵³

Allah'ın isim ve sıfatları, O'nun yüceliğini ve kemalini ifade ederken, kullarını da bu isimler üzerinde derinlemesine düşünmeye ve onları hayatlarına yansıtmaya davet eder.³⁵⁴ Sadece bu isimleri zikretmek yeterli olmayıp, anlamlarını kavrayarak yaşamda uygulamak ve sürdürülebilir kılmak esastır. Bu, Allah'a yaklaşmayı ve O'nun hoşnutluğunu kazanmaya vesile olur.³⁵⁵

Denetimle ilgili Allah'ın isim ve sıfatlarını değerlendirirken gördüğümüz gibi onlar insanda bir denetim daha doğrusu bir denetlenme şuuru ve bilinci oluşmasına vesile olur. Bunlar insanın hem Allah ile olan ilişkini kontrol ettirir hem de insanın varlık âlemi, diğer insanlar, diğer inanç mensupları, akrabaları, komşuları vs. ile ilişkisini kontrol ettirir ve bununla ilgili bir denetim mekanizması oluşturmasını emreder, teşvik eder ve neticede denetim şuurunun oluşmasını sağlar.

³⁵² İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 46; Erten, *Kur'an'da Murakabe*, 14.

³⁵³ Haşr 59/22-24.

³⁵⁴ A'râf 7/180.

³⁵⁵ Muhammed Behiy, *İnanç ve Amelde Kur'anî Kavramlar*, çev. Ali Turgut (İstanbul: Yöneliş Yay., 1998), s.17, 21; Erten, *Kur'an'da Murakabe*, s.15.

İnsan ebedi cenneti kazanabilmek için dünyayı cennetleştirmek zorundadır. Bu görev genelde tüm insanlara özelde ise müslümanlara verilmiştir. “Allah’ın ahlakı ile ahlaklanmak” diye bir tabir vardır bunu nasıl anlamalıyız? “Allah’ın ahlakı ile ahlaklanmak” terimi genellikle İslam’da ahlaki bir kavramı ifade etmek için kullanılır. Bu terim, insanın Allah’ın ahlaki özelliklerini kendisine rehber edinmesi ve bu özellikleri hayatında uygulamaya çalışması anlamına gelir. İslam’a göre insan, Allah’ın güzel ahlakını yansıtmak için çaba sarf etmelidir. Örneğin, merhametli olmak, adil davranmak, sevgi ve saygı göstermek gibi ahlaki değerleri yaşam tarzı haline getirerek, Allah’ın ahlakı ile ahlaklanmaya çalışır. Bu da hem kişisel gelişim hem de toplumsal düzenin sağlanması açısından önemlidir.³⁵⁶

Kur’an hayatın her alanı ile ilgili prensipler belirler. Onda inanç esasları olduğu gibi yine onda ibadetler hakkında bilgiler vardır yine bunu yanı sıra sosyal hayatla ilgili prensipleri barındırır. Yine bunlar Allah’ı ve ahireti hatırlatarak son bulurlar. Kur’ani ölçülerin birinin eksikliği, ahlaki bir eksikliktir. Kur’an’ın muhatabı olan insan ahlak bakımından çift kutuplu bir varlıktır. Onun özünde olumlu şeylere olduğu kadar, olumsuz hasletlere de yatkınlık vardır. O sadece şerre, kötülüğe meyilli değil; hayra ve iyiliğe de yatkındır.³⁵⁷ Bununla ilgili ayetler dipnotta gösterilmiştir.³⁵⁸

1.2.2. İnsan

Her şeyin yaratıcısı Allah’tır. Kur’an, Allah’ın tüm evrenin ve içindekilerin yaratıcısı olduğunu açıkça belirtir. Bu inanç, İslam’ın temel değerlerinden biridir ve Allah’ın her şey üzerindeki mutlak hâkimiyetini ve kudretini ifade eder. Melekler, cinler, evrende ne varsa onların tamamı hatta zerrelere kadar her şeyi Allah yaratmıştır.³⁵⁹ Canlı varlıklar içersinde akıllı

³⁵⁶ Abdullah Kartal, *İlahi İsimler Teorisi Allah-İnsan İlişkisi*, (İstanbul, Hayykitap Yayınları, 2009), s.48-52; Erten, *Kur’an’da Murakabe*, s.15; Ali Akpınar, “Allah’ın Ahlakı İle Ahlaklanmak”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, (2001): s.61-80.

³⁵⁷ Akpınar, “Allah’ın Ahlakı İle Ahlaklanmak”, s.61-80.

³⁵⁸ Beled 90/ 10; Şems 91/ 8-10; İnsan 76/3; Leyl 92/4-10.

³⁵⁹ En’am 6/102; Ra’d 13/16; Fâtır 35/3; Zümer 39/62.

olarak yaratılan en son varlık ise insandır. Hatta insan dünyada yaratılmış olan hayvan, bitki ve diğer mahlûkat yaratıldıktan sonra yaratılmıştır. Bu durum insana verilen önemden kaynaklanmaktadır ve adeta dünya insan için hazırlanmış ve tüm nimetler onun emrine verilmiştir. Sorumluk da bundan sonra başlamaktadır.³⁶⁰

Kur'an'da Allah'tan sonraki en aktif varlık olarak insanın özel bir yere sahip olduğu vurgulanır. İnsan, Allah ile olan ilişkisi çerçevesinde önemli bir rol oynar ve birçok sorumluluk üstlenir. İşte bu bağlamda insanın aktif rolünü ve ilişkilerini açıklayan bazı temel noktalar vardır, bunların en başında Allah ile ilişkisi vardır ki burada biz insanın yartailiş gayesini de görüyoruz. İnsanın temel amacı, Allah'a kulluk etmektir. Bu kulluk, yalnızca ritüelleri değil, hayatın tüm alanlarını kapsar.³⁶¹ İnsanın Allah ile olan ilişkisini canlı tutma anlamında dua ve tövbe büyük önem arz etmektedir. İnsan, Allah'a dua eder ve hataları için ona tövbe eder. Allah, insanın dualarını işitir ve tövbelerini kabul eder.³⁶² İnsanın kendisiyle ilişkisi bakımından nefsin arındırması da Allah ile olan ilişkisini doğrudan etkilemektedir. İnsan, kendi nefsiyle mücadele eder ve onu arındırmaya çalışır. Bu süreçte sabır, şükür ve tevekkül gibi erdemler önemlidir.³⁶³ İnsanın bilgi ve hikmet arayışı da kendini olgunlaştırma ve geliştirmede önem arz eder, Kur'an, insanları bilgi ve hikmet arayışına teşvik etmektedir. İnsan, aklını kullanarak evreni ve kendini anlamaya çalışır ve durum süreklilik arz eder.³⁶⁴

İnsanın sosyal bir varlık olarak toplum içindeki ilişkileri ve iletişimi Kur'an'da da önemli bir yer tutar. Kur'an, insanın sosyal bir varlık olarak en yakın çevresinden başlayarak daha geniş toplumda nasıl davranması gerektiği konusunda rehberlik eder. Bu rehberlik, aile ve akraba ilişkilerinden komşuluk haklarına, toplumsal adalet ve dayanışmaya kadar uzanır. İnsanın bu

³⁶⁰ Muhsin Demirci, *Kur'an'ın Temel Konuları* (İstanbul: İFAV, 2000), s.105-106.

³⁶¹ Zâriyât 51/56.

³⁶² Bakara 2/186; Nisa, 4/110.

³⁶³ Şems 91/7-10.

³⁶⁴ Bakara 2/164.

ilişkilerde sevgi, merhamet, adalet, dürüstlük ve yardımlaşma prensiplerine göre hareket etmesi, hem bireysel hem de toplumsal huzurun sağlanmasında önemli bir rol oynar.

Kur'an'da aile ilişkileri özellikle eşler arasında sevgi ve merhamet, çocuklar için sorumluluk ve anne-babaya saygı gibi konular vurgulanır.³⁶⁵ Yine toplumsal ilişkiler açısından insanlar, toplum içinde adalet, merhamet ve yardımlaşma prensiplerine göre hareket etmelidir.³⁶⁶ Yine Kur'an'da Müslümanlar arasında kardeşlik bağına vurgu yapılır ve bu bağın güçlü tutulması öğütlenir.³⁶⁷

Kur'an'da insanın çevreye karşı sorumlulukları da vurgulanır ve bu görev, insanın Allah ile olan ilişkisinde önemli katkılar sağlar. Kur'an, insanın doğaya ve çevreye karşı nasıl davranması gerektiği konusunda rehberlik eder ve bu davranışların Allah'a olan bağlılık ve sorumlulukla doğrudan ilişkili olduğunu belirtir. İnsan, Allah'ın yeryüzündeki halifesi olarak doğayı korumakla yükümlüdür. İsrâf etmemek ve dengeyi bozmamak önemlidir.³⁶⁸ Bunun yanı sıra doğanın güzellikleri üzerinde düşünmek ve Allah'ın yarattığı nimetlere şükretmek insanın görevlerindendir.³⁶⁹ Kur'an, insanın çevreye ve doğaya karşı sorumluluklarını vurgular ve bu sorumlulukların Allah ile olan ilişkisinde önemli katkılar sağladığını belirtir. İnsan, Allah'ın yarattığı dengeyi korumak, israf etmemek, çevreyi tahrip etmemek ve doğal kaynakları adil bir şekilde kullanmakla yükümlüdür. Bu sorumluluklar, insanın Allah'a olan imanını, takvasını ve şükürünü artırır. Çevreye saygılı ve sorumlu bir şekilde davranmak, insanın Allah'a olan bağlılığının ve emirlerine uygun yaşama çabasının bir ifadesidir.

Allah ile olan iletişimini güçlü tutmak isteyen bir insan, kendi ruhani gelişimini asla ihmal etmemelidir. Kur'an, bireyin manevi gelişimini vurgulayan birçok ilke ve uygulama sunar. Ruhani gelişim, insanın Allah'a yakınlaşması, imanını güçlendirmesi ve ahlaki

³⁶⁵ Rum 30/21; Lokman 31/14.

³⁶⁶ Maide 5/8; Hucûrât 49/13.

³⁶⁷ Hucûrât 49/10.

³⁶⁸ A'râf 7/31; Rahman 55/7-9.

³⁶⁹ Nahl 16/10-11.

erdemlerini geliştirmesi açısından hayati öneme sahiptir. İmanını güçlendirmek ve ibadetlerini düzenli yapmak, insanın manevi gelişimi için gereklidir.³⁷⁰ Sabır, doğruluk, adalet, merhamet gibi ahlaki erdemler de, insanın ruhani gelişimini desteklemektedir.³⁷¹ Allah ile olan iletişimi güçlü tutmak, insanın manevi hayatını düzenli ve bilinçli bir şekilde beslemesiyle mümkündür. İbadetler, dua, Kur'an okuma, ahlaki davranışlar, tevekkül ve nefis terbiyesi, insanın ruhani gelişiminde önemli rol oynar. Bu süreçte sürekli olarak Allah'ı hatırlamak, O'nun emir ve yasaklarına uymak ve samimiyetle O'na yönelmek, insanın Allah ile olan bağını güçlendirir ve manevi huzurunu sağlar.

İnsan, en güzel kıvamda yaratılmış olup, diğer varlıkların aksine tüm güzellikleri ve çirkinlikleri yapma potansiyelini bünyesinde barındıran bir varlıktır. Onu en iyi tanımlayan özellik, bu toplayıcı yapısıdır. İnsan, varlıklar âlemindeki tüm zıtlıkları (iyilik ve kötülük, güzellik ve çirkinlik) aynı anda taşıyan esrarengiz bir varlıktır. İnsanın toplayıcı bir varlık olması, onun Allah ile diğer yaratılanları da bünyesinde toplamasını gerekli kılar. İnsan, Allah ile msivyı (Allah dışındaki tüm varlıkları) bir araya getirir. Kur'an, bu durumu Allah'tan naklen ifade ederken, “Andolsun, insanı biz yarattık ve nefsinin ona verdiği vesveseyi de biz biliriz. Çünkü biz, ona şah damarından daha yakınız.”³⁷² ayetiyle açıklar. Ancak, bu yakınlık insana ilahlaşma hakkı vermez; aksine, ilahileşme görevini verir. Kur'an, “Allah'ın, kendisine Kitab'ı, hükmü (hikmeti) ve peygamberliği verdiği hiçbir insanın, “Allah'ı bırakıp bana kullar olun” demesi düşünülemez. Fakat (şöyle öğüt verir:) “ğretmekte ve derinlemesine incelemekte olduğunuz Kitap uyarınca rabbnler (Allah'ın istediği örnek ve dindar kullar) olun.”³⁷³ ayetiyle bu ilahi görev ve yetkiyi insana yükler. Kur'an, insana ilahlaşma yolunu kapatmış, ilahileşme yolunu aarak kolaylaştırmıştır. Allah-insan ilişkisinin en hassas noktası burasıdır. Birçok insan bu noktada tevhidden (Allah'ın birliğinden) şirke (Allah'a ortak koşma)

³⁷⁰ Bakara 2/2-5.

³⁷¹ Ahzab 33/35.

³⁷² Kf 50/16.

³⁷³ l-i İmrân 3/79.

düşmüştür. İnsanın kendi içine kıvrılan keskin bir bakışa sahip olması, ona özgü bir büyüklüktür. Kur'an'da, “İnsan, kendi kendinin şahidir.”³⁷⁴ ayetiyle bu durum vurgulanır. Allah, kendini öz eleştiriye tabi tutan benliğe yemin eder ; “(Kusurlarından dolayı kendini) kınayan nefse de yemin ederim (ki diriltilip hesaba çekileceksiniz).”³⁷⁵ Böyle bir benlik, kendi içine kıvrılan keskin bir bakışa sahiptir ve insan kelimesinin gerçek anlamına layık bir benliktir. Eğer böyle olmasa, Allah onun tavrını yüce zatının yeminine dayanak yapmazdı.³⁷⁶

Sonuç olarak, Kur'an'da insan, Allah'tan sonraki en aktif varlık olarak kabul edilir ve birçok sorumluluk ve görevle donatılmıştır. İnsan, Allah ile olan ilişkisi çerçevesinde kendisi, diğer insanlar, doğa ve çevre ile sürekli etkileşim halinde olup, bu ilişkilerde belirli prensipler ve ahlaki değerlerle hareket etmelidir. Bu, insanın hem bireysel hem de toplumsal olarak daha iyi bir hayat sürmesini ve Allah'ın rızasını kazanmasını sağlar.

Kur'an'a göre, Allah insanı yaratan, gözeten ve her şeyden haberdar olan yegâne denetleyicidir. Allah, her şeyi bilen, gören ve kontrol eden bir varlık olarak insanın tüm eylemlerini, niyetlerini ve düşüncelerini denetler. Bu bağlamda, insan sürekli Allah'ın gözetimi ve denetimi altındadır. Ancak insan, aynı zamanda yeryüzünde Allah'ın halifesi olarak, kendisine verilen sorumluluklar doğrultusunda hem kendini hem de toplumu denetlemekle yükümlüdür. İnsan, kendi nefsi üzerinde içsel bir denetim kurmalı, doğruyu yanlıştan ayırt edebilmeli ve çevresinde adaleti tesis etmeye çalışmalıdır. Bu ikili ilişki, insanın hem denetlenen bir varlık olarak Allah'a karşı sorumlu olduğunu, hem de yeryüzünde bir denetleyici olarak doğru ve adaletli davranmak zorunda olduğunu gösterir. Böylece, Allah'ın denetimi insanı bilinçli ve sorumlu bir yaşam sürmeye teşvik eder.

³⁷⁴ Kıyâme 75/14.

³⁷⁵ Kıyâme 75/2.

³⁷⁶ Öztürk, Yaşar. “Kur'an'da İnsan Kavramı”, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sy. 3 (Nisan 2012), s.15.

1.2.3. Şeytan

Kur'an, insanın yaratıcısıyla olan ilişkisinde ona doğru yolu gösterir, onu fitratına uygun bir şekilde tutmayı ve şeytan ile insanların potansiyel tehlikelerinden korumayı hedefler. Kur'an, şeytanın insanları saptırmak için kullandığı hilelerden ve tuzaklardan bahseder. İnsanları bu tuzaklardan korumak için uyarır. “Ey iman edenler! Şeytanın adımlarını izlemeyin. Kim şeytanın adımlarını izlerse, o, çirkin ve kötü işlere sürüklenir.”³⁷⁷

Allah'ın yarattığı insanlardan istediği en temel şey, kulluktur. Bu bağlamda, insanın kendisini ve Allah'ı bilmesi, doğru bir inanç ve bu inanca uygun bir yaşam sürmesi gereklidir. Şeytan ise insanın en büyük düşmanıdır ve onu Allah'tan uzaklaştırmaya çalışır. Şeytan, Allah'a karşı kibirlenmiş ve O'na isyan etmiştir. Bu isyanı nedeniyle cennetten kovulmuştur: “Allah, 'Ben sana emretmişken seni secde etmekten alıkoyan neydi?' dedi. İblis, 'Ben ondan üstünüm, beni ateşten yarattın, onu ise çamurdan yarattın.' dedi.”³⁷⁸ Şeytan, insanları Allah'tan uzaklaştırmak için yemin etmiştir: “İblis dedi ki: 'Öyleyse beni azdırmama karşılık, and içerim ki ben de onları saptırmak için senin doğru yolunun üstüne oturacağım.’”³⁷⁹

Şeytan kelimesi, Arapça'da 'Şetane' kökünden türemiş olup, haktan ve Allah'ın rahmetinden uzaklaşma anlamını taşır. Arap dilinde, kötülükte aşırıya gidip sapkınlıkta öne çıkan her varlık ya da durum için bu isim kullanılır. Bu anlamda, 'şeytan' sadece İblis'i değil, aynı zamanda insanı doğru yoldan saptıran her türlü kötü güç veya davranışı da ifade eder. Şeytan, insanları hakikatten uzaklaştıran ve kötülüğe sevk eden unsurların genel bir sembolü olarak kabul edilir.³⁸⁰ Kur'ân-ı Kerim'de farklı sûrelerde Hz. Adem'in kıssasından bahsettikten sonra, Hz. Muhammed ve onun tebliğine muhatap olan insanlığa şeytanın yapabileceği bütün düşmanlıklar haber verilmiş ve onun tuzağından kurtulmanın önerileri belirtilmiştir. İnsanların

³⁷⁷ Nûr 24/21.

³⁷⁸ A'râf 7/12.

³⁷⁹ A'râf 7/16.

³⁸⁰ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, c.1, s.239; Kaya, Remzi. “Kur'an-ı Kerim'de İnsan - Şeytan İlişkisi”. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 12/2 (Haziran 2003), s.10.

kendi huzurları için bu uyarılara uymaları gerekmektedir.³⁸¹ İnsanlık tarihi boyunca, insan ve şeytanın mücadelesi, her zaman devam etmiştir. Allah ve peygamberlerin tasvip etmediği tüm eylem ve davranışlar şeytanın bir ürünüdür. Bu durumda insanlığın zarar gördüğü her şeyin altında şeytan bulunmaktadır. Kur'an, insanın içsel ve dışsal mücadelesini, şeytanın insan üzerindeki etkilerini ve kötülüğün kaynağını açıklamaktadır. Kur'an, insanın iç dünyasında yaşadığı mücadeleye vurgu yapar. İyi ve kötü arasında bir seçim yapma süreci vardır ve insanın iradesiyle bu seçimi yapması beklenir. “O kötü fısıltılar iman edenleri üzme için ancak şeytandan kaynaklanmaktadır. Oysa şeytan, Allah’ın izni olmadıkça, mü’minlere hiçbir zarar verebilecek değildir. Öyle ise mü’minler ancak Allah’a tevekkül etsinler.”³⁸² Kur'an, şeytanın insanları saptırmak için kullandığı tuzaklardan bahseder. Bu tuzaklar arasında vesvese verme, kötü düşünceler aşılama, aldatma ve yanıltma gibi yöntemler vardır. “De ki: “Ey Rabbim! Şeytanların vesveselerinden sana sığınırım.” Ey Rabbim! Onların benim yanımda bulunmalarından da sana sığınırım.”³⁸³ Şeytan, insanları kötülüğe teşvik eden bir düşmandır ancak kötülüğün kaynağı sadece şeytan olarak gösterilemez. İnsanın kendi içindeki eğilimler ve seçimleri de önemli bir rol oynar. “Şüphesiz ki şeytan, insanlara apaçık bir düşmandır.”³⁸⁴ Dolayısıyla, kötülüğün altında sadece şeytan değil, insanın kendi tercihleri ve davranışları da bulunabilir. İnsanın doğru yolu seçmesi ve kötülüklerden kaçınması için Allah'ın rehberliğine sıkı sıkıya sarılması gerekmektedir.³⁸⁵

Şeytanın insanları ilahi emirlerden uzaklaştırmak ve Allah’a isyan ettirmek için çeşitli yöntemleri bulunmaktadır. “Onları mutlaka saptıracağım. Onları ümitlere düşürüp olmayacak kuruntularla aldatacağım ve onlara emredeceğim de davalarının kulaklarını yaracaklar. Onlara emredeceğim de Allah’ın yarattığını değiştirecekler! Kim Allah’ı bırakıp şeytanı dost edinirse

³⁸¹ Bakara 2/35-36; A'râf 7/20-22; Hicr 15/39; İsrâ 17/62-63; Tâ'ha 20/120-121; Sâd 38/82.

³⁸² Mücadele 58/10.

³⁸³ Mü'minûn 23/97-98.

³⁸⁴ Yusuf, 12/5.

³⁸⁵ Remzi Kaya, “Kur'an-ı Kerim’de İnsan - Şeytan İlişkisi”, *T.C. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12, sy. 2, (2003), s.1-30.

açık bir ziyana uğramıştır. Hz. Allah'ta, "(Şeytan) onlara söz verir, ümit verir, fakat şeytan'ın onlara va'di aldatmaktan başka bir şey değildir."³⁸⁶ Şeytan, insanlara vesvese vererek onları ilahi emirlerden şüpheyne düşürmeye çalışır. Özellikle ibadet ve ahlaki konularda insanların içine şüphe sokarak imanlarını zayıflatmaya çalışır.³⁸⁷ Şeytan, insanların zihnine kötü düşünceler aşılayarak onları günaha ve isyana teşvik eder. Özellikle kötü niyetli düşüncelerle insanları başkalarına karşı olumsuz hisler beslemeye yönlendirir. Şeytan, insanları arzularını kontrol edemeyecekleri şekilde tahrik ederek günaha sürüklemeye çalışır. Özellikle cinsellik, hırs, öfke gibi duyguları kullanarak insanları doğru yoldan çıkarmaya çalışır. Şeytan, insanlara yalan söyleyerek ve onları aldatarak doğru ile yanlış ayırt etmekte zorlanmalarına neden olur. Böylece insanları yanlış yollara yönlendirir. Şeytan, günahları çekici ve cazip göstererek insanları kötü eylemlere teşvik eder.³⁸⁸ Özellikle günahların sonuçlarından kaçınılmaz gibi göstererek insanları yanıltır. Şeytan, insanların ilahi emirleri unutmasını sağlayarak onları doğru yoldan saptırmaya çalışır.³⁸⁹ İnsanların ibadetlerini aksatmaları ve Allah'ı unutmaları konusunda etkili olmaya çalışır. Şeytan, bazı insanları sihir ve büyü yoluyla etkileyerek onları doğru yoldan çıkarmaya çalışır.³⁹⁰ Bu yöntemle insanları manevi ve ruhsal açıdan zayıf düşürmeye çalışır. Bu yöntemlerin dışında şeytan, her insanın zayıf noktalarını kullanarak onları günaha teşvik eder. İnsanların şeytanın tuzaklarına karşı uyanık olması, ilahi emirleri ve ahlaki değerleri göz önünde bulundurarak doğru yolda ilerlemesi önemlidir. Dinin öğretilerine sıkı sıkıya sarılmak ve şeytanın oyunlarına karşı korunmak için Allah'a sığınmak önemlidir.³⁹¹

Bu yöntemlerin dışında şeytan, her insanın zayıf noktalarını kullanarak onları günaha teşvik eder. İnsanların şeytanın tuzaklarına karşı uyanık olması, ilahi emirleri ve ahlaki

³⁸⁶ Nisâ 4/119-120.

³⁸⁷ Mü'minûn 23/97-98; Nâs 114/5-6; Yusuf 12/53; Em'âm 6/112; A'râf 7/20.

³⁸⁸ Enfâl 8/48; Neml 27/24; Ra'd 13/32-34; Mü'min 40/36-37.

³⁸⁹ Mücadele 58/19; En'âm 6/68.

³⁹⁰ A'râf 7/116; Tâhâ 20/66; Zuhrûf 43 /49.

³⁹¹ Kaya, "Kur'an-ı Kerim'de İnsan - Şeytan İlişkisi", a.y.

değerleri göz önünde bulundurarak doğru yolda ilerlemesi önemlidir. Dinin değerlerine sıkı sıkıya sarılmak ve şeytanın oyunlarına karşı korunmak için Allah'a sığınmak önemlidir.

Kur'an'da denetim konusu ele alındığında, insanın şeytanla olan ilişkisi kritik bir noktada durur. Allah, insanı sürekli olarak şeytanın tuzakları ve vesveseleri konusunda uyarır ve bu uyarılar, insanın zaafa düşmemesi, doğru yoldan sapmaması için önemli bir rehberlik sağlar. Şeytan, insanı hak yoldan saptırmak, onun zayıflıklarını kullanarak hataya sürüklemek için sürekli bir çaba içindedir. Bu bağlamda, denetim çerçevesinde insanın şeytanla olan ilişkisi, kendi nefsi ve davranışları üzerinde sürekli bir içsel kontrol ve farkındalık kurmasıyla şekillenir. Allah'ın uyarıları, insanın kendini denetlemesi, iradesini güçlendirmesi ve şeytanın vesveselerine karşı bilinçli olması gerektiğini vurgular. Şeytan, insanın iradesini zayıflatmaya çalıştığı için, denetim mekanizması hem bireysel hem de toplumsal düzeyde önemli hale gelir. Birey, Allah'ın rehberliği doğrultusunda sürekli bir farkındalık, itidal ve doğru davranış içinde olmalı, Allah'ın emirlerine bağlı kalmalı ve kötülüğe karşı direnç göstermelidir. Böylece, şeytanın tuzaklarına karşı sağlam bir duruş sergileyebilir ve denetim mekanizmasını etkin bir şekilde çalıştırabilir.

Sonuç olarak, insanın şeytanla ilişkisi, kendini sürekli kontrol altında tutması, Allah'ın buyruklarına uygun hareket etmesi ve şeytanın saptırıcı etkilerine karşı dikkatli olması gerektiği şeklinde değerlendirilebilir. Bu denetim, kişinin hem manevi hem de ahlaki olarak güçlü kalmasını sağlar.

1.2.4. Kur'an

“Kur'an, Allah tarafından Cebrâil vasıtasıyla mahiyeti bilinmeyen bir şekilde son peygamber Hz. Muhammed'e indirilen, mushaflarda yazılan, tevâtürle nakledilen, okunmasıyla ibadet edilen, Fâtiha sûresiyle başlayıp Nâs sûresiyle biten, başkalarının benzerini getirmekten

âciz kaldığı Arapça muciz bir kelâmdır.”³⁹² Bu tarife göre Hz. Peygamber’e indirilmeyen kitap ve sayfalara, Kur’an’ın tercümesine veya Kur’an’ın mânalarının Arapça olarak başka kelimelerle ifade edilmiş şekline, Hz. Osman’ın mushaflarının hattına uymayan kıraatlere ve kutsî hadislerle Kur’an denilemez.³⁹³ Kur’an ilimlerine dair eserlerde ve fıkıh usulü kitaplarında alimlerin üzerinde ittifak ettiği tarif de şöyledir: “Kur’an-ı Kerim, Hz. Muhammed’e vahiy yoluyla³⁹⁴ parça parça (müneccemen)³⁹⁵ indirilmiş, mushaflarda yazılmış,³⁹⁶ tavatürle nakledilmiş,³⁹⁷ tilâvetiyle ibadet edilen,³⁹⁸ mu’ciz, ilâhî (tanrısal)³⁹⁹ kelimadır.”⁴⁰⁰

Kur’an, bir taraftan indiği dönemin toplumunun ihtiyaçlarını giderirken diğer taraftan da o zamandan kıyamete kadar geçecek sürede fert ve toplumun ihtiyaç duyduğu ve duyacağı evrensel ilkeleri koymuştur.⁴⁰¹ Bir vahiy geleneği olarak Kur’an, hem indiği dönemi hem de geleceği düzenler. Kişiyi anne rahmine düşmesinden ölümüne kadarki süreçte ihtiyaç duyacağı şeyleri bir bütün halinde hayatta ona yön vermek için indirilmiştir.⁴⁰² Kur’an önce Allah’ın varlığı ve birliğini esas alan itikadi konular üzerinde durmuş ve böylece sağlam temel atılmıştır. Bundan sonra gelecek olan sorumlulukların kolay bir şekilde kabulü hedeflenmiştir.⁴⁰³ Kur’an ahlâkî, itikâdî, toplumsal, siyasî ve edebî prensipleri kendisinde toplayan ve onlara çözüm önerileri sunan ilâhî bir kaynaktır.⁴⁰⁴

Hayatı anlama ve anlamlandırmada Kur’an, Müslümanlar için inmeye başladığı ilk andan itibaren en temel başvuru kaynağı olmuştur. Müslümanlar, karşılaştıkları pek çok problemi Kur’an’a ve Hz. Peygamber’e danışarak çözme yolunu tercih etmişlerdir. Hz.

³⁹² Muhammed b. Ali Şevkânî, *İrşâdü’l-fuhûl*, nşr. Ebû Mus’ab M. Saîd el-Bedrî, (Beyrut, 1412/1992), s.62.

³⁹³ Abdulhamit Birişik, “Kur’an”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2002, c.26, s.383-388.

³⁹⁴ Bakara 2/97; Nisâ 3/105; Kehf 18/1-2; Furkân 25/1-2; Şuarâ 26/192-194.

³⁹⁵ Âl-i İmrân 3/7; En’âm 6/114; Ahkâf 46/2; İnsan 76/23; İsrâ 17/106; Furkân 28/32.

³⁹⁶ Abes, 80/13-16; Kıyâmet 75/17-20.

³⁹⁷ Hicr 15/9.

³⁹⁸ Müzzemmil 73/20.

³⁹⁹ Yunus 10/38; Bakara 2/23-24; Hûd 11/13; İsrâ 17/88.

⁴⁰⁰ Ahmet Nedim Serinsu, *Kur’an Nedir?* 6. Baskı, (İstanbul: Şule Yayınları, 2016), s.143-144.

⁴⁰¹ Demirci, *Kur’an’ın Temel Konuları*, s.19.

⁴⁰² Yusuf Kardâvî, *Hasâisu’l-Âmme li’i-İslâm*, (Beyrut: 1985), s.105, 107.

⁴⁰³ Mehmet Erdoğan, *İslam Hukukunda Ahkâmın Değişmesi* (İstanbul: 1990), s.150.

⁴⁰⁴ Sadık Kılıç, *Mitoloji Kitâb-ı Mukaddes ve Kur’ân-ı Kerim* (İzmir, 1993), s.191.

Peygamber'in vefatından sonra da onun hadislerinin doğruluğunu kontrol etmek amacıyla hadisleri Kur'an'a arz etmişler, böylece Kur'an'ı rehber edinerek sorunlarına çözüm bulmaya devam etmişlerdir.⁴⁰⁵

Kur'an, insan hayatını anlamlandırma ve insan-Allah ilişkisini kurma konusunda en temel rehberdir. İnsanın hayatını anlamlandırma ve doğru bir yaşam sürme yolunda Kur'an'ın sunduğu kılavuzlukta en başta iman ve ibadetler gelir. Kur'an, insanın hayatının merkezine Allah'a olan imanı koyar. İman, hayatın her anını ve her yönünü anlamlandırır. İnsanın yaratılış amacını ve nihai hedefini belirler. “Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım.”⁴⁰⁶ buyrulmuştur. İbadetler ise, insanın Allah'a olan bağlılığını ve şükranını ifade etmenin yollarıdır. Namaz, oruç, zekât ve hac gibi ibadetler, insanın manevi gelişimini ve Allah ile olan bağımlıyı güçlendirir. “Ey iman edenler! Rükû edin, secdeye varın, Rabbinize kulluk edin ve hayır işleyin ki felaha eresiniz.”⁴⁰⁷

Ahlak ve davranış biçimleri konusunda da Kur'an rehberlik yapmaktadır. Kur'an, insanlara güzel ahlakı öğütler. Sabır, dürüstlük, merhamet, adalet, tevazu gibi erdemler, Kur'an'da sıkça vurgulanır. “Şüphesiz Allah, adaleti, iyiliği, yakınlarla yardım etmeyi emreder; hayâsızlığı, fenalığı ve azgınlığı yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor.”⁴⁰⁸ Kibir, yalan, hile, gıybet, haset gibi kötü davranışlar Kur'an tarafından yasaklanmıştır. “Ey iman edenler! Zandan çok sakının. Çünkü zannın bir kısmı günahdır. Birbirinizin kusurunu araştırmayın, biriniz diğerinizi çekiştirmesin. Sizden biri ölmüş kardeşinin etini yemekten hoşlanır mı? İşte bundan tiksindiniz. O halde Allah'tan korkun. Şüphesiz Allah, tevbeleri çok kabul edendir, çok merhamet edendir.”⁴⁰⁹

⁴⁰⁵ Kâmil Çakın, “Hadîsin Kur'ân'a Arzı Meselesi”. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 34, sy. 1-4 (Haziran 1993): s.237-62.

⁴⁰⁶ Zâriyât 51/56.

⁴⁰⁷ Hac 22/77.

⁴⁰⁸ Nahl 16/90.

⁴⁰⁹ Hucûrât 49/12.

Kur'an, toplumsal adaletin sağlanması ve haksızlıkların önlenmesi konusunda net talimatlar verir. Fakirlerin, yetimlerin ve mazlumların korunması, adaletin ve hakkaniyetin tesis edilmesi önemlidir. “Ey iman edenler! Adaleti titizlikle ayakta tutan, kendiniz, anne ve babanız ve akrabanız aleyhine de olsa Allah için şahitlik eden kimseler olun.”⁴¹⁰ Kur'an, toplumun dayanışma içinde olmasını öğütler. Zekat, sadaka ve diğer yardımlaşma yolları, toplumdaki yardıma muhtaç kişilerin desteklenmesi için önemlidir. “Onlar ki, mallarında muhtaç ve yoksul için belirli bir hak vardır.”⁴¹¹

Kur'an, insanları ilim öğrenmeye ve hikmeti aramaya teşvik eder. “Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?”⁴¹² Bu, hem dünyevi hem de uhrevi ilimleri kapsar. Kur'an, insanları akıllarını kullanmaya ve evreni tefekkür etmeye davet eder. “Şüphesiz göklerin ve yerin yaratılmasında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelişinde, akıl sahipleri için ayetler vardır.”⁴¹³

Kur'an, insanlara Allah'ı zikretmeyi ve dua etmeyi öğretir. Zikir ve dua, insanın ruhsal gelişimini ve iç huzurunu sağlar. “Kalpler ancak Allah'ı anmakla huzur bulur.”⁴¹⁴ İnsan, hata yapabilen bir varlıktır. Kur'an, insanlara tevbe etmeyi ve Allah'tan bağışlanma dilemeyi öğretir. “De ki: 'Ey kendilerinin aleyhine sınırı aşan kullarım! Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin. Allah, bütün günahları bağışlar. Şüphesiz O, çok bağışlayan, çok merhamet edendir.’”⁴¹⁵

Kur'an, insanın bu dünya hayatının geçici olduğunu ve asıl hayatın ahirette olduğunu öğretir. Ahiret inancı, insanın hayatını daha anlamlı ve amaçlı kılar. “Bu dünya hayatı sadece bir oyun ve oyalanmadan ibarettir. Ahiret yurdu ise, işte asıl hayat odur. Keşke bilselerdi!”⁴¹⁶ İnsan, Allah'a karşı sorumludur ve yaptıklarından hesap verecektir. Bu sorumluluk bilinci, insanın hayatını daha dikkatli ve bilinçli yaşamasını sağlar. “O gün, insanlar yaptıkları her türlü

⁴¹⁰ Nisa 4/135.

⁴¹¹ Me'aric 70/24-25.

⁴¹² Zümer 39/9.

⁴¹³ Âli İmrân 3/190.

⁴¹⁴ Ra'd 13/28.

⁴¹⁵ Zümer 39/53.

⁴¹⁶ Ankebût 29/64.

iyiliği karşılarında bulacaklar; yapıp ettikleri kötülükler ile kendi aralarında pek uzak bir mesafe bulunmasını isteyeceklerdir. Allah, size karşı çok merhametlidir.”⁴¹⁷

Kur'an, insanın hayatını anlamlandırma konusunda kapsamlı bir rehberdir. İman, ibadet, ahlak, sosyal sorumluluk, bilgi arayışı, ruhani gelişim ve ahiret inancı gibi konularda insanlara yol gösterir. Bu değerleri hayatına uygulayan bir insan, hem bu dünyada hem de ahirette huzur ve mutluluk bulur.

“Elde edemedikleriyle, elde ettikleri arasına sıkışan insan, hayata anlam veremeyişinin bedelini ağır ödüyor. Tarih sürecinde değişse de manzara, çıkmazlar değişmiyor. Bir “insan modeli” aranıyor, “bir hayat şekli” irdeleniyor. Sonuçsuz çabaların bize söylediği şu: İnsan, sadece vahyin insan modelinde fitratı ile buluşabilir. Çünkü ancak tevhid temelinde yükselen değerler, hayatla bütünleşmekte ve onu anlamlı kılmaktadır. Farkında olsun ya da olmasın, insan fitratını arıyor. Bu anlam arayışının fitratla kesiştiği noktalar, Kur'an'ın öngördüğü insanın yalnızca bir yönüne işaret ediyor. “Kur'an İnsanı”nın bir başka deyişle “kâmil(bütün) insan”ın gerçekleşmesi ise hayattan beklentilerin tümünün fitratla/özle ve vahiyle örtüşmesini gerektiriyor. Kur'an-ı Kerim, kendini “hidayet rehberi” olarak tanımlamakta, insan modelinin nasıl olacağını göstermekte, insan-hayat-tabiat-evren bütünlüğünün gerçekleştirilmesi için kurallar koymaktadır. Allah, yarattıklarını en iyi bilen olarak, insanın sorumluluk-emanet-hürriyet bilincini diri tutmak, anlam arayışında fitrî dengesini korumak için peygamberler göndermiştir. Peygamberler, vahyin öngördüğü insan modelleridir. Bu bağlamda ilk insan Hz. Âdem'in bir peygamber olması ne kadar anlamlıdır. Hz. Muhammed'i, kıyamete kadar değişmez insan rehberi yapan, peygamberlerin sonuncusu olması kadar, Kur'an ahlâkıyla ahlâklanmış, yaşayan bir Kur'an oluşudur. Hz. Aişe'nin, “Ahlakı Kur'an ahlakı idi!” tanımlamasıyla vurguladığı bu gerçek, bütün insanî çıkmazların ve bunalımların anahtarıdır.”⁴¹⁸

⁴¹⁷ Âl-i İmrân 3/30.

⁴¹⁸ Serinsu, a.g.e., s.151-152.

Denetim ilişkisi çerçevesinde insan ile Kur'an arasındaki ilişki, insanın hem denetleyen hem de denetlenen konumunda olduğu dinamik bir bağ kurar. Kur'an, Allah'ın insanlara gönderdiği rehberdir ve insanın yaşamını her açıdan denetleyip düzenlemesi için ilahi bir ölçüt sunar. Denetlenen açısından bakıldığında, insan Kur'an'ın emir ve yasakları doğrultusunda sürekli bir denetim altındadır. Allah, Kur'an aracılığıyla insana nelerin doğru nelerin yanlış olduğunu bildirmiş, yaşamın her alanında ilahi bir düzen kurarak insanı sorumlu kılmıştır. İnsan, Kur'an'a tabi olduğu sürece denetlenir; davranışlarını, niyetlerini ve ahlaki duruşunu Kur'an'ın rehberliğine göre ölçmek zorundadır. Denetleyen açısından ise, insan kendini ve çevresini Kur'an'ın koyduğu ölçülere göre denetlemelidir. Kur'an, bireylerin kendi nefislerine karşı bilinçli ve uyanık olmalarını, toplumsal ilişkilerde adalet, dürüstlük ve hakkaniyeti sağlamalarını öğütler. Bu anlamda, Kur'an, insana bir ölçüt sunarak, kendi hayatını ve çevresindekileri denetlemesine yardımcı olur. Kur'an'ın emirlerine uyan kişi, hem kendi iç dünyasında hem de toplum içinde doğruyu ve yanlışı ayırt edebilen, adaletli bir denetim mekanizması oluşturabilir.

Sonuç olarak, insan ve Kur'an arasındaki ilişki, denetlenen olarak insanın Kur'an'a uyması ve denetleyen olarak Kur'an'ın prensiplerine göre hayatını düzenlemesi şeklinde kurulabilir. Kur'an, hem ilahi bir rehber hem de denetim aracı olarak insanın hayatını şekillendirir ve ona doğru yolu gösterir.

1.2.5. Kainat

Kur'an-ı Kerim'de âlem kelimesi yetmiş üç defa, hem kâinatı hem de özel olarak insanlar topluluğunu ifade etmek amacıyla, çoğul hali olan "âlemîn" şeklinde kullanılmıştır. Bu kullanımın kırk ikisinde "rabbül-âlemîn" terkihiyle Allah'ın tüm varlıkların ilâhı olduğu vurgulanır. Ayrıca, geçmiş ve şimdiki bütün insan türü ve "çağın insan toplulukları" anlamlarında da kullanılır. Hz. Muhammed için kullanılan "âlemlere rahmet" tabirindeki "âlemîn" kelimesiyle bütün yaratıkların kastedildiği yaygın bir görüştür. Kur'an'da 176 defa

tekrarlanan “semavat” ve “arz” kelimeleri, kâinatı ifade eder. Bu ayetlerde, Allah’ın gökleri ve yeri yarattığı, onları yönettiği, sırlarını bildiği ve tüm varlıkların O’na boyun eğdiği belirtilir.⁴¹⁹

Kur'an'da Allah, gökleri ve yeri hak ile yarattığını sıkça vurgular. Bu, evrenin ve her şeyin bir amaç ve hikmetle yaratıldığını ifade eder. İşte bu konuyu ele alan bazı ayetler: “Allah gökleri ve yeri hak ile yarattı. Şüphesiz bunda müminler için bir ibret vardır.”⁴²⁰ “Biz gökleri, yeri ve ikisi arasında bulunanları boş yere yaratmadık. Bu, inkâr edenlerin zannıdır. İnkâr edenler için ateşten dolayı yazıklar olsun.”⁴²¹ “Şüphesiz göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelişinde akıl sahipleri için ayetler vardır.”⁴²² Bu ayetler, Allah'ın yaratılışının boş ve anlamsız olmadığını, aksine her şeyin belirli bir hikmet ve adaletle yaratıldığını gösterir. Yaratılışın bu hakikati, insanların üzerinde düşünmesi ve ibret alması gereken önemli bir meseledir. Kur'an'da insanın da hak ile yaratıldığı ve Kur'an'ın da hak ile indirildiği vurgulanır. Bu, her iki varlığın da bir hikmet ve amaç doğrultusunda yaratıldığını ve indirildiğini gösterir. Kâinata, insana ve Kur'an'a dair "hak ile" ifadesi, insanın Kur'an, insan ve kâinat arasındaki uyumu fark etmesine bir davettir. Allah, kâinatı, insanı ve Kur'an'ı aynı özden beslemiş ve üçü arasında mutlak bir uyum yaratmıştır. Kâinatı ve insanı yaratan Allah, insanın varoluş gayesini Kur'an ile bildirmiştir.

Tabiatı inceleme çalışmaları insanı tüm varlıkların kaynağını bilmeye yöneltir. Tüm mahlûkat varlığını Allah'tan aldığı için, doğa bilimleri eşyanın ilahi kökenine dair bilgiye ulaşmayı amaçlar. Allah kâinatın tüm sırlarına sahiptir.⁴²³ Bu çalışmalar, doğanın işleyişini ve yapısını anlamaya yönelik bilimsel araştırmalardır. Bu çalışmalar, insanların çevrelerini, gezegenlerini ve evreni daha iyi tanımlarına yardımcı olur. Ancak bu çalışmalar aynı zamanda, insanı daha derin bir sorgulamaya yönlendirir: Bu muazzam düzenin ve karmaşıklığın kaynağı

⁴¹⁹ Süleyman Hayri Bolay, "Âlem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1989, c.2, s.357-360.

⁴²⁰ Ankebut 29/44.

⁴²¹ Sad 38/27.

⁴²² Ali İmran, 3/190.

⁴²³ Erten, *Kur'an'da Murakabe*, s.27.

nedir? Tüm varlıkların kökeni nedir? Kur'an, tüm mahlûkatın varlığını Allah'tan aldığına işaret eder. Yani, doğada gördüğümüz her şeyin nihai kaynağı Allah'tır. Bu inanç, doğa bilimlerine dînî bir boyut kazandırır. Bilim insanları, doğanın işleyişini incelerken, bu düzenin ilahî bir kaynağı olduğuna inanarak, eşyanın ilahî kökenine dair bilgiye ulaşmayı amaçlarlar. Allah'ın kâinatın tüm sırlarına sahip olduğuna inanılır. Doğa bilimleri, Allah'ın yarattığı evrenin sırlarını çözmeye çalışır. Bu, bilimsel keşiflerin ve anlayışın, Allah'ın büyüklüğünü ve yaratma gücünü daha iyi takdir etmeye yardımcı olabileceği anlamına gelir.

Allah'ın insanla olan iletişimi daima dinamik ve canlıdır. Bu iletişim sözlü ve sözsüz olarak değerlendirilir. Kozmik âlem ve tabiat olayları sözsüz iletişimken Kur'an ayetleri de sözlü iletişimdir. Allah'ın insanlarla olan iletişimi hem sözlü hem de sözsüz şekillerde gerçekleşir. Kozmik âlemdeki olaylar, tabiatın işleyişi ve yaratılışındaki düzen, aslında Allah'ın sözsüz iletişimidir. Bu, onun varlığını, gücünü ve hikmetini gösteren bir iletişim biçimidir. Diğer yandan, Kur'an ayetleri Allah'ın insanlara yönelik sözlü iletişimini temsil eder. Kur'an, Allah'ın insanlara doğru yolu, bilgiyi, öğütleri ve emirleri ileten sözlü bir iletişim aracıdır. Bu nedenle, hem kozmik âlemdeki olaylar hem de Kur'an, Allah'ın insanlarla olan iletişiminde farklı ama birbirini tamamlayan yolları temsil eder.⁴²⁴

Kur'an ayetleri gerçekten de kozmik âlemdeki olayları anlamaya ve üzerinde düşünmeye çağırır. Bu nedenle, doğadaki yaratılmışlar ve harikulade olaylar, Allah'ın varlığına işaret eden deliller olarak kabul edilir. İslam'ın başlangıcından itibaren Müslümanlar, doğayı Allah'ın yaratılışının bir ifadesi ve mucizeleri olarak görmüş ve bu doğal olayların sırlarını çözmeye çalışmışlardır. Bu bakış açısı, İslam düşüncesinde doğa bilimlerine verilen önemin temelini oluşturur.

Doğa Allah'ın tükenmez kelimelerini içerir çünkü doğanın her yönü, yaratılışının ve düzeninin bir ifadesidir. Kur'an da bu gerçeği temsil eder, çünkü Kur'an, Allah'ın sonsuz ilmini,

⁴²⁴ Erten, *Kur'an'da Murakabe*, s.28; Zekeriya Pak, *Allah-İnsan İletişimi* (Ankara: İlahiyat Yay., 2005), s.21-47,

hikmetini ve kudretini ifade eden kelimeler içerir. Dolayısıyla, doğa ve Kur'an arasında bir paralellik vardır; ikisi de Allah'ın yaratılışındaki tükenmez kelime ve ilahi ifadelerin birer yansımasıdır. Nitekim ayette şöyle buyrulmaktadır: “De ki: “Rabbimin sözlerini yazmak için denizler mürekkep olsa ve bir o kadar da ilave etsek (denizlere deniz katsak); Rabbimin sözleri tükenmeden önce denizler tükenirdi.””⁴²⁵

Kur'an, insanı Allah'ın kudretinin açık bir şekilde görüldüğü tabiatı dikkatle gözlemlemeye davet eder. Tabiatın içindeki düzen, denge ve harikalar, Allah'ın kudretini ve hikmetini yansıtır. Kur'an, insanın bu tabiata dikkatlice bakması ve ondan ibret alması gerektiğini vurgular.⁴²⁶

Allah, tabiatı insanın yararına yaratmıştır. Doğadaki her şey, insanın hayatını destekleyen ve onun ihtiyaçlarını karşılayan bir şekilde düzenlenmiştir. İnsanın gıdası, suyu, nefes alması, barınması ve diğer ihtiyaçları, tabiatın içindeki nimetlerle sağlanır. Bu nedenle, Kur'an insanı, tabiatın Allah'ın lütfu ve ihsanı olduğunu hatırlamaya ve şükretmeye davet eder.⁴²⁷

Kur'an'a göre Allah'ın insan ve kâinatla ilişkisi son derece derin ve sürekli bir ilişkidir. Allah, yaratma eylemini tamamladıktan sonra geri çekilmez; tam tersine, sürekli olarak varlıklarını korur, yönetir ve kontrol eder.⁴²⁸ Allah'ın yarattığı her şey, onun kudreti ve iradesi altında sürekli bir şekilde var olmaya devam eder. Bu nedenle, insanlar ve kâinat Allah'ın sürekli ilgisine ve kontrolüne tabidir.

Allah dünyada vahiy ve peygamberler göndermiş ve kullarını sorumlu tutmuş, onlara emanetler vermiş ve emanet edilen herşey de denetlenmeyi gerektirmektedir. İnsan da kendisine emanet edilen şeyleri denetlemeli ve onları koruma altına almalıdır. Kur'an'da insan ile kâinat arasındaki ilişki, denetim ve sorumluluk açısından derin bir bağa işaret eder. Kâinat, Allah

⁴²⁵ Kehf 18/109.

⁴²⁶ Erten, *Kur'an'da Murakabe*, s.33.

⁴²⁷ Nahl 16/5-18.

⁴²⁸ Erten, *Kur'an'da Murakabe*, s.34.

tarafından insana bir emanet olarak verilmiş, insan ise bu emanetin koruyucusu ve denetleyicisi kılınmıştır. Bu ilişki, Kur'an'da insanın Allah'ın yeryüzündeki halifesi olarak nitelendirilmesiyle açıklanır. İnsan, yeryüzündeki varlıklar üzerinde hem fiziksel hem de ahlakî sorumluluk taşıyan bir denetleyici olarak görevlendirilmiştir.

Emanet perspektifinden bakıldığında, kâinat, Allah'ın insanlara sunduğu bir nimetler bütünü olarak görülür ve insan bu nimetleri bilinçli bir şekilde kullanmak, onları israf etmemek, zarar vermemek ve adil bir şekilde yönetmekle yükümlüdür. Yani kâinat, insanın keyfi kullanımına açık değil, sorumlu bir şekilde yönetilmesi gereken bir emanet olarak değerlendirilmelidir. Bu emanet anlayışı, doğayı koruma, kaynakları adil bir şekilde paylaşma ve ekolojik dengeyi sağlama gibi sorumlulukları içerir. Denetim açısından ise, insan kâinat üzerinde bir gözlemci, koruyucu ve yöneticidir. İnsan, hem kendi hayatını hem de kâinatı Kur'an'ın rehberliği doğrultusunda denetlemeli, Allah'ın koyduğu ilahi düzene uygun şekilde hareket etmelidir. Bu, ekolojik dengeyi korumaktan adil bir toplum düzeni kurmaya kadar geniş bir sorumluluk alanını kapsar. Kur'an, insanı tabiatı gözlemlemeye ve kâinattaki dengeyi korumaya davet ederken, bu denetimin bir parçası olarak insanın görevine vurgu yapar.

Sonuç olarak, kâinat gerçekten de insana bir emanet olarak verilmiştir ve insan, bu emanet üzerinde bilinçli bir denetleyici rolü oynamak zorundadır. Bu ilişki, hem doğa ile uyumlu yaşamanın hem de adalet ve sorumluluk bilinciyle hareket etmenin önemini ortaya koyar. İnsan, Allah'ın yaratmış olduğu kâinatta bir denetleyici olarak görev alır ve bu sorumluluğu yerine getirirken Kur'an'ın ilkelerini rehber edinmelidir.

1.2.6. Toplum

Toplum, bireyleri birbirine bağlayan, karşılıklı etkileşim halinde olan insanların oluşturduğu bir sistemdir. Toplum aynı zamanda insan davranışlarının gerçekleştiği, insanlar arasında etkileşimin olduğu bir organizasyondur. Toplum insan davranışlarını sınırlar,

özgürleştirir, insan davranışları için kurallar koyar. Toplum, birçok eylem ve usuller sistemidir.⁴²⁹

Toplumda otorite, yardımlaşma ve dayanışma, gruplaşmalar ve bölünmeler vardır. Toplum sürekli değişim içinde olan bir sosyal ilişkiler ağıdır ve etkileşim içinde olan ve kültürü paylaşan insanlara denir. Toplum bir sosyal ilişkiler ağıdır. İnsanlar birbirine karı-koca, evlat-ebeveyn, işçi-işveren gibi statülerle bağlıdır. Toplum kendisine özgü bir biçimi, kendine göre bir birliği sürekliliği ve işleme tarzı olan belirli bir gelişme ve değişme eğilimlerini özünde taşıyan nispeten bağımsız bir kuruluştur.⁴³⁰

İnsanoğlunun temel ihtiyaçları zamanla çeşitlenmiş ve beklentileri sürekli artmıştır. Bu durum, insanların bir arada yaşamalarını ve görev paylaşımı yapmalarını zorunlu hale getirmiştir. İnsanların hayatlarını düzenli ve sürekli bir şekilde sürdürebilmeleri için gıda temin etmeleri ve güvenliklerini sağlamaları gerekmektedir. Bu gereksinimler, insanların topluluklar oluşturarak birlikte yaşamalarını, kaynakları paylaşmalarını ve günlük hayatta karşılaştıkları zorlukları birlikte aşmalarını mümkün kılmıştır.⁴³¹

İbn Haldûn, insanın topluluk halinde yaşamasının zorunluluğunu şöyle açıklar: Tanrı, insanı gıdaya ihtiyaç duyan bir varlık olarak yaratmıştır. İnsanlar, tek başlarına ihtiyaç duydukları gıdayı temin edemezler ve kendilerini korumak için başkalarına muhtaçtırlar. Hayvanların çoğu insandan daha güçlü olsa da Tanrı insana akıl ve ellerini kullanma yeteneği vermiştir. Bu nedenle, insanlar işbirliği yaparak ve topluluklar halinde yaşayarak hayatta kalma mücadelesinde daha başarılı olurlar.⁴³²

⁴²⁹ Yağmur, Yenal, ve Ebru Tarcan İçigen. “Üniversite Öğrencilerinin Sosyalleşme Süreci Ve Rekreasyon Faaliyetlerinin İncelenmesi Üzerine Bir Çalışma”. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi* 27, sy. 2 (Aralık 2016): s.227-42.

⁴³⁰ <https://avys.omu.edu.tr/storage/app/public/suleo/72825/Toplum%20ili%C5%9Fkileri.ppt>. 10.06.2024.

⁴³¹ Mürşit Ünalır, “İbn Haldun’a Göre Toplum Ve Devlet”. *Din Sosyolojisi Araştırmaları*, 1, sy. 1 (Ekim 2021): s.63-82.

⁴³² İbni Haldun, *Mukaddime*, trc. Zakir Kadiri Ugan, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1968), c.1, s.100-101.

Toplum, insanların ve grupların karşılıklı etkileşimlerinden doğar. Bu nedenle, toplum sadece bir insan kalabalığı değildir. Toplumun oluşabilmesi için belirli sayıda insanın bir araya gelmesi ve bu insanların ortak duygu, düşünce ve davranış biçimlerine sahip olmaları gerekir.⁴³³

Eğer bir toplumda ortak duygu ve düşünceler hâkim değilse, bu durum kargaşaya yol açar ve toplumun dağılmasına neden olur. Aynı görüşte olan kişiler, farklı bir toplum oluşturma eğilimindedirler. Günümüzde büyük şehirlerde ise farklı düşünce ve inançlara sahip insanların bir arada yaşaması mümkündür. İnsanlar, aynı şehirde yaşamalarına rağmen genellikle kendi işleriyle meşgul olduklarından, diğer insanların düşünce tarzları onları pek ilgilendirmez.⁴³⁴

Toplumu ayakta tutan asıl unsurlardan birisi inanç bağıdır. Bu bağ sayesinde, ırk, dil ve bölge gibi ayrılıklar ortadan kalkar. İnsanın gerçek özüyle alakası olmayan bu geçici bağlar, birer birer kopar ve yok olur.⁴³⁵ İnsanın hayatı, hem bireysel hem de toplumsal olarak devam eder. Bireysel yaşam, toplumsal yaşamın bir parçasıdır ve ikisini kesin çizgilerle ayırmak mümkün değildir. Ancak insan hayatının hem bireysel hem de toplumsal yönleri vardır. İnsan, bireysel hayatını toplum içinde yaşar ve toplulukla birlikte kendi özel yaşamını sürdürür. Elbette, toplum ve birey arasındaki ilişki derin ve karşılıklıdır. Bir toplum, bireylerin bir araya gelmesiyle oluşur. Her birey, toplumun bir parçasıdır ve toplumda yaşamını sürdürürken bireysel kimliğini korur. Bu anlamda toplum, bireylerin birlikte yaşamaları ve etkileşim içinde olmalarıyla güçlenir ve gelişir. Öte yandan, bireyler de toplumun temel taşlarıdır. Toplum, bireylerin kolektif bilinci, değerleri, normları ve kültürel yapılarıyla şekillenir. Dolayısıyla, toplumun refahı ve sağlığı, bireylerin refah ve sağlığına bağlıdır. Bireylerin topluma katkısı ve toplumsal sorumlulukları, toplumun güçlenmesi ve gelişmesinde önemli bir rol oynar. Bu bağlamda, toplum ve birey arasındaki ilişki karşılıklıdır ve birbirlerini tamamlarlar. Toplum,

⁴³³ Hüseyin Emin Sert, *Kuran'da İnsan Tipleri ve Davranışları*, (İstanbul: Bilge Yayınları, 2004), s.131.

⁴³⁴ Ahmet Özdemir, "Kur'an'da İnsanlar Arası İlişkiler ve Sosyal Değerler" (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2006).

⁴³⁵ Seyyid Kutub (1966). *Fi Zilâli'l-Kuran*, tr. Bekir Karlığa, İ. Hakkı Sengüler, M. Emin Saraç, 2. Baskı, c.1-16 (İstanbul: Hikmet Yayınları, 1972), c.1, s.434.

bireylerin bir araya gelmesiyle oluşur ve bireyler toplumun yapı taşlarıdır. Ancak her birey kendi bireysel kimliğini korurken, toplum içinde yaşamayı ve toplumun değerlerine katkıda bulunmayı sürdürmelidir.⁴³⁶

Kur'an-ı Kerim'de insan toplumu bir bütün olarak ele alınırken, çeşitli sınıflandırmalar da yapılmaktadır. Toplum, ümmet, kavim, kabile, hizip gibi gruplara ayrıldığı ve farklı inanç gruplarının olduğu açıkça ifade edilir.⁴³⁷

Ümmet, genellikle bir peygamberin veya bir dinin takipçilerini ifade eder. Kavim, genellikle aynı coğrafi bölgede yaşayan insanları tanımlar. Kabile, daha küçük ve genellikle aile bağlarına dayalı bir grup olarak düşünülür. Hizip ise bir ideoloji, siyasi görüş veya fikir etrafında bir araya gelen insanları ifade eder. Kur'an-ı Kerim'de bu gruplar arasında belirli sorumluluklar ve ilişkiler vurgulanır. İnsanların bir araya gelerek toplum oluşturmaları doğal bir süreçtir ve bu süreçte farklı inanç grupları da oluşabilir. Ancak, Kur'an'da vurgulanan önemli nokta, bu farklı grupların birbirleriyle uyum içinde yaşamaları ve toplumun genel refahı için çalışmaları gerektiğidir.

Kur'an, bir toplumun ahlaken çökmesiyle refah ve zenginliğinin de gideceğini sık sık vurgular. İslam'a göre, bir toplumun ahlaki değerlerinden uzaklaşması, iç huzursuzlukları, çatışmaları ve adaletsizlikleri artırabilir. Bu durum da toplumun refahını ve zenginliğini olumsuz etkiler.⁴³⁸

Kur'an, toplumun ahlaki değerlere sıkı sıkıya bağlı kalması gerektiğini ve bu değerleri korumanın refahın ve zenginliğin temelini oluşturduğunu belirtir. İnsanlar, ahlaki değerleri ve doğruları benimseyip yaşadıkları sürece toplumda huzur, adalet ve refahın sağlanacağına

⁴³⁶ Ramazan Altıntaş, *İslam İnsanı* (İstanbul: Suffe Yayınları, 1997), s.49; Şerafeddin Gölcük, *Kuran ve İnsan* (Konya: Esra Yayınları, 1996), s.165.

⁴³⁷ Gölcük, *Kuran ve İnsan*, s.165.

⁴³⁸ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kuran*, trc. Alparslan Açıkgenç, 7. Baskı (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2003), s.106.

inanılır. Bu nedenle, dine, ahlaki prensiplere sıkı sıkıya sarılarak, toplumun refahı ve huzuru için çaba göstermek önemlidir.

Kur'an'da övülen toplum portresi, ahlaki değerlere ve adalet ilkelerine sıkı sıkıya bağlı olan, birlik ve dayanışma içinde olan, farklılıklara saygı gösteren ve insanların haklarını koruyan bir toplumu tasvir eder. Öncelikle, Kur'an'da övgüyle bahsedilen toplumda adalet ve dürüstlük ön plandadır. İnsanlar arasında haksızlığa ve zulme yer yoktur. Herkesin hakları korunur ve adaletin sağlanması için çaba gösterilir.⁴³⁹ Bu toplumda birlik ve dayanışma da önemli bir yer tutar.⁴⁴⁰ İnsanlar birbirlerine destek olur, sorunları birlikte çözümlemeye çalışır ve birlikte güçlenirler. Toplumun refahı için herkes elinden gelen katkıyı yapar.⁴⁴¹ Ayrıca, Kur'an'da övülen toplumda farklılıklara saygı gösterilir ve insanlar arasında hoşgörü hâkimdir.⁴⁴² Din, dil, ırk, kültür gibi farklılıkların bir zenginlik olduğu kabul edilir ve bu farklılıkların birlikte yaşamı güçlendirdiği vurgulanır. Sonuç olarak, Kur'an'da övgüyle bahsedilen toplum portresi, adalet, dürüstlük, birlik, dayanışma, farklılıklara saygı ve hoşgörü gibi değerleri ön plana çıkarır ve bu değerlerin toplumun refahı ve huzuru için hayati önem taşıdığını vurgular.

İnsanın toplum içinde yaşamı, hayatta kalabilmesi için son derece önemlidir.⁴⁴³ İşte bu konuyla ilgili bazı önemli hususlar bulunmaktadır. Bunların başında dayanışma ve güvenlik vardır. Toplum içinde yaşamak, insanın güvenliğini ve dayanışmasını sağlar. Diğer insanlarla birlikte olmak, tehlikelerle mücadele etmeyi kolaylaştırır ve güvenlik hissini artırır. İhtiyaçların karşılanması da insan hayatının devamı için önem arz etmektedir. Toplum içinde diğer insanlarla etkileşimde bulunmak, temel ihtiyaçların karşılanması için önemlidir. Yiyecek, barınma, sağlık hizmetleri gibi ihtiyaçlar genellikle toplumun birlikte çalışmasıyla karşılanır.

⁴³⁹ Nahl, 16/90.

⁴⁴⁰ Enfâl, 8/46.

⁴⁴¹ Kasas, 28/77.

⁴⁴² Hucûrât, 49/13.

⁴⁴³ Özdemir, “Kur'an'da İnsanlar Arası İlişkiler ve Sosyal Değerler”, s.11.

Yine bilgi ve deneyim paylaşımı da insan ve toplum denkleminde önemli yer tutar. Toplum içinde insanlar, bilgi ve deneyimlerini paylaşarak birbirlerinden öğrenirler. Bu da bireylerin gelişimine ve toplumun ilerlemesine katkıda bulunur. Duygusal bağlar ve destek de insanın hem sosyal hem de psikolojik rahatlama ve özgüven sağlayacaktır. Toplum içindeki ilişkiler, bireyin duygusal ve psikolojik ihtiyaçlarını karşılar, aile ve arkadaşlarla olan bağlar destek sağlar. Kültürel ve sosyal etkinlikler, bireyin kendini geliştirmesine katkı sunar. Sonuç olarak, toplumda yaşamak, güvenlik, bilgi paylaşımı ve duygusal destek gibi hayati faydalar sağlar.

İnsanlar toplum içinde yaşayarak birlikte çalışmalı ve iş birliği yapmalıdır. Bu, temel ihtiyaçların karşılanması, müşterek düşmanlara karşı dayanışma, hayat şartlarının iyileştirilmesi ve güven, inanç, bağlılık gibi unsurları içerir. İnsanlar birbirlerine güvenir, inanır ve bağlı kalırlarsa toplum içinde başarılı olabilirler.⁴⁴⁴

İnsanın sosyal varlık olması, onun diğer insanlarla kolayca etkileşim kurabilmesini ve toplum içinde uyumlu bir şekilde yaşayabilmesini sağlar. Bu durum, insanın iletişim yeteneği, empati kabiliyeti ve sosyal ilişkilerde başarılı olma becerisiyle de ilişkilidir. İnsanlar, sosyal etkileşimler sayesinde duygusal destek alır, bilgi ve deneyimlerini paylaşır, işbirliği yapar ve toplum içindeki rollerini yerine getirirler. Bu da insanı, diğer varlıklardan ayıran önemli özelliklerden biridir.

Her insanın kendine özgü bir bireysellik duygusu vardır. Bu, kişinin içsel benliğini tanıması ve değerlerini belirlemesiyle ilgilidir. Diğer yandan, insanlar sosyal varlıklardır ve topluma entegre olma eğilimindedirler. Bu iki eğilim arasında bir denge kurmak, sağlıklı bir yaşam sürdürmek için önemlidir.⁴⁴⁵

İnsanın sosyal bir varlık olması tarihe damgasını vurmuş ve büyük başarıların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Medeniyetlerin, buluşların ve tarihi eserlerin oluşumunda insanların

⁴⁴⁴ M. Yasar Kandemir, *Örneklerle İslam Ahlakı*, 5.baskı, (İstanbul: Nesil Yayınları, 1986), s.34.

⁴⁴⁵ Muhammed Kutub, *İnsan Psikolojisi Üzerine Etüdler*, tr.Bekir Karlığa, 4. baskı (İstanbul: İşaret Yayınları, 2019), s.172.

ortak çabaları büyük rol oynamıştır. İnsanın sosyal yanı sadece insanlar arasındaki ilişkilerle sınırlı değildir; doğaya ve diğer canlılara da etki ederek evcilleştirme ve çevreyi düzenleme yeteneğini göstermiştir.⁴⁴⁶

Netice itibarıyla insan, maddi ve manevi yönleriyle özel bir varlık olarak değerlendirilir. Hem dünya hayatını sürdürür hem de yaratıcısının verdiği halifelik görevini yerine getirir. Kuran'a göre insan, sadece maddi veya manevi olarak değil, aynı zamanda sosyal bir varlık olarak da tanımlanır. İnsanın tam anlamıyla anlaşılabilmesi için her iki yönü de göz önünde bulundurulmalıdır. İnsan, topluluklar içinde yaşayan bir varlıktır. Hem içgüdüsel hem de fiziksel olarak, diğer insanlarla birlikte hareket etme ve işbirliği yapma yeteneğine sahiptir. Tek başına yaşamak güçtür çünkü savunma ve hayatta kalma açısından diğer insanlarla dayanışma içinde olmak gereklidir. Ayrıca, insanın doğasında sosyal olma arzusu vardır; yalnızlık huzursuzluk yaratır ve toplumdan dışlanma büyük bir ceza olarak algılanır. Kur'an, insanın hem kişisel hem de toplumsal kimliğine değinir. İnsanın içinde hem kötü hem de güzel özellikler bulunur çünkü Allah onu hür iradeyle yaratmıştır. İnsanın toplumsal kimliği, adalet ve iyilik gibi erdemlerin yayılması için çaba göstermekle ilişkilidir. Müminler, toplumda daha iyi bir yaşam için çaba sarf etmelidir. İnsanların toplu yaşamaları, değerlerin ortaya çıkmasını sağlar. Kur'an, ahlaki değerleri destekler ve insanları iyi işler yapmaya teşvik eder. Yaptıklarımızın karşılıksız kalmayacağını ve iyiliklerin ödüllendirileceğini, kötülüklerin ise cezalandırılacağını bildirir. Bu nedenle, Kur'an toplumda huzur ve güven ortamının oluşması için önemli bir rehberdir.

Allah-Kur'an-insan-toplum ilişkisini denetim açısından ele aldığımızda, bu dört unsuru bir bütün olarak görmek önemlidir. Allah, Kur'an aracılığıyla insanlara ahlaki ve etik değerler sunar; bu değerler, toplumda düzenin sağlanmasında bir denetim mekanizması işlevi görür. İnsan-toplum ilişkisi açısından, bireyler toplum içinde birbirlerini denetleyici bir rol üstlenir.

⁴⁴⁶ Özdemir, "Kur'an'da İnsanlar Arası İlişkiler ve Sosyal Değerler", s.13.

Kur'an'ın öğretileri, bireylerin toplumsal sorumluluklarını, adalet anlayışlarını ve yardımlaşma gibi değerleri benimsemelerini teşvik eder. Bu, toplumun ahlaki yapısını güçlendirir ve bireylerin birbirlerine karşı duyarlılığını artırır. Denetim açısından, bireyler sadece kendi davranışlarını değil, aynı zamanda toplumsal normları da gözetmekle yükümlüdür. Bu, sosyal denetim mekanizmaları aracılığıyla gerçekleşir; bireyler, toplumsal kurallara uygun davranarak hem kendilerini hem de diğerlerini denetler. Ayrıca, bu ilişki, toplumsal uyum ve dayanışmayı artırır.

Sonuç olarak, Allah'ın emirleri ve Kur'an'ın öğretileri, insanları bir araya getirerek toplumsal denetim mekanizmalarını güçlendirir. Bu durum, bireylerin hem kendilerini hem de toplumu daha iyi bir hale getirmek için sorumluluk taşıdıkları bir yapı oluşturur.

1.3. Denetimin Varlık Sebepleri

1.3.1. Dinin Var Olması

Dil âlimleri, *dîn* kelimesinin Arapça deyn kökünden masdar veya isim olduğunu kabul ederler. Cevherî dinin “âdet, durum; ceza, mükâfat; itaat” şeklinde başlıca üç anlamını verir ve terim olarak dinin bu son anlamdan geldiğini belirtir. Râgıb el-İsfahânî sadece “itaat” ve “ceza” (karşılık) anlamlarını kaydetmiştir. İbn Manzûr bunlara “hesap” ve “İslâm”ı da eklemiş, ayrıca deynin masdar, dinin isim olduğu yolundaki bir görüşü aktarmıştır. Mütercim Âsım Efendi ise dinin otuzu aşkın anlamından söz etmiştir. Bunlardan dinin terim anlamını yakından ilgilendirenler şunlardır: Ceza ve karşılık, İslâm, örf ve âdet, zül ve inkıyad, hesap, hâkimiyet ve galibiyet, saltanat ve mülkiyet, hüküm ve ferman, makbul ibadet, millet, şeriat, itaat.⁴⁴⁷

Tarihte, din hem düşünce hem de eylem düzeyinde insanlığa yön vermiştir. İslam'ın doğuşuyla birlikte, Kur'an bu yön verme işlevini İslam toplumu için yeniden üstlenmiştir. Ancak günümüzde din kavramına çeşitli anlamlar yüklenmekte ve İslam söz konusu olduğunda

⁴⁴⁷ Günay Tümer, “Din”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1994, c.9, s.312-320.

yapılan en temel yanlışlardan biri, Kur'an'ın göz ardı edilmesidir. Kur'an, tüm peygamberlerin aynı dini, yani İslam'ı getirdiğini vurgular ve tarihsel bir kopuş değil, geçmişin bir devamı olduğunu ifade eder. Bu bağlamda, İslam, insanlığa yeni bir yöneliş ve yol gösterme amacıyla ortaya çıkmıştır.⁴⁴⁸

Kur'an, mesajını insanlara ulaştırarak evrensel bir etki oluşturma amacıyla, ideal bir örneklerle başlamayı hedeflemiştir. Bu evrenselliği gerçekleştirebilmek için önce mikro, yani bölgesel bir çevrede başlaması zorunluydu. Bu bağlamda, Kur'an'ın mesajı önce Mekke'de yerel bir düzlemde başladı, ardından Medine'ye ve Arap Yarımadası'na yayıldı. Son aşamada ise bu mesaj, tüm dünyaya ulaşarak evrensel bir boyut kazandı. Yani, Kur'an'ın hedefi olan evrenselliğe ulaşmak için önce yerel, ardından ulusal ve nihayetinde küresel bir aşama izlendi.⁴⁴⁹

Kur'an'ın ilk muhatapları olan Hicaz bölgesi, çeşitli din ve inançların bulunduğu bir yapıya sahipti, ancak burada koyu bir şirk inancı hâkimdi.⁴⁵⁰ Allah'ın isimleri ve sıfatlarıyla tanıtılması, bu şirk ortamında önemli bir role sahipti. Esmâ-i Hüsnâ'da Allah'ın denetim ve gözetim ile ilgili isimlerinin varlığı, dini anlamının ve algılamının temelini oluşturur. Mekki surelere baktığımızda, Allah'ın öncelikle kendisini tanıttığını ve özellikle insanlara sürekli gözetim ve denetim altında oldukları şuurunu verdiğini görüyoruz. Bu surelerde, Allah'ın insanları başıboş bırakmadığı, sürekli kontrol ve denetim altında tuttuğu vurgulanır. Bu da, insanlara sorumluluk ve hesap verebilirlik bilinci kazandırma amacını taşır. Allah'ın denetleyici isimleri, insanların davranışlarını düzenlemek ve onları Allah'a karşı daha bilinçli hale getirmek için büyük bir öneme sahiptir.

İnsan, maddi ve manevi ihtiyaçlara sahip olduğundan, Allah kâinatta sayısız varlığı onun hizmetine sunmuştur. Bitkilerden hayvanlara, güneşten madenlere kadar her şey insanın

⁴⁴⁸ İsmail Çalışkan, *Kur'an'da Din Kavramı*, 2. Baskı, (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2016), s.11.

⁴⁴⁹ Çalışkan, *Kur'an'da Din Kavramı*, s.12.

⁴⁵⁰ Çalışkan, *Kur'an'da Din Kavramı*, s.16.

yararına yaratılmıştır. Kur'an, bu nimetleri fark edip şükretmeyi ve doğru kullanmayı öğütler. Ayrıca Allah, manevi ihtiyaçlar için peygamberler ve kitaplar göndererek insanlara hidayet rehberi sunmuştur. Bu şekilde insan, dünya ve ahiret dengesini sağlayarak başarılı bir yaşam sürebilir.⁴⁵¹

İnsan, manevi ve ruhi ihtiyaçlarını karşılayabilmek için akıl, vicdan, peygamber ve ilahi kitaba ihtiyaç duyar. Akıl, insanın doğruyu yanlıştan ayırmasını ve hayatını düzenlemesini sağlar; vicdan, içsel rehberlik ederek ahlaki dengeyi kurar. Peygamberler, insanlara ilahi vahyi ileterek manevi rehberlik sunar, ilahi kitaplar ise Allah'ın insanlara yol gösterici kılavuzlarıdır. Bu dört unsur, insanın hem dünyada hem de ahirette huzur ve mutluluk bulabilmesi için gerekli temel kaynaklardır.⁴⁵²

İnsan, doğuştan gelen biyolojik ihtiyaçlar olan yeme, içme ve barınma gibi temel gereksinimlerin yanı sıra, inanma ve tapınma ihtiyacına da sahiptir. Bu manevi ihtiyaç, insanın yaratılışından itibaren içsel bir arayışla kendini gösterir ve bireyi yüce bir varlığa yönelme isteğiyle donatır. Tıpkı fiziksel ihtiyaçların karşılanması gibi, inanma ve tapınma da insanın ruhsal dengesini ve anlam arayışını tatmin eden doğal bir gerekliliktir.⁴⁵³

Din duygusunun kaynağı, insanın fitratında yer alır⁴⁵⁴ ve bu nedenle din, insanla birlikte var olmuş ve insan var oldukça devam edecektir. Her insan, yeme, içme, barınma gibi temel ihtiyaçları kadar dine de ihtiyaç duyar, çünkü din, insanın nefsiyle mücadele etmesine yardımcı olur. İnsanın içindeki kötü arzular ve nefsanî dürtüler, onu olumsuz yollara yönlendirebilir.⁴⁵⁵ Bu duyguları kontrol altına alabilmek ve ahlaki bir denge sağlamak için din ve ahlaki kurallar gereklidir. Dolayısıyla din, birey ve toplum hayatında ahlaki faziletlerin temelidir.

⁴⁵¹ Bakara 2/29; Câsiye 45/13; Lokman 31/20; Nahl 16/18.

⁴⁵² İsmail Karagöz, “İnsanın Dine Olan İhtiyacı ve Din ve Vicdan Hürriyeti”, *Diyanet İlmi Dergi*, 2000, cilt: 36, sayı: 3, s.89-106.

⁴⁵³ Rûm 30/30; A'râf 71/72.

⁴⁵⁴ Rûm 30/30.

⁴⁵⁵ Yusuf 12/53; Kaf 50/16.

Din, Allah tarafından belirlenmiş ilahi bir kanundur ve amacı insanlara gerçek mutluluğun yollarını göstermektir. Din, insanlara yaratılış gayelerini ve Allah’a nasıl ibadet edeceklerini öğretirken, aynı zamanda kendi özgür iradeleriyle dini kabul eden akıl sahiplerini iyilik ve hayra yönlendirmeyi hedefler. Bu şekilde din, insanların hem dünya hem de ahiret saadetini sağlamalarına rehberlik eder.⁴⁵⁶

Din, sadece bireysel bir inanış değil, yaşamın her alanını kuşatan bir sistem olarak ele alınmaktadır. Kur'an'ın sunduğu hayat anlayışı, Müslüman düşünürler tarafından bütünselliği koruyan bir yaşam biçimi olarak benimsenmiş ve bu nedenle din, bireyselden ziyade toplumsal bir olgu olarak değerlendirilmiştir. Bu bütüncül yaklaşımda, dinin bir sistem olduğu vurgusu öne çıkar⁴⁵⁷ ve aynı şekilde denetimin de sistematik işleyişi dikkat çeker. Denetimin standartları ve ilkeleri bulunduğu gibi, dinin kendisinin de bir denetim objesi olarak kabul edildiğini düşünüyoruz.

Din, hem dünya hem de ahiret için var olan bir sistem olarak kabul edilir.⁴⁵⁸ Benzer şekilde, denetim de bu iki hayat boyutunda elzemdir. Din, bireylerin ve toplumların hem dünyevî hem de uhrevî hedeflere ulaşmasını sağlar, ahlakî ve sosyal düzeni temin eder. Denetim ise, bu düzenin korunmasını ve işleyişinin doğru bir şekilde yürütülmesini sağlar. Hem dünya hem de ahiret için bu iki boyutun dengede tutulması, insan yaşamının düzenli ve ahenkli bir şekilde sürdürülmesi açısından büyük önem taşır. Son yıllarda iklim değişiklikleri ve çevresel bozulmalar, sürdürülebilirlik kavramının önemini artırmıştır. Sürdürülebilirlik, yalnızca çevreyi korumayı değil, aynı zamanda doğal kaynakların verimli kullanımını ve toplumsal refahı sağlamayı hedefler. Farklı bilim dalları bu kavramı, ekolojik denge, enerji tasarrufu ve iklim politikaları gibi çeşitli boyutlarıyla ele alarak gelecek nesillere yaşanabilir bir dünya

⁴⁵⁶ Ahmed Harndi Akseki, *İslam Dini*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1980), s.7.

⁴⁵⁷ Çalışkan, *Kur'an'da Din Kavramı*, s.43.

⁴⁵⁸ Çalışkan, *Kur'an'da Din Kavramı*, s.91.

bırakmayı amaçlamaktadır.⁴⁵⁹ Tüm bu sürdürülebilirlikleri sağlamanın yolu iyi planlanmış, uygulamaya konulacak ve takibi ve izlemesi yapılacak olan bir denetimden geçmektedir.

Din, sosyal yaşamda helal ve haram sınırlarını belirlerken, insanın pratik yaşamına yönelik çok geniş bir çerçeve sunar. Kur'an, bu sınırları çizerek insanlara kendi akıl ve iradeleriyle yaşamlarına yön verme imkânı tanır. Dolayısıyla din, hem dünya hem de ahiret hayatı için rehberlik eder ve her iki dünyada da insanın mutluluğunu hedefler.⁴⁶⁰ Din, insana özgürlük tanırken, dini kurallar ve denetimlerin varlığı, yaşamın her yönünü kapsayan bir bütünlük arz eder. Aslında burada insanı ilgilendiren her şeyin dinin de konusu olduğu ortaya çıkmaktadır, ondan dolayı Kur'an'da denetimin var olduğunun en önemli göstergesi dinin var olmasıdır ki o da ilk insan ilk Peygamber Hz. Âdem ile başlamıştır.

1.3.2. Yetki ve Sorumluluk Verilmesi

Yetki kavramının sözlük anlamı; bir görevi, bir işi yasaların verdiği imkânlarla göre, belli şartlarla yürütmeyi sağlayan hak; salahiyet, mezuniyet olarak değerlendirilir.⁴⁶¹ Sorumluluk sözcüğü ise kişinin kendi davranışlarını veya kendi yetki alanına giren herhangi bir olayın sonuçlarını üstlenmesi olarak tanımlanmıştır. Osmanlıcada, Arapça kökenli mesuliyet sözcüğü kullanılmıştır.⁴⁶² Yetki, karar verme veya diğerlerine emretme gücü olarak tanımlanabilir. Sorumluluk ise, işle ilgili görevleri başarma yükümlülüğüdür. Organizasyon süreci içinde yetki ve sorumluluğun eşit olması esastır. Aksi durumda yetkisiz sorumlular ya da sorumsuz yetkililer ortaya çıkabilir. Her iki tür yönetici pozisyonu da başarısız bir örgütlenmenin sonudur ve organizasyonun amacına olumsuz yönde etki eder.⁴⁶³

⁴⁵⁹ Veli Alpagut Yavuz, “Sürdürülebilirlik Kavramı Ve İşletmeler Açısından Sürdürülebilir Üretim Stratejileri”. Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 7, sy. 14 (Mart 2014): s.63-86.

⁴⁶⁰ Çalışkan, *Kur'an'da Din Kavramı*, s.247.

⁴⁶¹ <https://sozluk.gov.tr/?ara=yetki>. 10.06.2024.

⁴⁶² Toprak, Eren. “Devlet Yönetiminde Yetki-Görev-Sorumluluk İlişkisi: Bir Yönetimsel Meşruiyet Analizi”. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi 76, sy. 1 (Mart 2021): s.257-78.

⁴⁶³ V. O. Çelik, “Spor Tesis İşletmeciliğinde Yönetim ve Organizasyon”. ed. H.Katırcı, *Spor Tesis İşletmesi ve Saha Malzeme Bilgisi* (Ünite 3). (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2012), s.47.

"Sorumluluk" kelimesi, Türkçe "sormak" fiilinden türetilmiştir ve hukukta çeşitli anlamlara sahiptir. Genel anlamıyla "uyulması gereken bir kurala aykırı davranışın hesabını verme, tazminatla yükümlü tutulma, işlenmiş bir suçun gerektirdiği cezayı çekme" anlamına gelir. Daha özel kullanımıyla, "alacaklının hakkını elde edebilmesi için el koyacağı mal varlığının hukuki durumu" anlamında da kullanılır. Ehliyet şartlarını taşıyan kişiler, din, ahlâk ve hukukun yüklediği görevlerden sorumlu tutulmalıdır. Aksi takdirde, kanunlar ve kurallar güçlerini ve önemlerini yitirir. İnsan, dünyada sorumluluk duygusu taşıyan tek varlıktır. Akıl ve irade yeteneğiyle donatılmış olan insan, kendine has inançları, değer yargıları ve yaşam biçimiyle öne çıkar. Bu özellikleri nedeniyle, dinî, ahlâkî, toplumsal ve hukuksal açıdan doğru seçimler yapması beklenir ve bu konularda hesap verebilir niteliktedir. İnsanların bilinçli eylemlerini değerlendiren üç ana otoriteye göre üç tür sorumluluk bulunur: Vicdanî (ahlâkî) sorumluluk: Doğuştan sahip olduğu ve olumsuz etkilerle bozulmamış içsel yapısına dayanarak, her insan vicdanının yönlendirmesini hisseder. Vicdan, bireyin doğru ve yanlış davranışlarını onaylayan veya kınayan içsel bir ses olarak işlev görür. İçtimaî (sosyal) sorumluluk: İslam, bireyin hayatını yalnızca kendisiyle sınırlı bir olay olarak görmez. Bireyi, toplum karşısında sorumlu kılarken, topluma da insanların iyiliği için çaba gösterme sorumluluğu yükler. Bu tür sorumluluğu denetleyip değerlendiren otorite, bireyi kuşatan sosyal çevredir. Dinî sorumluluk; insanı aşan en yüksek kudret sahibi ilahi otorite tarafından belirlenen bu sorumluluk, inanma ihtiyacından doğar ve diğer iki sorumluluk çeşidinin eksikliklerini tamamlar. Dinî şuurun zayıfladığı toplumlarda gözlenen ahlâkî düşüş, kalplerden ahiret kaygısının ve Allah korkusunun silinmesi durumunda, ahlâkî ve içtimaî sorumlulukların da çöküşünün kaçınılmaz olduğunu gösterir. Sorumluluk için sadece insan olmak yeterli olmayıp, ahlak ve hukukta geniş biçimde incelenen belirli şartlar da gereklidir.⁴⁶⁴

⁴⁶⁴ Kemal Yıldız, "Sorumluluk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yay., c. 2009, c.37, s.380-382.

Sorumluluk, insanın iç dünyasıyla ilgili bir konudur ve insanın kendi vicdanından gelen emirleri algılayıp uygulama yetisidir. Bu, kişinin doğru ve yanlış arasındaki farkı içsel olarak hissedebilmesi ve buna göre hareket etme zorunluluğudur.⁴⁶⁵ Sorumluluk, kendine ve dünyaya emanet gözüyle bakmaktır. Aynı zamanda, yapılan eylemlerin sonuçlarını kabul etmek ve bunların sorumluluğunu taşımaktır. Bu, hem iyi hem de kötü sonuçlar için geçerlidir; kişinin her türlü tasarrufunun sonuçlarına sahip çıkmasıdır.⁴⁶⁶ Sorumluluk, hem bireysel hem de toplumsal boyutları olan bir kavramdır. İslam Dini'ne göre, insanın kendi iç dünyasında sorumluluk bilincine sahip olması gerekir. Sorumluluklar öncelikle bireye aittir ve cemiyetin sorumluluğu, fertlerin sorumluluklarını paylaşmasıyla gerçekleşir.⁴⁶⁷

Dinî açıdan bakıldığında insanın sorumluluğu, sadece kendi davranışlarıyla sınırlı değildir. İnsan, etrafındaki diğer insanları da etkilediği için, onların da sorumluluğunu taşır. Bu, insanın sosyal varlık olmasından kaynaklanır. Örneğin, bir insanın kötü davranışları veya ihmal ettiği sorumluluklar, etrafındaki diğer insanları olumsuz etkileyebilir. Dolayısıyla, insanın hem kendi davranışlarına hem de etrafındaki insanların davranışlarına dikkat etmesi, dinî açıdan sorumluluk taşımasını gerektirir. Bu sorumluluk, kişinin Allah'a karşı olan sorumluluğunun bir parçası olarak kabul edilir çünkü insanlar, yaratılışlarının bir gereği olarak birbirleriyle etkileşim halindedirler ve bu etkileşimdeki sorumluluklarını da yerine getirmek zorundadırlar.

Sorumluluklarını yerine getirmek, temelde kişinin sorumluluk bilincine sahip olması ve bu bilincin farkında olması gerektiğini ifade eder. Toplumun varlığını sürdürebilmesi için her bireyin belirli bir rol yapısına sahip olması ve bu rolleri düzenli bir şekilde yerine getirmesi önemlidir. Bu durum, insanların görevlerini bilmesi ve vazife duygusuyla hareket etmesi gerektiğini vurgular, dolayısıyla her insanın doğal olarak sorumluluk sahibi olduğunu

⁴⁶⁵ Nurettin Topçu, *Felsefe (Lise 3 ders kitabı)*, (İstanbul, 1982), s.82.

⁴⁶⁶ Aynur Uraler, “Hz. Peygamberin Hadislerinde İnsanın Sorumluluğunun Boyutları”, *Kur’ân-ı Kerim’de Mes’ûliyet [Kaynağı, Sınırları, Sonuçları]*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006, s.159-182.

⁴⁶⁷ Yümnî Sezen, *Maddecî Felsefenin Çıkmazları* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1996), 262-264,

anlamasını sağlar.⁴⁶⁸ Her toplumun kültürel, dini, tarihsel ve coğrafi faktörlerden kaynaklanan özgün değerleri vardır. Bu değerler, o toplumun sorumluluk anlayışını da belirler. Örneğin, bir toplumda aileye karşı sorumluluklar daha ağırlıklı olabilirken, başka bir toplumda çevre duyarlılığına ve sosyal adalet ilkelerine verilen önem daha fazla olabilir. Bu farklılıklar, toplumların yaşam biçimlerini, değerlerini ve sorumluluklarını şekillendirir. Bu da gösteriyor ki, sorumluluk kavramı evrensel bir kavram olmasına rağmen, uygulama ve vurguları toplumdan topluma değişebilir.

Kur'an-ı Kerim ayetlerinden anladığımıza göre insanın yaratılışı ve yaşayışı gerçekten sorumluluk üzerine kurulmuştur. Bu, insanın yaratılış gayesini ve hayatının anlamını kavramasıyla doğrudan ilişkilidir. “وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ” “Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım.”⁴⁶⁹ Sorumluluk, insanın Allah'a karşı olan görevlerini yerine getirme ve yaşamındaki seçimlerinden dolayı sonuçları üstlenme anlamına gelir. Kur'an'da, bu sorumluluk duygusu vurgulanan insan doğru yolda hareket etmeye teşvik edilir.

Kur'an'da insanın Allah'ın halifesi olarak yaratıldığına ve yeryüzünde yetkili kılındığına dair ayetler bulunmaktadır. Bu, insanın dünyada sorumluluk sahibi olduğunu ve Allah'ın emirlerini yerine getirmekle yükümlü olduğunu vurgular. İnsanın bu yetkisiyle, doğruyu ve iyiliği teşvik etmek, haksızlıklara karşı durmak ve toplumda adaleti sağlamak gibi görevleri yerine getirmesi beklenir. Bu, insanın yeryüzündeki varlık ve görev bilincini ifade eder. Kur'an'da insanın halife olarak yaratıldığına dair birkaç ayet bulunmaktadır. Bu ayetler, insanın dünya üzerinde Allah'ın temsilcisi olarak görevlendirildiğini ve sorumluluklarını yerine getirmesi gerektiğini vurgular. İnsanın bu yetkisiyle doğru ve adil işler yapması, Allah'ın iradesini yansıtması beklenir. Bu bağlamda, insanın yeryüzünde Allah'ın halifesi olduğuna dair ayetlerden birkaçını hatırlayabiliriz: “وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَأِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ” “Hani, Rabbin meleklere, “Ben

⁴⁶⁸ Zeki Arslantürk ve M. Tayfun Amman, *Sosyoloji* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2001), s.207-208.

⁴⁶⁹ Zâriyât, 51/56.

[illegible]

⁴⁷⁰ Bakara, 2/30.

⁴⁷¹ Sa'd, 38/26.

⁴⁷² En'âm, 6/165.

⁴⁷³ Fâtır, 35/39.

⁴⁷⁴ A'râf, 7/69.

⁴⁷⁵ Yunus, 10/14.

sizi yeryüzünün halifeleri kılan mı? Allah ile birlikte başka ilâh mı var!? Ne kadar az düşünüyorsunuz!”⁴⁷⁶ Bu ayetler insanın Allah'ın temsilcisi olarak sorumluluklarını yerine getirmesi gerektiğini belirtirken, aynı zamanda adalet, doğruluk ve Allah'a karşı sorumluluk bilinciyle hareket etmeyi vurgular.

Kur'an'da, bir toplumun yerine geçen yeni bir topluma, öncekilerin sahip olduğu hâkimiyet ve nimetlere varis olma durumu anlatılmaktadır. Bu varislik, insanın evreni kendinden öncekilerden geçici bir süre için devraldığı ve kendinden sonrakilere onu hem koruyarak hem de güzelleştirerek teslim etmesi gerektiği anlamına gelir. Kur'an'da bahsedilen seçilmişlik, kayıtsız ve şartsız bir durum değildir; aksine, belirli yükümlülükleri yerine getirmeyi gerektiren ve bu yükümlülüklerin yerine getirilmesiyle sona eren bir sorumluluktur. Seçilmişlik, ilahi mesajı, inanç ve yaşam ilkeleri olarak kabul eden bilinçli bir eylemin sonucudur. Bu bağlamda, yeryüzünün varisi olma sorumluluğu, hem sosyal alanda hem de fiziksel alanda dünyayı daha güzel bir hale getirme görevini içerir. İnsanın tabiata hükmetme yetkisi, ilahi surette yaratılmış olması ve akıl gücüne sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Diğer varlıklara göre duyuusal yeteneklerin keskinliği veya gökyüzüne başkaldırması bu yetkide bir rol oynamaz. Sonuç olarak, Kur'an'da bir toplumun seçilmiş olması, belirli yükümlülüklerin yerine getirilmesini gerektiren bir süreçtir. İnsanın, evreni ve tabiatı koruyup güzelleştirerek sonraki nesillere bırakma sorumluluğu vurgulanmaktadır.⁴⁷⁷

Bu halifelik görevi, insanın hem dünyaya hem de ahiret hayatına yönelik sorumluluklarını içerir. İnsan, yeryüzünde Allah'ın temsilcisi olarak, onun emir ve yasaklarına uygun bir şekilde yaşamaktan sorumludur. Bu sorumluluk, sadece bireysel ibadetlerle sınırlı değildir, aynı zamanda toplumsal adalet, iyilik, çevreyi koruma ve yeryüzünü imar etme gibi görevleri de kapsar. İnsanın yeryüzünü imar etmesi, yani dünya üzerinde adaletin, iyiliğin ve

⁴⁷⁶ Neml, 27/62.

⁴⁷⁷ Bilal Deliser, “ Kur’ân-ı Kerim’de Çevre Felsefesi Konusunda Temel Yaklaşımlar”. Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 4/7 (Haziran 2015), s.133-155.

düzenin hakim olması için çalışması, İslam'ın temel prensiplerindendir. Bu, sadece fiziksel anlamda altyapı ve bina yapmak değil, aynı zamanda toplumsal yapıyı, ahlaki değerleri ve insani ilişkileri de düzene koymak anlamına gelir. İslam, bireyin toplumla ilişkilerini düzenlerken, sosyal adaleti, yardımlaşmayı ve dayanışmayı teşvik eder. Bu, insanın sadece kendi menfaati için değil, toplumsal fayda için de çalışmasını gerektirir.

Yeryüzünün imarı meselesinde ayetteki; “وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا”⁴⁷⁸ ifadesi ‘yaşatma ve ömür sürdürme’ anlamına geldiği gibi ‘imar etme, bayındır kılma’ anlamlarına da gelmektedir.⁴⁷⁹ "Allah'ın yaşatması ve ömür vermesi" ifadesi, insanın yeryüzünde varlık sürdürmesini ve yaşamını devam ettirmesini temsil eder. Diğer yandan, "imar etmek" ise insanların dünya üzerinde geliştirme ve düzenleme yeteneğine sahip olmalarını ifade eder. Allah, insanlara dünyayı iyileştirme ve kullanma konusunda bir sorumluluk vermiştir. Bu bağlamda, insanlar dünya üzerindeki kaynakları etkili bir şekilde kullanarak, topluma ve çevreye katkıda bulunabilirler. İnsanın halifeliği, dünyayı kullanmak yerine korumak ve geliştirmek amacıyla verilmiştir. Bu kavram, insanın yeryüzünde yaşamını onurlu bir şekilde sürdürmesini, bilim, ahlak, sanat gibi alanlarda etkin olmasını ve bu değerleri en üst düzeyde yaşatmasını ifade eder.⁴⁸⁰

Kur'an'da "emanet" genellikle insanın üzerine düşen sorumlulukları ifade eder. İnsan, Allah tarafından emanet olarak görülür çünkü kendisine verilen akıl, irade ve özgürlük gibi yetenekler ona sorumluluklar yükler. Bu yeteneklerle doğru ve adil bir şekilde kullanmak, çevresine karşı sorumluluk sahibi olmak, adaleti sağlamak gibi temel görevler insanın emaneti olarak görülür.⁴⁸¹ Dolayısıyla, Kur'an'daki emanet kavramı insanın sorumluluklarını ve bu sorumlulukları yerine getirme zorunluluğunu vurgular. Nitekim ayette şöyle buyrulmaktadır:

⁴⁷⁸ Hûd 11/61.

⁴⁷⁹ Abdullah b. Ahmed Nesefî, *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, (İstanbul: Kahraman Yay., 1984), s.195.

⁴⁸⁰ Bilal Deliser, “Kur’ân-ı Kerim’de Çevre Felsefesi Konusunda Temel Yaklaşımlar”. Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 4/7 (Haziran 2015), s.133-155.

⁴⁸¹ Karagöz, “Emanet”, Dînî Kavramlar Sözlüğü, 145.

”إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا“

“Şüphesiz biz emaneti göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar onu yüklenmek istemediler, ondan çekindiler. Onu insan yükledi. Çünkü o çok zalimdir, çok cahildir.”⁴⁸² ayetteki *emânet* kelimesi, insanın üzerine aldığı sorumlulukları ve bu sorumlulukları yerine getirmedeki zorlukları anlatır. Devasa varlıkların (gökyüzü, yer, dağlar gibi) bu sorumlulukları taşımak istememesi ve bunun insanın üstlenmesine bırakılmasıyla, insanın taşıdığı sorumluluğun ne kadar ağır olduğunu vurgular. İnsanın taşıdığı emanet, akıl, bilgi, adalet, doğruyu seçme yetisi gibi insani değerlerin ve sorumlulukların toplamı olarak görülür. Ancak insan, genellikle bu sorumlulukları tam anlamıyla yerine getiremez. Ayetler, insanın bilgi eksikliği, doğruyu yapmada zorluk çekmesi ve kötülükleri iyiliklerinden çok yapması gibi zayıf yönlerini vurgular. Aynı zamanda, bu emanet, insanın yaratıcıya karşı olan sorumluluklarını da anlatır; doğruyu bulup yaşaması, emaneti koruması ve bu şekilde en şerefli varlık olması beklenir. Ancak bu emaneti kötüye kullanması, onu aşağılık duruma düşürebilir. Bu ayetler, insanın taşıdığı sorumluluğun büyüklüğünü ve değerini vurgularken aynı zamanda bu sorumlulukları yerine getirmedeki zorlukları da anlatır, insanın bu sorumlulukları doğru bir şekilde taşıması ve koruması gerektiği üzerinde durur.⁴⁸³

İlim adamlarının, toplumun doğru yönde ilerlemesi için önemli bir sorumluluğu vardır. Bilgi ve bilgelikleriyle toplumu aydınlatmak, doğruyu öğretmek ve yanlışları düzeltmek, toplumsal gelişimin ve uyumun sağlanmasında kilit bir rol oynarlar. Aynı şekilde, sivil toplum kuruluşları da toplumun refahı ve doğru yönlendirilmesi için önemlidir. Bu kuruluşlar, insanların birbirine karşı sorumluluklarını anlamalarını ve toplumsal konularda aktif olmalarını sağlarlar. Eğitim-öğretim, ahlaki değerler ve yanlışların düzeltilmesi sadece yöneticilerin değil,

⁴⁸² Ahzâb, 33/72.

⁴⁸³ Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu Tefsiri*, c. 4, s.405-407.

herkesin sorumluluğundadır. Her bireyin, kendi alanında bu sorumluluğu yerine getirmesi, toplumun daha sağlıklı ve dengeli bir yapıya sahip olmasına katkı sağlar.⁴⁸⁴

Kur'an'da insana yetki ve sorumluluk verilmesi, denetimle yakından ilişkilidir. Allah, insana yeryüzünde halife olma görevini vermiştir. Bu, insana Allah'ın verdiği nimetleri ve kaynakları doğru kullanma, adaletle yönetme ve sorumluluklarını yerine getirme yetkisiyle birlikte gelir. Ancak bu yetki, mutlak bir özgürlük anlamına gelmez; her sorumluluğun bir denetimi vardır. Kur'an, insanın dünyadaki fiillerinden hem bireysel hem de toplumsal olarak sorumlu olduğunu vurgular. İnsanın yaptığı her şeyin Allah tarafından görüldüğü ve kaydedildiği bildirilir, bu da bireyin hem kendi kendini denetlemesini hem de Allah'ın denetimi altında olduğunu gösterir. Sonuç olarak, Kur'an'da insana verilen yetki, aynı zamanda Allah'a karşı hesap verme bilincini getirir ve bu, sürekli bir denetim mekanizması içinde gerçekleşir.

1.3.3. Nimetlerin Verilmesi ve Varlıkların Musahhar Kılınması

Kur'an-ı Kerim'de, Allah'ın yeryüzünde insanı üstün kıldığı ve ona tabiatın ve kâinatın kanunlarını hizmetine sunduğuna dair birçok ayet bulunmaktadır. Bu ayetlerde, insanın yeryüzündeki görevini yerine getirebilmesi için doğanın ve evrenin düzeninin onun emrine verildiği ifade edilir. Bu ayetler insana verilen sorumlulukları ve emanetleri hatırlatmaktadır. Bu ayetlerde insanın doğayla olan ilişkisi, evrenin ve tabiatın insanın hizmetine verilmiş olması, aynı zamanda bu nimetlerin doğru kullanılması gerektiği vurgulanmaktadır. Bu ayetlerden bazıları şunlardır; “هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ فَسَوَّيْهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ” “O, yeryüzünde olanların hepsini sizin için yaratan, sonra göğe yönelip onları yedi gök hâlinde düzenleyendir. O, her şeyi hakkıyla bilendir.”⁴⁸⁵ وَسَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا

⁴⁸⁴ Aynur Uraler, “Hz. Peygamberin Hadislerinde İnsanın Sorumluluğunun Boyutları”, *Kur'an-ı Kerim'de Mes'ûliyet* [Kaynağı, Sınırları, Sonuçları], İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006, s.159-182.

⁴⁸⁵ Bakara, 2/29.

O, göklerde ve yerde bulunan herşeyi kendinden bir lütuf olarak sizin hizmetinize vermiştir. Şüphesiz bunda düşünen topluluklar için ibret ve deliller vardır.”⁴⁸⁶

اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَكُمْ وَسَخَّرَ لَكُمُ الْفُلْكَ لِتَجْرِيَ فِي الْبَحْرِ بِأَمْرِهِ وَسَخَّرَ لَكُمُ الْأَنْهَارَ ﴿٣٢﴾ وَسَخَّرَ لَكُمُ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ دَآئِبَيْنَّ وَسَخَّرَ لَكُمُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ ﴿٣٣﴾ وَأَنْتُمْ مِنْ كُلِّ مَا سَأَلْتُمُوهُ وَإِنْ تَعُدُّوا نِعْمَتَ اللَّهِ لَا تَحْصُوهَا إِنَّ الْإِنْسَانَ لَظَلُومٌ كَفَّارٌ ﴿٣٤﴾

Allah, gökleri ve yeri yaratan, gökten yağmur indiren ve onunla size rızık olarak türlü meyveler çıkaran, emri gereğince denizde yüzmek üzere gemileri emrinize veren, nehirleri de hizmetinize sunandır. O, âdetleri üzere hareket eden güneşi ve ayı sizin hizmetinize sunan, geceyi ve gündüzü sizin emrinize verendir.

O, istediğiniz şeylerin hepsinden size verdi. Eğer Allah’ın nimetlerini saymaya kalkışsanız sayamazsınız. Şüphesiz insan çok zalimdir, çok nankördür.”⁴⁸⁷ أَلَمْ تَرَوْا أَنَّ اللَّهَ سَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي السَّمَوَاتِ “وَمَا فِي الْأَرْضِ وَأَسْبَغَ عَلَيْكُمْ نِعَمَهُ ظَاهِرَةً وَبَاطِنَةً وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُجَادِلُ فِي اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَلَا هُدًى وَلَا كِتَابٍ مُنِيرٍ “Göklerde, yerde ne varsa hepsini Allah’ın sizin hizmetinize verdiğini ve açıkça yahut gizlice üzerinizdeki nimetlerini tamamladığını görmediniz mi? Yine de insanlar arasında, hiçbir bilgisi, yol göstericisi ve aydınlatıcı bir kitabı olmadan Allah hakkında tartışıp duranlar vardır.”⁴⁸⁸

O, geceyi, gündüzü, güneşi ve ayı sizin hizmetinize verdi. Bütün yıldızlar da O’nun emri ile sizin hizmetinize verilmiştir. Şüphesiz bunlarda aklını kullanan bir millet için ibretler vardır.”⁴⁸⁹ وَهُوَ الَّذِي سَخَّرَ “O, الْبَحْرَ لِتَأْكُلُوا مِنْهُ لَحْمًا طَرِيًّا وَتَسْتَخْرِجُوا مِنْهُ حَبْلَةً حَلِيبَةً تَلْبُسُونَهَا وَتَرَى الْفُلْكَ مَوَاجِرَ فِيهِ وَلِيَبْتَلِيَهُمْ مِنْ فَضْلِهِ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ

taze et yemeniz ve takınacağınız süs eşyası çıkarmanız için denizi sizin hizmetinize verendir. Gemilerin orada suyu yara yara gittiğini görürsün. (Bütün bunlar) O’nun lütfundan nasip aramanız ve şükretmeniz içindir.”⁴⁹⁰ وَلَيْنَ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ لِيَقُولَنَّ اللَّهُ “فَأَنَّى يُؤْفَكُونَ

⁴⁸⁶ Câsiye, 45/13.

⁴⁸⁷ İbrahim, 14/32-34.

⁴⁸⁸ Lokman, 31/20.

⁴⁸⁹ Nahl, 16/12.

⁴⁹⁰ Nahl, 16/14.

verdi?” diye soracak olsan mutlaka, “Allah” diyeceklerdir. O hâlde nasıl (haktan) döndürülüyorlar?”⁴⁹¹ “فَفَهَّمْنَاهَا سُلَيْمَانَ وَكُلًّا آتَيْنَا حُكْمًا وَعِلْمًا وَسَخَرْنَا مَعَ دَاوُدَ الْجَبَالِ يُسَبِّحْنَ وَالطَّيْرُ وَكُنَّا فَاعِلِينَ”⁴⁹² “Biz hüküm vermeyi Süleyman’a kavratmıştık. Zaten her birine hükümlanlık ve ilim vermiştik. Dâvûd ile birlikte, Allah’ı tespih etmeleri için dağları ve kuşları onun emrine verdik. Bunları yapan biz idik”⁴⁹²

Bu ayetler, Allah'ın insana verdiği nimetleri ve imkânları hatırlatırken, aynı zamanda insanın bu nimetleri doğru ve yerinde kullanması gerektiğine dair bir bilinç oluşturmaya amaçlar. İnsanın yeryüzündeki görevini yerine getirebilmesi için ona sunulan imkânlar, ona verilen bir emanet olarak değerlendirilir. Yine bu ayetler, insanın yeryüzündeki rolünün hem büyük bir nimet hem de büyük bir sorumluluk olduğunu göstermektedir. İnsan, bu sorumluluğun bilincinde olarak hareket etmeli ve Allah'ın verdiği nimetleri doğru bir şekilde kullanmalıdır.

Kur'an-ı Kerim ayetleri ışığında insan, aklını ve iradesini kullanarak kâinatta bir efendi olarak tanımlanır. Bu, kâinatta ve tabiatta birçok şeyin insanın emrine verildiği anlamına gelir. İnsanın bu rolü ve sorumluluğunun çeşitli yönleri vardır; Meselâ kâinat ve doğa, insanın hizmetine sunulmuştur. Bu, insanın doğayı ve evreni keşfetme, anlama ve yönetme sorumluluğunu taşır. İnsana verilen akıl ve irade, yeryüzündeki görevini yerine getirmesi için en büyük nimetlerdendir. İnsan, bu yetilerini doğru ve yerinde kullanmalıdır. İnsan, Allah'ın sürekli gözetimi altında olduğunu ve yaptıklarının hesap gününde değerlendirileceğini bilerek hareket etmelidir. İnsanın yeryüzünde Allah'ın halifesi olarak görevi, adalet, merhamet ve dengeyi gözeterek doğayı ve diğer canlıları korumaktır. İnsan, sadece fiziksel yapılar değil, toplumsal, ahlaki ve çevresel açıdan da dünyayı daha yaşanabilir hale getirmekle sorumludur. Bu ilkeler, insanın yeryüzündeki rolünü, görevlerini ve sorumluluklarını net bir şekilde ortaya koymaktadır. İnsanın akıl ve iradesini kullanarak kâinatı keşfetmesi, Allah'ın gözetiminde

⁴⁹¹ Ankebût, 29/61.

⁴⁹² Enbiyâ, 21/79.

olduğunun bilinciyle hareket etmesi ve dünyayı imar etmesi gerektiği, Kur'an'ın temel mesajları arasındadır.

Kur'an-ı Kerim'de insana verilen nimetler ve yetkiler, onun doğa ve diğer varlıklar üzerinde sınırsız bir hâkimiyeti olduğu anlamına gelmez. Aksine, bu nimetler ve yetkiler, büyük bir sorumluluk ve emanet olarak görülmelidir.⁴⁹³ İnsanın yeryüzündeki rolü, doğayı ve diğer canlıları koruma, adalet ve dengeyi gözetme sorumluluğunu içerir. İnsanın bu yetkileri suistimal etmemesi ve doğaya zarar vermemesi gerekir. Doğa ve kâinat, insana bir emanet olarak verilmiştir. İnsanın bu emanetin bilincinde olarak hareket etmesi, kaynakları israf etmemesi ve doğayı koruması önemlidir. İnsan, Allah'ın gözetimi altında olduğunu ve yaptıklarının hesap gününde değerlendirileceğini bilmelidir. Bu bilinç, insanın davranışlarına dikkat etmesini sağlar. İnsanın, kendisine verilen yetkileri kullanırken adalet ve merhameti gözetmesi gerekir. Başka canlılara ve doğaya zarar vermek, bu yetkilerin suistimali anlamına gelir. İnsan, doğayı tahrip etmemeli ve çevreyi korumalıdır. Bu, hem kendi nesli hem de gelecek nesiller için büyük bir sorumluluktur. Bu bu bahsettiğimiz durumlar, insana verilen nimetlerin ve yetkilerin aslında büyük bir sorumluluk taşıdığını ve bu yetkilerin sınırsız olmadığını açıkça ortaya koymaktadır. İnsanın bu bilinçle hareket etmesi, hem kendisi hem de doğa için daha iyi bir dünya oluşturmaya katkı sağlayacaktır.

Kur'an-ı Kerim'e göre, akıl ve bilginin nihai amacı, ilahi iradeye uyarak fitrata uygun ve doğal çevre ile barış içinde yaşamaktır.⁴⁹⁴ Akıl ve bilgi, Allah'ın emir ve yasaklarına uygun bir yaşam sürmek için kullanılmalıdır. İnsan, yaratılışa uygun şekilde yaşamalı ve doğal dengeyi bozmamalıdır. Doğaya zarar vermemeli, çevreyle uyum içinde yaşamalıdır. İnsan, adaletli ve merhametli olmalı, hem kendisi hem de başkaları için doğru ve adil davranmalıdır. Dünya ve hayat, ilahi iradeye uygun yaşamakla anlam kazanır. Kur'an'da akıl ve bilginin nihai amacının,

⁴⁹³ Bilal Deliser, “ Kur’ân-ı Kerim’de Çevre Felsefesi Konusunda Temel Yaklaşımlar”. Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 4/7 (Haziran 2015), s.133-155.

⁴⁹⁴ Bilal Deliser, “ Kur’ân-ı Kerim’de Çevre Felsefesi Konusunda Temel Yaklaşımlar”. Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 4/7 (Haziran 2015), 133-155.

ilahi iradeye uygun, fıtrata uygun ve doğayla barış içinde bir yaşam sürmek olduğunu açıkça göstermektedir. İnsan, sadece dünya ve tabiatı keşfetmekle kalmamalı, aynı zamanda bu keşifleri ilahi iradeye uygun bir şekilde kullanmalıdır.

Batıda bilgi, birçok alanda (fizik, mekanik, mühendislik, tıp, psikoloji, sosyoloji, iletişim, siyaset) güç olarak görülür. Bilim, doğaya müdahale etmek ve ona hâkim olmak amacıyla kullanılır.⁴⁹⁵ Bu yaklaşımda, insani sorumluluk ve ahlaki düzen inşa etme endişesi genellikle bulunmaz. Bu durumda Batı'daki bilgi anlayışının doğaya hâkim olma odaklı olduğunu ve bu süreçte ahlaki ve insani sorumlulukların çoğunlukla göz ardı edildiğine şahit oluyoruz.

1.3.4. Emir ve Yasaklamaların Olması

Kur'an-ı Kerim'de emir ve nehyin bulunması, Müslümanlar için hayatın her alanında uymaları gereken kuralların, yol gösterici ilkelerin ve ahlaki değerlerin belirlenmesi anlamına gelir. Bu emirler ve yasaklar, bireylerin hem Allah ile olan ilişkilerini hem de diğer insanlarla ve doğa ile olan ilişkilerini düzenler. Kur'an'daki emir ve nehiylerin, Müslümanların hayatlarını düzenleyen, onlara doğru yolu gösteren ve onları kötülüklerden koruyan ilahî buyruklar olduğu aşîkârdır.

'Emir' veya 'Emr' kavramı sözlükte "bir işin yapılmasını kesin olarak istemek, buyurmak manasındadır ve bu mana nehyin tam zıddıdır."⁴⁹⁶ Bir de "hal, durum, iş, olay, konum" gibi anlamlara gelmektedir. Kur'an'da 150'den fazla yerde geçmekte olan emir kelimesi, genellikle ikinci manada, bazen de birinci manada kullanılmaktadır.⁴⁹⁷ Usul terimi olarak ise emir; fiilin ileriki bir zamanda yerine getirilmesi talebine işaret eden söz veya

⁴⁹⁵ Recep Ardoğan, *İslam'da Çevre Teolojisi*, (Ankara, 2009), 193-194; Bilal Deliser, "Kur'ân-ı Kerim'de Çevre Felsefesi Konusunda Temel Yaklaşımlar". Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 4/7 (Haziran 2015), s.133-155.

⁴⁹⁶ İsfahâni, *el-Müfredat fi garibi'l-Kur'an*, "emr", md., s. 24; Ebû'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzur, *Lisanu'l Arap*, I-XV, (Beyrut: Daru Sadr, ts)., "emr" md., c.4, 26-27.

⁴⁹⁷ Muhammed Fuad Abdülbaki, *Mu'cemu'l müfrehes li-elfazi'l-Kur'an*, I-II, (Kahire: Matbaatu's-Sekafiyye, 1970), "emr" md., c.1, s.49-50.

sözcüktür.⁴⁹⁸ Fıkıh usulünün önemli bir konusu olan emir, genelde otoriter bir tarzda kesin olarak bir işin yapılmasının istenmesi için vazedilen söz demektir. Allah'ın bir eylemi emretmesi değişik söz kalıpları ve ifade tarzlarıyla olabilir.⁴⁹⁹

Ebu'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî (ö. 150/767) emir kavramını iki kısımda değerlendirmiş ve birincisinde; Allah'ı bir olarak tanıma ve şirki yasaklamak olarak tanımlamıştır. Ona göre bunun delili de: “Siz, insanların iyiliği için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz; iyiliği emreder, kötülükten meneder ve Allah'a inanırsınız”⁵⁰⁰ ayetidir. İkincisinde ise emri; Hz. Peygamber'i tasdik etmek ve ona tabi olmak şeklinde değerlendirmiştir.⁵⁰¹

Hukuk sistemlerinin temel amacı toplumsal düzeni sağlamaktır. Bu düzeni sağlamak için kurallar koyarlar ve bu kuralların uygulanmasını sağlamak için yaptırımlar belirlerler. Kuralların uygulanması, hukuk sisteminin etkinliğini belirleyen en önemli unsurlardan biridir ve yürütme ile yargı organları aracılığıyla gerçekleşir. Hukuk kuralları, çeşitli açılardan farklılıklar gösterir ve bu farklılıklar doğrultusunda sınıflandırılır. Hukuk kuralları, nitelikleri, görünümleri, kaynakları ve yöneldiği kişiler açısından çeşitlenir. Nitelikleri ve görünümleri itibariyle hukuk kurallarından emir ve yasaklar; bireylere yapmaları gerekenleri (emir) ve yapmamaları gerekenleri (yasak) bildirir. İçerikleri itibariyle ise emredici kurallar da; mutlaka uyulması gereken ve aksi düzenlemelere izin vermeyen kurallardır.⁵⁰²

Genel itibariyle tüm hukuk kuralları, emredici bir niteliğe sahiptir. Ancak, hukuk kuralları arasında çeşitli farklılıklar bulunur ve bunlar belirli durumlara göre sınıflandırılabilir. Hukuk kurallarının emredici niteliği önemlidir çünkü hukuk kuralları, toplum düzenini sağlamak ve bireylerin haklarını korumak için belirli emir ve yasaklar getirir. Bu kurallar,

⁴⁹⁸ Muhammed Hudari Bek, *Usulu'l-fıkıh*, (Mısır, 1962), s.213; Ahmed el-Haşimi, “Cevahiru'l-balâgâ”, Mısır, 1960), s.77; Ali Emin Ahmed Carım, “Belagâtü'l-vâziha”, (Mısır, 1961), s.179; Zekiyyüddin Şaban, “İslam Hukuk İlminin Esasları”, trc. Prof. Dr. İbrahim Kafi Dönmez, (Ankara: T.D.V. Yay., 1999), s.327.

⁴⁹⁹ İbrahim Paçacı, “Emir (Emr)”, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, (Ankara: Diyanet Yay., 2006), s.146.

⁵⁰⁰ Al-i İmrân, 3/110.

⁵⁰¹ Süleyman el Belhi Mukâtil, *el-Eşbah ve'n-neza'iri fi'l-Kur'ani'l-Kerim*, tah. Abdullah Mahmud, (Mısır, 1994), s.113.

⁵⁰² Ali İhsan, Pala. “Emredici-Yedek Hukuk Kuralı Ayrımı Ve Bunun İslam Hukuku Açısından İmkânı”. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, sy. 46 (Aralık 2016): s.13-49.

bireylerin uyuması gereken zorunlu düzenlemeler içerir. Emredici kurallar, hukuk sisteminde önemli bir rol oynar ve belirli özelliklere sahiptir. Emredici kurallar, herkes için geçerli ve bağlayıcıdır. Bu kurallar, kesin hükümlere sahiptir ve uyulması zorunludur. Bireyler, bu kurallara aykırı davranamazlar. Bu kurallar, kişilerin iradelerinin üstündedir ve değiştirilemez. Emredici kurallar söz konusu olduğunda, bireylerin kendi iradelerini bu kuralların önüne geçirme imkânı yoktur. Bireyler, bu kuralları bertaraf edemezler ve iradeleri bu kuralları değiştiremez.⁵⁰³

İslam hukukunda, özellikle Allah'ın haklarıyla ilgili olan hükümler, emredici nitelikte olup, bu kurallara aykırı davranılması mümkün değildir. Bu hükümler, kesin ve bağlayıcıdır. Bireylerin bu hükümlere uyması zorunludur. Bu hükümlere aykırı davranılması caiz değildir ve kişilerin iradeleriyle değiştirilemez veya bertaraf edilemez. Allah'ın haklarıyla ilgili hükümler, bireylerin iradelerinin önüne geçer. Bireyler, bu hükümlere uymak zorundadır ve bu hükümleri kendi istekleri doğrultusunda değiştiremezler.⁵⁰⁴

Emredici kuralların konuluş amacını açıklarken, hukuk kurallarının tasnifi sırasında bu kuralların "emredici" olarak nitelendirilmesinin arkasındaki temel amaçlar şu şekilde özetlenebilir: Emredici kurallar, toplumun genel düzenini korumak ve sürdürmek amacıyla konulur. Bu kurallar, bireylerin toplum içinde huzur ve güvenlik içinde yaşamasını sağlamaya yöneliktir. Bu kurallar, toplumun genel ahlaki değerlerini korur ve ahlaka aykırı davranışları önler. Toplumun etik ve ahlaki normlarına uyulmasını sağlar. Emredici kurallar, güçsüz ve savunmasız bireyleri koruma amacına hizmet eder. Örneğin, işçi haklarını koruyan iş kanunları

⁵⁰³ Mesut Önen, *Hukukun Temel Kavramları*, 5. Baskı (İstanbul: Beta yay., 1999), s.158; Muhammed Hüseyin Mensûr, *el-Medhal ile'l-kânûn*, (Beyrut: Menş'urâtü'l-halebi'l-hukûkiyye 2010), s.93; Kemal Gözler, *Hukuka Giriş* (Bursa: Ekin Kitabevi, 1998), s.217; Daha geniş bilgi için bkz. Ali İhsan, Pala. "Emredici-Yedek Hukuk Kuralı Ayrımı Ve Bunun İslam Hukuku Açısından İmkânı". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, sy. 46 (Aralık 2016): s.13-49.

⁵⁰⁴ Ramazan-Zehrân Hemmâm Muhammed Ebu's-Su'ûd, *Mebâdiu'l-Kânûn: elMedhal li'l-Kânûn ve'l-İltizâm*, (İskenderiye: Dâru'l-Matbû'âti'l-Câmi'iyye), s.31, ts.; Daha geniş bilgi için bkz. Ali İhsan, Pala. "Emredici-Yedek Hukuk Kuralı Ayrımı Ve Bunun İslam Hukuku Açısından İmkânı". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, sy. 46 (Aralık 2016): s.13-49.

veya tüketiciyi koruyan yasalar bu kapsamdadır. Ekonomik düzeni sağlamak, piyasa dengesini korumak ve ekonomik adaleti temin etmek amacıyla konulan kurallardır. Örneğin, rekabet hukukuna ilişkin düzenlemeler. Siyasal yapıyı korumak ve devletin sürekliliğini sağlamak amacıyla oluşturulan kurallar, siyasi istikrarı temin eder.⁵⁰⁵

Yasaklamaları ifade eden “Nehiy” kelimesi ise sözlükte “yasaklamak, bir işten vazgeçilmesini istemek, engellemek” anlamındadır.⁵⁰⁶ Fıkıh usulü terimi olarak ise nehy; kendisini üstün ve yüksek telakki eden tarafından, nehye delâlet eden bir sığayla fiilin yapılmasından el çekmeyi istemektir.⁵⁰⁷ Aynı kökten türeyen nühye ve nühâ kelimeleri de fitrata uygun olmayan şeylerden vazgeçmeye çağırdığı için “akıl” mânasında kullanılmaktadır. Çünkü akıl, yanlış davranmayı yasaklamaktadır.⁵⁰⁸ Emir ve nehiy konusu, sözlü delâletin özünü teşkil ettiği ve şâriin maksadının anlaşılabilmesi büyük ölçüde bunların gösterdiği anlamın kesinlik derecesinin bilinmesine bağlı olduğu için fıkıh usulü eserlerinde önemli bir yer tutar. Usulcülerin çoğunluğuna göre nehyin bir hüküm ifade edebilmesi için yasaklama mevkiinde bulunanın yasağa muhatap olandan üstün olması gerekir; bir kimsenin kendinden üstün konumda bulunan birinden bir şeyi yapmamasını istemesi gerçek anlamda nehiy sayılmaz.⁵⁰⁹

Kur'an'da, yeryüzündeki canlı ve cansız tüm varlıkların Allah'a isteyerek veya istemeyerek boyun eğdiği belirtilir.⁵¹⁰ Bu, Allah'ın mutlak kudretini ve her şeyin O'nun iradesine tabi olduğunu ifade eder. Canlılar, doğalarının gereği olarak Allah'ın koyduğu düzen içinde hareket ederken, cansız varlıklar da Allah'ın belirlediği fiziksel yasalar çerçevesinde

⁵⁰⁵ H. Cahit Oğuzoğlu, *Medeni Hukuk* (Ankara: AÜHF Yay., 1963), s.86-88; Adnan Güriz, *Hukuk Başlangıcı* 5. Baskı (Ankara: Siyasal Kitabevi, 1996), s.20; Önen, *Hukukun Temel Kavramları*, s.156; Gözler, *Hukuka Giriş*, s.218. Daha geniş bilgi için bkz. Ali İhsan, Pala. “Emredici-Yedek Hukuk Kuralı Ayrımı Ve Bunun İslam Hukuku Açısından İmkânı”. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, sy. 46 (Aralık 2016): s.13-49.

⁵⁰⁶ el-İsfehâni, *el-Müfredât fi Garîbi'l-Kurân*, nehy md., s.507; İbn Manzûr, *Lisanu'l Arap*, nehy md., c.15, s.343-345.

⁵⁰⁷ Zeydan, *İslam Davetçilerine*, s.301.

⁵⁰⁸ Muhammed b. Ebi Bekir Razi, “Muhtârü's-Sıhah”, *Darul Fikr*, (Beyrut: Yayınevi, 2001), 559; Zeydan, *İslam Davetçilerine*, s.301.

⁵⁰⁹ H. Yunus Apaydın, "Nehiy", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2006, c.32, s.544-547.

⁵¹⁰ Ra'd 13/15.

varlıklarını sürdürürler. Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyrulmuştur: “Göklerde ve yerde kim varsa, ister istemez O'na teslim olmuştur. Ve O'na döndürüleceksiniz.”⁵¹¹ Bu ayet, evrendeki tüm varlıkların Allah'ın iradesine tabi olduğunu ve O'na teslim olduğunu vurgular. İnsanlar, Allah'ın emirlerine uymak ve yasaklarından kaçınmak suretiyle bu teslimiyeti bilinçli olarak gerçekleştirirler. Diğer varlıklar ise yaratılışları gereği Allah'ın koyduğu kurallara uyarlar. Bu anlayış, İslam'da tevhid (Allah'ın birliği) inancını pekiştirir ve tüm varlıkların Allah'ın kudreti altında olduğunu gösterir. İnsanların bu ilahi düzeni kabul edip Allah'a teslim olması, İslam'ın temel prensiplerinden biridir. Bireylerin Kur'an'daki emir ve nehiylere uyması, öncelikle kendi içsel denetimleri ile mümkündür. İslam, bireylerin Allah'ın her an kendilerini gördüğünü ve tüm davranışlarının kayıt altında olduğunu bilerek yaşamalarını öğütler. Bu bilinç, içsel bir denetim mekanizması oluşturur. Müslümanlar, Allah'ın her an kendilerini gözetlediği inancıyla hareket ederler. Bu, onları emir ve nehiylere uymaya teşvik eder. Kur'an'a ve Sünnet'e uygun bir yaşam sürme gayreti, bireylerin vicdanını şekillendirir. Vicdan, doğruyu yanlıştan ayırt etmeye ve kişiyi doğru yolda tutmaya yardımcı olur.

Müslümanlar, Kur'an'daki emir ve nehiylerin uygulanmasını sağlamak için çeşitli toplumsal denetim mekanizmaları geliştirirler. Aileler, çocuklarını İslami değerler doğrultusunda yetiştirir ve eğitirler. Eğitim kurumları da Kur'an'daki emir ve nehiylerin öğretilmesini ve benimsetilmesini sağlar. Toplumun genel kabul gören normları ve gelenekleri, bireylerin davranışlarını şekillendirir. İslami toplumlarda bu normlar, Kur'an'a dayalıdır. İmamlar, âlimler ve din adamları, Kur'an'daki emir ve nehiyleri açıklayarak ve öğreterek toplumu bilgilendirir ve bilinçlendirirler. Camilerde ve dini toplantılarda bu bilgiler sürekli olarak pekiştirilir.

⁵¹¹ Âl-i İmrân 3/83

Müslüman topluluklar, birbirlerinin doğru yolda olup olmadığını denetleme ve gerektiğinde nasihat etme sorumluluğunu taşırlar. Müslümanların birbirlerini denetleme ve doğruya yönlendirme görevidir. Bu, toplumsal bir denetim mekanizmasıdır.

Kur'an'daki emir ve nehiylerin denetimi, bireysel, toplumsal, hukuki ve kolektif mekanizmalar aracılığıyla sağlanır. Bu denetim mekanizmaları, Müslümanların Allah'ın emirlerine ve yasaklarına uygun bir yaşam sürmelerini teşvik eder ve bu prensiplere uyumu sağlar. Bu sayede, İslam toplumu içinde düzen, adalet ve ahlakilik korunmuş olur.

1.3.5. Denge ve Düzenin Korunması

Allah'ın yarattığı tüm varlıklar arasında güçlü bir bağ ve uyum vardır. Kur'an'da, evrendeki düzenin her parçasının hem kendi içinde istikrarlı hem de diğer varlıklarla uyumlu bir şekilde hareket ettiği vurgulanır. Bu düzen, Allah'ın hikmetini ve kudretini yansıtır. Her ne kadar varlıkların şekilleri, görüntüleri ve dereceleri farklı olsa da, tüm evrenin canlı ve Allah'ın iradesine boyun eğmiş bir varlık olduğu ifade edilir.⁵¹²

Kâinatta var olan denge ve düzen, varlığın devamlılığı için kritik bir unsurdur. İstikrar, varlığın sürdürülebilirliğini sağlar ve kâinattaki her şeyin uyum içinde hareket etmesini gerektirir. Uyumsuzluk veya dengesizlik ise varlığın yapısında bozulmaya yol açar ve bu, varlığın yok olmasına kadar gidebilecek bir süreç başlatabilir. Bu nedenle, tutarlı ve sistemli olma, sadece var olmak için değil, varlığın sürekli olarak devam edebilmesi için de büyük önem taşır. Bu anlayış, evrendeki tüm varlıkların bir bütün olarak düzen içinde hareket etmesi gerektiğini ve bu düzenin korunmasının, varlığın sürekliliği açısından zorunlu olduğunu vurgular.⁵¹³

Kur'an, insanın kâinattaki dengeli ve düzenli yapıya dikkat etmesini sıkça vurgular. Enbiya Suresi 22. ayetinde Allah, evrendeki bu düzenin onun bir ve tek olmasının bir kanıtı

⁵¹² Rahmân 55/1-10; Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, (Kahire: Dâru's-Şurûk, 2003), c.27, s.3449.

⁵¹³ Ayşe Betül Oruç. "Ayetler Bağlamında Âlemin Yaratılışındaki Denge". Marife Dini Araştırmalar Dergisi 18/2 (Aralık 2018), s.527-548.

olduğunu belirtir. Ayette, eğer göklerde ve yerde Allah'tan başka ilahlar olsaydı, kâinatın düzeninin bozulacağı ifade edilir. Bu bağlamda, Allah'ın birliğinin en önemli delillerinden biri, kâinatta gözlemlenen bu istikrarlı ve düzenli işleyiştir. Evrendeki bu muazzam uyum, varlıkların yaratılışındaki hikmeti ve Allah'ın vahdaniyetini açıkça ortaya koyar. Her şeyin yerli yerinde ve dengede olması, kâinatın tek bir yaratıcı tarafından yönetildiğinin bir göstergesidir.

Evren, insanın da içinde yer aldığı, düzenli ve sistemli bir yapıya sahiptir. Kur'an, bu düzenin Allah'ın birliğini ve kudretini yansıttığını belirtir. Evrendeki bu denge bozulduğunda, Kur'an'a göre kıyamet kopar; bu da kaos ve kargaşanın evrene hakim olması anlamına gelir. Kısacası, evrendeki düzenin bozulması, evrenin sonunun geldiğini işaret eder.⁵¹⁴

Kur'an ayetleri ışığında denge ve düzenin varlığı, yaratılışın temel dinamiği olarak çeşitli bağlamlarda ele alınır. Özellikle kâinatın yaratılışı bağlamında, denge kavramı *mîzân* kelimesiyle ifade edilir. *Mîzân*, adalet ve ölçü anlamında kullanılır ve kâinattaki her şeyin belirli bir denge ve ölçü içinde yaratıldığını vurgular. Bu kavram, Allah'ın yaratmasında denge ve adaletin ne kadar önemli olduğunu gösterir ve kâinattaki düzenin korunmasında bu dengeye riayet edilmesi gerektiğini belirtir.

Evrendeki denge ve düzenin sağlanmasında 'ölçülülük' kavramı oldukça önemlidir. Ölçülülük, her şeyin belirli bir ölçü ve denge içinde olması gerektiğini ifade eder. Kur'an'da, Allah'ın yaratmadaki mükemmel ölçü ve denge, evrenin düzeninin temelini oluşturur. Güzelliğin temel kanunlarından biri ölçüdür. Varlığın güzel olarak değerlendirilebilmesinde nizam, simetri ve belirli sınırların önemi büyüktür. Şekillerin belli ölçüler içinde düzenlenmesi, estetik açıdan güzel bir sonuç ortaya çıkarır.⁵¹⁵

Kur'an'da yaratılışın düzen ve sistematiği vurgulanan ayetler, evrendeki düzenin ve sistemin Allah'ın hikmetiyle kurulduğunu ifade eder. Bu ayetlerde, Allah'ın yaratmadaki mükemmel planı, her şeyin belirli bir düzen ve ölçü içinde yaratıldığı belirtilir. **إِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ**.

⁵¹⁴ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, trc. Alparslan Açıkgenç (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005), s.130.

⁵¹⁵ Ramazan Altıntaş, *İslam Düşüncesinde Tevhid ve Estetik İlişkisi* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2002), s.60-61.

”بِقَدَرٍ“ “Gerçekten biz, her şeyi bir ölçüde yarattık.”⁵¹⁶ Bu ayet, Allah’ın yaratılışta belirli bir ölçü ve dengeyi göz önünde bulundurduğunu ifade eder. Allah’ın evrendeki her şeyi mükemmel bir düzen ve ölçü içinde yarattığını ve bu düzenin, her şeyin varlık amacına uygun şekilde işlediğini belirtir. Ayetteki bu ifade, Allah’ın her şeyi kendi belirlediği ölçü ve denge içinde yarattığını, bu düzenin her bir varlık için geçerli olduğunu ve her şeyin bu takdire uygun şekilde yönlendirildiğini gösterir. Yani, yaratılışın her aşamasında bir plan ve denge olduğu vurgulanır.⁵¹⁷ Yine bu ayet, Allah’ın yaratılmış her şeyi belirli bir hikmet ve ölçüye göre yarattığını ifade eder. Evrendeki her varlığın ve olayın belirli bir düzen, denge ve amaç doğrultusunda yaratıldığını vurgular. Her şeyin, bu hikmete uygun şekilde ve belirlenen ölçüler içinde işlediğini, yani yaratılışın bir plan ve hikmetle gerçekleştirildiğini belirtir. Bu anlayış, Allah’ın yaratmadaki mükemmel planını ve her şeyin yerli yerinde, dengede ve amacına uygun olarak yaratıldığını gösterir.⁵¹⁸ Dünyanın ve üzerinde bulunan varlıkların bir kaderi ve belirlenmiş bir ömrü vardır. Kur'an'a göre, dünya ve her şey belirli bir süreyle yaratılmıştır ve bu süre sonunda sona erecektir. Bu anlayış, dünyanın ve varlıkların geçici olduğunu ve sürekli bir varlıklarının olmadığını belirtir. Bu ayet, dünyanın ve varlıkların geçici olduğunu ve Allah’ın belirlediği bir sona sahip olduğunu ifade eder. Ayrıca, yaratma hadisesinin ve varlıkların, bir amaç ve hikmet doğrultusunda, sadece bir geçici dönem için yaratıldığını vurgular. Dünya ve varlıklar, bir oyuncak veya tesadüf ürünü değil, Allah’ın planına ve kaderine uygun olarak yaratılmıştır.⁵¹⁹

Varlıkların ölçülü bir şekilde yaratılması, dünya hayatının geçici olduğu ve ahiretin varlığının gerekliliğini ortaya koyar. Kur'an'a göre, dünya hayatı sınırlı ve geçicidir, bu nedenle

⁵¹⁶ Kamer 54/49.

⁵¹⁷ Ebu'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed, Muhammed es-Seyyid Reşâd, Muhammed Fazlu'l-Acmâî, Ali Ahmed Abdülbâkî, Hasen Abbâs Kutub, (Kahire: Mektebetü Evlâdi'sh-Seyh li't-Türâs, 2000), c.13, s.304.

⁵¹⁸ Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *Tefsîru'l-Keşşâf an hakâiki't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fî vucûhi't-te'vîl*, thk. Halîl Meymûn Şeyhâ, 3. Baskı (Beyrut: Dâru'l-Marife, 2009), s.1068.

⁵¹⁹ Ebu'l-A'lâ el-Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'an*, trc. Muhammed Han Kayanî ve diğerleri, 2. Baskı, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1991), c.6, s.58-59.

ahiret hayatı, Allah'ın yaratmadaki hikmetini tamamlamak için gereklidir. Ahiret, dünya hayatının geçici doğasını telafi eder ve Allah'ın adaletini sağlamak için gerekli bir düzendir. Her şeyin bir hikmete uygun olarak yaratılması, ahiretin de bu hikmete uygun şekilde yaratılmasını ve var olmasını gerektirir. Ahiret hayatı, dünya hayatının sınırlı ve geçici doğasını dengeleyen, insanların amellerinin karşılığını görecekleri sonsuz bir yaşam alanıdır. Bu bağlamda, ahiret hayatı, evrendeki adalet ve hikmetin bir yansıması olarak görülür.⁵²⁰

Allah, insanları doğrudan kendi zatını anlamaya değil, evreni ve insanı düşünmeye teşvik eder. Çünkü Allah'ın varlığı, tamamen kavranamayan bir gayb konusudur ve bu konuda iman etmek esastır. Ancak, evrenin düzeni ve insanın varlığı, Allah'ın birliğine (tevhid) dair açık deliller sunar.⁵²¹ Yaratılışın her yönü, Allah'ın birliğini ve yüceliğini gösterir. Bu nedenle, evrendeki düzen ve ahenk, Yüce Yaratıcı'nın varlığı ve birliği konusunda önemli bir kanıttır. İlgili ayette şöyle buyrulmaktadır; “سَنُرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّىٰ يَتَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ ۖ أَوَلَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ” “‘‘Varlığımızın delillerini, (kâinattaki uçsuz bucaksız) ufuklarda ve kendi nefislerinde onlara göstereceğiz ki, o Kur'an'ın gerçek olduğu onlara iyice belli olsun. Rabbinin, her şeye şahit olması yetmez mi?’’⁵²² Evrendeki denge ve düzenin korunması, insanın bu konuda sorumluluk alarak bir denetim ve kontrol mekanizması kurması gerektiğini işaret eder. Kur'an'da tefekkür vurgusu, yalnızca evreni anlamaya değil, aynı zamanda bu dengeyi koruma sorumluluğuna da dikkat çeker. Tefekkür, sadece zihinsel bir etkinlik değil, aynı zamanda sorumluluk ve denetimi de içerir.

Kâinattaki denge ve düzenin varlığı, insanlara şu önemli gerçekleri hatırlatmaktadır: Evvela yaratıcının var ve bir olduğu ki, evrendeki kusursuz nizam ve sürekli işleyen düzen, her şeyin bir ve tek olan yaratıcıya ait olduğunu gösterir. Bu düzen, Allah'ın birliğinin ve yaratıcılığının açık bir delilidir. Diğer gerçek ise, ahiret hayatının gerekliliğidir. Evrenin

⁵²⁰ Muhammed et-Tâhir İbn Âşûr, *et-Tahrîr-u ve't-tenvîr*, (Tunus: Dâr-u Sahnûn, 1984), c.27, s.218.

⁵²¹ Ayşe Betül Oruç. “Ayetler Bağlamında Âlemin Yaratılışındaki Denge”. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 18/2 (Aralık 2018), s.527-548.

⁵²² Fussilet 41/53.

sistemli ve hikmetli bir şekilde var edilmesi, ahiretin gerekliliğini de ortaya koyar. Dünyadaki adaletin tam anlamıyla sağlanabilmesi, ahiret hayatının varlığıyla mümkündür. İnsanların yaptıkları iyilik ve kötülüklerin karşılığı, Allah'ın adalet ilkesi gereğince ahirette verilecektir. Son olarak insanın sorumluluğu ki, insan, evrendeki düzenin korunmasından sorumludur. Eğer bu sorumluluğunu ihmal eder veya kötüye kullanırsa, hem kendisi hem de içinde bulunduğu evren zarar görür. İnsanın İslam dairesinde kalması, fitratını ve yaratılıştaki var olan düzeni korumasıyla doğrudan ilişkilidir. Bu düzeni bozan her türlü davranış, fesat olarak değerlendirilir. Dolayısıyla, insan, evrene ve onun unsurlarına karşı sorumluluklarını mutedil bir şekilde yerine getirmelidir.⁵²³

Dünyadaki denge ve düzenin korunabilmesi için, bu mükemmel işleyişin aksamasını önlemek amacıyla çok yönlü bir denetim ve kontrol mekanizması kurulması gerekmektedir. Bu mekanizma, doğanın dengesini bozanlara karşı caydırıcı ve ağır yaptırımlar getirmelidir. Ayrıca, bu konuda uluslararası evrensel standartlar ve ilkeler belirlenmeli, tüm ülkelerin bu standartlara uyması sağlanarak, evrensel bir sorumluluk bilinci oluşturulmalıdır. Bu şekilde, küresel düzeyde sürdürülebilirlik sağlanabilir ve evrenin dengesi korunabilir.

1.3.6. Dünya ve Ahiret Mutluluğu

Denetim ve murakabe, Kur'an'da adalet, iyilik ve toplumsal huzuru sağlamak için vurgulanır ve hem dünya hem de ahiret mutluluğu için gereklidir. Allah'ın her şeyi gören ve bilen olduğu bilinci, insanları doğru davranışlara yönlendirir, böylece hem bireysel hem de toplumsal düzeyde huzur ve kaliteli bir yaşam sağlanır.

Kur'an, insanın mutluluğunu açık bir şekilde ele alır⁵²⁴ ve bu mutluluğun nasıl elde edileceği konusunda rehberlik eder. Kur'an'ın sunduğu ilahi mesajlar, insanın hem dünya hem de ahiret mutluluğunu hedefler. Kur'an, insanın sadece ahiret mutluluğunu değil, aynı zamanda

⁵²³ Oruç, Ayşe Betül. "Ayetler Bağlamında Âlemin Yaratılışındaki Denge". Marife Dini Araştırmalar Dergisi 18/2 (Aralık 2018), s.527-548.

⁵²⁴ Hasan Hüseyin Bircan, *İslam Felsefesinde Muthuluk* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2001), s.38.

dünya hayatındaki mutluluğunu da hedefler. Kur'an, insanlara hem ahirette mutluluğa ulaşmaları için gerekli olan iman ve ibadet esaslarını öğretir hem de dünya hayatında huzurlu, adil ve ahlaklı bir yaşam sürmeleri için amelî ve ahlâkî prensipler sunar. Kur'an, insanın hem bu dünyada hem de ahirette mutlu olmasını istemektedir. Bu dengeyi sağlamak için hem maddi hem de manevi hayatı kapsayan prensipler ortaya koyar. Her iki tarafı da gözeten şu ayet bu anlamda dikkatleri çekmektedir; “وَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ” “Onlardan, “Rabbimiz! Bize dünyada da iyilik ver, ahirette de iyilik ver ve bizi ateş azabından koru” diyenler de vardır.”⁵²⁵

Kur'an dünya ve ahiret mutluluğu için rehber olduğunu şu ayetlerle bize bildirmektedir; “Gerçekten bu Kur'an en doğru olan yola götürür ve iyi işler yapan mü'minler için büyük bir mükâfat olduğunu ve ahirete inanmayanlar için elem dolu bir azap hazırladığımızı müjdeler.”⁵²⁶ “Biz Kur'an'dan, mü'minler için şifa ve rahmet olacak şeyler indiriyoruz. Zalimlerin ise Kur'an, ancak zararını artırır.”⁵²⁷ “Allah, esenlik yurduna çağırır ve dilediğini doğru yola iletir.”⁵²⁸ “Ey insanlar! İşte size Rabbinizden bir öğüt, kalplere bir şifâ ve inananlar için yol gösterici bir rehber ve rahmet (olan Kur'an) geldi. De ki: “Ancak Allah'ın lütuf ve rahmetiyle, yalnız bunlarla sevininler. Bu, onların toplayıp durduklarından daha hayırlıdır.”⁵²⁹ “Ey kitap ehli! Artık size elçimiz (Muhammed) gelmiştir. O, kitabınızdan gizleyip durduğunuz gerçeklerden birçoğunu sizlere açıklıyor, birçoğunu da affediyor. İşte size Allah'tan bir nur ve apaçık bir kitap (Kur'an) gelmiştir. Allah, onunla rızası peşinde olanları selâmet yollarına iletir ve onları izniyle, karanlıklardan aydınlığa çıkarıp kendilerini dosdoğru bir yola iletir.”⁵³⁰ Sonuç olarak, Kur'an, insanın hem dünya hem de ahiret mutluluğunu sağlamak için kapsamlı prensipler sunar. Bu prensipleri hayatına uygulayan bireyler, hem bu dünyada hem de ahirette

⁵²⁵ Bakara 2/201.

⁵²⁶ İsrâ 17/9-10.

⁵²⁷ İsrâ 17/82.

⁵²⁸ Yûnus, 10/25.

⁵²⁹ Yûnus 10/57-58.

⁵³⁰ Mâide 5/15-16.

huzur ve mutluluğa ulaşırlar. Kur'an, insanın her iki dünyada da saadete ermesi için yol gösteren ilahi bir rehberdir.

1.3.7. Keyfiliğin Önlenmek İstenmesi

Türk Dil Kurumu'nun sözlüğünde “keyfi” kelimesi sıfat olarak değerlendirilmiş olup, “İsteğe bağlı olan” demektir. Mecaz olarak ise “Gerçeğe, akla, yol ve yönetime uymayan” manasına gelir. Şu örnekte olduğu gibi; “*Yaptığımızın keyfi bir uygulama olduğunun farkında ama bir şey de söyleyemiyor.*” Keyfilik de “Keyfi olma durumu.”dur. Ortak anlam alanları olan “başiboş” kelimesi de sıfat olarak; “Bir şeye veya kimseye bağlı olmayan. Bağlanmamış, serbest bırakılmış.” manasındadır. Zarf ve mecaz olarak ise; “Yönetimsiz, baskısız, denetimsiz bir biçimde. Kendi isteğine göre, hiçbir etki altında kalmadan” manasındadır. Yine Başiboş bırakmak deyimi de; “üstünde hiçbir baskı veya denetim bulundurmamak, kendi hâline bırakmak” anlamına gelmektedir. Yukardaki kavramlarla ortak anlam alanı oluşturan ve Kur'an kavramı olan “Abes” kavramı da “Gereksiz, yersiz, boş olan. Akla ve gerçeğe aykırı. Gereksiz bir biçimde.” anlamlarına gelmektedir.⁵³¹

Mükemmel bir yaratılışa sahip olan insanın boşuna yaratılmadığını, başiboş olmadığını, birtakım sorumlulukları ve görevleri olduğunu ise Allah beyan etmektedir. Allah kullarının keyfi davranmasını istemez bundan dolayı onlara zaman zaman sorumluluklarını ve yaratılış gayelerini hatırlatır. Bununla birlikte hesabı, sorguya çekliceceklerini ve kendi huzuruna geleceklerini hatırlatır. Kur'an, insanın yaratılış amacını Allah'a kulluk olarak açıklar. Bu, insanın Allah'ın emir ve yasaklarına uyarak yaşaması ve O'na itaat etmesi anlamına gelir. Kur'an-ı Kerim'de, “Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım.”⁵³² buyrulmaktadır. Allah, insanlara belirli sorumluluklar ve görevler yüklemiştir. Bunlarla ilgili olarak iki ayet dikkatlerimizi çekmektedir; “إِن يَخْسَبُ الْإِنْسَانُ أَن يُتْرَكَ سُدًى” “İnsan, kendisinin başiboş

⁵³¹ <https://sozluk.gov.tr/> (02.07.2024)

⁵³² Zâriyât 51/56.

bırakılacağını mı zanneder.”⁵³³ “أَفَحَسِبْتُمْ أَنَّمَا خَلَقْنَاكُمْ عَبَثًا وَأَنَّكُمْ إِلَيْنَا لَا تُرْجَعُونَ” “Sizi boşuna yarattığımızı ve bize tekrar döndürülmeyeceğinizi mi sandınız?”⁵³⁴

Allah, insanlara zaman zaman sorumluluklarını ve yaratılış gayelerini hatırlatır. Bu hatırlatmalar, peygamberler aracılığıyla ya da Kur'an'daki ayetlerle yapılır. Kur'an-ı Kerim'de: “Sana ne oluyor ki, güzel söz söylemiyorsun? Hesap günü için hazırlık yapmıyor musun?”⁵³⁵ buyrulur. Allah, her an her şeyi gören ve bilen olduğu için, insanların tüm davranışları sürekli bir denetim altındadır. Bu bilinç, insanların daha dikkatli ve sorumluluk sahibi davranmalarını sağlar. Kur'an-ı Kerim'de: “Nerede olursanız olun, O sizinle beraberdir. Allah, yaptıklarınızı görür.”⁵³⁶ buyrulur.

Kur'an, insanın boşuna yaratılmadığını ve başıboş bırakılmadığını vurgular. Allah, insanlara belirli sorumluluklar ve görevler yüklemiş ve bu sorumlulukları yerine getirmelerini istemiştir. Ayrıca, insanların dünya hayatındaki davranışlarının ahirette sorgulanacağı ve her şeyin hesabının verileceği bir bilinçle yaşamalarını sağlamıştır. Bu, insanların daha bilinçli, sorumlu ve ahlaki bir yaşam sürmelerine katkıda bulunur.

Huzurlu, mükemmel bir dünya için Kur'an keyfiliğe hep karşı çıkmıştır. İnsan hayatın pek çok yönüyle ilgili olarak keyfine göre yaşarsa ve davranırsa orada bir kaos olacak ve orada bir düzenden, nizamdan ve intizamdan bahsetmek de imkansız olacaktır. İşte bundan dolayı insanlar belirli kaide ve kurallar çerçevesinde bir hayat sürmeli kendi özgürlük alanı başkasının haklarının başladığı yere kadar olduğu herkesçe bilinmelidir.

Kur'an-ı Kerim, insan hayatını düzenleyen ve huzurlu, adil bir toplum oluşturmayı hedefleyen ilahi bir rehberdir. İslam'da keyfiliğe, yani kişinin kendi istek ve arzularına göre sınırsızca davranmasına izin verilmez. Bunun yerine, belirli kaideler ve kurallar çerçevesinde yaşam sürdürmek esastır. Bu prensipler, hem bireysel hem de toplumsal düzeyde huzuru ve

⁵³³ Kıyâmet 75/36.

⁵³⁴ Mü'minûn 23/115.

⁵³⁵ Kıyâmet 75/26-30.

⁵³⁶ Hadîd 57/4.

düzeni sağlamak için konulmuştur. Kur'an, insanların keyfi davranışlarını engelleyerek, belirli kurallar ve kaideler çerçevesinde yaşamalarını sağlar. Bu, hem bireysel hem de toplumsal düzeyde huzuru ve düzeni temin eder. Özgürlük, başkalarının haklarına saygı göstererek ve sorumluluk bilinciyle hareket etmeyi gerektirir. Böylece, toplumsal kaosun önüne geçilir ve adil, huzurlu bir düzen sağlanır.

1.3.8. İşlerin Düzgün Yapılması Zorunluluğu

Kur'an'a göre, işlerin düzgün yapılması, bireysel ve toplumsal sorumlulukları kapsayan bir zorunluluktur. Her iş, Allah'ın emirlerine uygun, adaletli ve dürüst şekilde yapılmalıdır. Bu, kişinin imanını, ahlaki değerlerini ve toplumsal düzeni yansıtır. Kalite ve kontrol kavramları, işlerin en iyi şekilde yapılmasını vurgular ve bu sorumluluklar bireysel ve toplumsal düzeyde önem taşır ve Kur'an da bunu teyit eder.

Kur'an, her işin Allah rızası için samimiyetle yapılmasını, yani ihlaslı olmayı ister. İhlas, gösteriştten uzak, saf niyetle hareket etmeyi ve amelleri sadece Allah için yapmayı ifade eder. Samimi davranışlar zor olsa da, böyle yapılan işler değerli ve makbul olur.⁵³⁷ Kur'an'da ihlas kavramı çeşitli kalıplarla otuzbir defa tekrar etmektedir.⁵³⁸ Kur'an'da "İhlas" kavramı, Samimiyet ve sadece Allah'a ait olan bir ibadet anlayışını ifade eder. Bu kavram, "İhlas Suresi" adıyla bilinen ve kısa ama özlü bir şekilde bu konuyu ele alan bir sureye de isim olmuştur. İhlas Suresi, Allah'ın birliği ve tekliği üzerine yoğunlaşır ve inananların yalnızca Allah'a ibadet etmeleri gerektiğini vurgular. Bu sure, aynı zamanda tevhid inancının özünü ve samimiyetin önemini vurgular.⁵³⁹

⁵³⁷ İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, c.7, s.26; Firuzabâdî, *el-Kamusü'l-Muhit*, s.797; El-Curcani, *et-Ta'rifat*, (İstanbul, 1300), s.7.

⁵³⁸ Fuad Abdalbaki, *Mu'cemu'l-Müfrehes Li Elfâzi'l-Kurani'l-Kerim* (Kahire, 1364), s.238.

⁵³⁹ İhlâs 112/1-4.

İhsan, Kur'an'da işlerin en iyi şekilde, titizlikle ve yüksek standartlarda yapılmasını ifade eder. Allah'a karşı tam bir samimiyet ve saygıyı içerir. İhsan, hem bireysel hem de toplumsal sorumluluklarda mükemmeliyeti ve işlerin düzgün yapılmasını vurgular.

İhsan kavramı, sözlük anlamında şu şekilde geniş bir anlam yelpazesine sahiptir: Hayır ve iyilik yapmak, iyi ve güzel davranışlarda bulunmak, bir işi en iyi şekilde gerçekleştirmek, başkalarına faydalı ve iyileştirici işler yapmak ve güzellikler sunmak. Ayrıca, bir nimeti başkasına sunmak, iş ve davranışlarda estetik ve kaliteden ödün vermemek ve gerekenden fazla vermek de ihsanın kapsamına girer. İhsan kelimesindeki hemze, geçişlilik veya dönüştürme anlamını ifade eder, bu da fiilin anlamını daha da genişletir.⁵⁴⁰ İhsân kelimesi Kur'an'da 13 yerde geçmektedir. Özellikle bu ifade Kur'an'daki ahlâkî değerleri anlatan anahtar terimlerinden biridir.⁵⁴¹ Kur'an'da ihsan kavramının iki yönlü bir anlam taşıdığı görülür. Allah'a atfedildiğinde, ihsan, O'nun yaratma ve yönetme fiillerindeki kusursuzluğu⁵⁴² ve kullarına karşı sınırsız cömertliği⁵⁴³ anlamına gelir. Bu, Allah'ın her şeyde en yüksek mükemmelliği ve iyiliği yansıttığını ifade eder. İnsana atfedildiğinde ise, ihsan, kulun Allah'a olan derin saygısını, bağlılığını ve itaatini yansıtır. Aynı zamanda bu bağlılık ve saygının pratikteki yansıması olarak güzel ve olumlu davranışları da içerir. Yani, ihsan, Allah'a olan inancın ve bağlılığın, insanın günlük yaşamındaki davranışlarına ve ilişkilerine nasıl yansıdığını gösterir. İslam, bireyleri birbirine sürekli gözetleyici ve denetleyici olarak konumlandırmak yerine, her kişinin kendisini Allah'ın gözetimi altında hissetmesini hedefler. Bu yaklaşım, insanların birbirlerinin gözetimi sırasında karşılaşılabilecekleri eksiklikler ve olası zararlardan kaçınmayı amaçlar. İslam'ın bu anlayışı, bireylerin ahlaki ve etik sorumluluklarını Allah'a olan bilinçleriyle yerine getirmelerine odaklanır ve bu, İslamî düşüncenin temel ve vazgeçilmez bir

⁵⁴⁰ Ali b. Muhammed b. Ali ez-Zeynî eş-Şerif el-Cürcânî, *Kitâbu't-Ta'rifât*, tah. kom. (Beyrut, 1983), s.12; Ebu'l-Beka Eyyub b. Musa el-Huseyni el-Kefevî, *el-Külliyât*, tah: Adnan Derviş, Muhammed el-Mısri, (Beyrut, ts), s.53.

⁵⁴¹ Toshihiko İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlâkî Kavramlar*, trc. Selahattin Ayaz (İstanbul: Pınar Yayınları, 1991), s.294-295,

⁵⁴² Secde 32/7; Tegâbün 64/3.

⁵⁴³ Kasas 28/77; Talâk 65/11.

özelliğidir.⁵⁴⁴ Kur'an'da Allah, adaletle ihsanı birlikte emrederek, insanî ilişkilerde hem hak ve adalete uymanın hem de ihsanın bir gereği olduğunu vurgular.⁵⁴⁵ Bu yaklaşım, adaletin sadece eşitlik değil, aynı zamanda iyilik ve güzellikle de ilişkilendirildiğini gösterir. İhsan, adaletin ötesine geçerek, daha geniş bir şefkat ve güzellik anlayışını da kapsar. Kur'an'daki ayetlerde, ihsanın nasıl ve kimlere karşı yerine getirileceğine dair genel prensipler belirlenmiştir.⁵⁴⁶ Bu prensipler, ihsanın sadece belirli bir kişiye veya duruma yönelik değil, genel bir davranış ve tutum biçimi olduğunu ifade eder. Bu şekilde, hem bireysel hem de toplumsal ilişkilerde, adaletin yanı sıra ihsan ve güzellik anlayışının da önemini vurgular⁵⁴⁷

Denetimin gerekliliği, işlerin düzgün yapılması zorunluluğuyla yakından ilişkilidir. Denetim, bir işin veya sürecin belirlenen standartlara, kurallara ve hedeflere uygun şekilde yürütülüp yürütülmediğini kontrol etmek için yapılır. Bu kontrol mekanizması, işlerin planlandığı gibi sonuçlanmasını ve beklenen kalite standartlarına ulaşmasını sağlamak için hayati öneme sahiptir. Başarılı bir yönetim ve kaliteyi artırma anlamında son yıllarda iyice belirginleşen PUKÖ döngüsünden de bahsetmek önem arz etmektedir. PUKÖ döngüsü; Planla, Uygula, Kontrol Et, Önlem Al sözcüklerinin baş harflerinden oluşan kalite süreçlerinde sürekli iyileşme amacıyla kullanılan bir yönetim metodudur. PUKÖ döngüsünün arka planında kuşkusuz bir yönetim felsefesi ve liderlik anlayışı vardır. Hiçbir iyileştirme yöntemi veya tekniği uygun yönetim ortamı ve yaklaşımı olmadan salt bir iyileştirme aygıtı olarak başarıya ulaşamaz. Kaliteli yönetim için bazı önemli ilkeler vardır. PUKÖ döngüsünün tarihi gelişiminde de bunun faydaları ifade edilirken, kaliteyi elde etmek için toplu denetime olan

⁵⁴⁴ Hüseyin, Polat. “Kur'an-ı Kerim'de İhsan Kavramına Filolojik Bir Yaklaşım”, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012, cilt: 3, sayı: 2, s.113-133.

⁵⁴⁵ Nahl 16 /90.

⁵⁴⁶ Bakara 2/178, 261, 229; Nisa 4/36; İsra 17/7; Nahl 16/30; En'am 6/160; Rahman 55/60.

⁵⁴⁷ Necmeddin Şeker - Ferize Yüksek. “Hadislerde İhsan Kavramı”. *Akademik-Uş Dergisi* 3/1 (Eylül 2019), s.15-39.

bağımlılığı ortadan kaldırdığına vurgu yapılmaktadır.⁵⁴⁸ Bu, ülkemizde kamu yönetimine 2000’li yılların başında 5018 sayılı kanunda vuyrgu yapılan iç denetim ve iç kontrolle girmiş olmaktadır. Aslında kontrol ve denetim sadece denetim birimlerinin sorumluluğunda olmayıp, o kurumu, kuruluşu, teşkilatı vs. oluşturan tüm bireylerin sorumluluğunda olmaktadır. Çalışmamız açısından da bireysel denetim, nefis muhasebesi, kendini denetlettirme ve işlerin düzgün yapılması zorunluluğu çerçevesinde değerlendirilebilmektedir.

Denetimin gerekliliği ile işlerin düzgün yapılması zorunluluğu arasındaki bağa birkaç açıdan bakabiliriz: Kaliteyi Güvence Altına Alma: Denetim, bir işin veya projenin kalite standartlarına uygun şekilde yürütülmesini sağlar. Bu, hem bireysel hem de toplumsal sorumlulukların yerine getirilmesini güvence altına alır. İşlerin düzgün yapılması, sadece doğru yapılması değil, aynı zamanda yüksek standartlarda ve beklenen kaliteyle gerçekleştirilmesi anlamına gelir. Hataları ve Eksiklikleri Önleme: Denetim, süreç içerisindeki olası hataları veya eksiklikleri erken tespit etme ve düzeltme imkânı sunar. Bu, işlerin daha verimli ve etkili bir şekilde yapılmasına katkı sağlar. Hataların önlenmesi, istenilen sonuçlara ulaşmak için kritik öneme sahiptir ve bu da işlerin düzgün yapılması zorunluluğunu pekiştirir. Sorumluluk Bilincini Artırma: Denetim, bireylerin ve kurumların sorumluluklarını ciddiye almalarını sağlar. Kişiler, yaptıkları işlerin denetlendiğini bildiklerinde daha dikkatli ve özenli çalışırlar. Bu da işlerin daha düzenli ve eksiksiz yapılmasını teşvik eder. İşlerin Adaletli ve Dürüst Şekilde Yapılmasını Sağlama: Denetim, işlerin adaletli, dürüst ve hakkaniyetli bir şekilde yapılmasını garanti eder. Bu, özellikle toplumsal sorumlulukların yerine getirilmesi açısından önemlidir. Denetim mekanizması, haksızlıkların ve suistimallerin önüne geçerek adaletin tesisi için önemli bir araçtır. Sonuç olarak, denetim, işlerin düzgün yapılması zorunluluğunun bir parçasıdır ve

⁵⁴⁸ Sedat Yazıcı, Fatma Ünal, Özer Çulhaoğlu, (2023). “Kalite Süreçlerinde PUKÖ Döngüsü: Dış Değerlendiricilerin Görüşlerine Göre Türk Üniversitelerinin Yeterlik Düzeyleri.” Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 2023, Sayı: 57, s.281-305.

bu zorunluluğu hayata geçiren bir mekanizmadır. İşlerin hem bireysel hem de toplumsal boyutta en iyi şekilde gerçekleştirilmesi, denetim süreçleriyle desteklenir. Bu sayede, belirlenen hedeflere ulaşılır ve toplumsal düzenin sürdürülebilirliği sağlanır.

1.4. Denetimi Engelleyen Unsurlar

Kur'an ayetleri çerçevesinde denetimi engelleyen unsurlar, bireysel ve toplumsal yaşamın düzenini bozan temel faktörler olarak ele alınır. Nefis, kibir, gurur, kendini yeterli görme, günaha dalma ve dünyaya aşırı düşkünlük gibi unsurlar, kişinin Allah'a karşı sorumluluk bilincini zayıflatarak denetimden kaçmasına yol açar. Günümüzde de bu unsurlar, bireylerin kendi hatalarını sorgulamaktan kaçınmalarına, içsel muhasebeyi ve otokontrolü zayıflatmalarına sebep olabilir. Örneğin, modern dünyada materyalizme aşırı düşkünlük, kariyer hırsı, sosyal statü arayışı veya bireysel başarıya odaklanma gibi eğilimler, kişiyi ahlaki değerlerden uzaklaştırarak denetim mekanizmalarının işlemlerini zorlaştırır. Toplumsal düzeyde ise, adalet, dürüstlük ve hakkaniyet gibi ilkelerin zayıflaması, sosyal denetimin de çökmesine yol açar. Bu durum, yolsuzluk, eşitsizlik ve toplumsal huzursuzluk gibi olumsuz sonuçlara neden olabilir. Kur'an, insanların bu tür zaafılara karşı dikkatli olmalarını ve içsel denetimlerini güçlü tutmalarını öğütler. Modern toplumlarda ise ahlaki değerler, şeffaflık, hesap verebilirlik ve etik normlar, hem bireysel hem de toplumsal denetimi sağlamak için önemlidir. Bu açıdan Kur'an'ın ilkeleri, günümüz dünyasında iç disiplin ve toplumsal sorumluluğun güçlendirilmesine yönelik bir rehber olarak değerlendirilebilir.

1.4.1. Nefis

Kur'an-ı Kerim'de *nefs* kelimesi çok kullanılmaktadır. *Nefs* kelimesi Kur'an'da tekil ve çoğul olarak 295 defa geçmiş ve Âdem (Nisa, 4/1; En 'âm, 6/98), nâne (Nûr, 24/12), insan (Mâide, 5/45), ehl-i Din (Nur, 24/61), can (Nisa 4/66), beden (Al-i İmrân, 3/185), bedenle beraber rûh (Bakara, 2/286) Allah'ın zatı (Al-i İmrân, 3/28), kişi (Bakara, 2/286), kendisi

(Fussilet, 41/46), hemcins (Tevbe, 9/128) insanın iç âlemi (Bakara, 2/248), ilâhî tekliflere emir ve yasaklara müjde ve uyarıya muhatap olan insanın manevi varlığı (Yusuf, 12/53; Kıyame, 75/12; Fecr, 98/27) kalp, göğüs (Bakara, 2/77, 109) ve cins, (A'râf, 7/118) anlamlarında kullanılmıştır.⁵⁴⁹

Nefs kavramının Kur'an'da çoğunlukla kullanıldığı anlamlar Adem, ruh ve can, heva-heves, cin ve insan topluluğu, kalp, göğüs ve iç, kişi, kendi, kendimiz ve Allah'ın zatı olmakla birlikte biz burada tezimizle ilişkisi bakımından heva ve heves anlamında kullanıldığı yerler üzerinde duracağız.

Nefs kelimesi, insanın heva ve heveslerinin, istek ve arzularının başlangıcı ve kaynağı olarak ifade edilmiştir. Bu arzu ve istekler insanın iradesini devre dışı bırakıp, insanı duyguların ve hislerin esiri haline getirir ki, bu durumda kişi Allah'ın emirlerini unuttur, şeytanın telkinleri ve yönlendirmesiyle hareket etmeye başlar.⁵⁵⁰ Heva nefsin karşılığı olarak da kullanılmaktadır. Heva, nefsin arzuları, hevesleri demektir. Onu sevdiği ve ona iştahlandığı zaman onu sevdi denilir. Sonra ister övülen ister yerilen birşey olsun, arzulanan ve siteklenen şeylere heva ismi verilir.⁵⁵¹

Hz. Yusuf'a kardeşlerinin yaptığı kötülük bu yukarda bahsedilen heva ve hevesin neticesidir; “وَجَاؤْ عَلَى قَمِيصِهِ بِدَمٍ كَذِبٍ قَالَ بَلْ سَوَّلَتْ لَكُمْ أَنْفُسُكُمْ أَمْرًا فَصَبْرٌ جَمِيلٌ وَاللَّهُ الْمُسْتَعَانُ عَلَى مَا تَصِفُونَ” “Bir de üzerine, sahte bir kan bulaştırılmış gömleğini getirdiler. Yakub dedi ki: “Hayır! Nefisleriniz sizi aldatıp böyle bir işe sürükledi. Artık bana düşen, güzel bir sabırdır. Anlattıklarınıza karşı yardımı istenilecek de ancak Allah'tır.”⁵⁵²

Bu ayette Hz. Yakup çocuklarının söylediklerine inanmayarak şöyle dedi: Bu kurt ne kadar yumuşak huylu imiş; oğlumu yemiş de gömleğini yırtmamış! Hayır: Bilakis nefsiniz (heva ve hevesiniz) size, Yusuf'a bunu yapmanızı güzel gösterdi. İddia ettiğiniz gibi, onu kurt

⁵⁴⁹ İsmail Karagöz, “Nefs”, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, s.522.

⁵⁵⁰ Muhsin Demirci, , *Kur'an ve Yorum* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006), s.70.

⁵⁵¹ İsmail Hakkı, Bursevî, *Ruhu'l-Beyan Tefsiri*, (trc. Ömer Faruk Hilmi), (İstanbul: Osmanlı Yay., trs), c.15, s.692.

⁵⁵² Yusuf 12/18.

yemedi. Bu hususta bana düşen, şikâyet değil, güzel bir sabırdır. Sizin anlattığınız yalana katlanabilmem için yardımcım ise Allah'tır.⁵⁵³

Nefsin fücûr tarafı haram tanımaz,⁵⁵⁴ hedefine ulaşmak için tüm yollar ona göre mübahtır. Hedefine ulaşmak için de kendince çeşitli mazeretler uydurur. Tabi ki bu durumda insan kendini değerli kılan birtakım aklî melekelerini de malesef devre dışı bırakır. Nitekim Kur'an'da bu durum Hz. Yusuf'un dilinden şöyle ifade edilmektedir ; وَمَا أَبْرَأُ نَفْسِي إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ “Ben nefsimi temize çıkarmam, çünkü Rabbimin merhamet ettiği hariç, nefis aşırı derecede kötülüğü emreder. Şüphesiz Rabbim çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.”⁵⁵⁵

Kardeşlerinin Hz. Yusuf'a yaptıkları ve Kâbi'in kardeşi Hâbil'e yaptıkları işte bu heva ve hevesin ürünüdür. Heva ve heveslerine uymayanların mükafatları Kur'an'da şöyle yer bulmaktadır ; وَأَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوَىٰ فَإِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَأْوَىٰ “Kim de, Rabbinin huzurunda duracağından korkar ve nefsini arzularından alıkoyarsa, şüphesiz, cennet onun sığınağıdır.”⁵⁵⁶

Kişi heva ve hevesi ile değil de inancı ve aklı ile hareket ederse ancak o zaman başarıya ulaşabilir. Nefsin, lezzet duyduğu birşeye gayrı meşru bir şekilde yönelmesi kişiye geçici bir süre için zevk verse de malesef onun sonu pişmanlık ve hüsrandır.⁵⁵⁷

İnsan dünyada iki farklı hayat yaşamaktadır. Birinde Allah'ı devre dışı bırakıp iyi veya kötü canı ne istiyorsa onu yapar ve yaptıklarının hesabının sorulacağını hiç düşünmez. Bu kişi dünya nimetlerinden istifade ederken kendine bir sınır da koymaz, onun yaşam ilkeleri de yoktur. Diğerinde ise insan bu dünyada yaptıklarından birgün Allah'ın huzurunda hesaba çekileceğini bilir ve ona göre yaşam tarzı belirler. İkinci hayat tarzını belirleyen kimseyi Allah

⁵⁵³ Muhammed Ali Sabunî, *Safvetu't-Tefâsir*, trc. Sadrettin Gümüş, Nedim Yılmaz, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1988), c. 3, s.146-147.

⁵⁵⁴ Şems 91/8.

⁵⁵⁵ Yusuf 12/53.

⁵⁵⁶ Nâziât 79/40-41.

⁵⁵⁷ İsmail Karakaya, *Örnekleriyle İslam Ahlakı* (Ankara Kitap Neşriyat-Dağıtım, 2005), s.170-171,

korkusu kötü bir iş yapmaktan ve nefsinin aşırı isteklerine boyun eğmekten alıkoyar. Çünkü bu kimse, “Kıyamet günü Allah’ın huzurunda bulunacağım ve beni sorguya çektiği zaman, O’na nasıl cevap vereceğim ?” diye düşünecektir. İşte birinci hayat tarzını örnek edinenlerin gideceği ebedî yer cehennemdir. İkinci hayat tarzını örnek edinenlerin ise, gideceği yer ebedî cennettir.⁵⁵⁸

Burada denetimi engelleyen en önemli faktör olarak karşımıza nefis çıkmaktadır. Nefis bir nevi insanın benliğidir, kişinin bizzat kendisidir. İnsanın kendisinin yapıp ettikleriyle yüzleşmesi ve onlar hakkında objektif değerlendirmeler yapması oldukça zordur. Bu durum hayatımızın her yönüne yansımıştır. Devlet teşkilatlarındaki ilgili kurumların denetim ilke ve standartlarında da görmekteyiz.

Kamu Gözetimi Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu’nun bağımsız denetçiler için belirlediği etik kurallarda bazı tehditlerden ve önlemlerden bahsedilir. Tehditler, çok farklı ilişkiler ve durumlar neticesinde ortaya çıkabilir. Bir ilişki veya durumun tehdit oluşturması halinde söz konusu tehdit, denetçinin temel ilkelere uyumundan taviz verdirebilir veya taviz veriliyormuş algısını oluşturabilir. Bir durum veya ilişki birden fazla tehdit oluşturabilir ve bir tehdit birden fazla temel ilkeye uyumu etkileyebilir. Önemli bir tehdit olan “Kendi kendini denetleme tehdidi”: Denetçinin; kendisi veya çalıştığı denetim şirketindeki bir başka kişi tarafından varılmış bir yargının veya gerçekleştirilmiş bir hizmetin/faaliyetin sonuçlarını cari dönemde yürüttüğü hizmetin parçası olan bir yargıya varırken dayanak olarak kullanması durumunda, söz konusu sonuçları uygun şekilde değerlendiremeyecek olması tehditidir.⁵⁵⁹

⁵⁵⁸ Ebu’l-A’lâ el-Mevdûdî, *Tefhîmu’l Kur’ân*, trc. Yusuf Karaca, Muhammed Han Kayani vd., (İstanbul: İnsan Yay., 1996), c.7, s.34.

⁵⁵⁹ [https://kgk.gov.tr/Portalv2Uploads/files/PDF%20linkleri/standartlar%20ve%20ilke%20kararlar%C4%B1/ET%C4%B0K%20KURALLAR/BA%C4%9EIMSIZ%20DENET%C3%87%C4%B0LER%20%C4%B0%C3%87%C4%B0N%20ET%C4%B0K%20KURALLAR\(1\).pdf](https://kgk.gov.tr/Portalv2Uploads/files/PDF%20linkleri/standartlar%20ve%20ilke%20kararlar%C4%B1/ET%C4%B0K%20KURALLAR/BA%C4%9EIMSIZ%20DENET%C3%87%C4%B0LER%20%C4%B0%C3%87%C4%B0N%20ET%C4%B0K%20KURALLAR(1).pdf) (erişim:11.12.2022).

1.4.2. Kibir-Gurur

Sözlükte “büyüklük ve büyüklenme” anlamına gelen kibir (kibr), tevazuun karşıtı olarak “kişinin kendini üstün görmesi ve bu duyguyla başkalarını aşağılayıcı davranışlarda bulunması” demektir. Ahlaki kavram olarak, kendini büyük görme, büyüklenme, başkalarını küçük görme demektir. Ancak kelimenin daha çok birinci anlamda kullanıldığı, büyüklenme ve böbürlenme şeklindeki davranışların ise bu huyların dışa yansımından ibaret olduğu belirtilir. Aynı kökten gelen tekebbür ve istikbâr kibre yakın anlamlara gelmekle birlikte kibri büyüklük duygusu, tekebbürü ise bu duygunun eyleme dönüşmesi şeklinde yorumlayanlar da vardır. Tekebbürün en ileri derecesi gerçeği kabule yanaşmayarak Allah’a karşı büyüklenmek ve ona boyun eğip kulluk etmeyi kendine yedirememektir. Kur’an’da kibir kelimesi terim anlamıyla bir âyette geçmektedir;⁵⁶⁰ *إِنَّ الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِ اللَّهِ بِغَيْرِ سُلْطَانٍ أَتِيهِمْ إِنْ فِي صُدُورِهِمْ إِلَّا كِبْرٌ مَا هُمْ بِبَالِغِيهِ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ*

“Allah’ın âyetleri hakkında, kendilerine gelmiş bir delilleri olmaksızın tartışanlar var ya, onların kalplerinde ancak bir büyüklük taslama vardır. Onlar, tasladıkları büyüklüğe asla ulaşmazlar. Sen Allah’a sığın. Şüphesiz O, hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir.”⁵⁶¹

Kibir Kur’an’da yasaklanmış, kibirli kimseleri Allah’ın sevmediği belirtilmiştir. Kur’an’da kibri ve kibirli kimseleri yeren pek çok ayet bulunmaktadır.⁵⁶² *إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ مَنْ كَانَ* ⁵⁶³ “Şüphesiz Allah, kibirlenen ve övünen kimseleri sevmez.”⁵⁶³ Tekebbür kelimesi de aynı anlamda değişik isim ve fiil kalıplarında sekiz yerde⁵⁶⁴, kırk dokuz yerde de istikbâr kavramları yer almıştır. Ayrıca izzet, muhtâl, fahûr, fehîr ve tefâhür, cebbâr, âlî ve ulûv, tâgî ve tuğyan gibi kavramlar da kibir ve ucbun farklı tezahürleri olarak kullanılmıştır. Kur’an’da

⁵⁶⁰ Canbulat, “Kibir”, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, s.380; Mustafa Çağrı, “Kibir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2022, c. 25, s.561-562.

⁵⁶¹ Mü’min, 40/56

⁵⁶² Nisâ 4/36, 172; Nahl 16/29; Mü’min 40/35; Canbulat, “Kibir”, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, s.380.

⁵⁶³ Nisâ, 4/36

⁵⁶⁴ A‘râf 7/13, 146; Nahl 16/29; Mü’min 40/27

bu tür kavramların genelde Câhiliye dönemi anlayışıyla benzer topluluklara özgü olup sefeh, hamiyet, asabiyet gibi terimlerle ifade edilen; soyluluk, zenginlik, siyasi-içtimaî statü üstünlüğü gibi motiflerle beslenen zorbalık ve barbarlık ruhunun yansımaları olarak ortaya konulduğu görülür. Âyetlerin bazısında tekebbür ve istikbar, kendisinin Âdem'den daha üstün olduğunu ileri süren İblis'in büyülenme duygusuna kapılarak Âdem'e secde etmesini isteyen ilâhî buyruğa karşı çıkışını anlatır.⁵⁶⁵ وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَىٰ وَاسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ

“Hani meleklerle, “Âdem için saygı ile eğilin” demiştik de İblis hariç bütün melekler hemen saygı ile eğilmişler, İblis (bundan) kaçınmış, büyüklük taslamış ve kâfirlerden olmuştu.”⁵⁶⁶

Diğer âyetlerde ise aynı kavramlar inkârcıların Allah'ın âyetleri, kitabı ve dini, Peygamber ve onun tebliğleriyle müslüman topluluk karşısındaki aşağılayıcı ve reddedici tutumlarını, kendini beğenmişliklerini ifade eder. Önceki peygamberlerin tebliğ faaliyetlerinin açıklandığı âyetlerde onların da benzer tepkilerle karşılaştığı anlatılarak bu tutumun her devirdeki inkârcıların ortak tavrı olup bunun bir ahlâk hastalığı sayıldığı belirtilir. Bazı âyetlerde istikbâr, inkârcılar arasından özellikle varlıklı ve aristokrat kesimin yoksul ve zayıf çoğunluğa karşı takındığı aşağılayıcı ve baskıcı tutumu ifade etmek üzere kullanılır ve bu sosyal problemle ilgili olarak çeşitli peygamberlerin kavimlerinden örnekler verilir.⁵⁶⁷

Kibir, erken dönemlerden itibaren İslâm ahlâk ve tasavvuf kitaplarıyla edep ve hikemiyata dair mecmuaların önemli konularından biri olmuş; bu kaynaklarda kibrin anlamı ve mahiyeti, sebepleri, belirtileri, dinî, ahlâkî ve içtimaî zararları gibi konular üzerinde durulmuştur. Bunlar arasında Gazzâlî'nin *İhyâ'sının* özel bir yeri vardır. Eserin “Kitâbü Zemmi'l-kibr ve'l-ucb” başlıklı bölümünde konuyla ilgili başlıca âyet ve hadislerle seleften intikal eden açıklamalar aktarılmıştır.

⁵⁶⁵ Bakara 2/34; A'râf 7/12-13; Sâd 38/74.

⁵⁶⁶ Bakara 2/34

⁵⁶⁷ A'râf 7/75-76; Sebe' 34/31-33; Mustafa Çağrı, "Kibir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2022, c.25, s.561-562.

Akıl ve kibir ilişkisinin değerlendirildiği bir çalışmada şu tespitler yapılmıştır;⁵⁶⁸ kendini beğenmenin yanı sıra başkalarını hakir, kendini ise üstün görmeyi ihtiva eden kibir, bu nedenle salt kendini beğenmekten farklı bir vasıf kabul edilmiştir.⁵⁶⁹ Aklı zayıflatıcı bir unsur olarak kibir hakkında Ebû Nuaym el-İsfahânî (ö. 430/1038), Muhammed el-Bâkır'ın (ö. 114/733[?]) “Kimin kalbine kibir girerse, giren kibir miktarınca aklından eksiltir. Kibir az olsun çok olsun fark etmez.” dediğini aktarır.⁵⁷⁰ Kişinin kendi değeri hakkındaki cehaletinden neşet eden kibir, Allah’a karşı haddi aşmak, Allah ile zâtî ve kendisinden başka kimsenin hak etmediği bir sıfatı hakkında çekişmek şeklinde değerlendirilmiştir.⁵⁷¹ Bu nedenle kibir, insanlara karşı olduğu gibi ubudiyyeti reddetmek şeklinde Allah’a karşı da tahakkuk eder.⁵⁷² Bâtınî bir kusur olarak soy, güzellik, güç, zenginlik ve ilim gibi muhtelif hususlarda meydana gelen kibrin, zâhirdeki tezahürü de menfî davranışlar şeklinde ortaya çıkar.⁵⁷³ Bu nedenle kibrin unsurları bile bile hakkı reddetmek ve başkalarını küçümsemek olarak belirlenmiştir. Zira kibirli bir kimse başkasından bir şey öğrenmeyi gururuna yediremediği için karşısındakini hafife alır, hakikati söylediği halde onu reddeder ve nasihat edene ya da bir şey öğretilene karşı oldukça sert muamelelerde bulunur.⁵⁷⁴ Bu minvalde Muhâsibî, inanmayanların Peygamberlere olan muamelelerini, onları küçük görmeleri ya da toplumsal statüleri düşük olanlarla aynı dine tabii olmayı reddetmeleri açısından kibrin hakikati inkârına örnek olarak göstermiştir.⁵⁷⁵ Kibirlenen kişinin Allah tarafından alçaltılacağını ve kibirlendiği nimetlerden mahrum bırakılarak cezalandırılacağını nâstan delillerle ele alan sûfiler, idraksizliği de bu bağlamda bir mahrumiyet olarak nitelemişlerdir.⁵⁷⁶ Ebû Muhammed el-Cerîrî “Yeryüzünde haksızlıkla

⁵⁶⁸ Hacer Nur Babacan, “Erken Dönem Tasavvufunda Akıl-Ahlak İlişkisi”, (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019), s.68-69.

⁵⁶⁹ Hâris Muhâsibî, *Kalb Hayatı: er-Riâye li-hukûkillah*, haz. Abdulhakim Yüce, (İstanbul: Işık Yay., 2013), 372.

⁵⁷⁰ Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, (Beyrut: Dârü'l-fikr, 1996), c.3, s.180.

⁵⁷¹ Kelâbâzî, *Bahru'l-fevâid el-meşhûr bi-Ma'âni'l-ahbâr*, thk. Vecih Kemaleddin Zeki, (Dârü's-selâm, 2008), c.2, s.935.

⁵⁷² Muhâsibî, *Kalb Hayatı: er-Riâye li-hukûkillah*, s.380.

⁵⁷³ Sülemî, *Tabakâtü's-Süfîyye (İlk Zahid ve Sûfiler)*, trc. Abdurrezzak Tek (Bursa: Bursa Akademi, 2018), s.256.

⁵⁷⁴ Muhâsibî, *Kalb Hayatı: er-Riâye li-hukûkillah*, s.385-387.

⁵⁷⁵ Muhâsibî, *Kalb Hayatı: er-Riâye li-hukûkillah*, s.381-384.

⁵⁷⁶ Muhâsibî, *Kalb Hayatı: er-Riâye li-hukûkillah*, 377.

büyüklenenleri ayetlerimden uzaklaştıracağım.”⁵⁷⁷ ayetini kibirlenmeleri sebebiyle Kur’ân’ı anlamama ve ondan tat almama şeklinde tefsir etmiştir.⁵⁷⁸

Gurur kavramı da sözlükte “aldatma, kandırma, aldanma, kapılma, gaflet, bilgisizlik” anlamına gelmektedir. Ahlak terimi olarak ise, kişinin manevi ve ahlaki bakımdan değersiz sayılan şeylerin cazibesine kapılarak onlarla avunması demektir. Ayne kökten türeyen garûr, aldatan, kandıran anlamında şeytanı, dünyayı ve genel olarak insanı gaflete düşürüp yanıltan şeyleri ifade eder. Kur’an’da yirmi yedi yerde geçen gurur kelimesi bunların çoğunda dünyaya kapılma, aldanma anlamı ağır basar. Kur’an’da dünya hayatının aldatıcı metadan ibaret olduğu ifade edilerek geçici olanın sürekli olana yani ahirete tercih edilmemesi öğütlenmektedir.⁵⁷⁹ Bunun yanında insanların inkârâ sapmaları ve sonuçta azaba uğratılmalarında dünya hayatına aldanıp onunla avunmalarının büyük etkisi bulunduğu vurgu yapılmaktadır.⁵⁸⁰ Yine insanlar gibi cinlerin de dünyaya aldanarak kâfir olabileceği haber verilmektedir.⁵⁸¹ Türkçe’de gurur kelimesi böbürlenme, kendini beğenme, kibir anlamında kullanılmaktadır. Bu tür duyguları taşıyan kimseye de mağrur denilmektedir.⁵⁸²

İnsanı Allah’a inanmaya yaklaştırmayan sebepler, Kur’an’a göre psikolojik veya sosyolojik nitelik taşımaktadır. Allah’a inanmaya yaklaştırmayan etken aynı zamanda denetimin de önünde engel teşkil etmektedir. Konumuzla ilişkisi bakımından istikbâr yani büyüklük taslama psikolojik nitelik taşımaktadır. Bunun neticesinde de kalp mühürlenmiş olmaktadır. İstikbâr, “kibr” kökünden türemiş bir kelimedir. İnsanın ululuk taslaması ve kendini başkalarından büyük görmesi demektir. Bu da, böyle bir vasfı taşıyan insanın kendinde bulunan bazı özelliklerin başkalarında bulunmadığına, dolayısıyla herkesin kendine saygı duyup kendi görüş ve kanaatine uyması gerektiğine inanmasından kaynaklanmaktadır. Halbuki İslam

⁵⁷⁷ A’râf, 7/146.

⁵⁷⁸ Sülemî, *Tabakâtü’s-Sûfiyye*, s.156.

⁵⁷⁹ Âl-i İmrân 3/185; Hadîd 57/20.

⁵⁸⁰ A’râf 7/51; Câsiye 45/35.

⁵⁸¹ En’âm 6/130.

⁵⁸² Canbulat, “Gurur”, *Dînî Kavramlar Sözlüğü*, s.204.

ahlakına göre gerçek anlamda büyük ve ulu olan yalnız Allah'tır. Bu yüzden kulun kibirlenmesi ilk önce Allah'a karşı bir saygısızlıktır. Allah'a karşı gelerek büyüklük taslamanın ilk temsilcisi İblis'tir. İblis Hz. Adem'e secde emrinden kibirlenip yüz çevirdiği için Kur'an'ın ifadesiyle kafirlerden olmuştur.⁵⁸³ İblisin ilahi emre karşı gelişinin temelinde yatan istikbâr tavrı, insanlık tarihi boyunca vahye karşı çıkma ve Allah'a kulluğu ret konusunda İblis'in yolunda yürüyenlerin de değişmez bir özelliği olarak görülmektedir.⁵⁸⁴

1.4.3. İstiğna

Zengin olmak ve bir şeyle iktifâ edip başkasına muhtaç olmamak anlamındaki “ğınâ” kelimesinden türeyen istiğnâ sözlükte; zenginlik istemek, zengin olmak ve kendini kendine yeterli görmek demektir. Terim anlamı; insanın kendisini zengin görerek gücüne sonsuz güven duyması demektir. Bu kelime Kur'an'da dört yerde geçmektedir. Bu ayetlerden biri Allah ile diğerleri ise insanlar ile ilgilidir. Allah'ın istiğnâsı; insanların iman ve ibadetlerine muhtaç olmamasıdır,⁵⁸⁵ ذَٰلِكَ بِأَنَّهُ كَانَتْ تَأْتِيهِمْ رُسُلُهُم بِالْبَيِّنَاتِ فَقَالُوا أَبَشَرٌ يَهْدُونَنَا فَكَفَرُوا وَتَوَلَّوْا وَاسْتَغْنَى اللَّهُ وَاللَّهُ غَنِيٌّ حَمِيدٌ “Bu, kendilerine peygamberleri belgelerle geldiğinde: "Bizi doğru yola bir insan mı eriştirecek?" diyerek inkar edip gerçeğe yüz çevirmelerinden ötürüdür. Allah hiçbir şeye muhtaç olmadığını ortaya koymuştur. Allah müstağnidir, övülmeğe layık olandır.”⁵⁸⁶ İnsanın istiğnâsı ise kendini yeterli görmesi, büyüklenmesi, Allah'ın kulu ve mahlûku olduğunu unutması, bu yüzden iman ve ibadete, Allah ve Peygambere itâate tenezzül etmemesidir. İnsanın azmasının sebebi kendini müstağnî görmesidir ; كَلَّا إِنَّ الْإِنْسَانَ لَيْطَغِيَ أَنْ رَأَاهُ اسْتَغْنَى “Hayır, insan kendini yeterli gördüğü için mutlaka azgınlık eder.”⁵⁸⁷ Şu iki ayette de kafir insanı zemmeden bir nitelik olarak zikredilmiştir ; كَـذَّبَتْ ثَمُودُ بِطَغْوَاهُمْ إِذِ انبَعَثَ أَشْقَىٰ أَمَّا مَنْ اسْتَغْنَىٰ فَأَنَّتْ لَهُ تَصَدَّىٰ “Kendini muhtaç

⁵⁸³ A'râf 7/12; İsrâ 17/61; Sa'd 38/76; Bakara 2/34.

⁵⁸⁴ Demirci, *Kur'an'ın Temel Konuları*, No: 184, s.136-138.

⁵⁸⁵ Karagöz, “İstiğnâ”, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, s.522.

⁵⁸⁶ Teğâbün 64/6.

⁵⁸⁷ Alak 96/7.

uluslararası sertifika sahiplerinin de o sertifikalarının dondurulmaması ve geçerliliklerinin devamı için yıllık belirli saat eğitim almaları şart koşulmaktadır.⁵⁹²

1.4.4. Günahkarlık

Tövbe ve istiğfarı ortaya çıkaran günah terimi farsça bir kelime olup sözlükte ‘suç’ anlamına gelir. Dini bir kavram olarak ilahi emir ve yasaklara aykırı davranış ve tavır içinde bulunmaktadır.⁵⁹³ Arapça’da ‘cünah’ olarak kullanılan bu kelime Kur’an’daki kullanışı bakımından meyletmek, yönelmek anlamına gelmekle beraber ‘darlık ve sıkıntı’ manalarında da kullanılmıştır.⁵⁹⁴ Felsefi açıdan günah, inanca aykırı eylemleri ifade ederken, günlük dilde ahlaki bir nitelik taşır. Sosyolojik açıdan ise dinin toplumsal bir kurum olarak önemine odaklanılsa da, bireylerin dinsel anlam dünyası ve günlük yaşam pratikleri yeterince incelenmemiştir. Din Sosyolojisi, genellikle dinin toplumsal düzen ve kontrol üzerindeki rolünü vurgularken, günah kavramı gibi olguların sosyolojik analizinde eksiklikler bulunmaktadır.⁵⁹⁵ Kur’an’da günah kavramına yakın anlamda kullanılan başka kelimeler de vardır. Bunlar genel olarak ‘ism, zenb, vizr, hüb, ma’siye ve cürm’ kelimeleridir.⁵⁹⁶ Beşerî kanun ve kuralların çiğnenmesi “suç” olarak adlandırılırken; dini alandaki hata ve aşırılıklar da dinden dine değişiklik göstermekle beraber “günah” olarak nitelendirilmektedir. İlahi emirlerin yerine

⁵⁹² İç Denetçilerin Çalışma USsul Ve Esasları Hakkında Yönetmelik, Meslek içi eğitim, MADDE 33- (1) İç denetçilere, her üç yılda asgari yüz saat meslek içi eğitim sağlanır. Bu sürenin otuz saati, Kurulun koordinatörlüğünde Maliye Bakanlığınca verilir. Kalan süre, Kurulun eğitim konusundaki düzenlemelerine riayet edilerek, ilgili kamu idarelerinin ihtiyaçlarına göre iç denetim birimlerince programlanır. (<https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=200610654&MevzuatTur=21&MevzuatTertip=5>.Erişim:04.11.2024); Türkiye İç Denetim Enstitüsü, Sürekli Mesleki Eğitim (CPE) Politikası, Tüm sertifika sahiplerinin her yıl 31 Aralık gününe kadar sahip oldukları sertifika ya da sertifikalar için Sürekli Mesleki Eğitim (CPE) bildirimini yapmaları gerekmektedir. (<https://www.tide.org.tr/page/422/Surekli-Mesleki-Egitim-CPE-Politikasi>.Erişim: 04.11.2024.)

⁵⁹³ Canbulat, “Günah”, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, s.204-205.

⁵⁹⁴ İsfahani, *Müfredat / Kur’an kavramları Sözlüğü*, trc. Abdalbaki Güneş, (İstanbul: Çıra Yay., 2012), “c-n-h” md, s.246.

⁵⁹⁵ Mehmet Aygün “ Kent Günahkarlığı: Kent Dindarlığında Dünyavileşme/Sekülerleşme Eğilimleri ve Günahkarlık Algısında Sapmalar/Çarpılmalar”, *Sosyologca Dergisi* (2013), s.6.

⁵⁹⁶ H. Mehmet Soysaldı, “İslam’da Günah Kavramı”, *İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, (2001): s.145.

getirilmemesi veya yasakların çiğnenmesiyle ortaya çıkan aşırılıklar dini, ahlaki, vicdani açıdan sorumluluk gerektirir. Bu olgu günah terimi ile ifade edilmektedir.⁵⁹⁷

Günahkârlık, suçluluk duygusuyla bağlantılı olarak ele alınsa da esasen dini bir kavramdır. Batılı düşünürler bu durumu "tanrısal yasanın çiğnenmesi" olarak tanımlarken, İslam âlimleri ise bunu, bütünden ayrılma, genel düzene aykırı olma ve nizama başkaldırı olarak değerlendirirler. Suçluluk duygusu ise, her insanda bulunan evrensel bir duygudur, ancak toplumdan topluma değişen değerlere göre insanların bu duyguyu neye karşı hissettikleri farklılık gösterebilir. Bu nedenle, suçluluk duygusu göreceli bir varsayım olarak değerlendirilebilir. İlahi emirlere karşı işlenen suçlar, yani günahkârlık duygusu da toplumların günah tanımlarına göre farklılık gösterir. Bu bağlamda, günahın kapsayıcı bir bakış açısıyla ele alınması önemlidir, ancak günahların insan psikolojisindeki nesnel etkileri, inançlardan bağımsız olarak değerlendirilmelidir.⁵⁹⁸

Mehmet Altan'ın "kent dindarlığı" kavramı, modern şehirleşme süreçleriyle birlikte ortaya çıkan dini pratik ve inançların değişen doğasını ifade eder. Kent dindarlığı, geleneksel toplumlarda görülen daha homojen ve kolektif dini pratiklerin yerine, bireyselleşmiş ve kişisel deneyimlere dayalı bir dindarlığı ifade eder. Bu durum, kent yaşamının karmaşıklığı ve çeşitliliği içinde dini inançların daha esnek, bireysel ve çoğu zaman daha görünmez hale gelmesine yol açar. Bu bağlamda, "kent günahı" ve "kent günahkârlığı" kavramları da kent dindarlığıyla birlikte gündeme gelir. Kent günahı, şehir yaşamının sunduğu fırsatlar ve zorluklar karşısında bireylerin dini ve ahlaki değerlerle çatışan davranışlarını ifade eder. Şehirlerdeki anonimlik, bireylerin toplumsal denetimden uzaklaşmasını kolaylaştırabilir, bu da kişisel sorumluluk ve etik değerler açısından zorluklar yaratabilir. Kent günahkârlığı ise, bu süreçte bireylerin dini ya da ahlaki normlardan sapmaları sonucu oluşan suçluluk ve pişmanlık

⁵⁹⁷ Ömer Faruk Harman, "Günah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1996, c.14, s.278-282.

⁵⁹⁸ Davut Ceylan "Günah Psikolojisine Dini ve Psikolojik Yaklaşım" *Katre Uluslararası İnsan Araştırmaları Dergisi*, (Kasım 2017), Sayı: 4, s.231-245.

duygularını ifade eder. Şehir hayatının karmaşıklığı, bireylerin içsel çatışmalarını ve suçluluk duygularını derinleştirebilir. Bu kavramlar, kentleşmenin bireyler üzerindeki etkilerini, dini ve ahlaki bağlamda anlamak için önemli bir çerçeve sunar. Sonuç olarak, Mehmet Altan'ın kent dindarlığı söylemi, modern şehirleşmenin dini inanç ve pratikler üzerindeki etkisini vurgularken, bu durumun getirdiği yeni etik sorunları da gündeme taşır. Kent günahı ve günahkârlığı, bu dönüşümün bir sonucu olarak ele alınabilir.⁵⁹⁹

Kur'an-ı Kerim'de, günah çeşitli kelimelerle tanımlanmasına rağmen, temel olarak bireysel ve toplumsal yaşamı derinden etkileyen bir olgu olarak ele alınır. Günah işleyen kişi, ilk olarak kendine zarar verir, ardından da çevresindekilerin haklarına tecavüz eder. Aynı zamanda bu kişi, Allah ile kurduğu manevi bağı ihlal eder ve O'nun buyruklarına karşı gelmiş olur. Bu nedenle, Kur'an'da insanların cehennemle uyarılması ve kötü bir sonla karşılaşacaklarının belirtilmesi, günahın neden olduğu bu ciddi durumu vurgulamak içindir.⁶⁰⁰

Kur'an, hayatı hayır ve güzellik üzerine kurulu olarak görürken, günahları bu düzeni bozan istisnalar olarak değerlendirir. Bu nedenle, Kur'an'da günahkârların cezaları ayrıntılı bir şekilde anlatılırken, sevaplar için aynı detay verilmez. Günahların çirkinliği vurgulanarak, insanın yaratılışına ve hayatın doğasına aykırı olan bu unsurlardan uzak durması amaçlanır.⁶⁰¹

Denetimi engelleyen unsurlardan biri olarak günah ve günahkârlık kavramlarına baktığımızda, bu kavramların bireyin ve toplumun denetim süreçlerine nasıl etki ettiğini görmek mümkündür. Günahkârlık, bireyin kendi içsel ahlaki değerlerinden ve ilahi emirlerden uzaklaşmasını ifade eder. Bu uzaklaşma, bireyin denetim ve kontrol altına girmeye olan direncini artırır. Kişi, işlediği günahların farkında olduğu sürece, bu durum onu, hesap verme ve denetlenme korkusuyla daha da savunmacı bir tavra sürükleyebilir. Günahın, kişinin iç dünyasında suçluluk ve korku duygularını beslediği bilinir. Bu duygular, bireyin kendi

⁵⁹⁹ Mehmet Aygün “ Kent Günahkarlığı: Kent Dindarlığında Dünyavileşme/Sekülerleşme Eğilimleri ve Günahkarlık Algısında Sapmalar/Çarpılmalar”, *Sosyologca Dergisi* (2013), s.6.

⁶⁰⁰ Sadık Kılıç, *Kur'an'da Günah Kavramı* (Konya: Hibaş Yayınevi, 1984), s.32.

⁶⁰¹ Yaşar Nuri Öztürk, *İslam'da Büyük Günahlar* (İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 1998), s.20-22.

hatalarını ve zayıflıklarını kabul etmesini zorlaştırabilir ve dolayısıyla denetim mekanizmalarına karşı bir direnç oluşturabilir. Kişi, denetlenme fikrinden rahatsız olabilir, çünkü bu denetim, işlediği günahların yüzeye çıkmasına ve hesap vermek zorunda kalmasına neden olabilir. Toplumsal açıdan bakıldığında ise günahkârlık, sosyal denetim ve düzeni zayıflatabilir. Günahların yaygınlaştığı bir toplumda, ahlaki normlar ve değerler erozyona uğrayabilir, bu da toplumsal denetim mekanizmalarının etkinliğini azaltır. Eğer bireyler ve toplum, günah işleme konusunda bir kayıtsızlık geliştirmişse, bu durum denetim mekanizmalarının gerekliliğini sorgulamalarına yol açabilir.

Sonuç olarak, günah ve günahkârlık, hem bireysel hem de toplumsal düzeyde denetimi engelleyen önemli faktörler olarak karşımıza çıkar. Bireyin günahkârlığı, içsel bir dirence ve denetimden kaçınmaya yol açarken, toplumsal günahkârlık ise genel olarak denetim sistemlerinin zayıflamasına ve ahlaki düzenin bozulmasına neden olabilir.

1.4.5. Ahireti İnkâr

Denetimi engelleyen unsurlardan birisi de ahireti inkar veya ahiret inancının tam yerleşmemiş olmasıdır. Ahiret inancının inkârı ya da bu inancın zayıf olması, denetimi engelleyen önemli bir unsurdur. Ahiret inancı, insanın dünyadaki eylemlerinin sonuçlarıyla bir gün hesaplaşacağı bilincini taşır. Bu bilinç, kişinin hem kendini denetlemesine hem de başkalarının denetiminden kaçınmamasına yol açar.

Ahiret inancının denetim üzerindeki etkisi farklı açılardan değerlendirilebilir. Ahirete inanmayan ya da bu inanca zayıf bir şekilde bağlı olan kişiler, yaptıkları işlerin sonuçlarıyla yüzleşmeyeceklerini düşündükleri için sorumluluk bilinci zayıf olabilir. Bu durum, etik dışı davranışlara, haksızlıklara ve denetimden kaçma eğilimlerine yol açabilir.

Ahiret inancının olmadığı ya da zayıf olduğu durumlarda, insanlar genellikle kısa vadeli kazançlara odaklanır. Bu da, hemen sonuç alınabilecek dünyevi çıkarlar uğruna, uzun vadeli ve

kalıcı değerlerin göz ardı edilmesine neden olabilir. Bu tür bir düşünce, denetim süreçlerini etkisiz hale getirebilir.

Ahiret inancı, bireyin kendi davranışlarını sürekli gözden geçirmesine ve bu davranışların ilahi bir denetim altında olduğunun bilincinde olmasına yol açar. Ancak, ahireti inkâr eden veya bu inancı tam anlamıyla benimsememiş kişilerde bu tür bir içsel denetim mekanizması zayıflar, dolayısıyla dış denetimden de kaçınma eğilimi güçlenir.

Ahiret inancı, toplumsal düzenin korunmasında önemli bir rol oynar. Bu inancın zayıf olduğu toplumlarda, denetim mekanizmaları daha fazla zorlanır, çünkü bireyler, toplumun genel ahlaki değerlerine ve kurallarına uyma konusunda daha az motive olabilir. Bu da toplumsal güvenin ve adaletin zayıflamasına neden olur.

Netice itibarıyla ahiret inancının eksikliği veya zayıflığı, insanların denetimden kaçma eğilimini artırabilir. Kur'an, dünya ve ahiret arasında bir denge kurmayı ve insanların her iki dünyada da sorumluluklarını yerine getirmelerini öğütler. Ahiret bilincinin güçlendirilmesi, hem bireysel hem de toplumsal düzeyde denetimin etkinliğini artıran önemli bir faktördür.

Sekülerleşme süreci, insanın hayatını sadece bu dünya ile sınırlı görmesine, ahiret inancını zayıflatmasına ya da tamamen reddetmesine yol açabilir. Bu bakış açısı, bireyin sadece dünya hayatını önemseyip, ahiretle ilgili sorumlulukları göz ardı etmesine neden olur. Nitekim Kur'an'da bu durum şöyle izah edilmektedir; *وَقَالُوا مَا هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا نَمُوتُ وَنَحْيَا وَمَا يُهْلِكُنَا إِلَّا الدَّهْرُ* “Dediler ki: “Dünya hayatımızdan başka hayat yoktur. Ölürüz ve yaşarız. Bizi ancak zaman yok eder.” Bu hususta onların bir bilgisi yoktur. Onlar sadece zanda bulunuyorlar.”⁶⁰²

Bu ayette müşriklerin söylemine göre onları yok eden şeyin zaman olduğu ifade ediliyor ve dolayısıyla ölüm hadisesinin Allah'ın bilgisi, emri ve izni doğrultusunda olduğu da inkar

⁶⁰² Câsiye 45/24.

edilmiş oluyor. Aslında özetle, müşriklere göre ölümle birlikte yok olmanın tek sorumlusu zamandır.⁶⁰³

İzutsuya göre mekkeliler gelecek hayata dair yani ahirete dair birşey öğrenmek istemiyorlardı. Çünkü onlar iş adamıydı ve dünyada iyi kazanıyorlardı. Ölümünden sonra tabi birilerinin gelip hesap sormasını kabullenecek değillerdi.⁶⁰⁴

Bu durum, özellikle Mekke dönemindeki müşriklerin ahiret inancına yaklaşımını anlamak açısından önemli bir örnektir. Japon düşünür ve İslam bilgini İsmail R. İzutsu'nun analizlerine göre, Mekkelilerin ahirete dair bir şey öğrenmek istememelerinin birkaç nedeni vardır; Mekkeliler, dünya hayatında ekonomik olarak başarılıydılar ve bu durum onlara maddi güvenlik ve rahatlık sağlıyordu. Bu nedenle, ölümünden sonraki hayat ve ahiret sorumluluğu gibi konular, onlar için bir tehdit veya rahatsızlık kaynağı olarak görülüyordu. Ahiret bilincinin ortaya çıkması, mevcut yaşamlarının sorgulanmasını ve değişmesini gerektirebileceğinden, bu düşünceye karşı koyuyorlardı. Mekkeliler, ekonomik ve sosyal güçlerini korumak istiyorlardı. Ahiret inancı, mevcut sosyal ve ekonomik düzenlerinin sorgulanmasını ve yeniden yapılandırılmasını gerektirebileceğinden, bu düşünceye karşı çıkıyorlardı. Ölümünden sonra hesap vermek zorunda kalma fikri, sahip oldukları güç ve statünün tehdit altında olduğunu hissettirebilir. Ahiret inancını kabul etmek, onların mevcut iş ve ticaret düzenlerini sorgulamalarına yol açabilir ve bu da iş yapma biçimlerini değiştirmelerini gerektirebilirdi. Bu nedenle, ahirete dair bilgiyi reddetmek, mevcut dünyasal kazançlarını korumanın bir yolu olarak görülüyordu. Mekkeliler, ahiret hayatıyla ilgili bilgi ve inançları reddederek, sadece somut ve maddi dünyayla ilgilenmek istiyorlardı. Bu, onların manevi ve metafizik düşünceye karşı bir direnç geliştirmelerine neden oldu. Ahiret bilincinin getirdiği sorumluluklar ve hesap verme korkusu, onları mevcut refah durumlarının sorgulanmasından kaçınmalarına neden oluyordu. Sonuç olarak, Mekke dönemindeki müşriklerin ahirete dair bilgi edinme

⁶⁰³ Burhan İşliyen, *Dünyevîleşme* (Ankara TDV. Yay., 2019), s.107.

⁶⁰⁴ İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, s.83-84.

isteksizlikleri, dünya hayatındaki maddi refahlarını koruma ve mevcut düzenlerini sorgulamama eğilimlerinden kaynaklanıyordu. Ahiret inancı, mevcut yaşam koşullarının sorgulanmasını ve yeniden değerlendirilmesini gerektirebileceğinden, bu bilgilere karşı direnç gösterdiler.

1.4.6. Dünya Nimetlerini Kaybetme Korkusu

Denetimi engelleyen unsurlardan biri olarak dünya nimetlerini kaybetme korkusu, birçok insanın davranışlarını ve kararlarını etkileyen önemli bir faktördür. Bu korku, insanların maddi kazançlarını, mevkilerini veya diğer dünyevi çıkarlarını koruma amacıyla etik dışı davranışlar sergilemesine yol açabilir. İşlerin düzgün yapılması ve denetim süreçlerinin etkin bir şekilde işlemesi için bu tür korkuların ve kaygıların üstesinden gelinmesi gerekmektedir.

Bu konuyla ilgili bazı önemli noktalara değinmek istiyorum; bunların başında maddi çıkarların üstünlüğü gelmektedir. Dünya nimetlerini kaybetme korkusu, insanların maddi çıkarlarını her şeyin önüne koymasına neden olabilir. Bu durumda, denetim süreçlerinden kaçınma, yanlış beyanlar, hile veya etik olmayan davranışlar gibi sorunlar ortaya çıkabilir. Böyle bir korku, bireylerin ve kurumların doğruyu yapma yerine, kısa vadeli kazançlarını koruma eğiliminde olmalarına yol açar. Etik ve dini ilkelerin ihmalı de karşımızda önemli bir sorun olarak durmaktadır. Kur'an'da dünya nimetlerinin geçici olduğu, asıl hedefin ahiret kazancı olduğu vurgulanır. Ancak, dünya nimetlerini kaybetme korkusu, bu ahlaki ve dini ilkelerin göz ardı edilmesine neden olabilir. Bu durum, insanların Allah'ın emirlerine uygun hareket etmekten sapmalarına ve denetimden kaçınmalarına neden olabilir.

Diğer bir sorun da toplumsal güvenin zedelenmesidir. Denetimin engellenmesi, toplumsal güvenin zedelenmesine yol açar. Eğer insanlar maddi çıkarları uğruna denetimden kaçınırsa, bu durum hem bireysel hem de toplumsal düzeyde adaletin ve güvenin zayıflamasına neden olur. Sonuç olarak, toplumda etik dışı davranışlar yaygınlaşabilir ve bu da uzun vadede ciddi zararlar doğurur. Uzun vadeli riskler de ayrı bir sorundur. Dünya nimetlerini kaybetme

korkusuyla denetimden kaçınmak, uzun vadede daha büyük riskler ve kayıplar getirebilir. Denetim süreçleri, hataları ve eksiklikleri erkenden tespit ederek daha büyük zararlardan kaçınmayı sağlar. Ancak, kısa vadeli kazançlar uğruna bu süreçlerin engellenmesi, gelecekte daha büyük sorunlara yol açabilir. Sonuç olarak, dünya nimetlerini kaybetme korkusu, bireylerin ve kurumların etik dışı davranışlara yönelmesine ve denetimden kaçınmasına neden olabilir. Bu durum, sadece bireysel düzeyde değil, toplumsal düzeyde de ciddi zararlara yol açar. Bu nedenle, denetimin önemini anlamak ve dünya nimetlerinin geçici olduğunu kabul ederek, uzun vadeli çıkarları ve ahlaki sorumlulukları ön plana koymak önemlidir. İslam’da bu dengeyi sağlamak, kişinin dünya ve ahiret dengesini kurarak hareket etmesiyle mümkündür.

Dünya nimetlerine düşkünlük insanı dünyevileştirir ve artık insan kendisinin kontrol edilmesini ve denetlenmesini istemez hale gelir. Aslında nimetler Allah’ın insana lütfudur ve bunlar birer emanettir, birgün elden gidebilir. İnsanın rabbini ahireti hesabı ve birgün sorgulanacağını unutarak dünya nimetlerini amaç edinmesi büyük bir yanılgıdır. Halbu ki dünya nimetleri sahip olunduğu için gurulanılacak, kaybetmemek için sıkı sıkı sarılacak şeyler değildir. Aksine bunlar tamamen gelip geçici dünya metayı ve süsüdür.⁶⁰⁵ Dünya nimetlerinin geçici olduğunu ve bu nimetlerin aslında birer emanet olduğunu hatırlamak, insanı manevi değerlere yönlendirir ve dünyevileşmekten korur. Nimetlerin kalıcı olmadığı, bir gün mutlaka elden gideceği bilinci, insanın dünyevi hırslardan uzak durmasını ve daha ahirete yönelik bir yaşam sürmesini sağlar. İnsanın, Rabbini, ahireti ve hesabı unutmadan yaşaması, dünya nimetlerine olan bağlılığını azaltır ve gerçek amaç olan Allah’a yakın olma yolunda ilerlemesine yardımcı olur. Bu yaklaşım, insanın kendisini kontrol etmeye ve denetlemeye daha açık hale getirir, çünkü kişi, dünya hayatının geçici olduğunu ve ahiret hayatının ebedi olduğunu idrak eder.

⁶⁰⁵ İşliyen, *Dünyevileşme*, s.117-118,

İnsan yaratılışı gereği dünya ve dünya nimetlerine düşkündür⁶⁰⁶ ve ahireti ise unutmaya hemen hazırdır.⁶⁰⁷ Mal mülk sevgisi, makam ve mansıp tutkusu, nefis esareti, lüks ve israf düşkünlüğü, insanın doğuştan getirdiği zaafırlar arasında sayılabilir. Bu zaafırlar, insanın dünyaya olan bağıllığını artıran ve manevi hayatını zayıflatan eğilimlerdir. İnsanın mal ve mülk sevgisi, maddi dünyaya olan bağıllığını artırır. Bu bağıllık, insanı dünyevileştirir ve manevi değerlerden uzaklaştırır. Oysaki Kur'an, malın ve mülkün geçici olduğunu ve esas servetin ahiret için biriktirilen iyilikler olduğunu vurgular. Makam ve mansıplara olan aşırı bağıllık, insanı kibirli ve hırslı yapabilir. Bu tutku, insanın kendini başkalarından üstün görmesine ve adaletin zedelenmesine yol açabilir. İslam'da makam ve mansıplar birer hizmet aracı olarak görülmeli ve insan bu pozisyonları Allah'ın rızası için kullanmalıdır. Nefsine esir olan kişi, kendi arzularının ve isteklerinin peşinden koşar. Bu durum, insanı yanlış yollara sürükleyebilir ve onu manevi değerlerden uzaklaştırabilir. Kur'an'da nefis terbiyesi, insanın manevi olgunluğa ulaşması için önemli bir unsurdur. Lüks ve israfa düşkünlük, insanı şükretmekten ve kanaatkâr olmaktan alıkoyar. Bu eğilim, toplumda adaletsizliğe ve dengesizliğe yol açabilir. Kur'an, israfı yasaklar ve insanları dengeli ve ölçülü bir yaşam sürmeye teşvik eder. Sonuç olarak, bu zaafırlar insanın manevi gelişimini engelleyebilir ve onu dünyaya aşırı bağılı hale getirebilir. Kur'an'da bu zaafırların farkında olmak ve onları kontrol altına almak, insanın Allah'a daha yakın olmasına ve ahiret için hazırlık yapmasına yardımcı olur. Bu süreçte, denetim ve nefis terbiyesi, insanın bu zaafırlardan kurtulması için önemli araçlardır.

Kur'an insanın zayıf bir varlık olduğuna vurgu yapar: يُرِيدُ اللَّهُ أَنْ يُخَفِّفَ عَنْكُمْ وُحُلُقَ الْإِنْسَانِ “Allah, sizden (yükümlülükleri) hafifletmek istiyor. Çünkü insan zayıf yaratılmıştır”⁶⁰⁸ İnsan zayıf olması sadece beden ve fizyolojik bakımından zayıflık değil, bununla birlikte

⁶⁰⁶ Âl-i İmrân 3/14-15.

⁶⁰⁷ Kıyâme 75/20-21.

⁶⁰⁸ Nisâ 4/28.

nefsini kontrol etmekte, nefsin kötü arzularına, aşırı tutkularına ve ihtiraslarına boyun eğmekte ve onlara karşı direnmekte zafiyet göstermesidir.⁶⁰⁹

Netice itibariyle insan elindeki dünyaya müteallik nimetleri, malı mülkü serveti makam ve mansıbı ve dünyalık ne kadar elinde bulundurduğu nimet varsa bunları kaybetme korkusuyla denetlenmek ve kontrol edilmek istemeyecektir. Bundan dolayı Kur'an dünya ve ahiret dengesini kurmayı amaçlamıştır ve insanlığa bunu öğütlemiştir. Kur'an, dünya nimetlerini reddetmez; aksine, bu nimetlerin birer emanet olduğunu ve sorumluluk bilinciyle kullanılmaları gerektiğini öğretir. Ancak, bu nimetlere aşırı bağıllık, insanın ahiret hayatını unutmasına ve dünyevi arzuların peşine düşmesine yol açabilir. Bu durumda, denetlenmek ve kontrol edilmek istemeyen insan, dünya ve ahiret arasındaki dengeyi kaybeder. Kur'an, insanı bu dengeyi korumaya ve her iki dünyanın da gereklerini yerine getirmeye teşvik eder.

1.4.7. Allah'ı Gereği Gibi Tanımama

Kur'an'da, "Allah'a iman edin."⁶¹⁰, "Allah'a itaat edin."⁶¹¹ ve "Rabbinize ibadet edin."⁶¹² gibi ifadeler, insanın Allah'a iman etmesi ve ibadet etmesi için önce O'nu tanımasının gerekliliğini vurgular. Zâriyât Suresi'nin 56. ayetinde geçen "ibadet" kelimesi, Allah'ı tanımak (marifet) anlamına da gelir. Bu bağlamda, ayetin anlamı "Ben cinleri ve insanları ancak beni tanısinlar diye yarattım" şeklinde anlaşılabilir. Tabiîn âlimlerinden Hasan el-Basrî, Mücahid b. Cebr ve İbn Cüreyc, bu ayetteki "ibadet" kelimesini "marifet" olarak yorumlamışlardır. Müfessir Sa'lebî, bu yorumun uygun olduğunu ve Allah'ın varlığı ve birliğinin bilinmesi için insanların yaratıldığını belirtmiştir.⁶¹³ Dolayısıyla, "li-ya'büdûni" ifadesi "liya'rifûni" (beni tanısinlar) şeklinde de anlaşılabilir. İbadet, Allah'ı tanımanın ötesinde bir anlam taşısa da,

⁶⁰⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c.2, s.62; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, c.10, s.70; Begavî, *Meâlimu't-Tenzil*, c.2, s.199.

⁶¹⁰ Tegnâbün 64/8.

⁶¹¹ Âl-i İmrân 3/132.

⁶¹² Hâc 22/77.

⁶¹³ Kurtubî, *el-Câmi Li Ahkâmi'l-Kur'ân*, c.17, s.55.

Allah'a kulluk etmenin temel şartı O'nu tanımak ve bilmekten geçer. Bu nedenle, Allah'ı tanımadan iman etmek, ibadet etmek ve itaat etmek mümkün değildir.

قُلْ إِنَّمَا حَرَّمَ رَبِّي الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَنَ وَالْإِثْمَ وَالْبَغْيَ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَأَنْ تُشْرِكُوا بِاللَّهِ مَا لَمْ يُنَزِّلْ بِهِ سُلْطَانًا
“De ki: “Rabbim ancak, açık ve gizli çirkin işleri, günahı, haksız saldırıyı, hakkında hiçbir delil indirmedeği herhangi bir şeyi Allah’a ortak koşmanızı ve Allah’a karşı bilmediğiniz şeyleri söylemenizi haram kılmıştır.”⁶¹⁴ Bu ayet insanın Allah'ı tanınmasının önemini vurgular. Allah'ı tanımayan, bilmeyen ve O'nu anlamayanlar da şu ayette yerilmektedir; “وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ” “Allah’ın kadrini gereği gibi bilemediler.”⁶¹⁵

Kur'an, insanın Allah'ı zatı, isimleri, sıfatları ve fiilleriyle tanınmasını ve bu anlayışla ona yaklaşmasını teşvik eder. Allah'ın çeşitli isimleri, sıfatları ve fiilleri Kur'an boyunca sıkça vurgulanır ve bu bilgiler, insanların Allah'la zihni ve kalbi bir ilişki kurmalarına yardımcı olur. Allah'ı tanıtan tüm ayetleri burada zikrecek değiliz lakin Allah'ın tanınması için bazı konulara değinmek istiyorum. Allah'ın zatı, O'nun kendine özgü ve benzersiz varlığını ifade eder. Kur'an, Allah'ın eşi benzeri olmayan bir varlık olduğunu ve onun her şeyden müstağni olduğunu belirtir.⁶¹⁶ Allah'ın 99 ismi, onun çeşitli özelliklerini ve karakteristiklerini tanımlar. Bu isimler, Allah'ın kudretini, rahmetini, adaletini ve diğer niteliklerini ifade eder. Kur'an'da bu isimlere yer verilmiş ve her bir ismin anlamı üzerinde durulmuştur.⁶¹⁷ Allah'ın sıfatları, onun mutlak özelliklerini açıklar. Kur'an'da, Allah'ın bilginin, güç ve kudretin sonsuzluğu gibi sıfatları tanıtılır. Bu sıfatlar, Allah'ın her şeyin ötesinde olduğunu ve her şeyin üzerindeki mutlak yetkisini ifade eder.⁶¹⁸ Allah'ın fiilleri ise, yaratma, yönetme, rızık verme ve adalet sağlama gibi eylemleri içerir. Bu fiiller, Allah'ın evrendeki düzeni nasıl sağladığını ve insanlara nasıl yön verdiğini gösterir.⁶¹⁹

⁶¹⁴ A'râf 7/33.

⁶¹⁵ Zümer 39/67.

⁶¹⁶ Bakara 2/ 255; İhlâs 112/ 1-4.

⁶¹⁷ Rahmân, Rahîm, Mâlik isimleri gibi. (Bkz. Fâtiha Suresi).

⁶¹⁸ En'âm 6/101; Haşr 59/23.

⁶¹⁹ Enbiyâ 21/22; Nisâ 4/75.

Kur'an'ın, Allah'ın bu çeşitli yönlerini tanıtmaması, insanlara Allah'a olan imanlarını ve bağlılıklarını güçlendirme fırsatı sunar. Bu bilgi, bireylerin zihninde ve kalbinde Allah ile derin bir ilişki kurmalarına yardımcı olur. Ayrıca, Allah'ın isimleri, sıfatları ve fiilleri, ibadet ve dua esnasında insanların doğru bir şekilde Allah'a yönelmelerini sağlar.

Allah'ı gereği gibi tanımanın, hem bireysel hem de toplumsal sorumlulukları artırdığı açık. Allah'ın emir ve yasaklarına uymak, onun özelliklerini ve buyruklarını derinlemesine anlamakla doğrudan ilişkilidir. Bu anlamda, Allah'ı iyi tanıyan bireyler, hem kendi hayatlarında hem de toplumsal ilişkilerinde daha dikkatli ve sorumlu davranacaklardır. Bu, hem kişisel gelişimi hem de toplumsal düzeni olumlu yönde etkiler.

1.4.8. Tevekkül Eksikliği

Tevekkül, kök olarak "vekâlet" kelimesinden türetilmiştir ve birine itimat etmek, güvenmek anlamına gelir.⁶²⁰ İstilahta tevekkül ise, sadece Allah'a itimat edip güvenmek anlamını ifade eder. “فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ” “Bir kere de karar verip azmettin mi, artık Allah'a tevekkül et, (ona dayanıp güven). Şüphesiz Allah, tevekkül edenleri sever.”⁶²¹ Bu ayette tevekkül, kişinin kendi çabasını gösterdikten sonra sonuçları Allah'a bırakması anlamına gelir. Bu, Allah'ın mükemmel niteliklerine, mutlak kudretine, rahmetine ve itaat edilme zorunluluğuna duyulan güvenden kaynaklanır. Allah, her şeyi en iyi şekilde bilen, her şeye kadir ve geniş rahmetiyle işlerin ona havale edilmesine layık olan bir varlıktır. Bu nedenle, tevekkül, Allah'a güvenmek ve işlerin sonucunu ona bırakmak, bireylerin huzur ve güven bulmasına yardımcı olur.⁶²²

⁶²⁰ İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kurân*, s.531; Muhammed Gazâlî, *İhya-u Ulumi'd-Din*, (Daru İhyai'l-Kütubi'l-Arabi, ts) c.4, s.253.

⁶²¹ Âl-i İmrân, 3/159.

⁶²² Saduddin Taftezanî, *Muhtasarü'l-Meâni*, (ts), 110.

Tevekkül kelimesi Kur'an'da türevleriyle birlikte 69 defa geçmektedir. Allah'a tevekkül emredilmekle⁶²³ birlikte, tevekkül edenlere Allah'ın yeterli olacağına⁶²⁴ vurgu yapılmış, peygamberlerin⁶²⁵ ve gerçek mü'minlerin Allah'a tevekkül ettikleri⁶²⁶ bildirilmiştir. Tevekkül, kişinin tüm çabasını gösterdikten sonra sonucu Allah'a bırakmasıdır. Bu, Allah'ın adaletine, duaları kabul edeceğine, emekleri boşa çıkarmayacağına ve haksızlık etmeyeceğine güvenmeyi içerir. Tevekkül, çalışmadan ve sebeplere sarılmadan sadece işi Allah'a bırakmak değildir. İnsan her işini kurallarına uygun olarak yapmalı, sabırlı olmalı ve Allah'tan yardım dilemelidir. Ankebut Suresi'nin 58 ve 59. ayetlerinde belirtildiği gibi, çalışan ve sabredenler için Allah'ın mükâfatı vardır. Bu nedenle, çalışma, sabır ve tevekkül bir arada olmalıdır; ne çalışmadan Allah'a güvenmek ne de Allah'ı devre dışı bırakmak doğrudur. Başarı, Allah'ın izni ve yardımı olmadan mümkün değildir.⁶²⁷

Müslüman kültüründe kader ve tevekkülün yanlış anlaşılması, sosyal hayatta bir pasiflik ve hareketsizlik oluşturmuştur. Bu durum, insanların sorumluluklarını yerine getirme konusunda gevşek davranmalarına ve ahlaki bozulmalara yol açmıştır. Tevekkül, aslında insanın elinden gelen tüm çabayı gösterdikten sonra Allah'a güvenmesi ve ona dayanmasıdır. Ancak, bu kavramın yanlış yorumlanması, bireylerin çalışmadan ve emek sarfetmeden, sadece kadere sığınarak Allah'tan yardım beklemelerine neden olmuştur. Bu da sosyal ve ahlaki anlamda gerilemeye sebebiyet vermiştir.⁶²⁸

Tevekkül kavramına murakabe açısından yaklaştığımızda, tevekkülün sadece güvenmekten ibaret olmadığını, aynı zamanda sürekli bir ilişki ve diyalog halinde olmayı gerektirdiğini görüyoruz. Burada canlı ve aktif bir ilişki söz konusudur. Yine burada günümüzün meşhur kavramı “sürdürülebilirlik” akla gelmektedir. Tevekkül de sürdürülebilir

⁶²³ Mâide 5/11; Tevbe 9/51.

⁶²⁴ Talak 65/3.

⁶²⁵ Tevbe 9/129.

⁶²⁶ Enfâl 8/2-3.

⁶²⁷ Karagöz, , “Tevekkül”, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 658.

⁶²⁸ Erten, *Kur'an'da Murakabe*, 128-129.

hale getirilmelidir. Dolayısıyla tevekkül anlık bir mesele değildir ve süreklilik gerektirmektedir. Kur'an'da müminlerin Allah'a tevekkül etmeleri, yani ona güvenmeleri vurgulanırken, bu güvenin Allah'ı sürekli murakabe etmeyi de kapsadığına şahit oluyoruz. Bu perspektif, tevekkülü daha derin bir bağlamda ele alıyor ve Allah'ın murakabenin en önemli unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶²⁹

Tevekkülü denetim-kontrol ilişkisi bağlamında değerlendirdiğimizde, tevekkülün sadece pasif bir teslimiyet olmadığını, aksine aktif bir sorumluluk ve sürekli bir bilinç haliyle ilişkilendirilmesi gerektiğini görüyoruz. Tevekkül, Allah'a güvenip işlerimizi ona havale etmek anlamına gelirken, aynı zamanda kişinin kendi sorumluluklarını yerine getirmesi ve işlerini en iyi şekilde yapması gerektiğini de kapsar. Bu anlamda tevekkül, kişinin kendi çabalarını ortaya koyduktan sonra Allah'a güvenmesi ve onun murakabesi altında olduğunu bilmesi anlamına gelir.

Denetim ve kontrol açısından tevekkül, kişinin Allah'a güvenip O'nun murakabesine tabi olması ile kendini sürekli bir içsel kontrol ve denetim altında hissetmesi arasında bir bağlantı kurar. Tevekkül eden kişi, yaptığı her işte Allah'ın kontrolü altında olduğunu farkında olarak hareket eder. Bu bilinç, kişinin hem kendini hem de çevresindeki olayları daha dikkatli bir şekilde değerlendirmesine ve sorumluluklarını yerine getirmesine yol açar.

Sonuç olarak, tevekkül, kişinin denetim ve kontrol süreçlerinden kaçınmasını değil, aksine bu süreçlere daha bilinçli bir şekilde dâhil olmasını sağlar. Tevekkül eden kişi, her ne kadar sonuçları Allah'a bırakarak güvense de, bu güven onu sorumluluklarından ve denetimden muaf tutmaz; aksine, bu bilincin gereği olarak daha titiz ve sorumlu bir davranış sergilemesine vesile olur.

⁶²⁹ Erten, *Kur'an'da Murakabe*, s.129.

1.4.9. Takva Eksikliği

Sözlükte “korumak, korunmak, sakınmak, saygı göstermek, dindar olmak, itaat etmek, korkmak, çekinmek” anlamlarındaki vikâye masdarından türeyen takvâ kelimesini Seyyid Şerîf el-Cürcânî, “Allah’a itaat ederek azabından sakınmaktır, bu da ceza almayı haklı kılan davranışlardan nefsi korumak suretiyle gerçekleşir” şeklinde tarif eder. Takvâ, klasik müfessirlerce "Allah’tan korkmak" olarak yorumlanmışsa da, bu korku, Allah’a karşı duyulan sevgi, saygı ve sorumluluk bilinci anlamına gelir. Bu bilinç, müminleri kötülükten uzaklaştırır ve iyiliğe yönlendirir. “Allah bilinci” ya da “Allah’a karşı sorumluluk bilinci” ifadeleri, takvânın özünü daha iyi yansıtır.⁶³⁰

Mekke döneminin özellikle ilk döneminde "takva" kelimesi, Mekki surelerin içeriğine uygun olarak genellikle Allah’ın azabından ve dolayısıyla Allah’tan korkmayı ifade eder. Ancak bu, istisnai bir durumdur. "İttika" kelimesi ise Kur’an’da neredeyse daima dini anlamda kullanılmıştır. Bu kullanım, kelimenin korku ve sakınma anlamını aşarak, Allah’a karşı sorumluluk bilincini ve onun emirlerine uygun yaşama gayretini vurgular.⁶³¹

Kur’an’da "takva," "ittika," ve "vikaye" köklerinden türeyen kelimeler, çeşitli kalıplarda 258 ayette geçmektedir. Bu kelimeler, genellikle Kur’an’ın kazandırdığı dini anlamda kullanılmış ve kavramlaşmıştır. "Takva," insanın kendini günahlardan sakınması anlamına gelir ve bu sakınma, hem dünya hem de ahiret için hassas bir sorumluluk hissinden doğan bir korkuyu ifade eder. Bu korku, sakıncalı şeylerin terk edilmesiyle somutlaşır ve insanın Allah’a karşı sorumlu davranışlar sergilemesine yol açar.⁶³²

⁶³⁰ Süleyman Uludağ, "Takvâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2010, c.39, s.484-486.

⁶³¹ İzutsu, *Kur’an’da Allah ve İnsan*, s.221-227; Erten, *Kur’an’da Murakabe*, s.112.

⁶³² Rahman, *Ana Konularıyla Kur’an*, s.87.

Bazı görüşlere göre "takvâ" kelimesinin anlamları arasında korku manası olduğu⁶³³ iddia edilse de, bu kelimenin asıl ve hakiki anlamlarının arasında korkunun bulunmadığı⁶³⁴ görüşü yaygındır. Takvâ, daha çok Allah'a karşı saygı, sorumluluk bilinci, onun emirlerine uyma ve gûnahtan sakınma gibi anlamları içerir. Bu yüzden takvâ, korkudan ziyade Allah'a olan derin bağıllık ve onun rızasını kazanma arzusu olarak anlaşılmalıdır.

Kur'an'da "takvâ" ve türevleriyle ilgili çeşitli tanımlar ve açıklamalar bulunmaktadır. Bu farklı tanımlar, takvânın sadece bir korku veya çekingenlik değil, aynı zamanda Allah'a olan derin bağıllık, saygı ve sorumluluk bilincini ifade ettiğini gösterir. Kur'an'daki takvâ ile ilgili ayetler, bu anlamları bir arada taşıyan çok yönlü bir kavram olarak ele alınabilir.

Ebussuud'un takvâyı tanımlarken vurguladığı unsurlar, takvânın İslâm'ın özünü yaşama anlamında olduğunu gösterir. Takvâ, Allah'ın adalet, iyilik yapma ve yakınlarla bakma gibi emirlerini yerine getirmeyi ve çirkin sözler, günahlar gibi şeyleri yasaklamayı içerir.⁶³⁵ Bu anlayış, takvânın sadece korku değil, aynı zamanda ahlâki ve dini sorumlulukları kapsayan bir kavram olduğunu ortaya koyar. Takvâ, sadece belirli değerlerle sınırlı değil, daha geniş bir yelpazeyi kapsayan bir kavramdır. Ebussuud'un belirttiği âyette yer alan değerler, takvânın önemli yönlerinden sadece birkaçını temsil eder. Takvâ, İslâm'ın temel öğretilerini, imanın esaslarını ve Kur'an ile Sünnet'in öngördüğü tüm ahlâki ve dini değerleri içerir.⁶³⁶ Bu nedenle, takvâ tüm bu değerlerin bir toplamı olarak anlaşılmalıdır ve tek bir âyetle sınırlı bir anlamda değerlendirilmemelidir.

Takvâ ve muttakîn kavramları, genel olarak bütün Müslümanları kapsayan kavramlardır.⁶³⁷ Bu kavramlar, Müslümanların yaşamlarını Allah'ın emir ve yasaklarına uygun

⁶³³ Abdülhamîd b. Abdilkerîm Ferâhî Ensârî, *Müfredâtü'l-Kur'an*, thk. Muhammed Ecmel Eyyûb el-İslâhî (Beyrut: Daru'l-Garbi'l-İslâmî, 2002), s.256-257.

⁶³⁴ Ali Galip Gezgin, "Kur'an Meallerinde 'Takvâ' Kelimesinin Türkçeye Çeviri Sorunu" *Kur'an Mealleri Sempozyumu*, (İzmir: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003), s.299.

⁶³⁵ Ebussuud, *İrşâdu'l-akli's-selîm ila mezâya Kitâbi'l-Kerîm*, (Beyrut: Daru'l-Kutub el-İlmiyye, 2010), c.2, s.28.

⁶³⁶ Adil Bor, "Kur'an'da Takvâ'nın Bireysel ve Toplumsal Boyutu". *Diyanet İlmi Dergi* 56/3 (Eylül 2020), s.755-780.

⁶³⁷ Muhammed Hüseyin Tabâtabâî, *el-Mizân fî tefsiri'l-Kur'an*, (Beyrut: Muessesetu'l-Alâ li'l-Metbuât, 1997), c.1, s.22.

şekilde düzenlemelerini, sorumluluk bilinciyle hareket etmelerini ve ahlaki değerlere riayet etmelerini ifade eder. Dolayısıyla, takvâ ve muttakîn kavramları, İslam'ın genel etik ve ahlaki standartlarına uygun davranışları kapsar ve tüm Müslümanların bu değerlere uygun yaşamaları beklenir.

İzzet Derveze, muttakîler hakkında yorum yaparken, "Bu nitelikler salih bir müminde bulunması gereken özelliklerdir"⁶³⁸ ifadesiyle, muttakîlerin sahip olduğu niteliklerin, iyi bir Müslümanın taşıması gereken temel özellikler olduğunu vurgular. Bu yaklaşım, muttakîlerin sadece belli bir grup insanı değil, genel olarak tüm salih müminleri kapsayan özelliklere sahip olduğunu ifade eder.

Netice itibariyle, takvâ, sadece belirli dini ritüelleri yerine getirmekle sınırlı değildir. Bu tür eylemler, yani çok namaz kılmak, oruç tutmak veya mihrapta namaz kıldırmak, takvânın bir parçası olabilir. Ancak, takvânın asıl özü Allah'ın emirlerine itaat etmek ve yasaklarından kaçınmaktır.⁶³⁹ Takvâ, günlük yaşamda Allah'ın rızasını gözeterek, O'nun belirlediği sınırları çiğnememek ve ahlaki sorumlulukları yerine getirmek anlamına gelir. Bu, yalnızca görünüşteki dindarlığı değil, aynı zamanda içsel bir bilinç ve sorumluluk duygusunu da kapsar. Dolayısıyla, takvâ, sadece dini uygulamaların dışsal yönlerine odaklanmak değil, Allah'ın rızasını esas alarak bu değerleri içselleştirmek ve yaşamın her alanında uygulamakla ilgilidir.

Takvâ, müminin hayatında denetim ve kontrolü güçlendirir, Allah ile olan ilişkisini derinleştirir ve iyilik yapma motivasyonunu artırır. Takvâ eksikliği, denetimi engelleyen önemli bir unsurdur çünkü takvâ, hem bireysel hem de toplumsal sorumlulukları yerine getirme konusunda temel bir ilkedir. Takvâ eksikliğinin denetim üzerindeki etkilerini şu şekilde ele alabiliriz; Takvâ, kişinin Allah'a karşı duyduğu sorumluluk ve saygıyı ifade eder. Bu bilinç eksik olduğunda, bireyler, Allah'ın emir ve yasaklarını göz ardı edebilir ve bu da hem kişisel hem de toplumsal düzeyde denetim eksikliklerine yol açar. Takvâ eksikliği, bireylerin

⁶³⁸ Muhammed İzzet b. Abdilhâdî b. Dervîş, *et-Tefsîrû'l-Hadîs*, (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2000), c.6, s.134.

⁶³⁹ Celâluddin Ali's-Sağîr, *Devru't-Takvâ fi'l-Harekâti'l-İctimâiyye* (Beyrut: Dâru'l-A'râf, 1993), s.72.

kendilerini ve başkalarını denetleme konusunda yetersiz kalmasına neden olabilir. Takvâ, ahlaki ve etik değerlere bağlı kalmayı teşvik eder. Takvâ eksikliği, bu değerlerin ihmal edilmesine ve dolayısıyla kötü davranışların yaygınlaşmasına yol açabilir. Bu durum, toplumsal denetimin zayıflamasına ve adaletin sağlanmasının zorlaşmasına neden olabilir. Takvâ, içsel bir denetim mekanizması olarak işlev görür. Kişinin Allah'ın gözetiminde olduğunu bilmesi, kendisini denetleme ve doğru davranma yönünde motive eder. Takvâ eksikliği, bu içsel denetim mekanizmasının zayıflamasına ve dolayısıyla kişisel hataların artmasına neden olabilir. Aynı zamanda, toplumsal denetim mekanizmalarının da zayıflamasına yol açar. Takvâ, bireylerin sorumluluklarını ve hesap verebilirliklerini artırır. Takvâ eksikliği, bireylerin kendi eylemlerinin sonuçlarını yeterince önemsememelerine ve dolayısıyla toplumsal sorumluluklarını yerine getirmemelerine neden olabilir. Takvâ, toplumsal güveni ve işbirliğini teşvik eder. Takvâ eksikliği, toplumsal ilişkilerde güvensizlik ve çatışmalara yol açabilir, bu da toplumsal düzenin ve denetimin sağlanmasını zorlaştırabilir. Hülâsa, takvâ eksikliği, bireylerin ve toplumların denetim ve kontrol mekanizmalarını olumsuz etkiler. Takvâ, sadece bireysel değil, toplumsal düzeyde de adaletin, ahlakın ve düzenin korunmasına yardımcı olur. Bu nedenle, takvânın güçlendirilmesi, denetim ve kontrol mekanizmalarının etkinliğini artıracaktır.

1.5. Denetimi Etkileyen Unsurlar

Kur'an ayetleri çerçevesinde denetimi etkileyen pek çok unsur, insanın hem bireysel hem de toplumsal yaşamını yönlendiren önemli kavramlar olarak karşımıza çıkar. Bilgi, kişinin doğruyu yanlıştan ayırt etmesine olanak tanır ve denetimde en temel unsurdur. Şüphe, kişinin kendini ve amellerini sürekli sorgulamasını sağlayarak içsel bir denetim mekanizması oluşturur. Şahitler ve amel defteri, insanların her bir davranışının kaydedildiğini ve sonunda hesaba çekileceğini hatırlatarak denetimi güçlendirir. Melekler, Allah'ın denetleme sisteminin bir parçası olarak insanların davranışlarını izler ve kaydeder. Allah'a geri dönme inancı ve ahiret bilinci, kişinin dünya hayatındaki her adımını sorgulamasına ve dikkatle hareket etmesine yol

açar. Tevbe ise denetim sürecinde bir hatadan dönüş kapısı olarak, kişiyi yeniden doğru yola yönlendirir. Karakter ise, bu unsurların hayata geçirilmesinde belirleyici bir faktördür; sağlam bir karakter, insanın denetim mekanizmasına daha sıkı bağlı kalmasını sağlar. Bu unsurlar, Kur'an'da denetimi etkileyen ve insanın hayatına yön veren temel prensiplerdir.

Kur'an'da denetimi etkileyen unsurlar, sadece bireysel değil, aynı zamanda toplumsal ve kurumsal denetim için de önemli bir rehber niteliğindedir. Bilgi ve şüphe gibi unsurlar, bireyin yanı sıra toplumların da doğru kararlar almasını ve kendilerini sorgulamalarını sağlar. Şahitler, amel defteri ve melekler metaforik anlamda toplumsal ve kurumsal yapılar için de denetim mekanizmalarını simgeler; her eylemin kayıt altında olduğu ve bir gün hesap vereceği bilinci, toplumsal düzenin korunmasını sağlar. Tevbe ve karakter gelişimi, hem bireylerin hem de kurumların hatalarından ders çıkarmalarını ve etik prensipler doğrultusunda iyileştirmeler yapmalarını teşvik eder. Kur'an'daki bu denetim ilkeleri, toplumsal ve kurumsal yapıları daha adil, şeffaf ve sorumluluk sahibi hale getirmeyi hedefler, böylece sosyal denge ve adaletin sağlanmasına katkıda bulunur.

1.5.1. Bilgi

Bilgi İslâmî terminolojide genel olarak *'ilm* ve *ma'rife* terimleriyle ifade edilir. “Bilinmiş” olduğu için bilgi *mâlûmat* kelimesiyle de karşılanmaktadır. Bilenin, yöneldiği konuyu bütün yönleri ve alanlarıyla kuşatıp anlamasına *ihâta*, onu tam olarak kavramasına *vukûf*, aynı konuda derinleşip uzmanlaşmasına da *rîsûh* denilmektedir. Bilgide kesinliği ifade etmek üzere kullanılan yakîn terimine karşılık *zan*, *şek* (şüphe-reyb), *vehim* gibi terimler de bilgide kesinliğe yaklaşılan veya uzaklaşılan durumları ifade etmek üzere kullanılır. Bilginin tam zıddı olan bilgisizlik ise *cehl* kelimesiyle ifade edilir.⁶⁴⁰

Denetim, genellikle belirli bir sistemin veya sürecin performansını değerlendirme, kontrol etme ve düzenleme sürecidir. Bilgi, bu denetim sürecinde önemli bir rol oynar.

⁶⁴⁰ Necip Taylan, "Bilgi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1992, c.6, s.157-161.

Denetim, bilgi toplamak, analiz etmek ve yorumlamak yoluyla gerçekleştirilir. Bilgi, doğru bir denetim süreci için temel bir bileşendir çünkü doğru ve güvenilir bilgi olmadan etkili bir denetim yapılamaz. Denetçiler, genellikle belirli bir süreç veya organizasyon hakkında bilgi toplarlar, bu bilgileri incelerler, analiz ederler ve sonuçlarını değerlendirirler. Bu süreç, doğru bilgiye dayalı bir şekilde gerçekleştirilmelidir ki denetim sonuçları güvenilir ve objektif olsun. Bilgi eksik veya yanıltıcı ise, denetim sonuçları da doğru olmayabilir ve hatalı kararlar alınabilir. Bu nedenle, bilgi ve denetim arasındaki ilişki, doğru bilginin toplanması, analizi ve değerlendirilmesi yoluyla etkili bir denetim sürecinin gerçekleştirilmesi üzerine kuruludur. Bilgi, denetimde kullanılan temel araçlardan biri olup, doğru bilgiye dayalı olarak alınan kararlar, daha etkili ve başarılı denetim sonuçlarına yol açabilir.

Kamuda veya özelde genel olarak denetim işini yapanlar özelde de iç denetçiler, üstlendikleri görevin hedeflerine ulaşmak için yeterli bilgileri belirlemek, analiz etmek, değerlendirmek ve kayıtlı hale getirmek zorundadırlar. İç denetçiler, görev amaçlarına ulaşmak için yeterli, güvenilir, ilgili ve faydalı olan bilgileri tespit etmek ve tanımlamak zorundadır. Yeterli bilgi, gerçeklere dayanan, uygun ve ikna edici olmak zorundadır ki sağduyulu, bilgili bir kişi iç denetçi ile aynı sonuçlara varabilsin. Güvenilir bilgi, uygun görev teknikleri kullanılmak suretiyle en iyi şekilde elde edilen bilgidir. İlgili bilgi, tespitleri ve tavsiyeleri destekler ve görev amaçları ile tutarlıdır. Faydalı bilgi, kurumun hedeflerine ulaşmasına yardım eder.⁶⁴¹

Bağımsız denetim standartları çerçevesinde, denetim kanıtı olarak kullanılacak bilgiler hakkında şu ifadelere yer verilmektedir; denetçi, denetim prosedürlerini tasarlar ve uygularken, dış bilgi kaynağından elde edilen bilgiler dâhil olmak üzere, denetim kanıtı olarak kullanılacak bilgilerin ihtiyaca uygunluğunu ve güvenilirliğini mütalaa eder. Denetim kanıtı olarak kullanılacak bilgilerin, yönetimin faydalandığı bir uzmanın çalışması kullanılarak hazırlanması

⁶⁴¹ *Uluslararası Mesleki Uygulama Çerçevesi*, Yayın No: 17, 1. Baskı (İstanbul: Türkiye İç Denetim Enstitüsü Derneği, 2019), s.60.

durumunda denetçi, denetçinin amaçları açısından -gerekli olduğu ölçüde- uzmanın çalışmalarının önemini de dikkate alarak, uzmanın yetkinliğini, kabiliyetini ve tarafsızlığını değerlendirir, uzmanın çalışması hakkında kanaat edinir ve ilgili yönetim beyanına ilişkin bir denetim kanıtı olarak kullanımı konusunda uzman çalışmasının uygunluğunu değerlendirir. İşletme tarafından oluşturulan bir bilgiyi kullanması durumunda denetçi, amaçları açısından bu bilginin yeterince güvenilir olup olmadığını değerlendirir. Denetçi bu değerlendirmeyi yaparken, içinde bulunulan şartlar altında gerekli olduğu ölçüde bilginin doğruluğuna ve tamlığına ilişkin denetim kanıtı elde eder ve bilginin denetçinin amaçları açısından, yeterince açık ve ayrıntılı olup olmadığını değerlendirir.⁶⁴²

Kur'an'da bilgiye dair ayetler oldukça geniş kapsamlıdır. Sadece somut ve gözlemlenebilir gerçekliklerle sınırlı kalmaz, aynı zamanda metafizik alanı ve ilahi bilgiyi de kapsar. Kur'an'da, insanlara rasyonel ve gözlemlenebilir gerçeklerin ötesinde aşkın bir bilgi sunulduğunu ve vahiy yoluyla insanlara iletilen ilahî bilginin varlığı belirtilir. Kur'an'da *ilm* kelimesi, sadece dünyevî bilgiyi değil, insanın maddi dünya ötesindeki boyutları da kapsar. İnsanın hayatına rehberlik eden bilgi, akıl ve duyularla algılanabilenlerden çok daha geniştir. Aynı zamanda insanın manevi ve ruhsal boyutunu, yaratılış gayesini ve ilahi rehberliği de kapsar. Kur'an, bilgiyi salt ampirik olana hapsetmek yerine, insanın hem dünyevi hem de metafizik boyutlarını kucaklayan geniş bir bilgi anlayışını destekler. Bu, insanın sadece maddi gerçekliği değil, aynı zamanda ruhsal, manevi ve ilahi boyutları da içeren bütünsel bir bilgi anlayışı sunar.

Bilgi, salt maddi gerçekliklerle sınırlı kalmaz, aynı zamanda insanın ruhsal, manevi ve metafizik boyutlarını da içerir. Kur'an'da bilgi, insanın sadece dış dünyadaki tecrübesini değil, aynı zamanda içsel deneyimlerini de kapsar. Bu, insanın manevi gelişimi, ilahi rehberlik ve insanın yaratılış gayesini anlama arayışını da içerir. Bu yaklaşım, bilgiyi sadece bilimsel ve

⁶⁴²https://www.kgk.gov.tr/Portalv2Uploads/files/Duyurular/v2/BDS/BDS_500_kurumsitesi.pdf. Erişim:25.12.2023)

teknolojik ilerlemeyle sınırlamaz, aynı zamanda insanın bireysel ve toplumsal gelişimi, ahlaki değerlerin anlaşılması ve yaşamın anlamı gibi daha geniş ve derin konuları da kapsar. Bu nedenle Kur'an'ın bilgi anlayışı, insanın tüm varlık boyutlarını anlama ve keşfetme çabasını destekler.

Kur'an'da, doğru bilgi ve bilginin temelinde kuşku bulunmaması vurgulanır. Bilgiye dayanmayan, somut bir temele oturmayan açıklamaların, yorumların veya söylentilerin gerçeklikten uzak olduğunu ifade eder. Kur'an, doğruluğun ve bilginin kuşku barındırmaması gerektiğini belirtir. Bu durum, Kur'an'ın mesajının doğrulanabilir, mantıklı ve somut temellere dayalı olduğunu vurgular. İnanç ve bilgi arasında sağlam bir ilişki kurulmasını, bilgiye dayalı doğru anlayışın önemini vurgular. Bu da insanların doğruyu, gerçeği aramalarını ve bilgiyi kuşku olmadan kabul etmelerini önerir. “ذَٰلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ” “Bu, kendisinde şüphe olmayan kitaptır.”⁶⁴³ “وَقَالُوا آسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ اكْتَتَبَهَا” “(Bu Kur'an, başkalarından) yazıp aldığı öncekilere ait efsanelerdir.” dediler.”⁶⁴⁴ “إِذَا تُتْلَىٰ عَلَيْهِ آيَاتُنَا قَالَ آسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ” “Âyetlerimiz kendisine okunduğu zaman, “Öncekilerin masalları!” der.”⁶⁴⁵

Kur'an gerçekliği, bilgiye dayandırarak açıklar. İçerdiği bilgiler, insanlara hayatın doğasını, evrenin oluşumunu, insanın varoluşunu ve yaratılış gayesini anlatırken mantıklı bir temele dayanır. Bu temel, insanlara gerçekliği anlama ve anlamlandırma yolunda rehberlik eder. Kur'an, bilginin önemini vurgulayarak insanların doğruyu aramasını, öğrenmeyi teşvik eder. Bu doğrultuda Kur'an, insanları bilgiyle donatmayı ve doğru bilgiyle ilerlemeyi amaçlar. “وَلَقَدْ جِئْنَاهُمْ بِكِتَابٍ فَصَّلْنَاهُ عَلَىٰ عِلْمٍ هُدًى وَرَحْمَةً لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ” “Andolsun biz onlara, bilerek açıkladığımız bir kitabı, inanan bir toplum için bir yol gösterici ve rahmet olarak getirdik.”⁶⁴⁶

Kur'an'da *ilm* kelimesi, Allah'ın mutlak bilgisi ve insanlara doğruyu öğreten rehberlik anlamında kullanılır. *İlm*, bilginin ötesine geçerek anlama, analiz etme, keşfetme ve

⁶⁴³ Bakara 2/2.

⁶⁴⁴ Furkân 25/5.

⁶⁴⁵ Kalem 68/15; Mutaftifin 73/1 3.

⁶⁴⁶ A'râf 7/52.

derinleştirme süreçlerini içerir. Bu kavram, sadece bilgiyi toplama değil, onu anlama, sorgulama ve kullanma becerisini de kapsar. İlim, kesinlik ve güvenilirlik arayışıyla araştırma, deney ve gözlem gibi süreçleri içerir. Ancak bilgi her zaman tam kesinlik sağlamayabilir, bu yüzden ilim sürekli gelişen ve güncellenen bir alandır.⁶⁴⁷ Yine *ilm* sadece dini bilgiyle sınırlı kalmaz, aynı zamanda dünyevi bilgi, akletme, gözlem ve bilgiyi eyleme dönüştürmeyi de kapsar.⁶⁴⁸ İnsanın öğrenmesi ve düşünmesi gerektiği vurgulanır. İlim, insanın hem dini hem de dünyevi gelişimi için önemli bir unsur olarak sunulur.⁶⁴⁹

Kur'an, kendini Allah'ın insanlığa gönderdiği bir rehber ve bilgi kaynağı olarak tanımlar. Kur'an, Allah'ın kelimidir ve insanlara doğru yolu göstermek, onlara rehberlik etmek için indirilmiştir. Bu nedenle Kur'an'a göre, içerdiği bilgi ve mesajlar ilahi kaynaktan gelir ve insanları doğruya, adaletli ve erdemli bir yaşama yönlendirir. Kur'an'ın insanlığın her türlü ihtiyacına cevap veren evrensel bir bilgi kaynağı olduğuna inanılır. وَلَئِنْ اتَّبَعْتَ أَهْوَاءَهُمْ بَعْدَ الَّذِي جَاءَكَ “Sana gelen ilimden sonra, eğer onların arzu ve keyiflerine uyacak olursan, bilmiş ol ki, Allah’tan sana ne bir dost, ne bir yardımcı vardır.”⁶⁵⁰ وَلَئِنْ اتَّبَعْتَ أَهْوَاءَهُمْ بَعْدَ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ إِنَّكَ إِذَا لَمِنَ الظَّالِمِينَ “Andolsun, eğer sana gelen bunca ilimden sonra onların arzu ve keyiflerine uyacak olursan, o takdirde sen de mutlaka zalimlerden olursun.”⁶⁵¹ وَلَئِنْ اتَّبَعْتَ أَهْوَاءَهُمْ بَعْدَ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ مَا لَكَ مِنَ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا وَاقٍ “Sana gelen bu ilimden sonra eğer sen onların heva ve heveslerine uyarsan, Allah tarafından senin için ne bir dost vardır, ne de bir koruyucu.”⁶⁵²

İnsanlar sadece maddi veya olgusal bilgiye değil, aynı zamanda semavi veya metafizik gerçekliklerin bilgisine de ihtiyaç duyarlar. Kur'an, insanın yaratılışından başlayarak dünyadaki varlık ve semavi gerçeklikler hakkında bilgi sunar. Bu, insanın sadece dünyevi varoluşunu

⁶⁴⁷ Musa Bilgiz, *Kur'an'da Bilgi* (İstanbul: İnsan Yay., 2003), s.37; Absar Ahmet, “İslam Bilgi Kuramını Keşfetmek”, *Dini Bilginin İmkânı* (İstanbul: İnsan Yay., 2003), s.57.

⁶⁴⁸ Bakara 2/28, 164, 259; .Al-i İmrân 3/190; Zuhûr 43/12; Câsiye 45/12; Gâşiye 88/17, 19-20.

⁶⁴⁹ Temel Yeşilyurt. “Kur'an'da Bilgi”. Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 9/1 (Haziran 2004).

⁶⁵⁰ Bakara 2/120.

⁶⁵¹ Bakara 2/145.

⁶⁵² Ra'd 13/37.

değil, aynı zamanda manevi boyutunu ve varlık nedenini anlamasına yardımcı olur. Kur'an'da, insanın dünyevi yaşamının yanı sıra semavi gerçekliklerin bilgisine de vurgu yapılır. Bu, insanın manevi boyutunu besleyerek bütünsel bir anlayışa ulaşmasına katkıda bulunur. “وَعَلَّمَ” “Allah, Âdem’e bütün varlıkların isimlerini öğretti. Sonra onları meleklerle göstererek, “Eğer doğru söyleyenler iseniz, haydi bana bunların isimlerini bildirin” dedi.”⁶⁵³

Kur'an'a göre bilgi insanın üstünlüğünü simgeler. Hz. Adem'in yaratılış hikayesinde, meleklerin bilgi seviyeleriyle insanın bilgi seviyesi arasında bir fark vurgulanır. Melekler, Allah'ın emrine itaat etmek için soru sormadan eğilirken, insan bilgi kapasitesi sayesinde isimleri öğrenebilir. Bu durumda insanın meleklerden farklı bir yetenekle donatıldığına, bilgiye dayalı olarak üstün bir pozisyonda olduğuna işaret edilir. Bu, bilginin insanın potansiyelini, kapasitesini ve Allah'ın yarattığı varlıklar arasındaki özel konumunu vurgular.⁶⁵⁴ Kur'an, bilgi sahibi olanların, bilmeyenlere göre öne geçtiğini vurgular. Bilgi, insanların hayatta yol gösterici olabilecek, topluma faydalı olabilecek bir değer olarak kabul edilir. Kur'an, bilginin insanların arasında üstünlüğe, doğru yolu görebilme ve daha bilinçli bir şekilde hareket etme yeteneğine sahip olmaya sebep olduğunu belirtir. Bu nedenle, bilgi sahibi olanların toplumda saygın bir konuma yerleştirilmesini destekler. “قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُوا الْأَلْبَابِ” “De ki: “Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?” Ancak akıl sahipleri öğüt alırlar.”⁶⁵⁵ Kur'an bazen bilgiyi gören, anlayan insanlar olarak nitelendirirken, bilgisizliği ise gözleri görmeyen, anlamayan duruma benzetecek şekilde ifade eder. Bu benzetme, bilginin önemini vurgulamak ve bilgisizliğin toplum için bir kısıtlama olduğunu belirtmek için kullanılır. Gören insanlar, bilgi sahibi oldukları için yaşamlarında daha doğru kararlar alabilirlerken, gözü görmeyenler, bilgisizlikleri nedeniyle önemli fırsatları kaçırabilir veya yanlış yönlendirilebilirler. Bu

⁶⁵³ Bakara 2/31.

⁶⁵⁴ Mustafa Armağan, *İslam 'da Bilgi ve Felsefe* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1997), s.25.

⁶⁵⁵ Zümer 39/9

benzetme, bilginin insan yaşamında ne kadar kıymetli olduğunu anlamak için yapılmış bir kıyas olarak değerlendirilebilir. وَمَا يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَالْبَصِيرُ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَلَا الْمُسِيءَ قَلِيلًا مَّا تَتَذَكَّرُونَ. “Kör ile gören, iman edip salih ameller işleyenler ile kötülük yapan bir değildir. Siz pek az düşünüyorsunuz.”⁶⁵⁶ Melekler de bilginin asıl kaynağının Allah olduğunu vurgularlar; قَالُوا “Melekler, “Seni bütün eksikliklerden uzak tutarız. Senin bize öğrettiklerinden başka bizim hiçbir bilgimiz yoktur. Şüphesiz her şeyi hakkıyla bilen, her şeyi hikmetle yapan sensin” dediler.”⁶⁵⁷

İyilik, doğruluk, güzellik ve iman, sağlam bir bilgi ve anlayış temeline dayanır; bunlar insanın bilgi ve içgörüsüyle ilişkilidir. Kötülük ve cehalet ise genellikle bilgisizlikten kaynaklanır. Eğitim ve bilgi, insanın doğru kararlar almasına ve ahlaki değerlere sahip olmasına yardımcı olur, çünkü bilgi, kişinin seçimlerini ve davranışlarını doğrudan etkiler.⁶⁵⁸ وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا إِلَىٰ مَا أَنزَلَ اللَّهُ وَإِلَى الرَّسُولِ قَالُوا حَسْبُنَا مَا وَجَدْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا أَوَلَوْ كَانَ آبَاؤُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ شَيْئًا وَلَا يَهْتَدُونَ “Onlara, “Allah’ın indirdiğine (Kur’an’a) ve Peygamber’e gelin” denildiğinde onlar, “Babalarımızı üzerinde bulduğumuz din bize yeter” derler. Peki ya babaları bir şey bilmiyor ve doğru yolu bulamamış olsalar da mı?”⁶⁵⁹ إِنَّمَا السَّبِيلُ عَلَى الَّذِينَ يَسْتَأْذِنُونَكَ وَهُمْ أَغْنِيَاءُ رَضُوا بِأَنْ يَكُونُوا مَعَ الْخَوَالِفِ وَطَبَعَ اللَّهُ عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ “Sorumluluk ancak, zengin oldukları hâlde senden izin isteyenleredir. Bunlar, geride kalan (kadın ve çocuk)larla birlikte olmaya razı oldular. Allah da kalplerini mühürledi. Artık onlar bilmezler.”⁶⁶⁰

Bilgi, insanın kalitesini ve ahlaki gelişimini yansıtan, sürekli bir yolculuk olarak görülmesi gereken sınırlı bir özelliktir ve Kur'an, her ilim sahibinin üstünde daha bilgili birinin olduğunu belirtir. “تَرْفَعُ دَرَجَاتٍ مَنْ نَشَاءُ وَفَوْقَ كُلِّ ذِي عِلْمٍ عَلِيمٌ” “Biz dilediğimiz kimsenin derecelerini yükseltiriz. Her ilim sahibinin üstünde daha iyi bir bilen vardır.”⁶⁶¹

⁶⁵⁶ Mü'min 40/58.

⁶⁵⁷ Bakara 2/32.

⁶⁵⁸ Hanifi Özcan, *Epistemolojik Açından İman* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 1997), s.99.

⁶⁵⁹ Mâide 5/104.

⁶⁶⁰ Tevbe 9/93.

⁶⁶¹ Yusuf 12/76.

Kur'an, bilgi ve doğruluk arasındaki sıkı ilişkiyi vurgulayarak, bilginin sağlam, kesin ve kuşkudan uzak bir temele dayanmasının insanın karakterini ve eylemlerini şekillendirdiğini belirtir; kesin olmayan bilgi bilgisizlikle eşdeğer kabul edilir ve doğru bilgiye yönelmenin önemini vurgular. “Hâlbuki onların bu hususta hiçbir bilgileri yoktur. Onlar sadece zanna uyuyorlar. Şüphesiz zan, hakikat namına hiçbir şey ifade etmez.”⁶⁶²

Kur'an çeşitli yerlerde zannın, sağlam bir bilgiye dayanmayan, şüphe ve belirsizlik içeren bir yaklaşım olduğunu belirtir. Çirkin davranışlar içinde olanlar, genellikle zanna dayalı düşüncelerle hareket ederler ve sağlam bir bilgi temeline sahip olmadıkları için gerçeklikle uyumlu davranışlarda bulunmazlar. Kur'an, sağlam bilgiye dayalı olmanın, insanın doğru ve etik davranışlar sergilemesinde önemli bir rol oynadığını vurgular. وَبُكَرِهِمْ وَقَوْلِهِمْ عَلَى مَرْيَمَ بُهْتَانًا عَظِيمًا ﴿١٥٦﴾ وَقَوْلِهِمْ إِنَّا قَتَلْنَا الْمَسِيحَ عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ رَسُولَ اللَّهِ وَمَا قَتَلُوهُ وَمَا صَلَبُوهُ وَلَكِنْ شُبِّهَ لَهُمْ وَإِنَّ الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِيهِ لَفِي شَكٍّ مِنْهُ مَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ إِلَّا اتِّبَاعَ الظَّنِّ وَمَا قَتَلُوهُ يَقِينًا ﴿١٥٧﴾ “Bir de inkârlarından ve Meryem’e büyük bir iftira atmalarından ve “Biz Allah’ın peygamberi Meryem oğlu İsa Mesih’i öldürdük” demelerinden dolayı kalplerini mühürledik. Oysa onu öldürmediler ve asmadılar. Fakat onlara öyle gibi gösterildi. Onun hakkında anlaşmazlığa düşenler, bu konuda kesin bir şüphe içindedirler. O hususta hiçbir bilgileri yoktur. Sadece zanna uyuyorlar. Onu kesin olarak öldürmediler.”⁶⁶³

Akıl yürütme ve düşünme, sağlam bir bilgi temeline dayanır; bilgi olmadan yapılan varsayımlar yanıltıcı olabilir, bu yüzden önce bilgi edinmek önemlidir. هَا أَنْتُمْ هَؤُلَاءِ حَاجَجْتُمْ فِيمَا لَكُمْ بِهِ عِلْمٌ فَلِمَ تُحَاجُّونَ فِيمَا لَيْسَ لَكُمْ بِهِ عِلْمٌ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ “İşte siz böyle kimselersiniz! Diyelim ki biraz bilginiz olan şey hakkında tartıştınız. Ya hiç bilginiz olmayan şey hakkında niçin tartışıyorsunuz? Allah bilir, siz bilmezsiniz.”⁶⁶⁴ Somut kanıtlara dayanmayan söylemler, yanlış

⁶⁶² Necm 53/28.

⁶⁶³ Nisâ 4/156-157.

⁶⁶⁴ Âl-i İmrân 3/66.

anlaşılmalara yol açabilir; bu nedenle, bilimsel veya dini konularda güvenilir kaynaklardan bilgi edinmek kritik öneme sahiptir. وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَيَتَّخِذَهَا وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَيَتَّخِذَهَا “İnsanlardan öylesi vardır ki, bilgisizce Allah yolundan saptırmak ve o yolu eğlenceye almak için, eğlencelik asılsız ve faydasız sözleri satın alır. İşte onlar için aşağılayıcı bir azap vardır.”⁶⁶⁵

Kur'an'da, Allah'a ortak koşanların bilgisizce ve sağlam bir bilgi temeline dayanmadan yanlış inançlar benimsedikleri vurgulanır.⁶⁶⁶ Bilgiyi reddetmek veya bilgisiz kalmak, yanlış kararlar alarak kayıplara yol açarken, Kur'an'da gerçeği inkâr edenlerin durumu, insanların Allah'a karşı haksızlık yapmalarına ve doğru yoldan sapmalarına neden olabileceği vurgulanır.⁶⁶⁷

İnsanlar, kesin bilgiye sahip olmadıkları konularda tartışmaktan kaçınmalı ve sağlam argümanlar üzerine kurulu, bilgiye dayalı bir iletişim sürdürerek yanlış anlamalar ve gereksiz çatışmalardan kaçınmalıdır. وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُجَادِلُ فِي اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَيَتَّبِعُ كُلَّ شَيْطَانٍ مَرِيدٍ “İnsanlardan kimi vardır ki, hiçbir bilgisi olmadığı hâlde, Allah hakkında tartışmaya girer ve her azgın şeytanın ardına düşer.”⁶⁶⁸ Bilgi sahibi olmadan da Allah’tan olur olmaz şeyler istenmemelidir. قَالَ يَا نُوحُ إِنَّهُ لَيْسَ مِنْ أَهْلِكَ إِنَّهُ عَمَلٌ غَيْرُ صَالِحٍ فَلَا تَسْأَلْنِ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنِّي أَعِظُكَ أَنْ تَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ ﴿٤٦﴾ قَالَ رَبِّ إِنِّي آغُوذُ إِنَّهُ لَيْسَ مِنْ أَهْلِكَ إِنَّهُ عَمَلٌ غَيْرُ صَالِحٍ فَلَا تَسْأَلْنِ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنِّي أَعِظُكَ أَنْ تَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ ﴿٤٦﴾ قَالَ رَبِّ إِنِّي آغُوذُ إِنَّهُ لَيْسَ مِنْ أَهْلِكَ إِنَّهُ عَمَلٌ غَيْرُ صَالِحٍ فَلَا تَسْأَلْنِ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنِّي أَعِظُكَ أَنْ تَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ ﴿٤٧﴾ “Allah, “Ey Nûh! O, asla senin âilenden değildir. Onun yaptığı, iyi olmayan bir iştir. O hâlde, hakkında hiçbir bilgin olmayan şeyi benden isteme. Ben, sana cahillerden olmamanı öğütlerim” dedi. Nûh, “Rabbim! Şüphesiz ben senden hakkında bilgim olmayan şeyi istemekten sana sığınırım. Eğer beni bağışlamaz ve bana acımazsan, şüphesiz ziyana uğrayanlardan olurum” dedi.”⁶⁶⁹

⁶⁶⁵ Lokman 31/6.

⁶⁶⁶ En'am 6/100, 119.

⁶⁶⁷ En'am 6/144.

⁶⁶⁸ Hac 22/3.

⁶⁶⁹ Hûd 11/46-47.

Bilgisizlik veya rehberlik eksikliği, doğru yorum yapma yeteneğini sınırlayabileceğinden, bu durumlarda bilgi edinmeye odaklanmak ve öğrenme sürecini geliştirerek daha sağlam bir bakış açısı oluşturmak daha faydalıdır. وَمِنَ النَّاسِ مَن يُجَادِلُ فِي اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَلَا هُدًى وَلَا كِتَابٍ مُّنِيرٍ ﴿٨﴾ ثَانِي عَطْفِهِ لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ لَهُ فِي الدُّنْيَا خِزْيٌ وَنَذِيقُهُ يَوْمَ الْقِيَمَةِ عَذَابَ الْحَرِيقِ ﴿٩﴾ İnsanlardan öylesi de vardır ki, bir ilmi, bir yol göstericisi, aydınlatıcı bir kitabı olmadığı hâlde kibirlenerek insanları Allah'ın yolundan saptırmak için, Allah hakkında tartışmaya kalkar. Ona dünyada bir rezillik vardır. Ona kıyamet gününde de yangın azabını tattıracağız. İnsanlardan öylesi de vardır ki, bir ilmi, bir yol göstericisi, aydınlatıcı bir kitabı olmadığı hâlde kibirlenerek insanları Allah'ın yolundan saptırmak için, Allah hakkında tartışmaya kalkar. Ona dünyada bir rezillik vardır. Ona kıyamet gününde de yangın azabını tattıracağız.⁶⁷⁰ إِذْ تَقُولُ لَهُ بِالسِّنِّكُمْ وَتَقُولُونَ “Hani o iftirayı dilden dile dolaştırıyor; hakkında hiçbir bilginiz olmayan şeyleri ağzınıza alıp söylüyor ve bunu önemsiz bir iş sanıyordunuz. Hâlbuki bu, Allah katında büyük bir günahtır.”⁶⁷¹

Sağlam bir bilgi temeline dayanmayan konularda körü körüne inanmak yerine derinlemesine araştırmak, bilgi eksikliğinden kaynaklanan yanlış anlamaların ve manipülasyonların önüne geçerek daha bilinçli ve sağduyulu kararlar almamızı sağlar. وَإِنْ جَاهَدَاكَ عَلَىٰ أَنْ تُشْرِكَ بِي مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا وَصَاحِبُهُمَا فِي الدُّنْيَا مَعْرُوفٌ وَاتَّبِعْ سَبِيلَ مَنْ أَنَابَ إِلَيَّ ثُمَّ إِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ جَاهِدَاكَ عَلَىٰ أَنْ تُشْرِكَ بِي مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا وَصَاحِبُهُمَا فِي الدُّنْيَا مَعْرُوفٌ وَاتَّبِعْ سَبِيلَ مَنْ أَنَابَ إِلَيَّ ثُمَّ إِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ “Eğer, hakkında hiçbir bilgi sahibi olmadığın bir şeyi bana ortak koşman için seninle uğraşırlarsa, onlara itaat etme. Fakat dünyada onlarla iyi geçin. Bana yönelenlerin yoluna uy. Sonra dönüşünüz ancak banadır. Ben de size yapmakta olduğunuz şeyleri haber vereceğim.”⁶⁷² Kur'an, bilgiye ve sağlam temellere dayanmayan eylemlerin yanıltıcı olabileceğini vurgulayarak, insanları bilinçsiz ibadet, düşünce ve inançlardan kaçınmaya ve bilgi sahibi olmaya teşvik eder. وَيَعْبُدُونَ مِن دُونِ اللَّهِ مَا لَمْ يَنْزَلْ بِهِ سُلْطَانًا وَمَا لَيْسَ لَهُمْ بِهِ عِلْمٌ وَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ

⁶⁷⁰ Hac 22/8-9.

⁶⁷¹ Nûr 24/15.

⁶⁷² Lokman 31/15.

نَصِيرٍ “Onlar, Allah’ı bırakıp, hakkında Allah’ın hiçbir delil indirmedığı, kendilerinin de hakkında hiçbir bilgilerinin bulunmadığı şeylere kulluk ederler. Zalimlerin hiçbir yardımcısı yoktur.”⁶⁷³

Kur'an, bilgiye yönelme, öğrenme ve bilmediği konularda bilgi sahibi olanlardan öğrenme erdemini vurgular. Bilginin aranması, öğrenme isteği ve doğru bilgiye ulaşma çabası teşvik edilir. Bilgiyi aramak ve gerçeği öğrenmek, Kur'an'a göre önemli bir erdemdir ve insanları doğru bilgiye yönlendirir. “وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ إِلَّا رَجَالًا نُوحِي إِلَيْهِمْ فَاسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ” “Senden önce de ancak, kendilerine vahyettiğimiz birtakım erkekleri peygamber olarak gönderdik. Eğer bilmiyorsanız ilim sahiplerine sorun.”⁶⁷⁴

Kur'an, bilgi eksikliğiyle yapılan tartışmaların ve düşmanca tutumların insanları çelişkilere ve çıkmazlara sürükleyebileceğini vurgulayarak, bu durumların gerçeklikten uzaklaştırabileceğini açıklar. “وَلَا تَسُبُّوا الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ فَيَسُبُّوا اللَّهَ عَدْوًا بِغَيْرِ عِلْمٍ كَذَلِكَ زَيْنًا لِكُلِّ أُمَّةٍ” “Onların, Allah’ı bırakıp tapındıklarına sövmeyin, sonra onlar da haddi aşarak, bilgisizce Allah’a söverler. Böylece her ümmete yaptıklarını süslü gösterdik. Sonra dönüşleri ancak Rablerinedir. O, yapmakta olduklarını kendilerine bildirecektir.”⁶⁷⁵ “فَاكْتُبُوا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ” “Fakat, zulmedenler bilgisizce nefislerinin arzularına uydular. Allah’ın (bu şekilde) saptırdığı kimseleri kim doğru yola iletir? Onların hiçbir yardımcıları yoktur.”⁶⁷⁶

Allah'ın yarattığı evrendeki göstergeler, yalnızca bilgi sahibi olanların anlayabileceği işaretlerdir ve bu işaretleri kavrayanlar, Allah'a saygı duyan ve O'nun varlığı ile büyüklüğünü derinlemesine anlayan kimselerdir. “وَلَقَدْ تَرَكْنَا مِنْهَا آيَةً بَيِّنَةً لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ” “Andolsun biz, aklını kullanacak bir kavim için o memleketten ibret alınacak apaçık bir delil bıraktık.”⁶⁷⁷ “وَمِنْ آيَاتِهِ”

⁶⁷³ Hac 22/71.

⁶⁷⁴ Nahl 16/43; Enbiyâ 21/7.

⁶⁷⁵ En'âm 6/108.

⁶⁷⁶ Rûm 30/29.

⁶⁷⁷ Ankebût 29/35.

“خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتَلَفَ أَلْوَانُهُمْ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّلْعَالَمِينَ” “Göklerin ve yerin yaratılması, dillerinizin ve renklerinizin farklı olması da O’nun (varlığının ve kudretinin) delillerindendir. Şüphesiz bunda bilenler için elbette ibretler vardır.”⁶⁷⁸ “وَمِنَ النَّاسِ وَالدَّوَابِّ وَأَلْأَنْعَامِ مُخْتَلِفٌ أَلْوَانُهُ كَذَلِكَ” “İnsanlardan, (yeryüzünde) hareket eden (diğer) canlılardan ve hayvanlardan yine böyle çeşitli renklerde olanlar vardır. Allah’a karşı ancak; kulları içinden âlim olanlar derin saygı duyarlar. Şüphesiz Allah mutlak güç sahibidir, çok bağışlayandır.”⁶⁷⁹

Kur'an, insanın bilgi edinme kapasitesine ve bu kapasiteyle ilgili sorumluluğuna vurgu yaparak, düşünmeyi, gözlem yapmayı ve bilgiyi etik bir şekilde kullanmayı teşvik eder. قَالَ إِنَّمَا “Kârûn, “Bunlar bana bendeki bilgi ve beceriden dolayı verilmiştir” dedi.”⁶⁸⁰ “فَلَمَّا جَاءَتْهُمْ رُسُلُهُم بِالْبَيِّنَاتِ فَرَحُوا بِمَا عِنْدَهُمْ مِنَ الْعِلْمِ وَحَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ” “Peygamberleri onlara apaçık deliller getirince, sahip oldukları bilgi ile şımardılar (ve onları alaya aldılar). Sonunda alaya almakta oldukları şey kendilerini sarıverdi.”⁶⁸¹

Kur'an'da bilgi ve bilgelikle donanmış olmanın önemi vurgulanır. Bu, doğru bir şekilde Allah'tan korkan ve Kur'an'ın mesajını anlama kabiliyetine sahip olmayı içerir. Bilgi, insanın düşünce ve davranışlarında önemli bir rol oynar ve bu, insanın tutarlılık ve doğruluk arayışı için önemli bir ölçüdür. Allah'ı anlamak ve saygı göstermek için bilgi sahibi olmak, insanın yaşamında tutarlılık ve anlam arayışında rehberlik edebilir. “إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ” “Allah’a karşı ancak; kulları içinden âlim olanlar derin saygı duyarlar.”⁶⁸² “وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا” “Oysa onun gerçek manasını ancak Allah bilir. İlimde derinleşmiş olanlar, “Ona inandık, hepsi Rabbimiz katındandır” derler.”⁶⁸³ Kur'an'da bilgi sahibi insanlar, Allah'ın varlığını ve birliğini kavramış olarak tanımlanır. Onlar, evrenin işleyişi, yaratılışın

⁶⁷⁸ Rûm 30/22.

⁶⁷⁹ Fâtır 35/28.

⁶⁸⁰ Kasas 28/78.

⁶⁸¹ Mü'min 40/83.

⁶⁸² Fâtır 35/28.

⁶⁸³ Âl-i İmrân 3/7.

وَالنَّهَارَ آيَتَيْنِ فَمَحَوْنَا آيَةَ اللَّيْلِ وَجَعَلْنَا آيَةَ النَّهَارِ مُبْصِرَةً لِّتَبْتَغُوا فَضْلًا مِّن رَّبِّكُمْ وَلِتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنِينَ وَالْحِسَابَ وَكُلَّ شَيْءٍ
فَصَلَّنَاهُ تَفْصِيلًا “Biz geceyi ve gündüzü (kudretimizi gösteren) iki âlâmet yaptık. Rabbinizden lütuf
isteyesiniz, yılların sayısını ve hesabını bilesiniz diye gece alametini giderip gündüz alametini
aydınlatıcı kıldık. İşte biz her şeyi açıkça anlattık.”⁶⁹⁰ Kur'an, akli bir eylem ve süreç olarak
vurgulayarak, insanları akıllarını kullanmaya, düşünmeye ve gerçeği anlamaya teşvik ederken,
aklını kullanmayanları kınar.⁶⁹¹

Netice itibariyle insan bilgi edinme, anlama ve düşünme yeteneği ile donatılmıştır. Bu
insanın araştırma yapma, gözlemleme, inceleme ve doğruyu ayırt etme yeteneğiyle donatıldığı
anlamına gelir. İnsanın bu yetenekleri kullanarak kendini denetlemesi amaçlanmıştır. Kur'an,
insanın bu kabiliyetlerini kullanarak doğru yolu bulmasını, kendini ve çevresini anlamasını ve
içsel gelişimini sürdürmesini teşvik eder. Bu, insanın bilgiye açık olduğu, öğrenme ve anlama
sürecinde aktif bir rol üstlenebileceği anlamına gelir.

Denetim, bilgi ve onun elde edilme süreciyle sıkı bir ilişki içindedir. Bilgiyi elde etme
süreci, bir şeyleri anlama, öğrenme ve bilgiyi deneyimleme çabasıdır. Bu süreçte denetim, elde
edilen bilgiyi değerlendirme, sorgulama ve doğrulama sürecidir. Denetim, elde edilen bilginin
gerçekliğini ve güvenilirliğini kontrol etmeye yardımcı olur. Bu şekilde, bilgiyi yanıltıcı veya
hatalı bilgilerden ayırmak ve doğru bilgiye ulaşmak için denetimi kullanırız. Yani denetim,
bilginin doğruluğunu, tutarlılığını ve güvenilirliğini sağlama sürecidir. Bu, bilginin edinilmesi
ve değerlendirilmesi arasında sürekli bir döngü oluşturur.

Bilgi, bir durumun, iddianın veya bilginin doğruluğunu ve gerçekliğini sınamak için
kullanılır. Elde edilen bilgi, gerçek olup olmadığını değerlendirmede kritik bir rol oynar. Bilgi,
karar alma sürecinde temel bir faktördür. Doğru ve güvenilir bilgiye dayalı olarak alınan
kararlar, daha tutarlı ve başarılı olma eğilimindedir. Yanlış bilgiyle alınan kararlar veya yanıltıcı
bilgiler, olumsuz sonuçlara yol açabilir. Doğru bilgi, hataların ve yanlışların önlenmesine

⁶⁹⁰ İsrâ 17/12.

⁶⁹¹ Bakara 2/44, 73, 242; Âl-i İmrân 3/65; En'âm 6/32; Yunus 10/16.

yardımcı olabilir. Denetim, sürekli iyileştirmeyi ve gelişmeyi teşvik eder. Bilgi, mevcut durumu değerlendirerek daha iyi uygulamaların, süreçlerin veya sonuçların ortaya çıkmasına yardımcı olabilir. Denetim, bilginin güvenilirliğini ve tutarlılığını belirlemede kritik bir rol oynar. Bilgiyi doğrulama ve değerlendirme, güvenilir ve tutarlı sonuçlar elde etmede önemlidir. Denetim sürecinde doğru, güvenilir ve uygun bilgi, doğru kararları almak ve sağlam sonuçlar elde etmek için temel bir gerekliliktir. Bu nedenle, doğrulama ve değerlendirme aşamalarında bilgi önemlidir.

Kur'an bilgiyi çok değerli bir ölçüt olarak sunar ve bilgiyi, insanların gelişimine, toplumların ilerlemesine ve doğruya ulaşmalarına yönelik önemli bir araç olarak tanımlar. Bilgiye ulaşmak, insanları daha iyi bir anlayışa ve derin bir kavrayışa yönlendirir. Doğru bilgi, insanları hayırlı işlere ve doğruya yönlendirirken, bilgisizlik ise yanlış ve hatalı kararlara sevk edebilir. Bilgi, imanın temelini oluşturabilir; çünkü doğru bilgi, insanların gerçekleri daha iyi anlamasına ve Allah'a daha derin bir şekilde yönelmesine yardımcı olabilir. Bu nedenle, Kur'an, bilginin önemini vurgulayarak insanları bilgi edinmeye, öğrenmeye ve anlamaya teşvik eder.⁶⁹²

1.5.2. Şüphe/Zann

Kur'an-ı Kerim'de kelimeler birden fazla anlam içerebilir ve aynı ya da benzer anlamları taşıyan farklı kelimeler de bulunabilir. Bu dilsel zenginlik, "Vucûh ve Nezâir" adı verilen Kur'an ilminin doğmasına neden olmuştur. Bu ilim, kelimelerin farklı anlamlarını ve benzer anlamları taşıyan farklı kelimeleri inceler, Kur'an'ın daha derinlemesine anlaşılmasına yardımcı olur.⁶⁹³ Kur'ân terminolojisinde, bir kavramın birden fazla anlamda kullanılmasına "Vucûh" denir ve bu tür çok anlamlılık örnekleri Kur'an'da oldukça yaygındır. Vucûh, Kur'an'daki kelimelerin farklı bağlamlarda çeşitli anlamlar taşımasını ifade eder ve bu, Kur'an'ın dilsel

⁶⁹² Nisâ 4/113; .Bakara 2/230; Nisâ 4/174; En'âm 6/104, 157; Yusuf 12/40; Hûd 11/120; Nahl 16/75.

⁶⁹³ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, (Ankara: Elif Ofset, 1979), s.184-186; İsmail Çalışkan, *Tefsir Usulü*, (Ankara: Okulu Yay., 2017) s.145-147.

zenginliğini ve derinliğini gösterir.⁶⁹⁴ Bu bağlamda Arapça'da *zann* kelimesi, gerek isim gerekse fiil olarak birden fazla anlam ihtiva eden kelimedir, ancak biz burada bu kavramı derinlemesine inceleyecek değiliz. Denetimi etkileyen bir unsur olarak bu kavrama Kur'an ayetleri çerçevesinde bakmaya çalışacağız.

Zann kelimesi, Kur'an'da çok anlamlılık (Vucûh) çerçevesinde ele alınan bir kavramdır. Bu doğrultuda, Kur'an'da "zannetmek, tahmin etmek, vehmetmek, kesin olarak bilmek, kesin olarak inanmak, derin şüphe içinde olmak, çelişkili düşünceye sahip olmak, kesin olmayan bilgi, zan, sanı, tahmin, vehim, kanaat, görüş" gibi farklı anlamlarda kullanılmaktadır. Bu çeşitlilik, zann kavramının geniş bir anlam yelpazesine sahip olduğunu ve çeşitli bağlamlarda farklı anlamlar taşıyabildiğini gösterir.⁶⁹⁵

Kur'an'da kesin olmayan bilgiyle hareket edilmesi ve bu tür bilgiye dayanarak eylemde bulunulması hoş görülmemiştir. Kur'an, insanları sağlam, kesin ve güvenilir bilgilere dayalı olarak hareket etmeye teşvik eder. *Zann* ve tahmine dayalı hareketler, özellikle dini ve ahlaki konularda, doğru olmayan sonuçlara ve haksızlıklara yol açabilir. Bu nedenle Kur'an, *zann* ve tahminle değil, kesin bilgiyle hareket edilmesini vurgular. İlgili ayette şöyle buyrulmaktadır; يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ “Ey iman edenler! Zannın birçoğundan sakının. Çünkü zannın bir kısmı günahtır.”⁶⁹⁶ *Zann* kavramının İslam hukukunda ve Kur'an ilimlerinde çok yönlü bir yapısı bulunmaktadır. *Zannın* bir kısmının günah olarak kabul edilmesi, diğer kısımlarının ise hoş görülmesi ve hatta bazı durumlarda gerekli görülmesi, bu kavramın derinliğini ve karmaşıklığını ortaya koyar.

İslâmî kültürde, bir kimsenin kesin bilgiye dayanmaksızın başka biri hakkında olumlu bir düşünce beslemesine “hüsn-i zan”, olumsuz düşünce ve kanaate sahip olmasına ise “sû-i

⁶⁹⁴ Bedruddîn Muhammed b. ‘Abdullâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî ‘ulûmi ‘l-Kur‘ân*, (Kahire: Dâru’l-Hadîs, 2006), s.81; Celaleddîn Abdîrahmân es-Suyûtî, *el-İtkân fî ‘ulûmi ‘l-Kur‘ân*, (Beyrut: Dâru İbni Kesîr, 2006), c.1, s.445.

⁶⁹⁵ Mustafa Kara. “Kur‘ân‘da Zann Kavramı”. Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 10/19 (Haziran 2011), s.193-220.

⁶⁹⁶ Hucurât 49/12.

zan” denir. Hüsn-i zan, insan ilişkilerinde olumlu bir yaklaşımı teşvik ederken, sû-i zan, gereksiz yere insanların kötü niyetli olarak değerlendirilmesine ve aralarındaki güvenin zedelenmesine yol açabilir. Bu kavramlar, toplumsal barış ve kardeşlik için önemli görülür.⁶⁹⁷

Seyyid Kutup söz konusu âyeti bireysel ve toplumsal ilkeler çerçevesinde yorumlamıştır. Kutup'a göre, bu âyet, kişilerin haysiyeti, özgürlükleri ve kişilikleri etrafında koruyucu bir duvar örür. Müminlere zan, şüphe ve kuşkudan kaçınmalarını emreder, çünkü zanların bir kısmı günahtır. Kutup, kötü zanalardan kaçınmanın, vicdanları temiz tutmanın önemine vurgu yapar. İslâm toplumu, zanla hareket etmemek, insanların haklarını ve özgürlüklerini korumak üzerine inşa edilmiştir. Ayrıca, insanların zanla yargılanamayacağı, suçlamaların somut delillere dayanması gerektiği belirtilir. Bu ilke, İslâm toplumunun temel değerlerinden biridir ve hem vicdanlarda hem de pratik hayatta uygulanması esastır.⁶⁹⁸

Ateş ise bu ayetteki zanla ilgili şu değerlendirmeyi yapmaktadır: Burada zan, sebepsiz yere birini suçlamak, mesela delilsiz olarak birinin herhangi bir kötü iş yaptığını sanmaktır. Yasaklanan zan, insanlar hakkında kötü düşünce beslemek şeklindeki zandır. Zannın hepsi değil bir kısmı günahtır. İşte günah olan, başkası hakkında kötü düşünce beslemek, başkasını kötü sanmak, zanna göre başkasının kötülüğüne hükmetmektir. Kaçınılması emredilen, bu kötü zandır.⁶⁹⁹

Şüphe (şübhe) kelimesi, Arapça "şbh" kökünden türemiş olup "benzetmek ve benzerlik sebebiyle başka şeyle karışmak" anlamına gelir. Anlam olarak, belirsizlik, karışıklık ve kuşku gibi mânaları ifade eder. Dinî literatürde, özellikle fıkıh ve fıkıh usulünde, şüphe; şer'i bir hüküm, konu veya durum hakkında kesin bilgi ve kanaate ulaşamama nedeniyle ortaya çıkan tereddüt ve kararsızlık durumunu ifade eder.⁷⁰⁰

⁶⁹⁷ Karaman, "Zann", *Dini Kavramlar Sözlüğü*, s.706.

⁶⁹⁸ Seyyid Kutup, *Fızal'il Kur'an*, trc. Salih Uçan, Vahdettin İnce, Mehmet Yolcu, (İstanbul: Dünya Yayıncılık, 2016), c.9, s.329-332.

⁶⁹⁹ Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, c. VIII (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1990), 526.

⁷⁰⁰ Hacı Mehmet Günay, "Şüphe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2010, c.39, s.263-265.

Şüphecilik, bir olay veya kavram hakkında tereddüt hali olarak tanımlanır ve İslâmî literatürde vesvese, şübhe, reyb gibi terimlerle ifade edilir. Felsefede şüphecilik, ya kesin bilgiye ulaşmanın imkânsızlığı ya da gerçeğe ulaşmak için şüpheyi yöntem olarak kullanma şeklinde iki yaklaşıma sahiptir. Bu kavramlar, Yunan düşüncesinden İslâm kültürüne geçmiştir ancak İslâm dünyasında sistemli olarak Gazzâlî ile ele alınmaya başlanmıştır.⁷⁰¹

Şüphe, "bilmek, inanmak ve zannetmek" gibi temel zihinsel işlevlerden biri olarak tanımlanır. Bu tanım, şüphenin insan zihninin gerçeği anlamaya yönelik süreçlerinde önemli bir rol oynadığını ve bilgi edinme, inanç oluşturma ya da tahminde bulunma aşamalarında etkili olduğunu ifade eder. Şüphe, kesin bir bilgiye ulaşmadan önce düşüncelerin ve inançların sorgulanmasını sağlayan kritik bir zihinsel süreçtir.⁷⁰²

Şüphe, "bireyin bir olay karşısında duyduğu emin olamama veya güvensizlik duygusu"⁷⁰³ olarak tanımlanmıştır. Bu tanım, şüphenin bireyin karar verme ve olayları değerlendirme süreçlerinde belirsizlik ve kararsızlık yaşadığı anları ifade eder. Şüphe, kişinin mevcut bilgilere ve durumlara tam olarak güvenememesi sonucu ortaya çıkan bir duygu durumudur.

Denetimi etkileyen bir unsur olarak şüpheden bahsedildiğinde, genellikle akla mesleki şüphecilik gelir. Bu, denetim sürecinde denetçinin tarafsız bir şekilde şüpheci bir yaklaşım sergilemesini, elde edilen bilgileri sorgulamasını ve objektif değerlendirmeler yapmasını gerektirir. Mesleki şüphecilik, denetim kalitesini artıran ve hata veya hilelerin tespit edilmesine yardımcı olan kritik bir yaklaşımdır.

Mesleki şüphecilik kavramı, farklı alanlarda çeşitli şekillerde ele alınmaktadır. Felsefe, din, etik, bilim ve tüketici literatüründe yer alan bu kavram, şüpheciliğin farklı türleri olarak felsefi şüphecilik, bağlamsal şüphecilik, dini şüphecilik, siyasi şüphecilik, etik şüphecilik,

⁷⁰¹ Mustafa Çağrı, "Şüphecilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2010, c.39, s.265-268.

⁷⁰² Yasin Ceylan "Doğrular ve Şüphe", *Dört Öge Dergisi*, 2012/1.

⁷⁰³ <https://tr.wikipedia.org/wiki/%C5%9E%C3%BCphe>. (erişim:28.08.2024.)

bilimsel şüphecilik ve reklam şüpheciliği gibi alt kategorilere ayrılmaktadır. Denetim literatüründe ise, şüphecilik kavramına genellikle mesleki şüphecilik perspektifinden yaklaşılmakta ve bu şüphecilik türü, denetim sürecinde kritik bir rol oynamaktadır.⁷⁰⁴

Mesleki şüphecilik, denetim sürecinde önemli bir tutum olarak tanımlanabilir. Bu tutum, denetim boyunca potansiyel yanlışlıklar, hatalar, hileler ve bilginin güvenilirliği konusunda yanıltıcı durumların farkında olmayı gerektirir. Mesleki şüphecilik, denetim kanıtlarının eleştirel ve titiz bir şekilde değerlendirilmesi ile sorgulayıcı bir yaklaşımın benimsenmesini içerir. Bu bağlamda, mesleki şüpheciliğin denetimin önemli bir parçası olduğu ve denetim sürecini tamamlayan temel bir unsur olarak kabul edilmesi gerektiği ifade edilebilir.⁷⁰⁵

Şüpheli bir düşünce yapısı, denetçilerin her zaman hile veya hata olasılıklarının mevcut olabileceğini kabul ederek denetim sürecine yaklaşmasını sağlar. Bu nedenle, mesleki şüphecilik, denetimin temelinde önemli bir rol oynar ve dolayısıyla denetçinin yeteneklerinin ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilir. Şüpheli yaklaşım, denetim sürecinde dikkatli ve sorgulayıcı bir tutum geliştirilmesini teşvik eder, böylece potansiyel sorunlar daha etkili bir şekilde tespit edilebilir.⁷⁰⁶

Denetçinin mesleki şüpheciliği, çeşitli faktörlerden etkilenebilir; ancak yeterli bir mesleki şüphecilik tutumu denetime önemli katkılar sağlar ve belirli amaçlara ulaşılmasını mümkün kılar. Mesleki şüphecilik, denetçinin denetim görevini doğru bir şekilde yerine getirmesine ve denetlenenin eksikliklerini ortaya çıkarmasına yardımcı olur. Bu yaklaşım, denetlenenin kendi içindeki eksiklikleri ve zaafları görmesine olanak tanır, aynı zamanda sürekli gelişim ve iyileştirme fırsatları sunar. Mesleki şüphecilik, denetlenenin eksikliklerini ve potansiyel sorunlarını belirlemesine yardımcı olur ve gerekli tedbirlerin alınmasını ya da düzenlemelerin yapılmasını teşvik eder. Bu sayede denetim süreci, hataların veya hilelerin

⁷⁰⁴ Merve Toptan, “Bağımsız Denetçilerin Görüşlerine Göre Mesleki Şüpheciliğin Değerlendirilmesi” Basılmamış Doktora Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, 2021.” s.63.

⁷⁰⁵ Toptan, “Bağımsız Denetçilerin Görüşlerine Göre Mesleki Şüpheciliğin Değerlendirilmesi”, s.64.

⁷⁰⁶ Toptan, “Bağımsız Denetçilerin Görüşlerine Göre Mesleki Şüpheciliğin Değerlendirilmesi”, s.66.

ortaya çıkarılması ve önlenmesi konusunda daha etkili hale gelir. Sonuç olarak, mesleki şüphecilik denetimin kalitesini artırır ve finansal tabloların doğru ve güvenilir bir şekilde sunulmasına katkıda bulunur, böylece bilgi kullanıcılarına gerçek ve yararlı bilgiler sunar.⁷⁰⁷

Kur'an-ı Kerim'de denetimi etkileyen şüphe ve zan konusunu incelediğimizde, özellikle Hucurat Suresi'nde geçen "Zandan sakının; zannın bir kısmı günahtır" ayetinin önemini görüyoruz. Bu ayet, zannın bazı yönlerinin olumsuz sonuçlar doğurabileceğine ve bunların hem dünyevi hem de uhrevi hayatımızda, yaşam kalitemizde ve iş kalitemizde riskler oluşturabileceğine işaret eder. Şüphe ve zan, hayatın çeşitli alanlarında riskleri tespit etme, minimize etme veya ortadan kaldırma sürecinde önemli rol oynar. Denetimde, mesleki şüpheciliğin önemi de bu bağlamda vurgulanır. Mesleki şüphecilik, denetçilerin her türlü hata, hile veya yanıltıcı durumları eleştirel bir şekilde değerlendirmelerini sağlar ve bu da denetim sürecinin kalitesini artırır. Doktora tezlerinde de bu konuya değinilerek, mesleki şüpheciliğin denetimdeki rolü ve önemi üzerinde durulmaktadır. Bu bağlamda, hem dini perspektiften hem de profesyonel uygulamalardan bakıldığında, şüphe ve zan kavramlarının denetim sürecindeki kritik yerini ve bu süreçlerdeki etkilerini anlamak önemlidir.

1.5.3. Şahitler

Denetimi etkileyen önemli bir unsur olarak şahitlik, Kur'an perspektifinde geniş bir anlam taşır. İnsanların organları, çevredeki varlıklar ve hatta diğer insanların şahitliği, denetimin ilahi bir boyutta nasıl gerçekleştiğini ortaya koyar. Kur'an'a göre, kıyamet günü insanın elleri, ayakları, gözleri gibi organları işledikleri amellere şahitlik edecek; doğa, hayvanlar, melekler ve diğer insanlar da şahidin bir parçası olarak kişinin eylemlerini ortaya koyacaktır. Bu şahitlik mekanizması, kişiye her davranışının kayıt altına alındığı bilincini kazandırır, dolayısıyla denetimi içselleştirerek bireyin doğru bir şekilde yaşamasını teşvik eder.

⁷⁰⁷ Toptan, "Bağımsız Denetçilerin Görüşlerine Göre Mesleki Şüpheciliğin Değerlendirilmesi", s.73-74.

1.5.3.1. İnsanların Şahitliği

İnsanın kendisi hakkında hemcinsleri veya çevresindekiler tarafından yapılan şahitlikler, öz denetimi güçlendiren duygusal şahitliklerden biridir. Görülmek ve izlenmek, insanın toplum içindeki yerini ve değerlerini anlaması açısından önemli bir role sahiptir. Diğer insanların bakış açısı ve değerlendirmeleri, insanın davranışları ve eylemleri üzerinde bir etkiye sahip olabilir. Bu durum, insanın, toplum içinde kabul görmeyi ve takdir edilmeyi istemesiyle ilişkilidir. Bu nedenle insan, çevresinin beğenisini kazanmayı ve olumlu bir izlenim bırakmayı arzu eder. Bu durum, insanın öz denetimini güçlendirebilir, çünkü insan dış dünyadaki tepkileri göz önünde bulundurarak davranışlarını belirleyebilir. Bu, sosyal normlara uygun davranma ve olumlu bir toplumsal kimlik geliştirme çabası olarak da düşünülebilir. Bu süreç, insanın kendi davranışlarını ve eylemlerini gözden geçirmesine ve toplum içindeki konumunu anlamasına yardımcı olabilir.

Hukuki ve ahlaki olmayan davranışların genellikle şahitsiz ortamlarda gerçekleştirilmesi, insanlar arasındaki şahitlik dairesinin önemli bir koruyucu rolü olduğunu işaret edebilir. Şahitlik, insanların eylemlerinin gözetlenmesi ve tanık olunması anlamına geldiği için, bu durum insanların davranışlarını etkileyebilir. Şahitsiz ortamlarda gerçekleştirilen istenmeyen, yanlış eylemler, insanların bu eylemlerden kaçınmalarını veya kendilerini denetlemelerini zorlaştırabilir. Ancak toplum içindeki şahitlik duygusu, insanların davranışlarını şekillendirebilir. Çünkü insanlar genellikle diğer insanların gözünde olumlu bir imaj bırakmak ve toplumsal değerlere uygun davranmak isterler. Bu durum, şahitlik duygusunun insanların öz disiplin oluşturmalarına yardımcı olabileceğini ve ahlaki davranışları teşvik edebileceğini gösterir. İnsanlar, şahitlik dairesinin potansiyel etkisi nedeniyle, olumsuz davranışlardan kaçınma veya daha sorumlu davranma eğiliminde olabilirler. Bu da şahitlik duygusunun, insanların davranışlarını kontrol etmelerine ve toplumsal normlara uyum sağlamalarına yardımcı olabileceğini gösterir.

İnsanın insana şahitliğinin hem dünyevi hem de uhrevi sonuçları bulunmaktadır. Dünya hayatındaki şahitlik, adil davranışlar sergilemek, haksızlığa uğramamak, herkese haklarını vermek, adaleti tesis etmek ve toplum değerlerini korumak amacıyla önemlidir. Bu, insanların birbirlerine karşı dürüst ve adil olmalarını, adaleti sağlamalarını ve toplumsal dengeyi korumalarını içerir. Âhiret hayatındaki şahitlik ise, insanın dünya hayatında yaptıklarının daha fazla önem kazanacağı ve ilahi mahkemede vereceği hesapta adil bir hükümle karşılaşacağı inancını oluşturmak içindir. Bu bilgi ve inanç, insanların davranışlarını titizlikle gözden geçirmelerine, sorumluluklarını daha derinden hissetmelerine ve toplum içinde daha doğru, adil ve sorumlu bir şekilde hareket etmelerine yardımcı olabilir. Dolayısıyla, insanın insana şahitliği sadece dünya hayatında değil, aynı zamanda ahiret hayatında da önemli etkilere sahiptir. Bu şahitlik, insanların davranışlarını, ilişkilerini ve sorumluluklarını gözden geçirmelerine ve daha adil, dürüst ve sorumlu bireyler olarak hareket etmelerine katkıda bulunabilir.

İnsanlar arasında adalete ve hakikatin ortaya çıkmasına yönelik şahitlik yapmak, Kur'an-ı Kerim'de önemle vurgulanmıştır. Kur'an'da, adil davranma, hakikati ifşa etme ve doğruyu gösterme konusunda şahitlik yapmanın önemi üzerinde durulur. Kur'an, toplum içindeki adalete ve doğruluğa önem verirken, insanların birbirlerine karşı dürüst ve adaletli olmalarını teşvik eder. Bu şekilde, insanlar arasında hakikatin ortaya çıkması ve adalete uygun davranışların sergilenmesi desteklenir: **يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ شُهَدَاءَ لِلَّهِ وَلَوْ عَلَىٰ أَنْفُسِكُمْ أَوِ الْوَالِدَيْنِ وَالْأَقْرَبِينَ إِنْ يَكُنْ غَنِيًّا أَوْ فَقِيرًا فَاللَّهُ أُولَىٰ بِهِمَا فَلَا تَتَّبِعُوا الْهَوَىٰ أَنْ تَعْدِلُوا وَإِنْ تَلَّوْا أَوْ تُعْرَضُوا فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا**
تَعْمَلُونَ خَبِيرًا“Ey iman edenler! Kendiniz, ana babanız ve en yakınlarınızın aleyhine de olsa, Allah için şahitlik yaparak adaleti titizlikle ayakta tutan kimseler olun. (Şahitlik ettikleriniz) zengin veya fakir de olsalar (adaletten ayrılmayın). Çünkü Allah ikisine de daha yakındır. (Onları sizden çok kayırır.) Öyle ise adaleti yerine getirmede nefsinize uymayın. Eğer (şahitlik ederken

gerçeği) çarpıtırmanız veya (şahitlikten) çekinirseniz (bilin ki) şüphesiz Allah, yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır.”⁷⁰⁸

Şahitlik müessesesi, çeşitli alanlarda insan ilişkilerinde ve hukuki süreçlerde önemli bir rol oynar. Alışveriş ve nikah gibi akitlerde, boşanma durumlarında, cezaların uygulanmasında, yetimlerin haklarının korunmasında ve vasiyetlerin yerine getirilmesinde şahitlik, çok önemli bir yere sahiptir. Şahitlik, irade beyanlarını güçlendirir, anlaşmazlıkların çözülmesinde ve akitlerin doğruluğunun sağlanmasında yardımcı olur. Şahitlik, insanların verdiği sözleri, beyanları ve taahhütleri güçlendirir ve böylece akitlerin doğruluğunu sağlar. Bu durum unutmama, ihmal veya hile gibi durumların önüne geçer ve adil bir şekilde hareket etme kültürünü destekler. Şahitlik müessesesi, toplumda dürüstlüğü, doğruluğu ve adaleti koruyarak insanların dürüst bir şekilde davranmasına yardımcı olur. Bu da toplum içinde istikamet üzere hareket eden insanların sayısını artırır ve adil bir ortamın oluşturulmasına katkıda bulunur. وَلَا يَأْبَ الشُّهَدَاءُ فَإِذَا دَفَعْتُمْ إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ ⁷⁰⁹ “Şâhitler, çağrıldıkları zaman şâhitlik yapmaktan kaçınmasınlar.” İذَا مَا دُعُوا ⁷¹⁰ “Mallarını kendilerine geri verdiğiniz zaman da yanlarında şahit bulundurun. Hesap görücü olarak Allah yeter.” ⁷¹¹ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا شَهَادَةُ بَيْنِكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ حِينَ ⁷¹² “Ey iman edenler! Birinizin ölümü yaklaştığı zaman, vasiyet sırasında aranızda şahitlik (edecek olanlar) sizden adaletli iki kişidir.” ⁷¹³ وَلْيَشْهَدْ عَذَابُهُمَا طَائِفَةٌ مِّنَ الْمُؤْمِنِينَ ⁷¹⁴ “Mü’minlerden bir topluluk da onların cezalandırılmasına şahit olsun.” ⁷¹⁵ وَأَشْهَدُوا ذَوِي عَدْلٍ مِّنْكُمْ ⁷¹⁶ “İçinizden iki âdil kimseyi şahit tutun. Şahitliği Allah için dosdoğru yapın.” ⁷¹⁷ وَأَقِيمُوا الشَّهَادَةَ لِلَّهِ

Yukardaki ayetlerden hareketle denebilir ki, şahitlik yapacak bilgi ve donanıma sahip olmasına rağmen bunu yapmaktan kaçınmak, Kur’an ayetlerine göre olumsuz bir durum olarak değerlendirilebilir. Bir kişi, adalete ve doğruluğa tanıklık etme konusunda bilgi sahibiyken, bu

⁷⁰⁸ Nisâ 4/135.

⁷⁰⁹ Bakara 2/282.

⁷¹⁰ Nisâ 4/6.

⁷¹¹ Mâide 5/106.

⁷¹² Nûr 24/2.

⁷¹³ Talâk 65/2.

görevden kaçınması veya sakınması, insanın vicdanında bir sorumluluk hissi yaratır. Adaletin sağlanması ve haksızlıkların önlenmesi için insanların doğruyu ifşa etmesi ve şahitlik yapması teşvik edilir. Bu şekilde, insanlar arasında doğruluk, adalete ve dürüstlüğe dayalı bir toplumsal düzenin korunması amaçlanır. وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ كَتَمَ شَهَادَةً عِنْدَهُ مِنَ اللَّهِ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ. Allah tarafından kendisine ulaşan bir gerçeği gizleyen kimseden daha zalim kimdir? Allah, yaptıklarınızdan habersiz değildir.”⁷¹⁴ “Bir de şahitliği gizlemeyin. Kim şahitliği gizlerse, şüphesiz onun kalbi günahkârdır. Allah, yaptıklarınızı hakkıyla bilendir.”⁷¹⁵

Şahitlik konusunda ehemmiyetin vurgulanması, kin ve düşmanlık gibi duyguların adalete zarar vermesini engellemek için önemlidir. Ayetlerin sunduğu perspektifte, şahitlik yaparken tarafsızlık, adalet ve doğruluk esastır. Kin ve düşmanlık gibi duygular, şahitlik esnasında doğruluğu ve adalete bağlılığı etkileyebilir. Bu nedenle, bir kişinin şahitlik yaparken tarafsız olması, doğruyu ifşa etmesi ve adil bir tavır sergilemesi gereklidir. Bu sebeple, şahitlik yaparken tarafsızlık, adalet, ve doğruluktan sapmama önemlidir. Kişinin duygusal etkilerden arınmış bir şekilde adil bir şahitlik yapması, adalete zarar verebilecek kin ve düşmanlık gibi duyguların etkisini azaltabilir. يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ لِلَّهِ شُهَدَاءَ بِالْقِسْطِ وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَا نُ قَوْمٍ عَلَىٰ آلَا. “Ey iman edenler! Allah için hakkı titizlikle ayakta tutan, adalet ile şahitlik eden kimseler olun. Bir topluma olan kininiz, sakın ha sizi adaletsizliğe itmesin. Âdil olun. Bu, Allah’a karşı gelmekten sakınmaya daha yakındır. Allah’a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz Allah, yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır.”⁷¹⁶

Ayetlerin sunduğu perspektifte yalancı şahitlik, büyük günahlardan biri olarak kabul edilir. Kur'an ve hadislerde yalancı şahitlik konusunda ciddi uyarılar ve yaptırımlar bulunur.⁷¹⁷

⁷¹⁴ Bakara 2/140.

⁷¹⁵ Bakara 2/283.

⁷¹⁶ Mâide 5/8.

⁷¹⁷ Hac 22/30; Ahzâb 33/70-71; Tirmizî, KIyâme, 60, IV, 668; Buhârî, Şehâdât 10, III, 151; Edeb 6, , Çağrı Yayınları, İstanbul, Ts., V, 71; İsti'zan ,35, VII, 138-139; Müslim,İman, H. No:143, , Çağrı Yayınları, İstanbul, Ts., I,91.

Yalancı şahitlik, adaleti bozar, haksızlığa sebep olur ve toplumda güvensizlik oluşturur. İslam, doğruluk, adalet ve dürüstlük ilkelerine büyük önem verir. Yalancı şahitlik ise bu ilkeleri bozan ve toplumda güvensizlik yaratan ciddi bir davranış olarak kabul edilir. Bu nedenle, doğru, dürüst ve adil bir şahitlik yapmak, Kur'an'ın sunduğu temel bir prensiptir.

Kur'an'da bir kimseye zina suçlaması yöneltilmesi durumunda, bu suçlamayı ispat etmek için dört şahit getirilmesi gerekliliği belirtilir. Eğer bu dört şahit bulunamazsa, suçlama yapanlar hakkında yalancı şahitlik yapmış olabilecekleri gerekçesiyle ağır yaptırımlar öngörülür. Bu durum, zina suçlamalarının ciddiyetini vurgular ve bu tür suçlamaların kolayca yapılmaması gerektiğini gösterir. Bu tür nassların amacı kanaatimizce, insanların itibarını korumayı ve haksız yere suçlanmalarını önlemektir. Bu nedenle, böyle ciddi suçlamalarda delillerin sağlam olması ve adaletin tam olarak yerine getirilmesi gerektiği vurgulanır. Yalancı şahitlik yapmanın ciddiyeti, özellikle bu tür hassas konularda vurgulanır. Zina suçlamaları gibi şiddetli sonuçlara yol açabilecek suçlamalarda doğruluk, adalet ve delillerin sağlamlığı büyük önem taşır. Kur'an perspektifinde, böylesi ağır iddiaların doğruluğu sağlam delillerle ispat edilmedikçe yapılmaması gerektiği öğretilir. وَالَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ فَاجْلِدُوهُمْ ثَمَّانِينَ جَلْدَةً وَلَا تَقْبَلُوا لَهُمْ شَهَادَةً أَبَدًا وَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ “Namuslu kadınlara zina isnat edip sonra da dört şahit getiremeyenlere seksen değnek vurun. Artık onların şahitliğini asla kabul etmeyin. İşte bunlar fâsık kimselerdir.”⁷¹⁸ وَلَوْ لَا جَاؤُ عَلَيْهِ بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ فَإِذْ لَمْ يَأْتُوا بِالشُّهَدَاءِ فَأُولَئِكَ عِنْدَ اللَّهِ هُمُ الْكَاذِبُونَ⁷¹⁹ “Onlar (iftiracılar) bu iddialarına dair dört şahit getirseslerdi ya! Mademki şahit getirmediler; işte onlar Allah yanında yalancıların ta kendileridir.”⁷¹⁹

Şahitlik konusunda şahidin Allah'a ve âhiret gününe olan imanı büyük bir önem taşır. Şahitlik, doğruluk, adalet ve Allah'ın hükümlerine bağlılık üzerine kurulu bir eylemdir. Bir şahidin Allah'a, âhiret gününe ve Allah'ın hükümlerine olan imanı, doğru bir şahitlik yapmasının temelini oluşturur. Şahitlik yaparken kişinin Allah'a karşı sorumluluk hissetmesi,

⁷¹⁸ Nûr 24/4.

⁷¹⁹ Nûr 24/13.

yaptığı şahitliğin sadece dünya hayatında değil, âhirette de hesaba katılacağı bilinciyle doğru ve adil olmasını sağlar. Bu nedenle, bir müminin şahitlik yaparken Allah'a karşı sorumluluk duygusu taşıması ve adaleti gözetmesi önemlidir. Şahitlikteki doğruluk ve adalete olan bu hassasiyet, bir insanın Allah'a karşı sorumluluğunu, hesap verebilme bilincini ve âhiret gününün önemini yansıtır. Bu, Kur'an'ın şahitlik konusundaki prensiplerinden biridir ve doğruluk, adalete ve Allah'a karşı sorumluluğa dayalı bir şahitlik anlayışının temelini oluşturur. وَلَا تَأْخُذْكُمْ وَأَشْهَدُوا “Allah’a ve ahiret gününe inanıyorsanız, Allah’ın dini(nin koymuş olduğu hükmü uygulama) konusunda onlara acıyacağınız tutmasın.”⁷²⁰ “Şahitliği Allah için dosdoğru yapın. İşte bununla Allah’a ve ahiret gününe inanan kimselere öğüt verilmektedir.”⁷²¹

Şahitlik olmadan yapılan iddiaların geçerliliği sorgulanır. Meleklerin cinsiyeti hakkında iddialarda bulunurken, onların yaratılışına dair bir şahitlik olmadığına vurgu yapılır. Bu nedenle, meleklerin cinsiyetlerini belirleme konusunda şahitlik olmadığı halde kesin ifadeler kullanmak uygun görülmez. İslam'ın bu prensibi, gerçeklik ve doğruluk anlayışının güçlendirilmesi için önemlidir. Bir konuda şahitlik olmadığı ve kesinlikle bilinemediği durumlarda, kesin ifadeler kullanmaktan kaçınılmalıdır. Çünkü gerçeklik adına şahitlik olmayan iddiaların, yanlış anlamalara ya da hatalı yargılara neden olabileceği düşünülür. Meleklerin cinsiyeti gibi konularda dikkatli ve temkinli bir dil kullanmak önerilir. Bu, doğruluk, adalet ve gerçeğe saygı çerçevesindeki İslam'ın temel prensiplerinden biridir. وَجَعَلُوا الْمَلَائِكَةَ الَّذِينَ هُمْ عِبَادُ الرَّحْمَنِ إِنَّا أَشْهَدُوا خَلَقَهُمْ سَكَتَبُ شَهَادَتُهُمْ وَيُسْأَلُونَ “Onlar, Rahmân’ın kulları olan melekleri de dişi saydılar. Onların yaratılışına şahit mi oldular? Onların (yalan) şahitlikleri yazılacak ve sorgulanacaklardır.”⁷²²

⁷²⁰ Nûr 24/2.

⁷²¹ Talâk 65/2.

⁷²² Zuhrûf 43/19.

Kur'an'da insanların birbirlerine şahitlik etme durumu çok çeşitli boyutlarda ele alınır. Bu, örneklik, gözlem, denetleme ve sonuçta âhirette lehte veya aleyhte şahitlik etme durumunu kapsar. Peygamberlerin şahitlikleri özel bir öneme sahiptir ve onların insanlar üzerindeki örneklikleri ve davranışları, hem dünya hayatında hem de âhirette şahitlik konusunda değerli birer örnek olarak kabul edilir. Ancak sadece peygamberlerle sınırlı kalmamak üzere, toplumların da şahitlik yeteneği ve sorumluluğu bulunmaktadır. Toplumlar, içinde bulundukları zaman dilimindeki doğruluk, adalet ve davranışlarıyla şahitlik yapabilirler. İnsanların birbirine şahitlik etmesi, ahlaki değerleri korumak, adaleti sağlamak ve doğru olanı gözetmek için önemlidir. Peygamberlerin ve toplumların şahitlikleri, doğru ve adil bir hayatı teşvik etmek, insanların birbirlerine karşı sorumluluklarını hatırlatmak ve âhirette şahitlik etme konusunda birer örnek oluşturmak adına vurgulanır. Bu, İslam'ın sosyal ve ahlaki boyutlarının temel prensiplerinden biridir. *وَيَوْمَ نَبْعَثُ فِي كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا عَلَيْهِمْ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَجِئْنَا بِكَ شَهِيدًا عَلَى هَؤُلَاءِ وَنَزَّلْنَا* (Ey Muhammed!) Her ümmetin kendi içinden üzerlerine bir şahit göndereceğimiz, seni de onların üzerine bir şahit olarak getireceğimiz günü düşün. Sana bu kitabı; her şey için bir açıklama, doğru yolu gösteren bir rehber, bir rahmet ve müslümanlar için bir müjde olarak indirdik.”⁷²³ Şu ayette de iki tür şahitliğe de işaret edilmiştir: *وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا* “Böylece, sizler insanlara birer şahit (ve örnek) olasınız ve Peygamber de size bir şahit (ve örnek) olsun diye sizi orta bir ümmet yaptık.”⁷²⁴ Bazı müfessirler bu şehadetin ahirette olacağına vurgu yapsa da ayette geçen “vasat ümmet” ifadesi, genellikle “orta/orta yol ümmet” şeklinde anlaşılır ve İslam'ın adalet, denge ve itidal prensiplerini vurgular.⁷²⁵ Bu yorum, şahitlik kavramını sadece bir tanık olma durumundan daha derin bir anlamla ele alıyor; onu örneklik ve delil anlamlarıyla bağdaştırıyor. Buna göre,

⁷²³ Nahl 16/89.

⁷²⁴ Bakara 2/143.

⁷²⁵ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 2/629-638; Ebû Muhammed Abdülhak b. Atıyye el-Endelûsî, *el-Muharrarü'l-vecîz fi tefsiri'l-kitâbi'l-Azîz*, thk. Abdullah b. İbrâhîm el-Ensârî vd. (Beyrut: Dâru'l-Hayr, 1428/2007), c.1, s.368-369; Râzî, *Mefâtihu'l Gayb*, c.4, s.111-112.

Allah'ın emirlerine ve Peygamberin sünnetine bağlı kılar. Bu, toplum içindeki davranışlarının ve itibarlarının da bir yansımasıdır. İman eden bir Müslüman için Allah'ın gözetleyici ve değerlendirici olduğuna inanmak, kişinin ahlaki davranışlarına özen göstermesine, adil olmasına, doğruluğunu korumasına ve toplum içinde saygınlık kazanmasına yardımcı olabilir. Bu durum, bir nevi iç denetim mekanizması işlevi görür.

İnsanların kişisel deneyimleri ve gözlemleri, başkaları hakkındaki olumlu veya olumsuz kanaatlerini şekillendirir. Bir Müslüman için, başkalarının davranışları ve karakterleri, âhiret hayatı için bir ölçü olabilir. İyilik ve güzellikleri yaşayarak sergilemek, diğer insanlar için bir örnek oluşturabilir ve kişinin lehine bir delil olabilir. Kur'an'da, güzel ahlak ve doğrulukla yaşayan insanlara vurgu yapılır. Bu tür insanlar, diğerleri için birer örnek ve şahit olabilirler. Müminler, çevrelerindeki insanların davranışlarını ve karakterlerini gözlemleyerek, onların âhiret hayatı için ne gibi bir değer taşıdıklarını anlamaya çalışabilirler. Bu da kişisel öz denetim ve başkalarına karşı daha hoşgörülü ve anlayışlı olma konusunda etkili olabilir. Şu ayetlerde buna açıkça işaret edilmektedir; فَلَمَّا أَحَسَّ عِيسَىٰ مِنْهُمُ الْكُفْرَ قَالَ مَنْ أَنْصَارِي إِلَى اللَّهِ قَالَ الْحَوَارِيُّونَ نَحْنُ أَنْصَارُ اللَّهِ أَمَّا بِاللَّهِ وَاشْهَدْ بِأَنَّا مُسْلِمُونَ “İsa, onların inkârlarını sezince, “Allah yolunda yardımcılarım kim?” dedi. Havariler, “Biziz Allah yolunun yardımcıları. Allah’a iman ettik. Şahit ol, biz müslümanlarız” dediler.”⁷²⁹ قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَىٰ كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ وَلَا نُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا “De ki: “Ey kitap ehli! Bizimle sizin aranızda ortak bir söze gelin: Yalnız Allah’a ibadet edelim. O’na hiçbir şeyi ortak koşmayalım. Allah’ı bırakıp da kimimiz kimimizi ilâh edinmesin.” Eğer onlar yine yüz çevirirlerse, deyin ki: “Şahit olun, biz müslümanlarız.””⁷³⁰ وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ لَمَا آتَيْنَاكُمْ مِنْ كِتَابٍ وَحِكْمَةٍ ثُمَّ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَكُمْ لَتُؤْمِنُنَّ بِهِ وَلَتَنْصُرُنَّهُ قَالَ أَأَقْرَرْتُمْ وَأَخَذْتُمْ عَلَىٰ ذَٰلِكُمْ إِصْرِي قَالُوا أَقْرَرْنَا قَالَ فَاشْهَدُوا “Hani, Allah peygamberlerden, “Andolsun, size vereceğim her kitap ve hikmetten sonra, elinizdekini doğrulayan bir peygamber geldiğinde, ona mutlaka iman

⁷²⁹ Âl-i İmrân 3/52.

⁷³⁰ Âl-i İmrân 3/64.

edeceksiniz ve ona mutlaka yardım edeceksiniz” diye söz almış ve, “Bunu kabul ettiniz mi; verdiğim bu ağır görevi üstlendiniz mi?” demişti. Onlar, “Kabul ettik” demişlerdi. Allah da, “Öyleyse şahid olun, ben de sizinle beraber şahit olanlardanım” demişti.”⁷³¹ وَإِذَا سَمِعُوا مَا أُنْزِلَ إِلَى الرَّسُولِ تَرَى أَعْيُنُهُمْ تَفِيضُ مِنَ الدَّمْعِ مِمَّا عَرَفُوا مِنَ الْحَقِّ يَقُولُونَ رَبَّنَا آمَنَّا فَاكْتُبْنَا مَعَ الشَّاهِدِينَ “Peygamber’e indirileni (Kur’an’ı) dinledikleri zaman hakkı tanımalarından dolayı gözlerinin yaşla dolup taşıdığını görürsün. “Ey Rabbimiz! İnandık. Artık bizi (hakikate) şahitlik edenler (Muhammed’in ümmeti) ile beraber yaz” derler.”⁷³² إِنَّ نَقُولُ إِلَّا اعْتَرَاكَ بَعْضُ آلِهَتِنَا بِسُوءٍ قَالَ إِنِّي أُشْهِدُ اللَّهَ وَاشْهَدُوا أَنِّي بَرِيءٌ مِمَّا تُشْرِكُونَ “Biz sadece şunu söyleriz: “Seni, ilâhlarımızdan biri fena çarpmış.” Hûd, dedi ki: “İşte ben Allah’ı şâhit tutuyorum. Siz de şâhit olun ki, ben sizin Allah’ı bırakıp da O’na ortak koştüğunuz şeylerden uzağım.”⁷³³

İnsanların birbirlerine yönelik şahitlikleri, özellikle tanıdık kişilerin bakışları veya onların gözlemleri, bireyler üzerinde oldukça etkili olabilir. Bu gözlem, kişilerin daha dikkatli ve kontrol altında davranmalarını sağlayabilir. Birisi tanıdığı kişilerin nezdinde saygınlık kazanmak, olumlu bir imaj sergilemek veya hatalarını minimize etmek isteyecektir. Bu durum zamanla kişinin kontrol ettiği davranış biçimlerini alışkanlık haline getirmesine ve daha olgun ve sorumlu bir tutum geliştirmesine yardımcı olabilir. Bu açıdan, çevrenizdeki insanların şahitliği, hem bireysel hem de toplumsal olgunlukta önemli bir etken olabilir.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَكُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ “Ey iman edenler! Allah’a karşı gelmekten sakının ve doğrularla beraber olun.”⁷³⁴ Kur’an’ın “Sâdıklarla beraber olma” emri, değerli bir rehberlik ilkesi olarak düşünülebilir. Vicdanın sesi ve kendi iradenizin yönlendirmesi her zaman yeterli olmayabilir. Bu yüzden, doğru yolu bulmak ve kişisel gelişimde ilerlemek için doğru örnekleri takip etmek önemlidir. Sâdıklar, doğru olanı yaşamda gösteren, sağlam ahlaki değerlere sahip olan kişilerdir. Bu tür insanlar, sadece vicdanın sesi değil, aynı zamanda yaşamlarıyla da

⁷³¹ Âl-i İmrân 3/81.

⁷³² Mâide 5/83.

⁷³³ Hûd 11/54.

⁷³⁴ Tevbe 9/119.

etkileyici olabilirler ve size rehberlik edebilirler. Yanlarında olmak, sizi doğru yola yönlendirebilir ve kişisel gelişiminizde size destek sağlayabilir.

1.5.3.2. Organların Şahitliği

“الْيَوْمَ نَخْتِمُ عَلَىٰ أَفْوَاهِهِمْ وَتُكَلِّمُنَا أَيْدِيهِمْ وَتَشْهَدُ أَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ” “O gün biz onların ağızlarını mühürleriz. Elleri bize konuşur, ayakları da kazandıklarına şahitlik eder.”⁷³⁵ Ayetten anladığımıza göre, kıyamet gününde insanın uzuvları dünyada yapılan her şeye şahitlik edecektir. Kıyamet gününde insanın bedeninin, insanın yaptığı her şeyi hatırlayıp ifade edeceği anlatılır. Bu ifade, insanın bedeninin, insanın hayatı boyunca yaptığı her şeyi hatırlayıp anlatma yeteneğine sahip olacağını vurgular. İnsanın bedeni, insanın yapmış olduğu her eylemi hatırlayacak ve bu eylemlerle ilgili gerçekleri ortaya çıkaracak birer şahit gibi konuşacaktır. Bu da insanın yaptıklarının tam bir şeffaflıkla açığa çıkacağını ve hesap verebilirliğin daha derin bir boyuta taşınacağını ifade eder.

İnsanlar arası sorgulamalarda genellikle sorular sorulup yanıtlar alınarak gerçeğe ulaşılmaya çalışılır, ancak bazen kişi, yanıltıcı cevaplar verebilir ya da baskı altında doğruyu söylemekten kaçınabilir. Özellikle yalancı şahit bulduğunda gerçekleri saptırmak daha da kolaylaşır. Fakat yukardaki ayette, hesap gününün dünya koşullarına benzemeyeceği, o gün her şeyin net olarak açığa çıkacağı belirtilir. Bu süreçte, ağızlar mühürlenecek, eller ve ayaklar konuşarak yalan söylemesi mümkün olmayan tanıklıklar yapacaktır.⁷³⁶

“يَوْمَ تَشْهَدُ عَلَيْهِمْ أَلْسِنَتُهُمْ وَأَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ” “İşlemiş oldukları günahattan dolayı dillerinin, ellerinin ve ayaklarının kendi aleyhlerine şahitlik edecekleri günde onlara çok büyük bir azap vardır.”⁷³⁷ “نِهَآيَتَ حَتَّىٰ إِذَا مَا جَاؤَهَا شَهِدَ عَلَيْهِمْ سَمْعُهُمْ وَأَبْصَارُهُمْ وَجُلُودُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ” “Nihayet cehenneme vardıklarında, kulakları, gözleri ve derileri, yapmış oldukları işler hakkında,

⁷³⁵ Yâsîn 36/65.

⁷³⁶ Karaman vd., *Kur'an Yolu: Türkçe Meâl ve Tefsir*, c.4, s.506-507.

⁷³⁷ Nûr 24/ 24

kendileri aleyhine şahitlik ederler.”⁷³⁸ Organların şahitliği ile ilgili ayetlerde uzuvlar arasında eller ve ayaklar özellikle zikredilmiştir. Bunun yanı sıra, dil, gözler, kulaklar ve hatta deri gibi insan bedenindeki diğer uzuvlar da kıyamet gününde insanın yaptıklarına şahitlik edeceği belirtilmiştir. Bu ifade, insanın bedeninin tüm uzuvlarının, insanın yapmış olduğu her şeye tanıklık edeceğini ve bu eylemleri hatırlayıp ifade edeceğini anlatır. Kıyamet gününde, insanın bedeni ve uzuvları, insanın hayatı boyunca yaptığı her eylemi ve davranışı hatırlayacak ve bu davranışların hesabını verecektir. Bu, insanın bedeninin tam bir şahitlik yapacağını, beden her bir parçasının insanın yaşamı boyunca yaptığı her şeye tanıklık edeceğini ve kıyamet gününde bu şahitliklerin ortaya çıkacağını ifade eder. Bu da insanın yaptıklarının hesabını vereceği ve bedeninin bu süreçte şahitlik edeceği bir inancı yansıtır.

Kur'an'da uzuvların şahitlikleri sırasında ne ifade ettiklerinin, sahibi tarafından anlaşılabileceği de belirtilir. وَقَالُوا لَجُلُودِهِمْ لَمْ شَهِدْتُمْ عَلَيْنَا قَالُوا أَنْطَقَنَا اللَّهُ الَّذِي أَنْطَقَ كُلَّ شَيْءٍ وَهُوَ خَلَقَكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ وَالْإِلَهَ تُرْجَعُونَ “Onlar derilerine, “Niçin aleyhimize şahitlik ettiniz?” derler. Derileri de der ki; “Bizi her şeyi konuşuran Allah konuşturdu. İlk defa sizi O yaratmıştı ve yine yalnızca O’na döndürülüyorsunuz.””⁷³⁹ Uzuvların konuşması, yaptıklarının ve ifadelerinin sahibi olan insan tarafından anlaşılabileceği ve kavranabileceği. Bu ifade, insanın kendi bedeninin şahitlik ettiği eylemleri ve ifadeleri anlayacak bir bilince sahip olacağını vurgular. Yani, uzuvların ifadeleri insanın kendisi tarafından anlaşılabilir olacaktır. Bu da insanın yaptıklarının ve bedeninin şahitliklerinin sahibi olan kişi tarafından kavranabileceğini ifade eder.

Süddî, Ferrâ gibi bazı müfessirler, derilerinin onlar aleyhinde tanıklık etmesiyle, vücutlarının cinsel günahları hakkında şahitlik yapacağını kastedildiğini ileri sürmüşlerdir. Ayette şu gerçek anlatılmaktadır: Âhirette hiç kimseye haksızlık edilmeyecek, yargı sırasında günahkârların bizzat kendi organları da Allah tarafından verilen bir tür ifade kabiliyetiyle veya işledikleri günahların onlarda bıraktığı izler vasıtasıyla suçlarını ortaya koyacaklardır. Râzî,

⁷³⁸ Fussilet 41/20.

⁷³⁹ Fussilet 41/21.

derinin dokunma duyusuyla ilgili olduğunu hatırlattıktan sonra ayette beş duyudan özellikle işitme, görme ve dokunma ile ilgili duyu organlarına yer verilirken tatma ve koklama duyularından söz edilmemesini özetle şöyle açıklar: Tatma duyusu bazı yönlerden dokunma duyusuyla aynıdır; çünkü tat algılaması dil derisinin tadılan nesneye temasıyla gerçekleşir. Koklama duyusuna gelince bu, insanda yükümlülöklere konu olması bakımından diğör duyular kadar önemli değildir, bununla ilgili buyruklar ve yasaklar bulunmamaktadır.⁷⁴⁰

Vicdanın şahitliğı insanın amellerinin ve davranışlarının arka planındaki niyet ve irade üzerinde bir kontrol sağlarken, bedenın şahitlik etmesi de insanın en yakınında ve en objektif şahitlerden biri olarak varlığını sürdürür. Bedenin şahitliğı, kişinin inkar edemeyeceğı somut şahitlerin varlığına işaret eder ve bireysel denetim açısından en yakın ve nesnel bir çerçeve oluşturur. Bu şahitlik dairesi, kişinin içinde bulunduğı durumu açıkça tanımlaması bakımından bir itiraf niteliğı taşır ve bu da kişide içsel bir öz denetim ve gözlem duygusu oluşturur. Bu durum, insanın içsel bir farkındalık geliştirmesine ve kendi eylemlerini daha derinlemesine gözden geçirmesine, kısaca kişinin kendini denetlemesine yardımcı olabilir.

1.5.3.3. Diğör Varlıkların Şahitliğı

Şehâdet ilişkisi, insan ile diğör varlıklar veya eşya arasında da mevcut olabilir. Şehâdet, genellikle bir tanıklık ya da şahitlik durumu olarak düşünölse de, bir şeyin ya da bir olayın varlığına veya doğasına dair bilgi veya anlayış da içerebilir. Örneğın, bir tablo insanın şehâdeti olabilir. Bir ressamın yaptığı tablo, sanatçının duygularını, bakış açısını ve düşüncelerini yansıtır. Bu tablo, insanların bir sanat eseri aracılığıyla bir duygusal veya entelektüel deneyim yaşamasına olanak sağlar. Doğal olarak, varlıkla insan arasındaki ilişki daha geniş bir bağlamda değerlendirilebilir. Doğa, insanın yaşamında birçok yolla varlık gösterebilir. Örneğın, bir dağın manzarası, bir ormanın sessizliğı veya bir nehirden akan su; bu varlıklar insanın içsel duygu,

⁷⁴⁰ Karaman vd., *Kur'an Yolu: Türkçe Meâl ve Tefsir*,: c.4, s.700.

düşünce ve deneyimlerini etkileyebilir. Dolayısıyla, insanlar çevrelerindeki varlıklarla etkileşime girerken, bu varlıkların insanların duygularını, düşüncelerini ve anlayışlarını nasıl şekillendirdiğini görmek ve anlamak mümkündür. Bu bağlamda, şehâdet ilişkisi, insanlar ile çevreleri arasındaki derin ve karmaşık etkileşimleri ifade edebilir. إِذَا زُلْزِلَتِ الْأَرْضُ زِلْزَالَهَا (۱) وَأَخْرَجَتِ الْأَرْضُ أَثْقَالَهَا (۲) وَقَالَ الْإِنْسَانُ مَا لَهَا (۳) يَوْمَئِذٍ تُحَدِّثُ أَخْبَارَهَا (۴) بِأَنَّ رَبَّكَ أَوْحَىٰ لَهَا (۵) “Yeryüzü kendine has bir sarsıntıya uğratıldığı, içindekileri dışarıya çıkarıp attığı ve insan, “Ona ne oluyor?” dediği zaman, İşte o gün, yer, kendi haberlerini anlatır. Çünkü Rabbin ona (öyle) vahyetmiştir.”⁷⁴¹ الْأَرْضُ dediğimiz yeryüzüne ne vahyedilmektedir ve bu ne anlama geliyor? Bu vahiy sonrası yeryüzü bize ne anlatacak? Allah yeryüzüne vahyederek, ona sallanmasını yani zelzele yapmasını ve taşımış olduğu ağırlıkları da dışarı çıkarmasını emretmesi anlamındadır. Yeryüzünün konuşması da Allah’ın kendisine emrettiği şeyleri söylemesi ve bu hususta da izin verdiğini söylemesi anlamına gelmektedir.⁷⁴² Yeryüzünün haberlerini anlatması şöyle olur: Yeryüzü, sarsıntı ile ve içindeki ölüleri dışarı çıkarmakla konuşmuş olur ve bunu da kendisine Allah’ın vahyetmesi ve izin vermesi suretiyle yapabilmektedir.⁷⁴³

Yeryüzü, üzerinde işlenen amellerin kimler tarafından ve nasıl yapıldığına dair konuşacaktır. Nitekim Ebû Hüreyre’den (öl. 58/678) nakledilen rivayette Peygamber (a.s.) bir gün يَوْمَئِذٍ تُحَدِّثُ أَخْبَارَهَا “O gün yeryüzü haberlerini anlatır” âyetini okudu ve: “Yeryüzünün haberlerinin ne olduğunu biliyor musunuz?” diye sordu. Orada bulunanlar: “Allah ve Resülü daha iyi bilir,” dediler. Bunun üzerine buyurdular ki: “Yeryüzünün anlatacağı haberler, erkek olsun kadın olsun her kim onun üzerinde ne yapmışsa onun hakkında şahitlikte bulunması ve ‘Falan kimse şu gün şöyle şöyle yaptı’ demesidir.”⁷⁴⁴

⁷⁴¹ Zilzâl 99/1-5.

⁷⁴² Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, c.24, s.559-560.

⁷⁴³ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, c.24, s.560-561.

⁷⁴⁴ Ebu’l-Fidâ İsmâil b. Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l- ‘azîm*, thk. Mustafâ es-Seyyid Muhammed vd. (Kahire: Mu’essesetu’t-Târihi’l- ‘Arabî, Mu’essesetu Kurtuba, Mektebetu’l-Evlâdi’s-Şeyh li’t-Turâs, 2000), c.14, s.428; Ahmed, *Müsned*, 2/374.

Allah, yeryüzünü konuşabilen akıllı bir varlık şekline dönüştürecek ve ona yeryüzünde yaşayan varlıkların neler yaptıklarını teker teker öğretecek ve o da günahkârlar ve itaatkârlar hakkında şahitlik yapacaktır.⁷⁴⁵

İnsanın amellerine mahkukatın şahitlik etmesiyle ilgili olarak şu rivayet de gerçekten çok ilginçtir; “Ebû Saîd el-Hudrî bir gün tabîinden Abdullah b. Abdurrahman b. Ebû Sa‘a‘a’ya şöyle der: “Görüyorum ki koyunları ve sahraları seviyorsun. Koyunların arasında ya da sahrada bulunduğun vakit namaz kılacağında yüksek sesle bir ezan oku. Çünkü müezzinin sesinin ulaştığı yerlerde insan, cin, taş ya da eşya namına ne varsa kıyamet gününde onun lehinde şahitlikte bulunacaktır. Ben bunu Allah Resûlünden böylece işittim.”⁷⁴⁶

Eşyanın diğer bir ifadeyle varlıkların şahitliği, insanların duyuları aracılığıyla doğrudan algılayabildiği ve gözlemleyebildiği bir tür şahitliktir. Etrafımızdaki nesneler, olaylar ve durumlar bize birçok bilgi sunar ve bu bilgiler başta bireysel olmak üzere genel olarak denetimde önemli bir rol oynayabilir. Günümüzde kameraların gözetleyici ve kaydedici özelliği gibi, çevremizdeki eşyalar da bize bir tür “kayıt” sunabilir. Örneğin, bir ev ortamında eşyaların düzeni, kirlilik veya düzenlilik gibi durumlar, kişinin yaşam tarzı, disiplini ve sorumluluklarını gösterir. Bu tür gözlemler insanın kendi davranışlarını değerlendirmesine ve gerektiğinde düzeltmesine yardımcı olabilir. Eşyaların şahitlik yeteneği, başta bireysel denetimimiz olmak üzere toplum olarak ve hatta tüm insanlık olarak kendi davranışlarımızı değerlendirmemize, hatalarımızı görmemize ve gelişimimizi sağlamamıza yardımcı olabilir. Bu bakımdan çevremizdeki nesneler ve durumlar, içsel bir gözlemci gibi işlev görerek insanların kendilerini değerlendirmesine katkıda bulunabilir. İnsanlığın hor kullandığı tüm evren/ kâinat insanlığa şahitlik edecektir. Dağlar, denizler, nehirler, ormanlar, atmosfer vs. tüm bunlar insanlıktan davacı olacaktır.

⁷⁴⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, c.32, s.59.

⁷⁴⁶ Buhârî, “Ezân”, 5.

1.5.4. Amel Defteri

Kur'an'da insanın her eyleminin kaydedildiği bildirilir.⁷⁴⁷ Bu kayıtların kıyamet gününde ortaya çıkarılacağı, insanların yaptıklarından hesaba çekileceği ve bu kitabın her şeyi ayrıntılı bir şekilde içereceği ifade edilir. Bu, insanların amellerinin ve davranışlarının gözden geçirileceği bir mahkeme gününde tüm detayların ortaya çıkacağını anlatır. Bu durum insanlara sorumluluklarını hatırlatır ve davranışları üzerinde düşüncelerini teşvik eder. İslam inancına göre, insanların yaptıkları işler, görevli melekler tarafından yazılır ve saklanır. Kişinin yaptığı her şeyin kaydedildiği bir defter oluşturulur. Kıyamet gününde bu defterler açılacak ve insanların yaptıkları her şey ortaya çıkarak şahitlik edecektir. Bu, insanların eylemlerinin ve davranışlarının detaylı bir şekilde gözden geçirileceği bir mahkeme gününde kullanılacak önemli bir kanıttır. Kur'an'da “amel defteri” tabiri geçmez. Bunun yerine aynı anlamda kitap, “Oku kitabını! Bugün hesap sorucu olarak sana nefsin yeter” denilecektir.”⁷⁴⁸ “Kitap ortaya konur. Suçluları, kitabın içindikilerden korkuya kapılmış görürsün.”⁷⁴⁹ “Kitap (amel defterleri) ortaya konur. Peygamberler ve şahitler getirilir.”⁷⁵⁰ “فَدَعَلَمْنَا مَا تَنْقُصُ الْأَرْضُ مِنْهُمْ وَعِنْدَنَا كِتَابٌ حَفِيظٌ” “Şüphesiz biz, toprağın; onlardan neleri eksilttiğini bilmekteyiz. Yanımızda (o bilgileri) koruyan bir kitap vardır”⁷⁵¹ “O, yazılmış bir kitaptır.”⁷⁵² “وَإِذَا الصُّحُفُ نُشِرتْ” “Amel defterleri açıldığı zaman”⁷⁵³ ve zübür “وَكُلُّ شَيْءٍ فَعَلُوهُ فِي الزُّبُرِ” “İşledikleri her şey ise kitaplarda kayıtlıdır.”⁷⁵⁴ kelimeleri geçmektedir ve ilgili ayetler de yukarda geçtiği gibidir.

Kur'an-ı Kerim ayetleri çerçevesinde değerlendirilen denetim sisteminde amel defteri önemli bir yer teşkil etmektedir, nitekim o, kişinin yaptığı amellere şahitlik etmesi bakımından

⁷⁴⁷ Câsiye 45/29.

⁷⁴⁸ İsrâ 17/14.

⁷⁴⁹ Kehf 18/49.

⁷⁵⁰ Zümer 39/69.

⁷⁵¹ Kâf 50/4.

⁷⁵² Mutaffifin 83/9,20.

⁷⁵³ Tekvîr 81/10.

⁷⁵⁴ Kamer 54/52.

çok önemli bir kontrol mekanizmasıdır. İlgili ayette şöyle buyrulmaktadır; “وَتَرَى كُلَّ أُمَّةٍ جَائِيَةٌ كُلُّ” “أُمَّةٍ تُدْعَى إِلَى كِتَابِهَا الْيَوْمَ تُجْزَوْنَ مَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ (۲۸) هَذَا كِتَابُنَا يَنْطِقُ عَلَيْكُمْ بِالْحَقِّ إِنَّا كُنَّا نَسْتَنسِخُ مَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ (۲۹)” “O gün her ümmeti diz çökmüş görürsün. Her ümmet kendi kitabına çağrılır. (Onlara şöyle denilir:) “Bugün (yalnızca) yaptıklarınızın karşılığı verilecektir.” İşte kitabımız, size karşı gerçeği söylüyor. Çünkü biz yapmakta olduklarınızı kaydediyorduk.”⁷⁵⁵ Bu âyetteki istinsâh kelimesiyle sadece “kaydetme” ile kâğıt üzerine kalemle yazmak anlamı kastedilmez. İnsanların davranışlarını kaydetmek için çeşitli metotlar kullanılabilir. Günümüzde bile insanın davranışlarının kaydedilmesinde çok farklı yöntemler vardır. Buna rağmen daha farklı yöntemlerin icat edilmesi de elbette mümkündür. Dolayısıyla Allah insanların gizli veya açık davranışlarını, söz ve amellerini, istek, arzu ve düşüncelerini ilim ve hikmetine uygun tarzda kaydetmekte, kaydettirmektedir. Yine her şahıs, her grup ve her toplum amel defterlerini mahşerde, oranın durum ve şartlarına uygun olarak önünde hazır bulacaktır. Dünya şartlarında bizim bunların mâhiyetini tam olarak idrak etmemiz mümkün değildir.⁷⁵⁶ Bu kaydın görüntülü, sesli ve yazılı olarak yapılması amellerin ispatı ve delillerin güçlü olması açısından önemlidir. Bundan dolayı istinsah kavramının anlam alanının bilim ve teknolojinin gelişmesi ile ve emniyet, adliye, askerî ve istihbarat birimlerinin delil toplama yöntemlerinin gelişmesiyle paralellik arzettiği yadsınamaz bir gerçektir. Ancak burada kayıt işleminin melekler tarafından yapıldığı mutlaklıdır ve değişmeyecektir.⁷⁵⁷

İyi/salih kişilerin amel defterleri İlliyyûn’da olacaktır ki İlliyyûn; sözlükte “yükselmek” anlamındaki ulûv (alâ) kökünden türeyen ve “üst makam, yüksek derece” mânasına gelen illiyy kelimesinin çoğuludur. Kelimenin çoğul yapısından hareketle bunun yüce bir mekân ve makamdan ziyade buraya ulaşan kimseler kastedilmektedir.⁷⁵⁸ Müfessirler illiyyînin

⁷⁵⁵ Câsiye 45/28-29.

⁷⁵⁶ Çelik, Ömer, *Hakkın Daveti Kur’ân-ı Kerîm Meâli ve Tefsiri*, İstanbul: Erkam Yay., 2013, c.IV, s. 425.

⁷⁵⁷ Ebu’l- Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an hakâiki’l-gavâmidi’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-ekâvîl fî vucûhi’t-te’vîl*, thk. ‘Adil Ahmed ‘Abdulmevcûd - Ali Muhammed Muavvad (Riyad: Mektebetu’l-‘Ubeykân, 1418/1998), c.5, s.489; Muhammed et-Tâhir b. ‘Âşûr, İbn ‘Âşûr, *Tefsîru’t-Tahrîr ve’t-tenvîr* (Tunus: ed-Dâru’t-Tunisiyye, 1984), c.25, s.370.

⁷⁵⁸ İsfahânî, Müfredât, s.724.

yüksek bir mekân olduğunu söylemiş, ancak bunun yeri konusunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. İbn Abbas'tan nakledilen bir rivayete göre illiyyîn müminlerin ruhlarının bulunduğu yedinci kat gök, diğer bir rivayete göre ise cennettir.⁷⁵⁹ Bir kısım müfessirler de onun göğün dördüncü katı, arşın sağ sütunu yahut sidretü'l-müntehâ olabileceğini belirtmişlerdir.⁷⁶⁰ Bu durum Kur'an'da şöyle geçer; “كَلَّا إِنَّ كِتَابَ الْأَبْرَارِ لَفِي عِلِّيِّينَ (۱۸) وَمَا أَدْرَاكَ مَا (۱۹) كِتَابَ مَرْقُومٍ (۲۰) ” “Hayır (sandıkları gibi değil!) iyilerin yazısı “İlliyyûn”dadır. “İlliyyûn”un ne olduğunu sen ne bileceksin. O, yazılmış bir kitaptır.”⁷⁶¹ Kötü/Fâcir kişilerin defterleri ise Siccîn'de olacaktır. Siccîn de sözlükte “darlık, hapis” anlamına gelen sicc kelimesinin çoğulu olan siccîn müfessirlerce çok dar ve sıkıcı bir zindan, cehennemde bir kuyu, yerin derinliklerinde bir kaya, kâfirlerin amellerinin yazıldığı kitap şeklinde yorumlanmıştır. İlgili âyetleri açıklayan Zemahşeri⁷⁶², illiyyîn ve siccînin iki ilâhî kitap (divan, arşiv) olup illiyyînde meleklerle sâlih kimselerin ve cinlerin, siccînde ise şeytanlarla fâsık insanların ve cinlerin amellerinin yazılı olduğunu kaydeder. İyilerin amellerinin yazıldığı bu defterin illiyyîn diye anılması, hem iyi amellerin insanı ilâhî yüceliklere ulaştırıcı olmasından hem de bu defterlerin yüce bir mevkide bulunmasından dolayıdır. Aynı şekilde kötülerin defterlerinin konacağı yer, hem bunlarda kayıtlı bulunan kötülüklerin insanı cehenneme sürükleyici olması hem de bu defterlerin çok aşağı bir mevkide bulundurulması sebebiyle bu adla anılmıştır.⁷⁶³ Kur'an'da şöyle yer almaktadır; “كَلَّا إِنَّ كِتَابَ الْفُجَّارِ لَفِي سِجِّينَ (۷) وَمَا أَدْرَاكَ مَا سِجِّينَ (۸) كِتَابَ مَرْقُومٍ (۹) ” “Hayır, günahkârların yazısı, muhakkak “Siccîn”dedir. “Siccîn”in ne olduğunu sen ne bileceksin. O, yazılmış bir kitaptır.”⁷⁶⁴ Kitabun merkum ile ilgili olarak şu söylenebilir: Sahifeleri rakamlarla sıralanmış ve tahdit edilmiştir; ona ne bir harf ziyade edilir ne de eksiltir.

⁷⁵⁹ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, c.4, s.486-487.

⁷⁶⁰ Taberî, c.30, s.64-66.

⁷⁶¹ Mutaaffîfîn 83/18-21.

⁷⁶² Zemahşeri, *el-Keşşâf*, c.IV, s.231-232.

⁷⁶³ İlyas Üzüm, "İlliyyîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, c.22, s.123-124.

⁷⁶⁴ Mutaaffîfîn 83/7-9.

Bu kitaplar aşağıların da aşağısı bir mekânda korunmaktadır; sahipleri ise cehennemın en aşağı katmanında ağız açık bir kuyuda azap göreceklerdir.⁷⁶⁵

“Merkûm” kelimesi, “harfleri açıkça belli olan”⁷⁶⁶ mânasında değerlendirildiğinde İlliyyûn ve Siccîn içeriği açıkça belli olan, bir anlamda hiçbir gizlilik ve kaybın yaşanmadığı, kapalılığın bulunmadığı, her şeyiyle ortada olan kayıt defterleri manasına gelmektedir.⁷⁶⁷ Netice itibariyle iyilik yapan sâlih kulların zerre kadar da olsa her ameline mükâfatın verileceği; yolsuzluk yapan, mahşer duruşmasını yalanlayanlar, dünyada yaptıkları haksızlıkların cezasını kesinlikle eksiksiz olarak bulacakları mânasına gelmektedir.⁷⁶⁸

İnsanların sözlü, fiilî ve niyetleri dahil tüm eylemleri Allah tarafından kayıt altına alınır. Bu kayıtlar, insanların yaptıkları iyilikler ve kötülükler hakkında bir defterde tutulur ve kıyamet gününde bu defterler açılarak insanlara karşı delil olarak sunulur. Bu defterler, insanların yaptıkları her şeyin kaydedildiği, hiçbir şeyin unutulmadığına dair bir inanç ve denetim bilincini temsil eder. Ayette şöyle buyrulmaktadır; وَمَا تَكُونُ فِي شَأْنٍ وَمَا تَتْلُوا مِنْهُ مِنْ قُرْآنٍ وَلَا تَعْمَلُونَ مِنْ عَمَلٍ إِلَّا كُنَّا عَلَيْكُمْ شُهُودًا إِذْ تُفِيضُونَ فِيهِ وَمَا يَعْزُبُ عَنْ رَبِّكَ مِنْ مِثْقَالِ ذَرَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ وَلَا أَصْغَرَ مِنْ ذَلِكَ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ (Ey Muhammed!) Sen hangi işte bulunursan bulun, ona dair Kur’an’dan ne okursan oku ve (ey insanlar, sizler de) hangi şeyi yaparsanız yapın, siz ona daldığınızda biz sizi mutlaka görürüz. Ne yerde, ne de gökte, zerre ağırlığına, (hatta) bu zerreden daha küçük veya daha büyük olsun, hiçbir şey Rabbinden uzak (ve gizli) olmaz; hepsi muhakkak apaçık bir kitapta (Levh-i Mahfuz’da yazılı)dır.”⁷⁶⁹

Hesap gününde amel defterlerinin veriliş şekli ve yönü kişinin durumuyla ilgili aslında ön bilgi verecektir. Amel defterlerinin sağ taraftan verilmesi, kişilerin sevinçli ve mutlu olacağını ifade eder. Sağ taraftan defterlerini alarak, yaptıkları hayırlı işlerle öne çıkan kişiler

⁷⁶⁵ M. Zeki, Duman, Beyânu’l-Hak, (Ankara: Fecr Yayınları, 2008) c. 2, s.587.

⁷⁶⁶ Ebu Huseyn Ahmed İbn Fâris, *Mu‘cemü mekâyisi’l-luga*, tah. Abdüsselam Muhammed Harun, (Dârü’l-Fikr, 1979), c.2, s.425-426.

⁷⁶⁷ İbrahim Yıldız, “Kur’an’da Hesap Günü Şahitleri”. *Diyanet İlmî Dergi*, 53 sy. 4 (Aralık 2017): s.55-75.

⁷⁶⁸ Mehmet Okuyan, *Kısa Sûrelerin Tefsiri*, (İstanbul: Düşün Yayınları, 2012), c.2, s.346, 360.

⁷⁶⁹ Yûnus, 10/61.

sevindiklerini ifade ederler ve çevrelerindekiyle sevinçle seslenirler. Bu, iyilikleriyle öne çıkanların sevinç ve mutluluk içinde olacağı bir durumu ifade eder. فَأَمَّا مَنْ أُوتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ فَيَقُولُ “هَٰؤُلَاءِ أَقْرَبُ مِنِّي كِتَابِيَّةً” (١٩) إِيَّيْ ظَنَنْتُ أَنِّي مُلَاقٍ حِسَابِيَّةً (٢٠) فَهُوَ فِي عِيشَةٍ رَاضِيَةٍ (٢١) فِي جَنَّةٍ عَالِيَةٍ (٢٢) Amel defteri sağ tarafından verilen kişi sevinerek şöyle der: “Alın, okuyun kitabımı!” “Zâten ben, bir gün hesâba çekileceğime kesin olarak inanmıştım.” Artık o hoşnut olacağı bir hayat içindedir. Çok yüce, pek muhteşem bir cennettir.”⁷⁷⁰ فَأَمَّا مَنْ أُوتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ (٧) فَسَوْفَ يُحَاسَبُ “ Kimin amel defteri sağ tarafından verilirse, Onun hesâbı kolay bir şekilde görülecek, sevinç içinde âilesinin yanına dönecektir.”⁷⁷¹ Sol taraftan defterlerini alanlar ise pişmanlık ve üzüntü içinde olacaklardır. Yaptıkları kötü işlerle öne çıkan kişiler, pişmanlık ve endişe içinde olup durumlarından üzüntü duyacaklardır. وَأَمَّا مَنْ أُوتِيَ كِتَابَهُ بِشِمَالِهِ فَيَقُولُ يَا لَيْتَنِي لَمْ أُوتِ كِتَابِيَّةً (٢٥) وَلَمْ أَدْرِ مَا حِسَابِيَّةً (٢٦) يَا لَيْتَنِي كَانَتِ الْقَاضِيَةَ (٢٧) “Kitabı kendisine sol tarafından verilen ise şöyle der: Keşke kitabım bana verilmeseydi. Hesabımın ne olduğunu da bilmeseydim. Keşke ölüm her şeyi bitirseydi.”⁷⁷²

Âhiret gününde insanların tüm eylemleri detaylı bir şekilde incelenecek. Herkesin yaptıkları, söyledikleri ve yaşadıkları ortaya konacak. Amel defterleri mahkemeye getirilip kişilere verilecek. Herkesin yaptığı her şey tek tek sayılacak, detaylı bir hesap ve muhasebe yapılacak. Bu durum, insanların hayatları boyunca yaptıkları her şeyin kayıt altına alınacağını, hiçbir detayın gözden kaçırılmayacağını ve herkesin yaptıklarının karşılığını göreceğini gösteriyor. وَوَضِعَ الْكِتَابَ فَتَرَى الْمُجْرِمِينَ مُشْفِقِينَ مِمَّا فِيهِ وَيَقُولُونَ يَا وَيْلَتَنَا مَا لِ هَٰذَا الْكِتَابِ لَا يُغَادِرُ صَغِيرَةً وَلَا كَبِيرَةً وَوَضِعَ الْكِتَابَ فَتَرَى الْمُجْرِمِينَ مُشْفِقِينَ مِمَّا فِيهِ وَيَقُولُونَ يَا وَيْلَتَنَا مَا لِ هَٰذَا الْكِتَابِ لَا يُغَادِرُ صَغِيرَةً وَلَا كَبِيرَةً “Kitap ortaya konur. Suçluları, kitabın içindekilerden korkuya kapılmış görürsün. “Eyvah bize! Bu nasıl bir kitaptır ki küçük, büyük hiçbir şey bırakmadan hepsini sayıp dökmüş!” derler. Onlar bütün yaptıklarını karşılarında bulurlar. Senin Rabbin hiç kimseye zulmetmez”⁷⁷³ وَكُلُّ شَيْءٍ فَعَلُوهُ فِي الزُّبُرِ (٥٢) وَكُلُّ صَغِيرٍ وَكَبِيرٍ

⁷⁷⁰ Hâkka, 69/19-22.

⁷⁷¹ İnşikâk, 84/7-9.

⁷⁷² Hâkka 69/25-27.

⁷⁷³ Kehf 18/49.

﴿مُسْتَطَرَّ﴾ (٥٣) “İşledikleri her şey ise kitaplarda kayıtlıdır. Küçük, büyük her şey satır satır yazılmıştır.”⁷⁷⁴ ﴿إِذَا قَرَأْتَ كِتَابَكَ كَفَىٰ بِنَفْسِكَ﴾ (١٣) “Her insanın amelini boynuna yükledik. Kıyamet günü kendisine, açılmış olarak karşılaşılaacağı bir kitap çıkaracağız. “Oku kitabını! Bugün hesap sorucu olarak sana nefsin yeter” denilecektir.”⁷⁷⁵

İnsanların dünya hayatında yaptıkları her türlü eylem küçük veya büyük farketmez kayıt altına alınır. Bu eylemler, büyük veya küçük, iyilik veya kötülük her ne olursa olsun, bir şekilde kayda alınır ve muhafaza edilir. Kişinin farkında olmadığı veya belki de unuttuğu her türlü davranış, Allah tarafından kaydedildiğine ve âhirette bu kayıtların ortaya konacağına göre, insanlar hayatlarını daha sorumlu bir şekilde yaşamalı ve yarın ahirette kendisine amellerine göre muamelede bulunulacağını aklından çıkarmamalıdır. ﴿وَإِذَا أَدْفَنَّا النَّاسَ رَحْمَةً مِنْ بَعْدِ ضَرَاءٍ مَسْتَوْهُمْ إِذَا﴾ “Kendilerine dokunan bir sıkıntıdan sonra, insanlara bir rahmet (ferahlık ve mutluluk) tattırdığımız zaman, bir de bakarsın ki âyetlerimiz hakkında onların bir tuzakları (birtakım tertipleri ve asılsız iddiaları) vardır. De ki: “Allah, daha çabuk tuzak kurar.” Şüphesiz elçilerimiz (melekler) kurmakta olduğunuz tuzakları yazıyorlar.”⁷⁷⁶ ﴿هَذَا كِتَابُنَا يَنْطِقُ عَلَيْكُمْ بِالْحَقِّ إِنَّا كُنَّا نَسْتَنْسِخُ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ﴾⁷⁷⁷ “İşte kitabımız, size karşı gerçeği söylüyor. Çünkü biz yapmakta olduklarınızı kaydediyorduk.”⁷⁷⁷

1.5.5. Melekler

İslam'ın altı temel inanç ilkesinden biri meleklerdir. Melekler, gaybî ve ruhanî varlıklar olarak kabul edilir ve onlar hakkında bilgi vahiy yoluyla gelir. İslam inancına göre, meleklerin yaratılışları, farklı türleri ve görevleri gibi konular insanlar tarafından merak edilen ve ilgi çeken

⁷⁷⁴ Kamer 54/52-53.

⁷⁷⁵ İsrâ 17/13-14.

⁷⁷⁶ Yûnus 10/21.

⁷⁷⁷ Câsiye 45/29.

konulardır. Bu varlıkların detayları Kur'an ve hadislerde belirtilen bilgilerle öğrenilebilir.⁷⁷⁸ Gaybî bir varlık olan meleklerin varlığı veya özellikleri, insanın beş duyu ile algılayamayacağı ve deneyimleyemeyeceği konulardır. Bu tür varlıkların bilinmesi ve anlaşılması, sadece Allah'ın seçtiği peygamberler aracılığıyla insanlara haber verilmesiyle mümkündür. Kur'an'da Allah'ın gönderdiği kitapları, peygamberleri ve ahiret gününü inkâr edenlerin sapkın bir anlayışta oldukları vurgulanmıştır. Kur'an, doğru yolu gösteren bir rehber olarak bu konuda net bir tavır alır. *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا آمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَالْكِتَابِ الَّذِي نَزَّلَ عَلَى رَسُولِهِ وَالَّذِي أَنْزَلَ مِنْ قَبْلُ وَمَنْ يَكْفُرْ* “Ey iman edenler! Allah’a, Peygamberine, Peygamberine indirdiği kitaba ve daha önce indirdiği kitaba iman edin. Kim Allah’ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve ahiret gününü inkâr ederse, derin bir sapıklığa düşmüş olur.”⁷⁷⁹ Literatürde “âmentü duası” diye meşhur olmuş metnin hadis kaynaklarımızda çok defa yer almakta ve altı temel iman esası şöyle sıralanmaktadır: Allah’a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, âhiret hayatına, ayrıca kazâ ve kadere iman.⁷⁸⁰ “Melek” kelimesi (çoğulu melâike) “haberci, elçi; güçlü kuvvetli, tasarrufta bulunan, yöneten” mânalarına gelmektedir.⁷⁸¹ İslam inancında melekler genellikle Allah'ın emirlerine tam bir itaatle tanımlanan iyi nitelikli, ruhani varlıklar olarak kabul edilir.⁷⁸²

Melekler, insan algısının dışında olan varlıklardır. Allah'ın emirlerini yerine getirmekle görevlendirilmiş, ruhani varlıklar olarak kabul edilirler. İnsanlar tarafından görülemezler ve cinsiyetleri olmaz. Meleklerin nurani bir varlık olduğu, yani ışıktan yaratıldıkları kabul edilir.

⁷⁷⁸ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, Beyrut 2003, c.4, s.166; Cevherî, İsmâil b. Hammâd, *es-Sihâh Tâcü'l-luğa*, Beyrut 1990, c.4, s.1611; Teftâzânî, Mes'ûd b. Ömer, *Şerhu'l-Mekâsıd*, Beyrut 1998, c.5, s.62.

⁷⁷⁹ Nisâ 4/136.

⁷⁸⁰ Müslim, “İmân”, 1; Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 16; Tirmizî, “İmân”, 4; İbn Mâce, “Mukaddime”, 9.

⁷⁸¹ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, c.4, s.166; İsmâil b. Hammâd Cevherî, *es-Sihâh Tâcü'l-luğa*, “m-l-k” md, c.4, s.1611; Ali Erbaş, “Melek”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.29, s.37; İbn Âşûr, Muhammed Tâhir, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, c.1, s.398.

⁷⁸² M.Sait Özervarlı, “Melek”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.29, s.40.

Bu varlıkların, Allah'a olan itaatleri, doğruluğu, kuvvetleri ve Allah'ın iradesine kesintisiz bir şekilde uyum sağlamaları, onları değerli kılan özelliklerden bazılarıdır.⁷⁸³

İslam'da melekler, Allah'ın emirlerini yerine getirmek üzere görevlendirilen mânevî varlıklar olarak kabul edilirler. Elçi olarak peygamberlere mesajları iletme ve evrenin işleyişi üzerinde Allah'ın izniyle tasarrufta bulunmak gibi görevleri vardır. Allah'ın iradesini taşıyan ve onun emirlerini yerine getiren güçlü varlıklar olarak kabul edilirler. Meleklerin bu rolü, İslam'ın inanç ve pratiklerinde önemli bir yer tutar.

Kur'ân-ı Kerim'de yüzün üzerinde âyetlerde meleklerden bahsedilmektedir. Hz. Peygamber de onların “nûr” (ışık)dan yaratıldığını ifade etmektedir.⁷⁸⁴ Meleklerin bazı özelliklerini bilmek onların üstlendikleri görevleri daha iyi anlama açısından önem arz etmektedir. Onlar insandan önce yaratılmışlardır⁷⁸⁵, ikişer, üçer, dörder ya da daha fazla kanatları vardır⁷⁸⁶, tesbih, takdis ve ibâdete bıkmaz ve usanmaz olmaları devam ederler,⁷⁸⁷ onlar aynı zamanda Allah'ın şerefli ve değerli kullarıdır.⁷⁸⁸

Denetimin önemli bir mekanizması olan melekler çok uzak mesafelere kısa zamanda gidip gelme, semadan bir anda inebilme, yerden göklere hızlıca çıkabilme özelliğine sahiptir. Biz melekleri göremediğimiz gibi onların gerçek yapılarını, ayrıca işlerini de nasıl yaptıklarını bilemeyiz. İlgili ayette şöyle buyrulmaktadır; تَعْرُجُ الْمَلَائِكَةُ وَالرُّوحُ إِلَيْهِ فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ خَمْسِينَ أَلْفَ سَنَةٍ “Melekler ve Ruh (Cebrail) ona süresi elli bin yıl olan bir günde yükselir.”⁷⁸⁹ Bizim hesabımızla elli bin yıllık mesafeyi melekler bir anda alabilmektedir. Buradan meleklerin yerleri ve gökleri

⁷⁸³ Tefâtânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer. *Şerhu'l-'Akâ'idî'n-Nesefiyye*. thk. Tâhâ Abdurraûf Sa'd. Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye lit-Türâs, 2000, s.62.

⁷⁸⁴ Müslim, “Zühd” 60; Ahmed b. Hanbel, Mûsne'd, 6/153.

⁷⁸⁵ Bakara 2/30. “وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً.” “Hani, Rabbin meleklerle, “Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım” demişti.”

⁷⁸⁶ Fâtır 35/1. “الْحَمْدُ لِلَّهِ فَاطِرِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ جَاعِلِ الْمَلَائِكَةِ رُسُلًا أُولِي أَجْنِحَةٍ مَثْنَى وَثُلَاثَ وَرُبَاعًا.” “Hamd, gökleri ve yeri yaratan, melekleri ikişer, üçer, dörder kanatlı elçiler yapan Allah'a mahsustur.”

⁷⁸⁷ Bakara 2/30 “وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ.” “Oysa biz sana hamdederek daima seni tesbih ve takdis ediyoruz.” demişler.”; Fussilet 41/38 “لَا يَسْأَمُونَ” “Rabbinin yanında bulunanlar (melekler), gece gündüz hiç usanmadan O'nu tesbih ederler.”

⁷⁸⁸ Enbiyâ 21/26. “وَقَالُوا اتَّخَذَ الرَّحْمَنُ وَلَدًا سُبْحَانَهُ بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ.” “(Böyle iken) “Rahmân, çocuk edindi” dediler. O, böyle şeylerden uzaktır, yücedir. Hayır, (evlat diye niteledikleri) o melekler ikrama erdirilmiş kullardır.”

⁷⁸⁹ Meâric 70/4.

bir anda dolaşabildiklerini anlıyoruz, bu durum da denetleme yetkisine sahip olan meleklerin ne kadarda çok yetki ve yetenekle donatıldığını bizlere gösteriyor. Denetimin başarıya ulaşabilmesi için yetki ve yeteneğin ne denli önemli olduğu da aslında melekler özelinde ilahî fermanla ifade edilmiş oluyor. İnsana, peygambere ve meleğe denetim görevi yetkiyle birlikte veriliyor. Denetim görevini üstlenen de görev ve yetki verilmeden denetim yapamıyor.⁷⁹⁰

Melekler kendi aralarında farklı gruplara ayrılmışlar ve buna bağlı olarak da kendilerine çeşitli vazifeler verilmiştir. Bu çerçevede denetim mekanizması içerisinde meleklerden bir grup, insanların yaptıklarının denetleyicisi, şahidi ve bulgu ve kanıt bakımından da amellerinin kâtibi olarak görevlendirilmiştir. Bu durum ilgili ayetlerde şöyle açıklanır: “وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ وَنَعْلَمُ مَا تُوَسْوِسُ بِهِ نَفْسُهُ وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ (١٦) إِذْ يَتَلَقَّى الْمُتَلَقِّيَانِ عَنِ الْيَمِينِ وَعَنِ الشِّمَالِ قَعِيدٌ (١٧) مَا يَلْفِظُ مِنْ قَوْلٍ إِلَّا لَدَيْهِ رَقِيبٌ عَتِيدٌ (١٨) ” “Andolsun, insanı biz yarattık ve nefsinin ona verdiği vesveseyi de biz biliriz. Çünkü biz, ona şah damarından daha yakınız. Üstelik biri insanın sağ tarafında, biri sol tarafında oturmuş iki alıcı melek de (onun yaptıklarını) alıp kaydetmektedir. İnsan hiçbir söz söylemez ki onun yanında (yaptıklarını) gözetleyen (ve kaydeden) hazır bir melek bulunmasın.”⁷⁹¹

Kur’an’a göre, kişinin her hareketi, iyilik veya kötülük, melekler tarafından kaydedilir. Sağ omuzda bulunan melek, kişinin iyi ve hayırlı işlerini, sol omuzda bulunan melek ise kişinin kötü veya hatalı eylemlerini kaydetmekle görevlidir. Bu melekler, insanların amellerini Allah'a hesap vermek üzere kayıt altına alırlar. Bu inanç, insanların yaptıkları eylemlerin kaydedildiği ve ahirette bu kayıtların hesaba katılacağı fikrini içerir.⁷⁹² İslâmî terminalojide “Kirâmen kâtibîn” adı verilen bu meleklerin, insanların eylemlerini kayıt altına aldıkları bir âyet grubunda şöyle yer almaktadır: (١٠) كِرَامًا كَاتِبِينَ (١١) يَعْلَمُونَ مَا تَفْعَلُونَ (١٢) “Oysa

⁷⁹⁰ Uluslararası Mesleki Uygulama Çerçevesi, Yayın No: 17, 1. Baskı. İstanbul: Türkiye İç Denetim Enstitüsü Derneği, 2019, s. 43, 47.

⁷⁹¹ Kâf 50/16-18.

⁷⁹² Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c.21, s.424-425; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, c.13, s.186.

yanbaşınızda sizi sürekli gözetleyenler var: Her söz ve davranışınızı kayda geçiren tertemiz, şerefli melekler. Onlar, yaptığınızı her şeyi bilirler.”⁷⁹³

Bir kudsi hadiste Allah yazıcı meleklerle şöyle buyurmuştur: “Kulum bir günah işlemeye niyet ederse onu işlemedikçe günah diye yazmayın, işlediği takdirde ise sadece bir günah yazın. Şayet o, bana saygısı sebebiyle gûnahtan vazgeçerse ona bir iyilik yazın. Kulum iyi bir işi yapmayı arzu edip de yapmazsa bir sevap yazın, şayet iyiliği işlerse kendisine on katından yedi yüz katına kadar sevap kaydedin.”⁷⁹⁴

İnsanların iyi ve kötü amellerini kaydeden, onların ön ve arkalarında bulunan meleklerle de “muakkibât” (takipçiler) denilmektedir ki Kur’an onlar hakkında şöyle bahseder: لَهُ مُعَقِّبَاتٌ “İnsanı önünden ve ardından takip eden melekler vardır. Allah’ın emriyle onu korurlar.”⁷⁹⁵ وَهُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهِ وَيُرْسِلُ عَلَيْكُمْ حَفَظَةً “O, kullarının üstünde mutlak hâkimiyet sahibidir. Üzerinize de koruyucu melekler gönderir.”⁷⁹⁶

Meleklerin koruyucu bir rolü vardır. Ancak, melekler insanları ve diğer canlıları Allah’ın iradesine göre korurlar. İnsanların hayatında yaşanan ölümle sonuçlanabilecek veya daha ağır sonuçları olabilecek bazı olayların, tedbirlerle açıklanamayacak şekilde meleklerin korumasıyla bertaraf edildiği görülmektedir. Buna rağmen, eğer Allah bir musibeti takdir etmişse, buna melekler de engel olamayacaktır. Bu durumda, meleklerin insanlar koruma ve onlara yardımı Allah’ın izniyle gerçekleşir ve her şey nihai olarak Allah’ın iradesine bağlıdır.⁷⁹⁷

Meleklerin varlığı ve koruyucu rolleri, insanlara Allah’ın daima yanlarında olduğunu hatırlatır. Meleklerin izlediği, yazdığı ve koruduğu bilgisi insanın daha dikkatli ve sorumlu davranmasına, Allah’a karşı saygı ve takdire yönelik hareket etmesine yardımcı olur. Yalnız

⁷⁹³ İnfitâr 82/10-12.

⁷⁹⁴ Buhârî, “Tevhîd”, 35.

⁷⁹⁵ Ra’d 13/11.

⁷⁹⁶ En’âm 6/61.

⁷⁹⁷ İbn Kesîr, *Tefsîru ‘l-Kur’âni ‘l-Azîm*, c.4, s.438-439.

olmadığımızı ve Allah'ın bize göz kulak olduğunu bilmek, kişiyi manevi açıdan güçlü kılar ve yalnızlık hissini ortadan kaldırır.

İnsanların eylemlerini kayıt altına alan melekler dışında sadece Allah'ı zikredenlerle birlikte olan meleklerin varlığı denetim sistemi içerisinde yalnızca örnek diyebileceğimiz eylemleri yapanlarla ilgili özel bir denetimin olduğunu bizlere bildirmektedir. Bu ilahi fermanlar dünya işlerimizle ilgili olarak kurduğumuz denetim sistemlerimize de rehberlik yapmalıdır. Ayetler çerçevesinde konuyu değerlendirmemize rağmen burada Hz. Peygamber'den gelen şu rivayeti zikretmeden geçemeyeceğiz: “Allah'ın, yollarda dolaşıp O'nu zikredenleri araştıran melekleri vardır. Bunlar, Cenâb-ı Hakk'ı zikreden bir cemaate rastlayınca birbirlerini ‘Gelin, aradıklarınız buradadır!’ diye çağırırlar. Hepsi gelip onları kanatlarıyla kuşatarak dünya semasına kadar arayı doldururlar. Allah, -her şeyi en iyi bilen olduğu halde- meleklerle sorar: ‘Kullarım ne diyorlar?’ ‘Seni yüceltiyor, sana tekbir getiriyor, sana övgü ve senâda bulunuyor, seni tâzim ediyorlar’ derler. Allah Teâlâ sormaya devam eder: ‘Onlar beni gördüler mi?’ ‘Hayır!’ derler. ‘Ya görselerdi ne yaparlardı?’ ‘Seni görselerdi daha çok kulluk eder, çok daha tâzim, çok daha tesbihte bulunurlardı’ derler. Allah tekrar sorar: ‘Onlar ne istiyorlar?’ ‘Senden ‘cennet istiyorlar!’ ‘Cenneti gördüler mi?’ der. ‘Hayır, ey rabbimiz!’ derler. ‘Ya görselerdi ne yaparlardı?’ der. ‘Eğer görselerdi’ cennete daha çok özlem duyar, daha ısrarla ister, daha çok rağbet gösterirlerdi.’ Allah Teâlâ sormaya devam eder: ‘Niçin istiâze ediyor, sığınıp korunmaya çalışıyorlar?’ ‘Cehennemden’ derler. ‘Orayı gördüler mi?’ der. ‘Hayır, rabbimiz, görmediler!’ ‘Ya görselerdi ne yaparlardı?’ ‘Şayet görselerdi ondan daha çok kaçır, daha çok korkarlardı’ derler. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak meleklerle şöyle buyurur: ‘Sizi şahit kılıyorum, onları affettim.” “Meleklerden biri, ‘Bunların arasında falanca günahkâr bir kul var, aslında onlardan değil, başka bir maksatla oraya uğramış, aralarına oturuvermişti’ deyince

Allah Teâlâ, ‘Onu da affettim, zira onlar öyle iyi bir cemaattir ki kendileriyle oturanlar da onlar sayesinde affa mazhar olur’ buyurur.⁷⁹⁸

Netice itibariyle kişinin sağında ve solunda meleklerin olduğunu bilmesi, insanın yalnız olmadığını hissetmesini sağlar ve aynı zamanda devamlı denetlendiği hissini uyandırır. Bu durum, kişiye manevi bir destek ve içsel güç kaynağı sağlar. Değerli meleklerin varlığı, iç dünyasında huzur ve coşku bulmasına yardımcı olur. Bu farkındalık, insanın kendini daima desteklenmiş ve korunmuş hissetmesine katkıda bulunur. Kişi, meleklerin her an yanında olduğuna ve eylemlerini kaydettiklerine inandığında, daha dikkatli ve sorumluluk sahibi olur. Günah işlemekten kaçınma, iyilik yapma isteği ve sözlerin etkisi gibi, hayatlarında pozitif değişiklikler yapabilirler. Bu inanç, insanların kendilerine ve çevrelerine karşı daha sorumlu davranmalarına vesile olur. Meleklerin varlığına inanmak, kişinin ilahi mesajlara, semavi kitaplara ve peygamberlere yakınlaşmasına katkıda bulunur. Bu inanç, insanın yaşamını daha erdemli bir şekilde düzenlemesine ve başkalarına faydalı olma hedefine odaklanmasına yardımcı olabilir. Şeytana karşı Allah'ın ve meleklerin tarafında yer almak da kişinin huzur dolu bir hayat yaşamasına katkı sağlar.

1.5.6. Allah’a Kavuşma (Likâ)

Her müminin özlemi, her şeyin yaratıcısı ve sahibi olan Yüce Allah'a daha yakın olma arzusudur. Rabbine yaklaşmak isteyen bir kişi, kâinattaki hiçbir şeye benzemeyen sonsuz ve sınırsız olan yaratıcıyı bilmek ve tanımak ister. Bu bilinçle, kulluk görevlerini yerine getirirken uygun bir iletişim dili geliştirmek ve doğru bir yaklaşım sergilemek önemlidir. Çünkü bir şeyi tanımadan, anlamadan ve sevmekten söz edilemez. Tanımak, anlamak ve sevmek, Allah'a yakın olmanın ve doğru bir şekilde kulluk yapmanın temel şartlarıdır.

⁷⁹⁸ Buhârî, “Daavât” 66; Müslim, “Zikr”, 25; Tirmizî, “Daavât”, 130.

Kur'an-ı Kerim çerçevesinde denetimi etkileyen bir faktör olarak “Allah’a kavuşma” veya “Likâ” kelimesi, müminlerin ahlaki ve etik davranışlarını şekillendiren önemli bir unsurdur. “Likâ” Allah’a kavuşma, onunla buluşma veya ona ulaşma anlamında kullanılır ve bu kavram, müminlerin ahlaki ve manevi duruşları üzerinde derin bir etkiye sahiptir. “Likâ” ifadesinin geçtiği âyetlerde⁷⁹⁹ bu kavramın ne anlama geldiği ve nasıl yorumlanması gerektiği üzerine çeşitli tartışmalar mevcuttur. “Likâ” (kavuşma) kavramı, Kur'an'da genellikle ahiret hayatıyla ilişkili olarak zikredilmiştir.⁸⁰⁰

Kur'an'daki âyetlerde “likâ,” genellikle ahiret hayatı, Allah'ın huzuruna çıkma ve O'nun rızasını kazanma anlamında kullanılır. Ahiretteki kavuşma, müminlerin ebedi yaşamları için Allah’a ulaşmayı ifade eder. Bu bağlamda, likâ kavramı, dünya hayatından ziyade, ahiret hayatıyla ilgili konular arasında zikredilmiştir.

Yüce Allah’ın mutlak ve sınırsız varlığı, insan aklının ve anlayışının ötesindedir. İnsan, Allah’ın zâtını tam anlamaktan âcizdir. Bu sınırlama, insanın Allah’a yaklaşma ve O’nun rızasını kazanma çabasını etkilemez; aksine, bu çaba Allah’a olan sevgi ve bağlılığın bir ifadesidir.

Kur'an'da Allah'a kavuşmayı arzulayan kişilerin neler yapmaları gerektiği konusunda belirli prensipler vardır. Bu bağlamda, şu ayet önemlidir; *فَمَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَحَدًا* “Kim Rabbine kavuşmayı umuyorsa yararlı bir iş yapsın ve Rabbine ibadette kimseyi ortak koşmasın.”⁸⁰¹

Likâ kelimesinin dünya hayatıyla ilgili yönünü ve denetimi etkileyen bir unsur olarak bu kavramı, Gazzâlî'nin düşünceleriyle birlikte ele almak anlamlı olabilir; “Allah'a ulaşmanın mânası kulun zâtının Allah'ın zatıyla birleşmesi değildir. O böyle bir durumdan münezzehtir. Bunun mânası kendi nefsinin esiri olmaktan kurtulup her şeyi ile Cenâbı Hakk'a yönelmesidir.

⁷⁹⁹ Bakara 2/45-46, 223, 281; Kehf 18/110; Ahzab 33/44.

⁸⁰⁰ Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, c. II, nşr. Ahmet Vanlıoğlu, Bekir Topaloğlu, I-V. (İstanbul, 2005), c.2, s.144.

⁸⁰¹ Kehf 18/110.

Bütün varlığını Yüce Allah'a yöneltmesi, O'nu düşünmesi, ibadetlere ve güzel ahlaka bezenmesidir.”⁸⁰² Gazzâlî, Allah'a yakınlaşmayı ve O'na kavuşmayı hem bir hedef hem de bir süreç olarak görür. Bu süreçte, kişinin ahlaki ve ibadet hayatı büyük önem taşır.⁸⁰³

Kur'an-ı Kerim'de yer alan, "İyi işler yapmalı ve Rabbine ibadette hiçbir şeyi ortak koşturmalıdır" ayetiyle de uyumlu olarak, Gazzâlî'nin bakış açısıyla şunlar vurgulanabilir: Dünya hayatıyla ilgili yönü: Lika kavramının dünya hayatındaki yansıması, kişinin Allah'a yakın olma arzusunu günlük yaşamında göstereceği eylemlerle ifade etmesidir. Bu, salih amellerde bulunmayı, ibadetleri samimiyetle yerine getirmeyi ve Allah'a ortak koşturmadan kaçınmayı içerir. Bu tür davranışlar, kişinin dünya hayatında da Allah'a kavuşma bilincini canlı tutmasına ve bu hedef doğrultusunda yaşamasına yardımcı olur. Denetimi etkileyen bir unsur olarak lika ise; denetim açısından da önemli bir unsur olabilir. Allah'a kavuşma bilincine sahip olan bir denetçi, görevini ifa ederken daha titiz, adil ve dürüst olacaktır. Çünkü bu bilinç, onun hem dünya hem de ahiret hayatında Allah'a hesap verme sorumluluğunu hatırlatır. Bu şekilde, denetçi, mesleki şüphecilik ve sorumluluk bilinciyle hareket eder, görevini hakkıyla yerine getirmeye çalışır. Sonuç olarak, lika kavramını dünya hayatı ve denetim bağlamında anlamak, kişinin Allah'a olan yakınlık arzusunu yaşantısına ve mesleki görevlerine yansıtmasına olanak tanır. Gazzâlî'nin bu konudaki vurgusu, kişinin sürekli olarak Allah'a kavuşma bilinciyle yaşaması ve bu bilinci işlerinde rehber edinmesi gerektiğini gösterir.

1.5.7. Allah'a Döndürülme (Rücû')

Kur'an-ı Kerim ayetleri çerçevesinde değerlendirdiğimizde denetimi etkileyen unsurlar arasında rücû yani Allah'a döndürülme kavramı da karşımıza çıkmaktadır. Bu durum Kur'an'da

⁸⁰² Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *Hak Yolunun Esasları*, trc. Dilaver Selvi (İstanbul, 2004), s.56-57.

⁸⁰³ Farklı bir bakış açısı kazandırması bakımından bkz. Emine Ögük. "Allah'a Yaklaşmanın İmkânı Ve Yolları". Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 1/1 (Haziran 2013), s.75-97.

farklı ayetlerde ifade edilmektedir.⁸⁰⁴ Bundan dolayı rücu kavramı denetimin etkinliği ve insanın kendine çekin düzen vermesi bakımından önem arz etmektedir.

Kur'an'da pek çok ayet, insanın dünyada yaptığı işlerden ahirette hesap vereceğini belirtir. Bu kavram, bireyin hayatını sürekli denetlemesi, davranışlarını kontrol etmesi ve hatalarından geri dönme fırsatını değerlendirmesi açısından kritik bir rol oynar. Örneğin, "Dönüş ancak Allah'adır"⁸⁰⁵ ve "O'na döndürüleceksiniz"⁸⁰⁶ gibi ayetler, insanın eninde sonunda Allah'a döneceğini ve yaptıklarının karşılığını göreceğini belirtir. Bu, bireylerin hem dünyevi hem de uhrevi hayatlarında daha dikkatli, titiz ve sorumluluk sahibi olmaları gerektiğini hatırlatır.

Rücu kavramı aynı zamanda, insanın içsel bir denetim mekanizmasını geliştirmesi için teşvik edicidir. Kişi, Allah'a dönüş bilinciyle hareket ettiğinde, yaşamında daha dikkatli, hatalara karşı daha uyanık olur. Bu içsel denetim, hem kişisel hem de toplumsal alanda daha adil ve düzgün bir hayat sürdürmeye olanak sağlar. Denetim kavramı, bireyin dünyadaki davranışlarını gözden geçirmesi ve hayatını düzene sokması açısından önemlidir. Rücu kavramı, bireyin yaptıklarının karşılığını mutlaka alacağı bilinciyle denetim süreçlerinde daha titiz ve dikkatli olmasını sağlar. Allah'a döndürüleceği gerçeği, insanın sorumluluklarını daha bilinçli bir şekilde yerine getirmesi ve yanlışlardan kaçınmasına yardımcı olur.

Sonuç olarak, rücu kavramı Kur'an'daki Allah'a dönüş fikri, bireylerin kendi iç denetim mekanizmalarını güçlendiren önemli bir etkidir. Bu kavram, denetimin etkinliğini artırarak insanları doğru yolda kalmaya, hatalardan uzak durmaya ve sonuçlarını düşünerek hareket etmeye teşvik eder.

Ahirete iman, İslam'da tevhid inancının temel bir parçası olup, insanın dünya hayatını bilinçli, adil ve sorumlu bir şekilde sürdürmesini sağlar. Bu inanç, her eylemin ahirette bir

⁸⁰⁴ Bakara 2/ 28, 245, 281; Yunus 10 /56; Hûd 11/34; Enbiyâ 21/35; Mü'minûn 23/ 115; Kasas 28/70,88; Ankebût 29/17,57; Rûm 30/11; Secde 32/11; Yâsin 36/22,83; Zümer 39/44; Fussilet 41/21; Zuhrûf 43/85; Câsiye 45/15.

⁸⁰⁵ Bakara 2/156.

⁸⁰⁶ Yunus 10/ 4.

karşılığı olacağını hatırlatarak bireyin kendisi kadar başkalarının ve diğer canlıların haklarına da saygı göstermesini, adalet ve hak kavramlarına önem vermesini teşvik eder. Ahiret, ölümle başlayan ve ödül ya da cezayla sonuçlanan kesintisiz bir süreçtir; bu bilinç, bireyi daha duyarlı ve ahlaklı bir yaşam sürmeye yönlendirir.

Gazali, Kur'an'dan kaynaklanan dini ilimleri değerlendirirken, bu ilimleri "Cevher" yani "Öz" ilimler olarak adlandırır ve bunları iki kategoriye ayırır; alt tabaka ve üst tabaka. Gazali'ye göre, ahiret ilmi üst tabaka Öz ilimler arasında yer alır ve bu, Gazali'nin bakış açısında önemli bir husustur. Gazali, ahiret ilmini, kulun Allah ile olan ilişkisinin marifet yani derin bilgi ve farkındalık ile tahakkuk etmesi (gerçekleşmesi) ya da cehaletle örtüldüğünde kişinin düşeceği son durumu bilme ilmi olarak tanımlar.⁸⁰⁷ Bu ilim, bir insanın manevi yolculuğunda, Allah'a yaklaşma sürecinde edindiği bilgileri ve farkındalığı ifade eder. Ahiret ilmi, Gazali'ye göre, kişinin dünya ve ahiret hayatını dengeleyerek Allah'la olan bağı güçlendirmesi için gerekli olan en üst düzey bilgi ve anlayışları içerir. Bu tanım, ahiret ilminin, insanın yaşamındaki nihai amacı anlamasına ve bu amaca yönelik olarak kendini geliştirmesine rehberlik eden bir bilgi alanı olduğunu gösterir. Gazali'nin bu yaklaşımı, ahiret ilmini, dini ilimlerin zirvesine yerleştirerek, dünya hayatını ahiret perspektifinden anlamanın ve değerlendirmenin önemini vurgular.

Ahiret hayatı, insan için ölümle başlar ve bu süreç, kişinin dünya hayatındaki amellerine göre ödülle ya da cezayla son bulur. Yani, ahiret hayatı, ölümden sonra kişinin karşılaşacağı nihai sonuçların belirlendiği bir süreçtir ve bu sonuçlar, kişinin dünyada yaptığı iyi ya da kötü işlere bağlı olarak şekillenir. Bu bağlamda, ahiret hayatı, insanın ebedi yaşamının bir parçası olup, dünya hayatının bir yansıması olarak değerlendirilir.

Kur'an-ı Kerim'de, ölüm ve yaşamın Allah'ın kontrolünde olduğu mesajı net bir şekilde verilmektedir. "Öldüren Allah'tır" ifadesi, her canın ölümünün Allah'ın iradesiyle

⁸⁰⁷ Mesut Okumuş, *Kur'an'ın Çok Boyutlu Okunuşu İmam Gazzâlî Örneği* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), s.112-116.

gerçekleştirdiğini belirtirken, "hayat veren Allah'tır" mesajı ise yaşamın Allah tarafından bahşedildiğini vurgular. Ölüm, insanların tam olarak kavrayamayacağı bir olgu olsa da, vahiy aracılığıyla ölümün bir son değil, yeni bir başlangıç olduğu bildirilir. Bu bağlamda, ölümle birlikte bir yok oluşun olmadığı, aksine insanların Allah'a döndürüldüğü belirtilmektedir. Yani, ölüm, dünyevi yaşamın sona erdiği, ancak ahiret hayatının başladığı bir geçiş süreci olarak sunulmaktadır ki ayette şöyle buyrulmaktadır: “هُوَ يُحْيِي وَيُمِيتُ وَاللَّهُ تَرْجَعُونَ” “O, diriltir ve öldürür; ancak O’na döndürüleceksiniz.”⁸⁰⁸

Kur'an, ölüm gerçeğini hatırlatarak, insanları hayatlarını peygamberler aracılığıyla gelen vahye uygun şekilde düzenlemeye teşvik eder. Peygamberlerin de ölümlü oldukları ve onlar da aynı hayat ve ölüm imtihanlarından geçtikleri vurgulanır. Bu, insanların peygamberleri örnek alarak kendi hayatlarını da bu bilinçle şekillendirmeleri gerektiğini gösterir ki ayette şöyle buyrulur; وَمَا جَعَلْنَا لِبَشَرٍ مِنْ قَبْلِكَ الْخُلْدَ أَفَإِنَّ مَتَّ فَهُمْ الْخَالِدُونَ كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ وَنَبْلُوكُمْ بِالشَّرِّ وَالْخَيْرِ فِتْنَةً “Biz, senden önce de hiçbir beşere ölümsüzlük vermedik. Şimdi sen ölürsen, onlar ebedî mi kalacaklar? Her nefis ölümü tadacaktır. Sizi bir imtihan olarak hayır ile de şer ile de deniyoruz. Ancak bize döndürüleceksiniz.”⁸⁰⁹ Ölümün kaçınılmazlığını kavramayan bir insanın, gerçek anlamda iman etmesi zordur. Eğer bu farkındalık sağlanmazsa, kişinin hayatının her alanında zulmü rehber edinmesi ve adaletten sapması da kaçınılmaz hale gelir. Ölüm gerçeği, insanı doğru yolda tutan, adaletli ve ahlaklı bir yaşam sürdürmesine yönlendiren önemli bir öğüttür.

Kur'an-ı Kerim, ölümün sadece bir son değil, aynı zamanda bir başlangıç olduğunu vurgular. Ölüm, insanın dünya hayatındaki sınavının sona erdiği ve ahiret yolculuğunun başladığı bir süreçtir. Ayetlerde, meleklerin canları aldığından ve ölüm anında yaşanan ruhsal ve fiziksel hallerden bahsedilirken, bu sürecin kaçınılmaz olduğu ve herkesin Allah'a döndürüleceği hatırlatılır ki ayet şöyledir; قُلْ يَتَوَفَّيْكُمْ مَلَكُ الْمَوْتِ الَّذِي وُكِّلَ بِكُمْ ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّكُمْ تُرْجَعُونَ “De

⁸⁰⁸Yunus 10/56.

⁸⁰⁹ Enbiyâ 21/ 34, 35.

ki: Sizin için görevlendirilen ölüm meleği canınızı alacak, sonra Rabbinize döndürüleceksiniz.”⁸¹⁰ Özellikle "Rabbinize döndürüleceksiniz" ifadesi, ölümün yok oluş değil, Allah'a kavuşma olduğu gerçeğini vurgular. Bu, insan psikolojisi açısından önemli bir mesaj taşır; çünkü ölümün korkutucu bir son değil, Yaratıcı'ya dönüş olduğunu hatırlatır. Bu bakış açısı, ölümü bir son olarak değil, Allah'a ulaşmanın bir yolu olarak görmeyi sağlar ve ölüm korkusunu hafifletir. Kur'an, bu şekilde ölüm olgusunu, Allah'a dönüşün bir parçası olarak ele alır ve bu dönüşün kaçınılmazlığını sıkça hatırlatır. Bu nedenle, ölümün Kur'an'daki anlatımı, hem bir uyarı hem de bir teselli niteliği taşır.

Kur'an-ı Kerim'de kıyamet vakti, insanlardan gizli tutulan bir sır olarak vurgulanır. Kıyametin ne zaman kopacağı bilgisi, yalnızca Allah'a mahsustur ve bu konuda Peygamberimize dahi bilgi verilmemiştir. Hatta Peygamberin, bu konuda soru sorması dahi yasaklanmıştır, bu da kıyamet vaktinin gizliliğinin ne kadar önemli olduğunu gösterir.⁸¹¹ Bu tür ayetlerde kıyametin gizeminin ardından, insanların Allah'a döndürüleceği gerçeği de sıkça hatırlatılır; “وَتَبَارَكَ الَّذِي لَهُ مُلْكُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا وَعِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ” “Göklerin, yerin ve ikisi arasındaki her şeyin hükümrânlığı kendisine ait olan Allah yücedir! Kıyametin bilgisi de yalnız O'nun katındadır ve yalnızca O'na döndürüleceksiniz.”⁸¹² Bu vurgulama, kıyametin bir son değil, herkesin Allah'a döneceği bir başlangıç olduğunu anlatır. Bu durum, insanlara dünya hayatının geçiciliğini ve ölümden sonra gerçek hayatın Allah'a dönüşle başlayacağını hatırlatır. Böylece, kıyamet ve ölümle ilgili korkular, Allah'a kavuşma düşüncesiyle yumuşatılır ve ahiret inancı güçlendirilir.

Ahiret hayatında, insanların Allah'a dönüşü yalnızca ruhsal bir dönüş değil, bedensel bir dirilişle, yani çürümüş kemiklerin yeniden ete ve kemiğe bürünmesiyle gerçekleşecektir; اللَّهُ يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ “Allah, başlangıçta yaratmayı yapar, sonra onu tekrar eder. Sonra

⁸¹⁰ Secde 32/ 11.

⁸¹¹ Zemahşeri, *el-Keşşâf*, c.5, s.356.

⁸¹² Zuhrûf 43 / 85.

da yalnız O'na döndürüleceksiniz.”⁸¹³ Bu bedensel dirilişin önemi, ceza ve mükâfat kavramlarının tam anlamıyla yaşanabilmesi içindir. Dirilen beden, ceza çektiğinde ızdırap duyabilecek ve mükâfat aldığı anda lezzet ve haz alabilecek bir durumda olacaktır. Kur'an, yeniden dirilişin bu yönünü vurgulayarak, ahiret hayatındaki adaletin ve hesap gününün tam anlamıyla tecelli edeceğini ve bu süreçte insanın hem fiziksel hem de ruhsal olarak yeniden diriltilip Allah'ın huzuruna çıkacağını belirtir. Bu vurgu, ölümden sonraki hayatın gerçekliğini ve ahiret inancının önemini pekiştirir.

İlahi adaletin tam anlamıyla tecelli edeceği bu aşamada, hiç kimseye haksızlık yapılmayacak ve verilen hükümlere itiraz edilemeyecektir. Bu, insanların dünya hayatında sorumlu davranmalarını teşvik eder. İlgili ayette şöyle buyrulmaktadır; **وَاتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ ثُمَّ تُوَفَّى كُلُّ نَفْسٍ مَّا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ** “Öyle bir günden sakının ki, o gün hepiniz Allah'a döndürölüp götürüleceksiniz. Sonra herkese kazandığı amellerin karşılığı verilecek ve onlara asla haksızlık yapılmayacaktır.”⁸¹⁴ Burada insanın Allah'a döndürülmesinin temel sebeplerinden biri olarak mükâfat ve ceza kavramlarına dikkat çekiliyor. Kur'an-ı Kerim, insanların dünya hayatında yaptıkları iyiliklerin ve kötülüklerin karşılığını eksiksiz olarak alacaklarını, bu karşılığın da adaletin tam anlamıyla tecelli edeceği bir hesap gününde verileceğini vurgular. Bu bağlamda, Allah'a döndürülme süreci, bir anlamda kişinin bu dünyadaki eylemlerinin karşılığını alacağı bir aşamadır. İnsanlar, Allah'a döndürüldüklerinde, dünya hayatında bilinçli olarak yaptıkları her şeyin hesabını vereceklerdir. Bu hesaplaşma, tamamen ilahi adalet prensiplerine göre yapılacak ve hiç kimseye en ufak bir haksızlık yapılmayacaktır. İyilik yapanlar mükâfatlarını, kötülük yapanlar ise cezalarını alacaklardır. Dolayısıyla, Allah'a döndürülme, bir hesap günü olarak, insanın eylemlerinin sonuçlarıyla yüzleşeceği bir aşamayı ifade eder ve bu süreçte verilen hükümler, en yüksek adaletle yerine getirilecektir.

⁸¹³ Rûm 30/11.

⁸¹⁴ Bakara 2/281.

Kur'an-ı Kerim'de yer alan "Allah'a döndürüleceksiniz" ifadesi, denetim ve kontrol açısından derin bir anlam taşır. Her insanın hayatını Allah'ın sürekli gözetimi altında yaşadığını hatırlatır. Bu bilinç, kişinin kendi eylemlerini ve niyetlerini sürekli olarak denetlemesini sağlar. İnsanın her an Allah tarafından görüldüğünü ve sonunda O'nun huzurunda hesap vereceğini bilmesi, denetim mekanizmasının temelini oluşturur. Kur'an, insanlara dışsal denetimden ziyade içsel bir denetim mekanizması kazandırmayı amaçlar. "Allah'a döndürüleceksiniz" ifadesi, bireyin kendi içsel denetimini sağlaması için güçlü bir motivasyon kaynağıdır. Bu bilinç, insanın hem kendi vicdanına hem de Allah'a karşı sorumlu olduğu bilincini pekiştirir. İnsanlara dünya hayatında yaptıkları her şeyin bir karşılığı olacağını ve nihai bir hesaplaşmanın kaçınılmaz olduğunu hatırlatır. Bu bilinç, insanları adaletli, dürüst ve sorumlu davranmaya teşvik eder. Denetim ve murakabe, sadece bu dünyada değil, aynı zamanda ahiret hayatında da geçerlidir. Herkesin eylemlerinin sonucuyla yüzleşeceği bir hesap günü olduğunun altını çizer. Bu da Kur'an'ın denetim ve murakabe kavramlarını evrensel bir adalet sistemi üzerine kurduğunu gösterir. Bu adalet sistemi, dünya hayatındaki tüm eylemleri kapsar ve insanların hem bu dünyada hem de ahirette hesap verecekleri bir düzeni ifade eder. Kur'an'da denetim ve murakabe, hem insanın iç dünyasını (niyetler, düşünceler) hem de dış dünyadaki eylemlerini kapsar. "Allah'a döndürüleceksiniz" ifadesi, bu kapsamlı kontrolün altını çizer ve insanları hem içsel dürüstlük hem de dışsal adalet açısından sorumlu kılar. Sonuç olarak, Kur'an-ı Kerim'deki "Allah'a döndürüleceksiniz" ifadesi, insanların hayatlarında sürekli bir denetim ve gözetim bilincine sahip olmalarını teşvik eder. Bu bilinç, bireylerin hem bu dünyada hem de ahirette adaletli, dürüst ve sorumlu bir yaşam sürmeleri için güçlü bir motivasyon kaynağıdır. Bu bağlamda, denetim ve murakabe kavramları, insanın eylemlerinin Allah katında değerlendirileceği bilinciyle bütünleşir ve bu, Kur'an'ın temel ahlaki değerlerinden biridir.

1.5.8. Hataların Telafi İmkânı (Tevbe)

Sözlükte “pişmanlık, dönme, nedâmet anlamına gelen tövbe, Kur'an'da bir kelime olarak, kulun işlediği kötülük ve günahlara pişman olup, onları terk ederek Allah'a yönelmesi, emirlerine uymak ve yasaklarından kaçınmak suretiyle Allah'a sığınarak bağışlanmasını dilemesi demektir. Günahlardan dolayı tövbe etmek farzdır. Kur'an'da tevbe ve türevleri 86 defa geçmektedir. Tövbe Hz. Adem ile başlamış ve kıyamete kadar devam edecektir. Yine o kulluğun önemli bir göstergesidir.”⁸¹⁵

Tövbe, özür dilemenin en derin ve etkili yollarından biridir. Özür dilemenin üç temel şekli vardır: Red (Yapmadım): Özür dileyen kişi, hatayı kendine ait olmadığını iddia eder ve sorumluluğu reddeder. Bu durumda, kişi hatanın kendisinden kaynaklanmadığını söyler ve dolayısıyla gerçek anlamda bir özür dileme gerçekleşmez; yalnızca bir savunma yapılır. Mazeret (Şu Sebepten Yaptım): Burada özür dileyen kişi, hatanın nedenini açıklar ve yaptığı eylemin sebeplerini belirtir. Mazeret açıklaması, özrün bir parçası olabilir ancak özür dilemenin özünü oluşturmaz. Bu yaklaşım, hatayı kabul etme ve telafi etme anlamında yetersiz kalabilir. Tövbeye Dayalı Özür (Yaptım, Kötü Ettim, Vazgeçtim): Özür dileyen kişi, hatasını açıkça kabul eder, bu eylemin yanlış olduğunu ifade eder ve pişmanlık duyar. Bu kişi, hatasını telafi etmeye yönelik somut adımlar atar ve bir daha bu hatayı yapmama sözü verir. Bu tür bir özür dileme, hem samimi hem de etkili bir şekilde hatayı telafi etmeyi amaçlar ve tövbenin özüdür.”⁸¹⁶

İnsan, Allah'ın belirlediği sınırları aşmamalı ve takvâ ile davranışlarını kontrol etmelidir. Takvâ, kişiyi yanlışlardan uzaklaştırır ve tövbeye yönlendirir. Tövbe kapısı herkese açıktır, ancak bilerek yanlış yapmaya kararlı olanlar bu fırsattan yararlanamaz.”⁸¹⁷

Kur'an, kişinin davranışlarına ve pratiğine büyük önem verir. Hayat boyunca sergilenen tutumlar, inanç ve amel, imanın bir göstergesi olarak değerlendirilir. Ölüm anındaki pişmanlık

⁸¹⁵ İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kurân*, s.169, 609; Mehmet Canbulat, “Tevbe” *Dîni Kavramlar Sözlüğü*, s.657-658.

⁸¹⁶ Erten, *Kur'an'da Murakabe*, s.108.

⁸¹⁷ Erten, *Kur'an'da Murakabe*, a.y.

veya son anda yapılan iman etme ve af dileme çabaları Kur'an'da kabul edilmez. Çünkü gerçek iman ve tövbe, hayat boyunca sergilenen samimi bir tavırla desteklenmelidir, son anda yapılan yüzeysel bir değişiklikle değil.⁸¹⁸

Kur'an'da Hz. Musa'nın kıssası anlatılırken Firavun'un tam boğulacakken tevbe edip iman ettiğinden ancak bunun kabul edilmediğinden bahsedilir.⁸¹⁹

Allah, istemeyerek günah işleyen ve hemen ardından pişmanlık duyan kişilerin tövbesini kabul eder. Ancak kötülüğü alışkanlık haline getiren ve artık kötülük yapacak gücü kalmadığında pişman olduğunu söyleyen kişilerin tövbesi kabul edilmez. Benzer şekilde, dünya işlerimizde de denetim süreçlerinde tespit edilen hataların kasten mi yoksa bilmeden mi yapıldığını belirlemek önemlidir. Sağlıklı ve adil bir denetim sonucuna ulaşmak için bu ayrım kritik bir rol oynar.⁸²⁰

Murakabeyi farklı açılardan değerlendiren ERTEN aşağıdan yukarıya doğru dikey murakabe yani kulların Allah'ı murakabesi çerçevesinde tevbeyle Allah'ı murakabenin bir enstrümanı olarak görmektedir. Tövbenin günahın hemen ardından yapılıyor olması da, tevbenin bir murakabe enstrümanı olduğunun göstergesidir.⁸²¹

Gazali, insanların hata yapmasının kaçınılmaz olduğunu, ancak bu hataların farkına varıldığı anda derhal tövbe edilmesi gerektiğini vurgular. Hatasız olmak meleklerle özgüdür; sürekli kusur işlemek ise şeytanın özelliğidir. Ancak hata yaptıktan sonra bunu fark edip

⁸¹⁸ Rahmân, *Ana Konularıyla Kur'an*, 90.

⁸¹⁹ “İsrailoğullarını denizden geçirdik. Firavun da, askerleriyle birlikte zulmetmek ve saldırmak üzere, derhal onları takibe koyuldu. Nihayet boğulmak üzere iken, “İsrailoğulları'nın iman ettiğinden başka hiçbir ilâh olmadığına inandım. Ben de müslümanlardanım” dedi. Şimdi mi?! Oysa daha önce isyan etmiş ve bozgunculardan olmuşsun.” Yunus, 10/90-91.

⁸²⁰ “Allah katında (makbul) tövbe, ancak bilmeyerek günah işleyip sonra çok geçmeden tövbe edenlerin tövbesidir. İşte Allah, bunların tövbelerini kabul buyurur. Allah, hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir. Yoksa (makbul) tövbe, kötülükleri (günahları) yapıp yapıp da kendisine ölüm gelip çatınca, “İşte ben şimdi tövbe ettim” diyen kimseler ile kâfir olarak ölenlerinki değildir. Bunlar için ahirette elem dolu bir azap hazırlamışızdır.” Nisâ, 4/17-17.

⁸²¹ Erten, *Kur'an'da Murakabe*, s.109-110.

hatasından dönmek ve tövbe etmek, Hz. Adem ve soyunun özelliğidir ve insanlığın bu yolu takip etmesi gerektiğini belirtir.⁸²²

İlk insan ve ilk peygamber Hz. Adem'in, yaşadığı ilk denetimde hata yaptığı tespit edilmiştir. Ancak bu hatasından dönme imkânı kendisine verilmiş ve sonuç olarak affedilmiştir. Bu durum, insanın hata yapabileceğini, ancak hatasından dönme ve tövbe etme fırsatının da her zaman var olduğunu gösterir.⁸²³

Kamu ve özel sektördeki iç denetim sistemleri, işleyişe dair %100 güvence sağlayamazlar; ancak makul bir güvence sunabilirler. Risk analizleri sırasında da tüm riskleri tamamen ortadan kaldırmak mümkün değildir, ancak riskleri minimize etmek mümkündür.⁸²⁴ Kur'an'daki denetim ilkelerinde de benzer bir yaklaşım görüyoruz. Kur'an'ın amacı insanı melek haline getirmek değil, insanı insan olarak kabul edip, potansiyel tehlikelerden nasıl korunabileceğini ve bu kötülüklerden en az hasarla nasıl kurtulabileceğini göstermektir. Bu doğrultuda, Kur'an insanın zayıflıklarını dikkate alarak rehberlik eder ve onları doğru yola yönlendirmeyi hedefler.

Tevbe, yani hataların telafi edilmesi, Kur'an-ı Kerim'de denetimi etkileyen önemli bir unsur olarak yer alır. Tevbe, insanın hatalarından geri dönme ve Allah'tan af dileme sürecini ifade eder ve bu süreç, Kur'an'ın bireysel ve toplumsal düzeni koruma noktasında kritik bir rol oynar. Tevbe kavramı, insanların her an Allah'ın gözetimi altında oldukları bilincini pekiştirir. İnsanlar hata yapabilir, ama hatalarını fark ettiklerinde tevbe ederek bunları telafi edebilirler. Bu, denetim ve murakabe bilincini artırır çünkü insanlar, hatalarının farkında oldukları sürece, bu hataları düzeltme ve doğru yola geri dönme imkânı bulurlar.

Kur'an, insanın doğası gereği hata yapabileceğini kabul eder. Ancak Allah'ın sonsuz merhameti ve bağışlayıcılığı, insanlara hatalarını telafi etme imkanı verir. Bu da denetimin

⁸²² Gazâlî, *İhyau Ulumu'd-Dîn*, c.IV, s.7-8.

⁸²³ A'râf, 7/10-25.

⁸²⁴ Bertan Kaya, "İç Denetçilerin İç Kontrole İlişkin Rol ve Sorumlulukları" İç Denetim Yönetime Değer Katmak, Ankara: 2014, İç Denetim Koordinasyon Kurulu Yayınları, s.281-306.

sadece ceza odaklı değil, aynı zamanda düzeltme ve rehberlik amacı taşıyan bir süreç olduğunu gösterir. Allah'ın affediciliği, insanların kendi hatalarını gözden geçirmelerini ve daha iyi bir insan olmaları için çaba göstermelerini teşvik eder.

Tevbe, sadece bireysel bir eylem değildir; toplumsal denetimi de etkiler. Bir toplumda insanların tevbe etmeye ve hatalarını düzeltmeye açık olması, toplumsal düzenin ve ahlaki normların korunmasına katkıda bulunur. İnsanlar, hatalarından ders alarak hem kendilerini hem de toplumu daha iyi bir hale getirebilirler. Tevbe, bireyler arasındaki ilişkileri iyileştiren ve toplumsal barışı sağlayan bir unsur olarak da değerlendirilebilir. Kur'an, tevbenin bireyin kalbini arındırdığı gibi, toplumu da arındırdığını vurgular. Hataların affedilmesi ve telafi edilmesi, bireylerin birbirlerine karşı daha anlayışlı ve merhametli olmasını sağlar, bu da toplumsal denetimi güçlendirir.

Kur'an'da denetim ve tevbe arasında bir denge kurulmuştur. Tevbe, denetimin katı bir cezalandırma mekanizması olmadığını, aynı zamanda bireylerin hatalarını düzeltebilecekleri bir yol sunduğunu gösterir. Bu denge, insanları daha sorumlu kılar çünkü hata yapmanın ardından tevbe edebilme fırsatının olduğunu bilmek, onların daha dikkatli ve düşünceli davranmalarına neden olur.

Sonuç olarak, Kur'an'da tevbe, denetimi etkileyen ve güçlendiren bir unsur olarak görülür. Tevbe, bireylerin hatalarını fark etmelerini, bunlardan ders çıkarmalarını ve daha iyi bir insan olma yolunda ilerlemelerini sağlar. Bu süreç, Allah'ın gözetimi altında olduğu bilinciyle birleşir ve insanları sürekli olarak kendilerini gözden geçirmeye ve düzeltmeye teşvik eder. Böylece tevbe, hem bireysel hem de toplumsal düzeyde denetimi etkin kılan bir mekanizma olarak işlev görür.

1.5.9. Karakter/Şahsiyet

Sözlükte "şahsiyet" kelimesinin kökü, "yükselmek" ve "büyümek" anlamlarına gelen "şuhûs" ve "şahâset" kelimelerine dayanmaktadır. Felsefî ve mantıkî metinlerde "şahıs" bu

anlamları taşıırken, "şahsiyet" modern psikolojinin bir terimi olarak kabul edilir ve klasik İslami kaynaklarda bu terime rastlanmaz. Ancak, Kur'an ve hadislerde benzer kökten türemiş kelimeler geçmesine rağmen, bunlar doğrudan "şahsiyet" terimiyle ilişkilendirilmez. İslam kaynaklarında insan kişiliğiyle ilgili en kapsamlı kavramlardan biri "nefs"tir. Sözlük anlamında "kişi, şahıs, zat, benlik" olarak kullanılan nefis, terim anlamında kişinin iç yapısını, bedenî ve ruhsal boyutlarını, eğilimlerini ve kişiliğin bütününe ifade eder. Bu bağlamda, nefis kişiliği oluşturan yapılar, yetenekler, fonksiyonlar ve süreçleri kapsar. Bunun yanında tab', garîze, mizâc, hulk, seciye, şâkile gibi kişiliğin çeşitli yönlerini anlatan kelimeler İslâm kaynaklarında geçmektedir. Sözlükte "yaratılış, tabiat; içgüdü" gibi anlamlara gelen garîze terim olarak "kişilik özelliklerinin kaynağını meydana getiren meleke, bir canlının tabiatından kaynaklanan eğilimlerinin bütünü" diye tanımlanır. Garîze gibi tab' ve tabiat da kişiliğin doğuştan gelen temel unsurlarını ifade eder. Fahreddin er-Râzî'ye göre insan akıl, hikmet, tabiat ve şehvetten oluşan bir varlıktır. Şahsiyetle ilgili diğer bir terim hulkur (çoğulu ahlâk) ve "tabiat, yaratılış, seciye" anlamlarına gelir; daha çok "yerleşik huy, karakter, tabiatın gelişmiş şekli" diye tanımlanır. Kur'an-ı Kerim'de bir âyette şöyle buyrulmaktadır; *قُلْ كُلُّ يَعْمَلْ عَلَىٰ شَاكِلَتِهِ* "De ki: "Herkes kendi yapısına uygun işler görür."⁸²⁵ Burada geçen şâkile sözlükte "hissî ve mânevî sûret" demektir; terim olarak "tabiat, âdet, ahlâk, seciye, mizaç, karakter" gibi daha çok ahlâkî kişilikle ilgili anlamlarda kullanılmaktadır.⁸²⁶

İnsanın karakterini oluşturan yapının, yaratılıştan gelen özelliklerin yanı sıra âdet ve alışkanlıklarla da şekillendiği kabul edildiğinde, ahlak ile alışkanlıklar arasında güçlü bir bağ olduğu ortaya çıkar. Alışkanlıklar, kişinin ahlaki değerleri içselleştirmesinde önemli bir rol oynar; sürekli tekrarlanan davranışlar, zamanla ahlaki normlarla uyumlu hale gelir ve kişilik üzerinde kalıcı etkiler bırakır. Dolayısıyla, ahlakî olgunluk, kişinin zararlı alışkanlıkları terk

⁸²⁵İsrâ 17/84.

⁸²⁶ Hayati Hökelekli, "Şahsiyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: 2010, TDV Yay., c.38, s.297-298.

ederek erdemli davranışları benimsemesiyle güçlenir ve bu iki unsur birbirini karşılıklı olarak besler.⁸²⁷

Kur'an'da denetimi etkileyen unsurlar arasında karakter ve şahsiyet önemli bir rol oynar, çünkü bir kişinin karakteri, bireysel ve toplumsal davranışlarını belirler. Güçlü bir karakter, ahlaki değerleri, içsel denetim ve öz disiplin gerektirir; bu da hem kişisel hem de toplumsal düzeyde denetim süreçlerini olumlu yönde etkiler. Karakter, dürüstlük ve güvenilirlik gibi değerleri içerir, bu da toplumsal ilişkilerde güven ortamını sağlar ve adaletin sağlanmasına katkıda bulunur. Ayrıca, karakterin oluşturduğu samimiyet ve kişisel sorumluluk, bireylerin görevlerini en iyi şekilde yerine getirmelerini ve denetim süreçlerini adil ve etkili bir şekilde yürütmelerini sağlar. Bu bağlamda, Kur'an'ın vurguladığı karakter özellikleri, denetim süreçlerinin etkinliğini ve toplumsal düzenin korunmasını destekler.

⁸²⁷ Suat Koca. “Ahlak Kavramı Üzerine Etimolojik Ve Semantik Bir Araştırma”. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 57, sy. 2 (Ağustos 2016): s.121-36.

II. BÖLÜM

KUR'AN-I KERİM'DE DENETİM MEKANİZMALARI VE DENETİM ALANLARI

2.1. İlahî Denetim

Çalışmamızda ‘ilahi denetim’ kavramı ile Allah’ın kontrolünde olan denetim kastedilmektedir. Allah bizzat kendisi insanları denetlediği gibi peygamberleri aracılığı ile de denetleyebilir. Bu başlık altında her ikisini ayrıntılı inceleyeceğiz

2.1.1. Allah’ın Bizzat Denetlemesi

Tezimizde Allah’ın isimleriyle ilgili kısımda Allah’ın denetimi ilgilendiren ve hatırlatan isimlerinde konu isimler özelinde ayrıntılı olarak değerlendirilmişti. Burada ise Allah’ın denetlemesinin genel bir değerlendirilmesi yapılacaktır. İlahi denetim mekanizması içerisinde en tepede başdenetçi olarak Allah yer almaktadır. Bu fikri ayetlerde bulmak mümkündür. **قُلْ أَيُّ شَيْءٍ أَكْبَرُ شَهَادَةً قُلِ اللَّهُ شَهِيدٌ بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ وَأُوحِيَ إِلَيَّ هَذَا الْقُرْآنُ لِأُنذِرَكُمْ بِهِ وَمَنْ بَلَغَ** “De ki: “Şahitlik bakımından hangi şey daha büyüktür?” De ki: “Allah benimle sizin aranızda şahittir. İşte bu Kur’an bana, onunla sizi ve eriştiği herkesi uyarayım diye vahyolundu.”⁸²⁸ Allah’ın şahitliği en yücedir ve kulların şahitliğine benzemez. İlahi denetimin ahirete bakan yönü de vardır. Âhirette Allah’ın şahitliği, insanların dünya hayatında yaptıkları tüm açık ve gizli amellerin hesap gününde ortaya çıkarılacağını ifade eder. Bu hesap gününde herkesin eylemleri tek tek gözden geçirilir ve değerlendirilir, hiçbir şey Allah’tan gizli kalmaz. **إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئِينَ وَالنَّصَارَى وَالْمَجُوسَ وَالَّذِينَ أَشْرَكُوا إِنَّ اللَّهَ يَفْصِلُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَمَةِ إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ** “Şüphesiz, iman edenler, Yahudiler, Sâbiîler, Hristiyanlar, Mecûsiler ve Allah’a ortak koşanlar var ya; Allah, kıyamet günü onların aralarında mutlaka hüküm verecektir. Çünkü Allah, her şeye şahittir.”⁸²⁹ Allah’ın her şeye şahit olması, onun her şeyi bilmesi ve görmesi anlamına gelir. O, yaratıklarının tüm eylemlerini,

⁸²⁸En‘âm 6/19.

⁸²⁹Hâc, 22/17.

niyetlerini ve hatta en gizli düşüncelerini dahi tam bir şeffaflıkla gözlemleyebilir. Bu durum Allah'ın sonsuz ilmi ve hikmetiyle ilgilidir.⁸³⁰

“Hiçbir kimse yoktur ki, üzerinde koruyucu bulunmasın.”⁸³¹ ayeti ve ﴿يَعْلَمُونَ مَا تَفْعَلُونَ﴾ 11 ﴿كَرَامًا كَاتِبِينَ﴾ 10 ﴿وَإِنَّ عَلَيْكُمْ لَحَافِظِينَ﴾ 12 ayetleri⁸³² konumuzla ilgilidir. Ayetlerin tefsirinde ‘her insanın davranışlarını yazan görevli melekler bulunduğu’ndan bahsedilir. Buna göre insanın her an varlığını, fiillerini ve davranışlarını gözleyen, kaydeden ve koruyan iki melek vardır. Hayır siz din gününü yalanlamanız da dahil, Allah’ın her suçunuzun cezasını anında vermeyip hilm ile muamele etmesine aldaniyorsunuz. Bilin ki hiçbir eyleminiz kaybolmuyor; sizin her yaptığınızı, mükemmel bir kameraman gibi anında ve bütünüyle kayda geçiren ve koruyan çok değerli yazıcı melekler vardır. Onların kayıtları yarın, hesap gününde, karşınıza amel defteri olarak çıkarılacaktır.⁸³³

Her şeyin üzerinde gerçek koruyucu ve her şeyin kaydedildiği Levh-i Mahfuz'u koruyan yüce Allah'tır. Levh-i Mahfuz, her şeyin kaydedildiği özel bir kayıt defteri olarak kabul edilir ve bu defterdeki bilgiler, Allah'ın sonsuz bilgisi ve koruması altındadır. Bu inanç, her şeyin Allah'ın kontrolü altında olduğunu ve O'nun her şeyi gördüğünü, bilgi ve koruması altında tuttuğunu vurgular.⁸³⁴

“Andolsun, insanı biz yarattık ve nefsinin ona verdiği vesveseyi de biz biliriz. Çünkü biz, ona şah damarından daha yakınız.”⁸³⁵ Ayette işaret edildiği gibi o insanın özüne damarlarından daha yakındır. Bu, Allah'ın insanın iç dünyasını, düşüncelerini, niyetlerini ve eylemlerini en derin detayına kadar bilmesi anlamına gelir. Bu inanç, insanın Allah'ın sürekli gözetimi ve bilgisi altında olduğunu vurgular. Allah, insanın her anında ve her durumunda onunla ilgilenir, onu korur ve bilir.

⁸³⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c.16, s.486.

⁸³¹ Târik, 86/4.

⁸³² İnfitâr 82/10-12.

⁸³³ Duman, *Beyânu'l-Hak*, c.2, s.537.

⁸³⁴ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, c.8, s.5701.

⁸³⁵ Kâf 50/16.

Allah'ın insana şah damarından daha yakın olması, O'nun "Latîf" ismiyle ilişkilendirilmektedir ve bu isim, Allah'ın her türlü inceliğe ve gizliye nüfuz edebildiğini ifade eder. Bu bağlamda, Allah'ın insanın düşünceleri, eylemleri ve geleceğe dair ümit ve beklentileri konusunda derin bir vukûfiyet sahibi olduğu anlaşılır. Allah, her şeyi en ince ayrıntısına kadar bilip, insanın iç dünyasındaki en gizli niyetlere ve hislere dahi vâkıf olan, bütün gizlilikleri ve incelikleri kuşatan bir varlıktır.⁸³⁶

“Allah’ın onları hep **يَوْمَ يَبْعَثُهُمُ اللَّهُ جَمِيعًا فَيُنَبِّئُهُم بِمَا عَمِلُوا أَحْصَاهُ اللَّهُ وَنَسُوهُ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ**” birden diriltilip yaptıklarını kendilerine haber vereceği günü hatırla. Allah onları sayıp zaptetmiş, onlarsa bunları unutmuşlardır. Allah, her şeye şahittir.”⁸³⁷ İnsan kendi yaptıklarını unutsa bile, Allah hiçbir şeyi unutmaz, hibir şey de ondan gizli kalmaz ve hiçbir şeyi kaybetmez de.⁸³⁸ Bu ve benzeri ayetlerden anlaşıldığına göre, âhiretteki hesap gününde Allah, insanları davranışlarından sorumlu tutacak ve her şey açıkça ortaya çıkacaktır. Allah'ın her şeye şahit olduğu ve her şeyi bilip gördüğü gerçeği, insanları doğru yolda tutmak, kötülükten sakındırmak ve iyiliği teşvik etmek ve böylesi bir şuur kazandırmak için vurgulanır.

Kur'an ayetleri çerçevesinde denetimin en başında Allah'ın olduğu görülür. İlahi denetim, Allah'ın insanın tüm davranışlarını, niyetlerini ve düşüncelerini sürekli gözetmesi anlamına gelir. Bu denetim, sadece dışsal eylemleri değil, insanın kalbindeki niyetleri ve zihnindeki düşünceleri de kapsar.

2.1.2. Allah’ın Peygamberlerle Denetlemesi

Kur'an'da bildirildiği üzere, Yüce Allah, insanlığın başlangıcından bu yana peygamberler göndererek onları doğru yola çağırmıştır. Bu peygamberler, insanlara doğruyu gösterip, Allah'ın vahyini iletme ve insanları iyi ve doğru yaşamaya yönlendirmek için gönderilmişlerdir. Onların getirdiği değerler, insanlara Allah'a inanç, doğruyu seçme, adalet,

⁸³⁶ Duman, Beyânu'l-Hak, c.1, s.262.

⁸³⁷ Mücâdele 58/6.

⁸³⁸ Duman, Beyânu'l-Hak, c.3, s.540.

merhamet, iyilik ve güzellik gibi değerleri yaşamaları konusunda rehberlik etmiştir. Bu vahiyler, insanlığın yolunu aydınlatmak ve toplumları doğruluk, adâlet ve sevgi üzerine inşa etmek için gelmiştir.⁸³⁹

Kur'an insanlığa peygamberlerin gönderildiğini ve her toplumun, her ümmetin bir peygamberle uyarıldığını ifade eder. Bu, her toplumun, her zaman diliminin kendine özgü şartlarına göre bir peygamberle rehberlik edildiğini belirtir. Dolayısıyla, Allah'ın her insan topluluğuna rehberlik etmek için peygamberler gönderdiği vurgulanır. Her  mmetin, her insan topluluğunun bir peygamber tarafından uyarıldığına dair bu ilke, insanların rehberlik edilmiş bir yol üzerinde olması gerektiği fikrini vurgular.⁸⁴⁰

Kur'an'da kıyamet gününde her ümmete, kendi içlerinden bir şahidin getirileceği ifade edilir. Bu, Allah'ın insanları adil bir şekilde yargılayacağı, herkesin yaptıklarından sorumlu olacağı ve hiçbir şeyin görmezden gelinmeyeceği gerçeğini vurgular. Her topluluk, her  mmet kendi içinden bir şahitle, yani bir peygamberle veya bir rehberle birlikte getirilecektir. Bu, insanların yaptıklarının tanıklarının da getirilerek herkesin işlediği amellerin adaletle değerlendirileceği anlamına gelir. Bu şekilde herkes, adaletle yargılanacak ve yaptıklarının karşılığını alacaktır. “Kıyamet günü her ümmetten bir şahit göndereceğiz; sonra inkâr edenlere ne ( z r dilemeleri için) izin verilecek, ne de Allah'ın rızasını kazandıracak amelleri işleme istekleri kabul edilecek.”⁸⁴¹ **وَيَوْمَ نَبْعَثُ فِي كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا ثُمَّ لَا يُؤْذَنُ لِلَّذِينَ كَفَرُوا وَلَا هُمْ يُسْتَعْتَبُونَ** “(Ey Muhammed!) Her  mmetin kendi içinden üzerlerine bir şahit göndereceğimiz, seni de onların üzerine bir şahit olarak getireceğimiz günü düşün. Sana bu kitabı; her şey için bir açıklama, doğru yolu gösteren bir rehber, bir rahmet ve müslümanlar için bir müjde olarak indirdik.”⁸⁴² **وَنَزَعْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا فَقُلْنَا هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ فَعَلِمُوا أَنَّ الْحَقَّ لِلَّهِ وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ**

⁸³⁹ En' m 6/102; Ra'd 13/16; Zümer 39/62; Mü'min 40/62.

⁸⁴⁰ Fâtır 35/24; Nahl 16/63; Yunus 10/47.

⁸⁴¹ Nahl 16/84.

⁸⁴² Nahl 16/89.

ümmetten bir şahit çıkarınız ve (kâfirlere), “Kesin delilinizi getirin” deriz. Onlar da gerçeğin Allah’a ait olduğunu bilirler ve (Allah’a ortak diye) uydurdukları şeyler kendilerini yüzüstü bırakıp kaybolup gitmişlerdir.”⁸⁴³ Kıyamet gününde her ümmetten getirilecek olan şahitlerin, o ümmetlerin peygamberleri olduğu diğer ayetlerde ifade edilmiştir. Bu ayetlerde peygamberlerin, ümmetlerine elçi olarak gönderildiği ve onların amellerini, tavsiyelerini, uyarılarını hatırlatmakla görevlendirildiği belirtilir. Dolayısıyla bu, kıyamet gününde o ümmetlerin peygamberlerinin, onların yaptıklarına şahitlik edeceği anlamına gelir. Bu, insanların davranışlarının hesaplanacağı mahkeme gününde adil bir yargılama sürecine işaret eder.⁸⁴⁴ Ayetlerde şöyle buyrulmuştur; هَؤُلَاءِ شَهِيدٌ “Her ümmetten bir şahit getirdiğimiz ve seni de onların üzerine bir şahit yaptığımız zaman, bakalım onların hâli nice olacak!”⁸⁴⁵

Peygamberlerin en önemli görevlerinden biri, tebliğdir yani, ümmetlerine Allah'ın vahyini iletme ve rehberlik etmektir. Peygamberler, ümmetlerine Allah'ın emirlerini, yasaklarını, doğru yolu ve ahiret gününü hatırlatır. Dolayısıyla, kıyamet gününde peygamberlerin ümmetlerine karşı şahitlik etmesi, onlara gönderdikleri mesajı hatırlatmaları ve bu mesaj doğrultusunda nasıl davranılması gerektiğini vurgulamaları olarak yorumlanabilir. Bu şahitlik, insanların eylemlerinin ve tutumlarının değerlendirilmesinde önemli bir role sahip olabilir. Tebliğ, peygamberlerin temel görevlerinden biridir ve Allah'ın insanlara ilettiği vahyin insanlar arasında yayılmasını sağlar. يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ وَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَغْتَ رَسُولَهُ وَاللَّهُ يَعِصُكَ مِنَ النَّاسِ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ “Ey Peygamber! Rabbinden sana indirileni tebliğ et. Eğer bunu yapmazsan, O'nun verdiği peygamberlik görevini yerine getirmemiş olursun. Allah, seni insanlardan korur. Şüphesiz Allah, kâfirler topluluğunu hidayete erdirmeyecektir.”⁸⁴⁶ مَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ “Peygamberin üzerine düşen ancak tebliğdir. Allah, sizin

⁸⁴³ Kasas 28/75.

⁸⁴⁴ Süleyman Ateş, *Kur’ân-ı Kerîm Tefsiri*, (İstanbul: Milliyet Yayınları,1995), c.4, s.1951.

⁸⁴⁵ Nisâ 4/41.

⁸⁴⁶ Maide 5/67.

açıkladığınızı da, gizlediğinizi de bilir.”⁸⁴⁷ “Peygambere düşen ancak apaçık bir tebliğdir.”⁸⁴⁸ Peygamberlerin tebliğ görevleri içersinde gelen ayetleri okumaları, insanları madden ve manen temizlemeleri ve bilmediklerini öğretmeleri ve onlara farklı öğretilerde bulunmaları denetim mekanizmasının ayrı bir boyutunu bizlere göstermektedir ki ayette şöyle buyrulmaktadır; ^{تِلْوَ} هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ ^{فِي} “O, ümmîlere, içlerinden, kendilerine âyetlerini okuyan, onları temizleyen, onlara kitabı ve hikmeti öğreten bir peygamber gönderendir. Hâlbuki onlar, bundan önce apaçık bir sapıklık içinde idiler.”⁸⁴⁹

Allah peygamberlerinin denetim görevini icra ederken aynı zamanda kendisi de bu görevin denetlendiğini bizlere iki farklı boyutuyla Kur'an'da şöyle bahseder; birinci soru peygamberlere sorulur toplumların bu çağrı karşısındaki tutumu ne olmuştur? ^{يَوْمَ يَجْمَعُ اللَّهُ الرُّسُلَ} “Allah’ın, peygamberleri toplayıp “siz(den sonra davetiniz)e ne derece uyuldu?” diyeceği, onların da, “Bizim hiçbir bilgimiz yok. Gaybleri hakkıyla bilen ancak sensin” diyecekleri günü hatırlayın.”⁸⁵⁰ ^{إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَمُبَشِّرًا وَنَذِيرًا} “(Ey Muhammed!) Şüphesiz biz seni bir şâhit, bir müjdeci ve bir uyarıcı olarak gönderdik.”⁸⁵¹ ^{إِنَّا} Şüphesiz biz size üzerinize ^{أَرْسَلْنَا إِلَيْكُمْ رَسُولًا شَاهِدًا عَلَيْكُمْ كَمَا أَرْسَلْنَا إِلَىٰ فِرْعَوْنَ رَسُولًا} şahitlik edecek bir peygamber gönderdik. Nitekim Firavun’a da bir peygamber göndermiştik.”⁸⁵² İkinci soru ise toplumlara sorulur, bu çağrıya ne cevap verdiniz? ^{وَيَوْمَ يُنَادِيهِمْ} “Allah’ın onlara seslenerek, “Peygamberlere ne cevap verdiniz? diyeceği günü hatırla.””⁸⁵³ Peygamberler, ümmetlerine Allah’ın vahiylerini ileterek tevhid ilkelerini, doğru yolu ve Allah’ın emirlerini bildirmişlerdir. Kıyamet gününde peygamberler, tebliğ ettikleri bu ilkeler ve vahiylerle ilgili olarak ümmetlerinin uyumunu, işledikleri eylemlerin

⁸⁴⁷ Maide 5/99.

⁸⁴⁸ Nûr 24/54; Ankebût 29/18.

⁸⁴⁹ Cum’a 62/2.

⁸⁵⁰ Mâide 5/109.

⁸⁵¹ Feth 48/8.

⁸⁵² Müzzemmil 73/15.

⁸⁵³ Kasas 8/65.

doğruluğunu, tevhid prensiplerine uygunluklarını ve Allah'ın emirlerine ne ölçüde uymuş olduklarını şahitlik edeceklerdir. Peygamberler, insanların amellerini ve inançlarını değerlendirmede önemli bir rol oynayacakları için o gün bu şahitliği yapacaklardır. Kıyamet gününde her ümmetin işlediği ameller, o ümmetin peygamberinin getirdiği öğretilerle karşılaştırılacak. Peygamberler, ümmetlerinin, kendilerine getirdikleri tebliğe, vahye ve Allah'ın emirlerine ne ölçüde uydularına şahitlik edeceklerdir. Bu, insanların inançları ve işledikleri amellerin değerlendirilmesinde önemli bir rol oynayacaktır. Her peygamberin ümmeti, getirilen ilahi öğretilere uyup uymadığı konusunda peygamberlerinin tanıklığına şahit olacaktır.⁸⁵⁴ “فَلَنَسْأَلَنَّ الَّذِينَ أُرْسِلَ إِلَيْهِمْ وَلَنَسْأَلَنَّ الْمُرْسَلِينَ” “Kendilerine peygamber gönderilenlere mutlaka soracağız. Peygamberlere de elbette soracağız.”⁸⁵⁵ Burada denetim mekanizması içerisinde olan denetim işini yapan peygamber ve denetlenen toplum/ümmet de sorgulanacaktır. Yani denetimin de denetimi yapılmış olacaktır. Denetim mekanizmasının dışardan denetlenmesi ki buna iç denetim metodolojisi içerisinde dış değerlendirme denmektedir.⁸⁵⁶

İlahi denetimde denetleme işinin çok düzgün yapılacağı ve her iddianın bir bilgiye dayanacağı şu ayetle ifade edilmektedir; “فَلَنَقُصَّنَّ عَنْهُمْ بَعْلُمْ وَمَا كُنَّا غَائِبِينَ” “Andolsun, onlara (yaptıklarını) tam bir bilgi ile anlatacağız. Çünkü biz onlardan uzak değiliz.”⁸⁵⁷

Peygamberlerin kıyamet gününde şahitlik etmeleri, kendi dönemlerinde yaşadıkları ve onlara mesajlarını ilettiği insanlar için geçerlidir. Peygamberler, kendi zamanlarında tebliğ ettikleri ilahi prensiplere nasıl tepki verildiğini ve kimlerin bu öğretileri kabul ettiğini, kimlerin inkâr ettiğini bilecek ve o dönemdeki durumu bildireceklerdir. Bu şahitlik, o dönemdeki kişilerin inançları ve eylemleri hakkında bilgi sunacak ve kıyamet günündeki değerlendirmelerde etkili olacaktır. Ondan sonraki ilahi denetim kıyamete kadar bizzat Allah

⁸⁵⁴ Taberî, *Câmiu 'l-Beyân*, c. XX, s. 262; Ateş, *Kur'ân-ı Kerîm Tefsiri*, c. II, s. 617.

⁸⁵⁵ A'râf 7/6.

⁸⁵⁶ Daha geniş bilgi için bkz. *Uluslararası Mesleki Uygulama Çerçevesi*, Yayın No: 17, 1. Baskı. İstanbul: Türkiye İç Denetim Enstitüsü Derneği, 2019, s. 50, 118-122.

⁸⁵⁷ A'râf 7/7.

tarafından yapılacaktır. Ancak şu da var ki peygamberlerin getirdikleri değerler bir denetim mekanizması ve ilkesi olarak devamlılığını sürdürecektir. “وَإِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ ءَأَنْتَ قُلْتُ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونِي وَأُمِّي إِلَهَيْنِ مِنْ دُونِ اللَّهِ قَالِ سُبْحَانَكَ مَا يَكُونُ لِي أَنْ أَقُولَ مَا لَيْسَ لِي بِحَقِّ إِنْ كُنْتُ قُلْتُهُ فَقَدْ عَلِمْتَهُ تَعْلَمَ مَا فِي نَفْسِي وَلَا أَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِكَ إِنَّكَ أَنْتَ عَلَّامُ الْغُيُوبِ ﴿١١٦﴾ مَا قُلْتُ لَهُمْ إِلَّا مَا أَمَرْتَنِي بِهِ أَنْ اعْبُدُوا اللَّهَ رَبِّي وَرَبَّكُمْ وَكُنْتُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا ۚ مَا دُمْتُ فِيهِمْ فَلَمَّا تَوَفَّيْتَنِي كُنْتُ أَنْتَ الرَّقِيبَ عَلَيْهِمْ وَأَنْتَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ ﴿١١٧﴾ Allah, kıyamet günü şöyle diyecek: “Ey Meryem oğlu İsa! Sen mi insanlara, Allah’ı bırakarak beni ve anamı iki ilâh edinin, dedin?” İsa da şöyle diyecek: “Seni bütün eksikliklerden uzak tutarım. Hakkım olmayan bir şeyi söylemem, benim için söz konusu olamaz. Eğer ben onu söylemiş olsaydım, elbette sen bunu bilirdin. Sen benim içimde olanı bilirsin, ama ben sende olanı bilemem. Şüphesiz ki yalnızca sen gaybları hakkıyla bilersin.” “Ben onlara, sadece bana emrettiğin şeyi söyledim: Benim de Rabbim, sizin de Rabbiniz olan Allah’a kulluk edin (dedim.) Aralarında bulunduğum sürece onlara şahit (ve örnek) idim. Ama beni içlerinden aldığında, artık üzerlerine gözetleyici yalnız sen oldun. Sen, her şeye hakkıyla şahitsin.”⁸⁵⁸

Bir de peygamberlerin beyan/ açıklama görevi vardır ki, beyan görevi peygamberlerin vahiyleri insanlara aktarmakla birlikte, bu vahiyleri açıklamak, yorumlamak ve anlamlandırmakla ilgilidir. Peygamberler sadece vahiyleri iletmekle kalmaz, aynı zamanda bu vahiylerin anlaşılmasını sağlar, insanlara açıklar ve yaşamlarına nasıl uygulayabileceklerini öğretirler. Yani beyan görevi, vahyin doğru anlaşılması ve insanlara aktarılmasıyla ilgilidir. “(O peygamberleri) apaçık belgeler ve kitaplarla gönderdik. İnsanlara, kendilerine indirileni açıklamak ve onların da (üzerinde) düşünceleri için sana bu Kur’an’ı indirdik.”⁸⁵⁹ وَمَا أُنْزِلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ إِلَّا لِتُبَيِّنَ لَهُمُ الَّذِي اخْتَلَفُوا فِيهِ وَهُدًى وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رُسُولٍ إِلَّا يَلْسَانُ⁸⁶⁰ “Sana kitabı, ancak ayrılığa düştükleri şeyleri onlara açıklamak için ve iman eden bir topluma doğru yolu gösterici ve rahmet olarak indirdik.”⁸⁶⁰

⁸⁵⁸ Mâide 5/116, 117.

⁸⁵⁹ Nahl 16/44.

⁸⁶⁰ Nahl 16/64.

”قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ“ “Biz her peygamberi, ancak kendi kavminin diliyle gönderdik ki, onlara (Allah’ın emirlerini) iyice açıklasın.”⁸⁶¹

Bir de peygamberlerin tatbik/uygulama görevi vardır. Tatbik görevi, peygamberlerin kendilerine vahyedilen prensipleri, emirleri ve yasakları kendi yaşamlarında uygulayarak insanlara örnek olmalarını içerir. Peygamberler, aldıkları vahiyleri doğrudan hayatlarına yansıtarak, bu prensipleri insanlara gösterirler. Bu şekilde, davranışları ve yaşamlarıyla vahiylerin pratikte nasıl uygulanacağını gösterirler ve topluma rehberlik ederler. Yani, vahiylerin insan hayatına nasıl entegre edilebileceğini gösterme amacı taşır. Hz. Peygamber, Kur'an'da Allah'ın ayetlerini insanlara okuyan, onları her türlü kötülüklerden arındıran, kitap ve hikmeti öğreten bir peygamber olarak tanımlanır. O, Kur'an'ı insanlara iletmekle görevlendirilmiş ve aynı zamanda Allah'ın vahyinin rehberliğinde insanlara doğru yolu göstermiştir. Peygamberlik görevi sadece Kur'an'ın tebliği ile sınırlı kalmamış, aynı zamanda insanlara ahlaki değerleri, yaşam prensiplerini, toplumsal adaleti ve daha birçok bilgiyi öğretmiştir. Bunun yanı sıra, bilinmeyen konularda da rehberlik yapmış ve insanları bilgi, ahlak ve yaşam açısından geliştirmiş bir öğretmen olarak kabul edilir. رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ “Rabbimiz! İçlerinden onlara bir peygamber gönder; onlara âyetlerini okusun, kitabı ve hikmeti öğretsin ve onları her kötülükten arındırsın. Şüphesiz, sen mutlak güç sahibisin, hüküm ve hikmet sahibisin.”⁸⁶² إِنَّ الَّذِينَ يَكْفُرُونَ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ الْكِتَابِ وَيَسْتَرْشِدُونَ بِهِ نَمًّا فَلْيَلْأُولَٰئِكَ مَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ إِلَّا النَّارَ وَلَا يُكَلِّمُهُمُ اللَّهُ يَوْمَ الْقِيَمَةِ وَلَا يُزَكِّيهِمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ “Allah’ın indirdiği kitaptan bir kısmını gizleyip onu az bir bedel ile değişenler (var ya); işte onlar karınlarına ateşten başka bir şey doldurmuyorlar. Kıyamet günü Allah, onlarla ne konuşacak, ne de onları arıtacaktır. Onlar için elem dolu bir azap vardır.”⁸⁶³ لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ

⁸⁶¹ İbrahim 14/4.

⁸⁶² Bakara 2/129.

⁸⁶³ Bakara 2/174.

“Andolsun, Allah, mü’minlere kendi içlerinden; onlara âyetlerini okuyan, onları arıtıp tertemiz yapan, onlara kitab ve hikmeti öğreten bir peygamber göndermekle büyük bir lütufta bulunmuştur. Oysa onlar, daha önce apaçık bir sapıklık içinde idiler.”⁸⁶⁴

Son peygamber Hz. Muhammed’in de Kur’an’da ümmetinin lehinde veya aleyhinde, onların Allah’a itaat veya isyan, iman veya inkâr ettikleri konularda kıyamet günü şahitlik yapacağı belirtilir. Peygamber, ümmetinin davranışları, inançları ve Allah’a olan yaklaşımları konusunda şahitlik edecek ve bu durum kıyamet gününde hesaplaşmalarında önemli bir rol oynayacaktır. Bu, Peygamber’in şahitliği ve getirdiği mesajın önemini vurgular, insanların bu mesajlara nasıl tepki gösterdiklerinin sonuçlarını da belirtir. يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَمُبَشِّرًا وَنَذِيرًا. “Ey Peygamber! Biz seni bir şahit, bir müjdeleyici, bir uyarıcı; olarak gönderdik.”⁸⁶⁵

Kıyamet gününde Hz. Peygamber, diğer peygamberlere ve onların ümmetlerine şahitlik edecek. Bu şahitlik, onların görevleri ve getirdikleri mesajlarla ilgili olacak. Hz. Muhammed’in peygamberlik mesajı, önceki peygamberlerin mesajlarını doğrulayıcı ve tamamlayıcı nitelikte olduğu için, bu durum kıyamet gününde ona diğer peygamberlere karşı bir şahitlik rolü verir. Bu, onun ümmetinin doğru yolu takip edip etmediklerine ilişkin bir delil olacak. فَكَيفَ إِذَا جِئْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ وَجِئْنَا بِكَ عَلَى هَؤُلَاءِ شَهِيدًا وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا “Her ümmetten bir şahit getirdiğimiz ve seni de onların üzerine bir şahit yaptığımız zaman, bakalım onların hâli nice olacak!”⁸⁶⁶ شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا “Böylece, sizler insanlara birer şahit (ve örnek) olabilirsiniz ve Peygamber de size bir şahit (ve örnek) olsun diye sizi orta bir ümmet yaptık.”⁸⁶⁷ Her ümmetin kendi peygamberi, o ümmetin yaşamı boyunca tanıklık ettiği, rehberlik yaptığı ve vahiyleri getirdiği için o ümmetin şahidi olarak kabul edilir. Her peygamber, kendi ümmetinin durumunu, inançlarını ve amellerini yakından gözlemlemiştir. Kıyamet gününde bu durumlar, o ümmetin

⁸⁶⁴ Âl-i İmran 3/164.

⁸⁶⁵ Ahzâb, 33/45.

⁸⁶⁶ Nisâ, 4/41.

⁸⁶⁷ Bakara, 2/143.

peygamberi olan kişinin tanıklığı aracılığıyla açığa çıkarılacaktır. Bu durum, her ümmetin peygamberi aracılığıyla kendi amellerinin değerlendirilmesi için bir fırsat olacak.

Allah, ilahi denetimi sağlamak için peygamberler göndererek insanlara doğru yolu gösterir ve onların hayatlarını denetler. Peygamberler, vahiy aracılığıyla insanlara Allah'ın emirlerini iletir ve örnek yaşamlarıyla rehberlik eder. Günümüzde ise bu denetim, Kur'an ve sünnet aracılığıyla devam eder. Peygamberin getirdiği vahiy, Müslümanlar için bir denetim aracı olarak işlev görür. Böylece, Allah'ın denetimi, Kur'an ve sünnetin ışığında, bireylerin ve toplumların doğru yolda kalmalarını sağlamaya devam eder.

2.2. Ferdi Denetim

Ferdi denetim, kişinin kendini gözlemlemesi ve yaptıklarını denetletmesiyle ilgilidir. Bu süreçte vicdan, en önemli denetim mekanizmalarından biri olarak öne çıkar. Vicdan, kişinin içsel bir rehber olarak doğruyu yanlıştan ayırmasını ve hatalarından pişmanlık duymasını sağlar. Böylece, birey vicdan yoluyla davranışlarını sorgular, iyiliğe yönelir ve kötülükten uzaklaşır. Bu içsel denetim, bireyin Allah'ın gözetiminde olduğunu hissetmesiyle daha da güçlenir; böylece kişi hem dünyada hem ahirette sorumluluk bilinciyle hareket eder.

2.2.1. Nefis Muhasebesi

İnsan sosyal bir varlıktır ve toplum içinde yaşamaya ihtiyaç duyar. Toplum içinde yaşamanın da bazı bir takım kaide ve kuralları vardır. Toplum içinde mutlu ve huzurlu bir hayat sürmek için de hayatın çeşitli yönleriyle ilgili plan ve programlar yapmalıyız. Aslında bu, bizim kişisel organizasyon yeteneğimizle ilgilidir. Kişisel organizasyon yeteneği hayatımızı yönetmek ve yönlendirmek için son derece önemlidir. Bireyin kendi yaşamını yönetmesi, aslında en önemli ve zor olan yönetim tarzıdır. İnsanın içsel dünyasını yönetme, duygularını kontrol etme, hedefler belirleme ve bu hedeflere ulaşmak için adımlar atma, kişisel organizasyon yeteneğinin temel unsurlarıdır. Kişisel organizasyon, dâhilî ve hâricî kaynakları

en verimli şekilde kullanmayı gerektirir. İnsanın sahip olduğu yetenekler, beceriler, imkanlar ve sorumluluklar, etkili bir organizasyonun temelini oluşturur. Bu süreçte duyguların yönetimi, iradenin belirlenmesi, davranışların seçimi ve sonuç olarak özgüvenin gelişimi, kişisel organizasyondaki başarının ölçüsüdür. Birey, kendi yaşamını organize etme ve yönetme konusunda başarılı olduğunda, hedeflerine daha kolay ve etkili bir şekilde ilerleyebilir. Bu yetenek, daha iyi bir yaşam dengesi, iş ve özel hayat arasında uyum, motivasyon ve verimlilik sağlar. Kişisel organizasyon yeteneği, genel hayat kalitesini artırmada önemli bir rol oynar ve başarılı bir yaşam için temel bir unsur olarak kabul edilir.

Nefis muhasebesi modern tabiriyle öz denetim, kişinin kendini yönetme ve kontrol etme becerisi olup, duygularını, düşüncelerini ve davranışlarını hedeflerine ulaşmak için yönlendirmesini sağlar. İnsan, dıştan yönetilebilir bir varlık olsa da, asıl yönetim öz benliğiyle mümkündür. Öz denetim, bireyin iç dünyasını anlamasına, duygularını kontrol etmesine, doğru kararlar almasına ve hedeflerine odaklanmasına yardımcı olarak daha bilinçli, motive ve dengeli bir yaşam sürdürmesine katkıda bulunur.

Kur'an-ı Kerim, insanın içsel dünyasını keşfetme, doğru ve etik bir yaşam sürme, öz denetim ve kişisel gelişim gibi konularda derin öğretiler ve rehberlik sunar. Bu konular, Kur'an'ın genel ilham kaynağı olmasının yanı sıra, özel olarak insanın içsel dünyasını anlama ve yönetme konusunda da önemli bilgiler sunar. Allah'ın her şeyi bilmesi, insanın iç dünyasına dair hissiyatları, düşünceleri ve davranışları gözden kaçırmayacağı anlamına gelir. Kur'an, insanın içsel dünyasını incelemesini, duygularını yönetmesini ve eylemlerini bu içsel rehberlik doğrultusunda düzenlemesini vurgular. İnanç boyutunda, Kur'an insanın dünya hayatının yanı sıra ahiret hayatının da varlığına, hesap gününe ve amellerin değerlendirilmesine sıkça vurgu yapar. Bu, insanın dünya hayatındaki eylemlerinin ve öz denetiminin ahiretteki sonuçlarına etki ettiğini belirtir. Kur'an, ibadetin düzenliliği, ahlaki değerlerin önemi, etik davranışlar, adalet, sabır, merhamet, hoşgörü gibi konularda da detaylı bilgiler sunar. Bu değerler, insanın öz

denetiminde temel rehberlerdir ve kişisel gelişimde büyük bir rol oynarlar. İşte bu konuların hepsi, insanın öz denetim vasıtasıyla içsel bir denge ve huzur elde etmesine katkıda bulunabilir. Kur'an'ın rehberliği, insanın kendisini anlaması, yönetmesi ve içsel huzuru bulması için önemli bir kaynaktır. Her biri insanın öz denetimini ve kişisel organizasyonunu destekleyen, içsel dünyasında dengeyi sağlayan öğretiler içerir. Bu öğretiler, insanın içsel yolculuğunda önemli bir rehberlik sunar.

İslamî gelenekte günah, içsel bir rahatsızlık ve utanç hissi olarak tanımlanır. Peygamber Efendimiz'in günahı tarif ederken “İçini rahatsız edip göğsünü tırmalayan ve başka insanların görüp muttali olmasını istemediğin şeydir”⁸⁶⁸ ifadesi, insanın vicdanının derinliklerinde bir suçluluk duygusu uyandıran bir eylem olduğunu vurgular. Günah veya suçun, özellikle başkalarının gözleri önünde yapıldığında duyulan rahatsızlık, insanın içsel rehberliğini ve öz denetimini etkiler. Görünürlük, sosyal etkileşimde bir faktör olarak, insan davranışlarını etkileyebilir ve bir tür düzenleyici rol oynayabilir. Başkalarının değerlendirme ve gözlemi, insanın davranışlarını yönlendirirken, bu da toplumsal normlara uyma eğilimini artırabilir. Günümüzde sosyal psikoloji ve sosyoloji alanları, toplum içindeki görünürlüğün ve değerlendirmenin, insan davranışlarını belirlemedeki rolünü incelemektedir. Toplumun değer yargıları, sosyal normlar ve kabuller, insanların davranışlarını yönlendirme konusunda önemli bir etkiye sahiptir. Bu nedenle, İslam'ın günah kavramıyla örtüşen bu düşünce, insanın içsel öz denetimini güçlendirebilir. Başkalarının gözü önünde yapılan eylemlerin insan üzerinde daha büyük bir etkisi olabileceği, bu nedenle “sosyal etki”⁸⁶⁹ ve görünürlüğün insanın davranışlarını etkileyen belirleyici bir faktör olduğu düşünülür. Bu kavramlar, insanın öz denetimini korumak ve doğru eylemlerde bulunmak için içsel bir rehberlik olarak kabul edilebilir.

⁸⁶⁸ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *Sahîhu Müslim el-Câmi 'u 's-sahîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), “Bir”, 14 (2553).

⁸⁶⁹ Geniş bilgi için bk. Elliot Aronson vd., *Sosyal Psikoloji*, trc. Okhan Gündüz (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2012), s.417-489.

Öz benliğin kişiye karşı şahitliği, insanın en içsel ve gerçekçi bir şahitliği olarak kabul edilir. İnsan kendisini yanıltabilir, ama kendi içindeki gerçekleri saklayamaz. Yaptıkları, davranışlarının ardındaki niyetler, bilinçli olarak sergilediği eylemler - tüm bunlar kişinin kendi iç dünyasında çok iyi bilinir. Bu nedenle, şahitlik ve iç gözlem (murakabe) süreci, öncelikle kişinin kendi iç dünyasının şahitliğiyle başlar. Ardından insanların, nesnelerin ve meleklerin şahitliğine geçilir ve en sonunda ise her şeyin tek şahidi ve gözeticisi olan, bilgisi her şeyi kuşatan Allah'ın şahitliği ile konu tamamlanır. Bu düşünce, insanın kendi iç dünyasını anlamak ve yönetmek için önemli bir kavramdır. İçsel gözlem ve vicdan, kişinin kendi eylemlerini ve niyetlerini değerlendirmesine yardımcı olur. Kişisel gelişim ve manevi yolculuk, öz denetim ve şahitlikle başlar. İnsanın iç dünyasında olanların farkında olmak, kişisel gelişim ve doğru eylemlerde bulunma yolunda önemli bir adımdır. Bu düşünce, insanın içsel yolculuğunda kendini anlaması ve doğru yönde ilerlemesi için rehberlik eder. İçsel şahitlik, insanın kendini sorgulamasına ve içsel huzurun, dürüstlüğün ve adaletin temelini oluşturmaya yardımcı olabilir. Bu, insanın manevi derinliğini anlama ve içsel bütünlüğünü koruma sürecinde önemli bir unsurdur.

Kur'an-ı Kerim'in anlattığına göre, insanın yaratılışının başlangıcında, Allah ile arasında bir sözleşme yapıldığı ve insanın bu duruma şahit tutulduğu bahsedilir. Bu sözleşme, "Elest bezmi" olarak bilinir ve insanın Rabbine karşı bir ilişki ve sorumluluk üstlendiği anlamına gelir.⁸⁷⁰ Bu sözleşmede insan, Rabbinin Allah olduğunu kabul eder. Kur'an'da bu olay, insanın yaratılışının başlangıcında Rabbine karşı bu sözleşmeyi kabul ettiği ve Allah'ın da onları bu sözleşmeye şahit tuttuğu şeklinde anlatılır. Bu, insanın yaratılışında Allah'ın varlığını ve ona karşı sorumluluğunu kabul etmesidir. Bu olayın insanlara anlatılması, insanın kıyamet gününde bir mazeret ileri sürmemesi için önemlidir. Yani kişi, ahirette Rabbine karşı bu sözleşmeyi hatırlayacak ve "Bunun farkında değildim" diye bir mazeret ileri sürmeyecektir. Bu, insanın

⁸⁷⁰ A'râf 7/172.

yaratılıştaki ilahi bir gerçeği hatırlatmak ve insanın Allah'ın varlığına ve Rabbinin hükümlerine karşı sorumluluğuna dair bir bilinci olmasını sağlamak için anlatılmıştır. Bu bilgi, insanın varoluş amacını ve sorumluluğunu hatırlatma ve insanın bu sorumluluğunun bilincinde olması için bir hatırlatıcı olarak sunulmuştur.

Evet, insanın içsel varlığı veya öz benliği olan nefesine, fücür ve takva gibi durumların ilham edildiği ifade edilir.⁸⁷¹ Bu, insanın içsel varlığında hem kötülük hem de iyilik potansiyelinin olduğunu ve bu potansiyelin bilinciyle donatıldığını gösterir. İnsanın öz benliği veya nefsinde, fücür yani kötülük eğilimi olduğu gibi, aynı zamanda takva yani iyilik, doğruluk ve Allah'a itaat etme eğilimi de bulunabilir. İçsel çatışmalar ve tercihler, insanın bu potansiyelleri arasında bir seçim yapma sürecini oluşturur. Bu, insanın içsel denge arayışıyla ilgilidir ve insanın kendi iradesiyle, içindeki bu potansiyeller arasında bir tercih yapma özgürlüğüne sahip olduğunu gösterir. İnsan, kendisine kötülük ya da iyilik yönünde ilham edilen dürtülerle yüzleşir ve tercihlerine göre davranışlarını şekillendirir. Bu durum, insanın içsel mücadelesini ve ruhsal gelişimini anlatan bir kavramdır. İnsanın içsel dünyasındaki bu çatışmalar, onun ruhsal gelişimine, vicdanının olgunlaşmasına ve daha iyi bir insan olma yönünde çaba göstermesine katkıda bulunabilir. Bu çatışmalar, insanın kendi öz benliğini anlaması ve yönetmesi için bir fırsat olarak değerlendirilebilir.⁸⁷²

İnsanın yaratılışı sadece içinde fitrî olarak bu bilgilerin bulunmasıyla sınırlı değildir. Ayrıca, peygamberler vasıtasıyla hak ile batıl arasındaki ayrım, doğru ile yanlışın farkı, güzellik ile çirkinlik ve en önemlisi hidayet ile dalâlet (doğru yolu bulma ile sapma) gibi konularda bilgi verilmiştir. Peygamberler, insanlara bu temel farklılıkları, doğruları ve yanlışları anlamaları için rehberlik etmişlerdir. Bu, insanın içsel fitrî donanımına ek olarak, daha derin ve anlaşılır bilgilerle şahitlik yeteneğinin geliştirilmesini sağlamıştır. Peygamberlerin getirdiği bu bilgi, insanın içsel yolculuğunda, doğruyu yanlıştan, güzeli çirkinden ayırt etme kabiliyetini

⁸⁷¹ Şems 91/8.

⁸⁷² Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c.8, s.5857.

arttırmıştır. Bu, insanın öz benliğinde bulunan içsel yetenekleri daha doğru ve etkili bir şekilde kullanmasına olanak sağlar. Peygamberlerin getirdiği bu bilgi, insanın içsel yolculuğunda, doğruyu yanlıştan, güzeli çirkinden ayırt etme kabiliyetini arttırmıştır. Bu, insanın öz benliğinde bulunan içsel yetenekleri daha doğru ve etkili bir şekilde kullanmasına olanak sağlar. Bu bilgi, insanın şahitlik yeteneğini daha fazla güçlendirmiş ve insanın doğru ile yanlış, hak ile batıl daha iyi anlamasına katkıda bulunmuştur.⁸⁷³

İlahi bir lütuf olarak verilen bu donanımlar, insanın şahitlik yeteneğinin başlangıç noktasını oluşturur. Bu yetenekler, insanın sorumluluk duygusunun temelini oluşturan imkanlar arasındadır. Bunların yanı sıra, insanın görme, işitme ve anlama kabiliyetleri, şahitlik yeteneğini güçlendiren bilgi araçları olarak kabul edilir. Bu çok yönlü donanımların ardından insan, adeta kendi varlığına yönelik bir göz olmuştur. Yani, insan bu ilahi donanımlarla donatıldıktan sonra çevresini, kendini ve dış dünyayı daha derinlemesine gözlemleyebilir hale gelir. Bu da ona, içsel ve dışsal dünyasını anlama, değerlendirme ve anlamlandırma kapasitesi verir. İnsanın bu donanımları kullanmasıyla, kendi iç dünyasını keşfetmesi, çevresini anlaması ve ilahi öğretileri anlama yeteneği artar. Bu da ona, içsel bir farkındalık ve bilinç kazandırarak daha derin ve anlamlı bir şahitlik yeteneği sunar. Bu donanımlar, insanın içsel bir farkındalık ve bilinç kazanmasına, çevresini anlamlandırmasına ve daha kapsamlı bir şahitlik yeteneğine sahip olmasına olanak sağlar. Nitekim ilgili ayetlerde şöyle buyrulmaktadır: “وَلَوْ أَلْقَىٰ مَعَاذِيرَهُ” “بَلِ” “الْإِنْسَانُ عَلَىٰ نَفْسِهِ بَصِيرَةٌ” Hatta, mazeretlerini ortaya koysa da, o gün insan kendi aleyhine şahittir.”⁸⁷⁴

Bu ayetlerde insanın hakikati ve varlığının gerçek doğası açıklanmaktadır. İnsan sadece ne yaptığını bilen bir bedenden ibaret değildir, aynı zamanda kendini bilen, içindeki vicdanıyla duyan bir içgörüye sahiptir. Bu ifade, insanın konuşan nefsi (nefs-i nâtika) olarak adlandırılan özünü ve insanın diğer canlılar arasındaki özel yerini açıklar. İnsanın gerçek doğası, içsel bir

⁸⁷³Nahl 16/78.

⁸⁷⁴ Kiyâme 75/14-15.

içgörü, bir kalp gözü olduğu içindir ki insan, iç dünyasında olan her şeyi duyar. Yaptığı her eylem ve harekete karşı, kendi vicdanında tanık olur. İnsanın hakikati, dışarıda görünen veya söylenenlerden ziyade, kendi iç dünyasında, kendi vicdanında hissettiği ve yaşadığıdır. Ahirette de, insanın Allah katında karşılaşacağı şey, bu içsel gerçekliğe dayalı olacaktır. Bu ifade, insanın gerçek doğasının, dışarıdan görünen imajından ziyade, iç dünyasında hissettiği ve yaşadığı gerçeklik olduğunu vurgular. İnsanın ruhunda ve vicdanında olanlar, onun gerçek doğasını ve Allah katındaki durumunu belirler. Bu da insanın içsel doğasının ve vicdanının önemini ve önemli bir şahitlik yeteneğine sahip olmasını vurgular.⁸⁷⁵

Ahlak teorisinde, insanın içinde bulunan vicdan kavramına büyük önem verilir. Vicdan, insanın ahlaki otoritesi olarak kabul edilir; ahlaki değerler ve eylemler hakkında karar verme ve yargılama yeteneği olarak tanımlanır. Hatta ahlakın en önemli kaynaklarından biri olarak kabul edilir. Vicdan, insanın içsel bir sesi olarak düşünülür ve insanın doğru ile yanlış arasında bir seçim yapmasına yardımcı olur. İçsel bir rehber olarak, insanın davranışlarını değerlendirme, ahlaki bir sorumluluk duygusu geliştirme ve doğru eylemlerde bulunma konusunda yardımcı olur. Ahlaki kararlar verirken, vicdan genellikle insanın içsel rehberi olarak kullanılır. İnsan, vicdanının yönlendirmesiyle, ahlaki ilkeleri ve değerleri içselleştirir ve bu değerlere uygun şekilde davranmaya çalışır. Bu da vicdanın, ahlaki değerlerin belirlenmesi ve ahlaki eylemler üzerinde karar verilmesinde önemli bir rol oynadığını gösterir.⁸⁷⁶

İnsanın kendi üzerindeki en etkili şahit yine insanın kendisidir. Her şeyi gören ve bilen Yüce yaratıcıdan sonra, insanın kendisi üzerinde en güçlü şahitlik yine kendi iç dünyasıdır. İnsanın kendisinden kaçması veya gerçekleri gizlemesi mümkün değildir. Bazı durumlarda, insan kendini aldatmaya ya da yaptıklarını haklı göstermeye çalışabilir, ancak içsel bir düzen olarak kendi içinde gerçekleşse bile, insan yine de tek başına kaldığında gerçeklik açığa çıkar.

⁸⁷⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c.8, 5479.

⁸⁷⁶ Ahmed Hamdi Akseki, *Ahlâk Dersleri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016), s.109-119; Osman Demir, "Vicdan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1989), c.43, s.100-102.

Bu bakımdan insan, kendi hesaplarını görebilen ve kendi varlığıyla yüzleşebilen bir varlıktır. İç dünyasındaki düşünceleri, duyguları ve eylemleriyle hesaplaşır ve bu, insanın kendi iç dünyasındaki gerçeklerle yüzleşmesi anlamına gelir. İnsanın kendisiyle hesaplaşabilme yeteneği, içsel bir farkındalık ve sorumluluk duygusu geliştirmesine olanak tanır. Bu da insanın kendi iç dünyasındaki gerçeklerle yüzleşmesi, kendini anlaması ve geliştirmesi için bir fırsat sunar.

Kur'an, insanın kendi öz benliğiyle yüzleşmesi ve içsel bir sorumluluk duygusuyla amellerinin hesabını vermesi gerektiğini ifade eder: “اِقْرَأْ كِتَابَكَ كَفَىٰ بِنَفْسِكَ الْيَوْمَ عَلَيْكَ حَسِيبًا” “Oku kitabını! Bugün hesap sorucu olarak sana nefsin yeter” denilecektir”⁸⁷⁷ Katade, bu ayetin yalnızca kâfirlere değil, müminlere de hitap ettiğini belirtir ve kıyamet günü herkesin, okuma yazma bilsin ya da bilmesin, kendi günah ve sevap defterini okuyacağını ifade eder. Ruh, dünyadaki yaşantısının etkilerini içeren bu kitabı açığa çıkaracaktır. Ruh bedenle bağını kopardıktan sonra, daha önce gizli olan her şey açığa çıkacak ve kişinin geçmişteki davranışlarının etkileri görünür hale gelecektir. Kişiye, "Kitabını oku" denilecek ve o gün, insanın kendi nefsi ona yeterli bir hesap görücü olacaktır. Mutluluk ya da bedbahtlık, kişinin amellerine göre şekillenecektir.⁸⁷⁸

2.2.2. Kişinin Kendini Denetlettirmesi

İnsan, yaptığı işlerin en derin detaylarına kadar şahitlik yapabilir. Her ne kadar unutkanlık insan doğasının bir parçası olsa da kıyamet gününde, yaptığı her işi hatırlayacak ve bu amelleriyle ilgili detayları hatırlama imkânı bulacaktır. İnsanın yaptıkları, Allah'ın bilgisi altında yazılmış ve kaydedilmiş olsa da, insan yine de bu amelleri hatırlayacak ve hesaba çekilecektir. Bu, insanın kişisel şahitliğinin yanı sıra Allah'ın şahitliğiyle de desteklenen bir durumdur. “اِقْرَأْ كِتَابَكَ كَفَىٰ بِنَفْسِكَ الْيَوْمَ عَلَيْكَ حَسِيبًا” “Oku kitabını! Bugün hesap sorucu olarak sana

⁸⁷⁷ İsrâ 17/14.

⁸⁷⁸ Razî, *Mefâtihu'l-Gayb*, c.19, s.423; Alusî, *Tefsî'ru'l-Kurâni'l-Azım ve Seb'il-Mesânî*, c.8, s.33.

nefsin yeter” denilecektir.”⁸⁷⁹ Zuhaylî, kıyamet gününde her insanın karşısına, hayır ve şer tüm amellerinin kaydedildiği bir kitabın çıkarılacağını belirtir. Bu kitap kişiye, "Oku kitabımı, bugün hesabını görmek için kendin yetersin" denilerek sunulacaktır. İnsan kendi amellerini okuyarak, hayır ve şer her şeyiyle hesap verecektir. Allah, insanın kendi nefsinin hesabını kendisine yükleyerek adaletli davranacaktır; çünkü insanın her ameli, gece gündüz, sürekli olarak yazılmaktadır.⁸⁸⁰ Ahirette insanlar, yaşadıkları her şeyi hatırlayacaklar ve işledikleri amellerin detaylarıyla birlikte hesaba çekilecekler. Verilecek hüküm, kişinin tüm eylemlerine ve yaşamına dayalı olarak Allah tarafından verilecektir. Bu hükme göre insanlar, kendi durumlarına dair bir hüküm işitecekler ve bu hükme razı olacaklar. Yani insanlar, yaptıklarına karşılık gelen sonucu görecek ve bu hükmü kabul edecekler. Bu durumda insanlar, yaşamları boyunca yaptıkları tercihlere göre sonuçların farkında olacak ve aldıkları kararların sonuçlarına katlanacaklar. Henüz tecrübe edilmemiş birşeyi konuşuyoruz burada ancak tecrübe edilse zaten iş işten geçmiş olacak ondan dolayı böyle bir durum kesinlikle olacak ve onun gerçekleşeceği bu dünyada hayatında insanlara bildiriliyor ki insanlar tedbirli davranın hazırlığını ona göre yapsın. Burada kişisel denetim yani kendi kendini denetleme, hesaba çekilmeden kendini hesaba çekme daha da bir önem kazanmaktadır.

İnsanlar, yaptıkları her işten mesuldür ve kendi istekleri doğrultusunda gerçekleştirdikleri eylemlerden sorumludur. Bu, insanın iradesiyle gerçekleştirdiği tüm eylemlerden sorumlu olduğunu ifade eder. Kur'an'da, insanın her eylemi için meleklerin emir alarak bunu kayıt altına aldığı anlatılır. Yani insan, iyilik ya da kötülük yaptığında, bu eylemlerini gerçekleştirirken meleklerin kaydetmesi için özellikle emir vermiş gibi kabul edilir. Bu durum, insanın iradesine ve eylemlerine dayalı olarak sorumluluk taşıdığını ve yaptıklarının kaydedildiğini vurgular.⁸⁸¹

⁸⁷⁹ İsrâ, 17/14.

⁸⁸⁰ Zuhaylî, Tefsîru'l-Münîr, c.8, s.31-32.

⁸⁸¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c.8, s.5327-5328.

İnsanlar, dünya şartları, dış etkenler ve içsel zorluklar nedeniyle bazen eylemlerinin tamamen farkında olmayabilirler. Bu durum, insanın öznel etkilerle hareket ettiği ve bazen çevresel baskılar, içsel dürtüler veya toplumsal etkenler nedeniyle eylemlerini tam olarak değerlendiremediği anlamına gelir. İnsanların düşünce süreçleri, dış etkenlerin etkisiyle bulanıklaşabilir ve bu, insanın eylemlerinin doğru veya yanlış taraflarını görmesini zorlaştırabilir. Bu nedenle, insanın kendi eylemlerini değerlendirmesi bazen engellenebilir veya kısıtlanabilir. Ahirette basiret açılacak insanın değerlendirme ve anlama melekeleri daha güçlü olacak ancak orada da salih amel yapma, günahlardan tevbe etme vs. imkân olmayacak. Asıl basiretin açıklığı ve düşünebilme, akledebilme ve tevbe etme imkânlarının dünya hayatında kullanılması önem arz etmektedir. “(Ona) لَقَدْ كُنْتَ فِي غَفْلَةٍ مِنْ هَذَا فَكَشَفْنَا عَنْكَ غِطَاءَكَ فَبَصَرُكَ الْيَوْمَ حَدِيدٌ” “Andolsun ki sen bundan gaflette idin. Şimdi gaflet perdeni açtık; artık bugün gözün keskindir” (denir.)”⁸⁸²

Âhiret günü insanlar, yaptıkları her şeyin açık bir şekilde ortaya çıkacağını ve her eyleminin karşılığını tam olarak bileceklerdir. İnsanlar, kendi davranışlarının değerlendirmesini yapacaklar ve kararlarının sonuçlarını tam olarak göreceklerdir. Bu, insanın kendi vicdanı ve bilinciyle hareket ederek yaptıklarının değerlendirmesini yapacağı bir anlam taşır. Yaptıkları iyiliklerin ödüllendirilmesi ve kötülüklerin cezalandırılması, insanın kendisi tarafından da tam olarak anlaşılacak ve kabul edilecektir. Bu, insanın kişisel sorumluluğunu ve hesap verebilirliğini daha da derinleştirecektir. يَا مَعْشَرَ الْجِنَّ وَالْإِنْسِ أَلَمْ يَأْتِكُمْ رُسُلٌ مِنْكُمْ يَقُصُّونَ عَلَيْكُمْ آيَاتِي “(O gün Allah, şöyle diyecektir:) “Ey cin ve insan topluluğu! İçinizden size âyetlerimi anlatan ve bu gününüzün gelip çatacağı hakkında sizi uyarayan peygamberler gelmedi mi?” Onlar şöyle diyecekler: “Biz kendi aleyhimize şahitlik ederiz.” Dünya hayatı onları aldattı ve kâfir

⁸⁸² Kâf, 50/22.

olduklarına dair kendi aleyhlerine şahitlik ettiler.”⁸⁸³ وَإِنَّهُ عَلَىٰ ذَٰلِكَ لَشَهِيدٌ “Hiç şüphesiz buna kendisi de şahittir.”⁸⁸⁴

Âhiret günü her ne kadar insanlar mazeretler ileri sürse de, artık kendi yaptıkları günahları kabullenmiş olacaklar. İnsanlar, kendi organları ve eylemleriyle birlikte, yaptıkları her şeye şahitlik edecekler. Bu, insanların yaptıklarıyla yüzleşmelerine, kabullenmelerine ve sorumluluklarını tam olarak anlamalarına neden olacak. Sonuçta, insanlar kendi eylemlerinin sonuçlarına ve günahlarının ağırlığına karşı tam bir farkındalıkla karşılaşacaklar. Bu, herkesin kendi davranışlarının sorumluluğunu alması ve hesap verebilirliğini kabul etmesi anlamına gelir. “يُنَبِّئُ الْإِنْسَانُ يَوْمَئِذٍ بِمَا قَدَّمَ وَأَخَّرَ (۱۳) بَلِ الْإِنْسَانُ عَلَىٰ نَفْسِهِ بَصِيرَةٌ (۱۴) وَلَوْ أَلْقَىٰ مَعَاذِيرَهُ (۱۵)” “O gün insana yapıp önden gönderdiği ve yapmayıp geride bıraktığı her şey haber verilir. Artık insan kendi aleyhinde bir şahit ve bir delildir; Kurtulmak için türlü türlü mazeretler ileri sürse de!”⁸⁸⁵ İnsan kendisi için apaçık bir belge olacak veya orada kendisini seyreden bir göz halinde bulunacaktır. Her insanın sağında ve solunda bulunup söz iş ve davranışlarından hiçbirini kaçırmaksızın hepsini kayda geçiren *Kirâmen Kâtibin*’in yazdıkları amel defterleri sözün gelişi, videoya alınmış, sonra da ekrana yansıtılmış hayatın bütünü olarak tasavvur edilirse insanın da kendisini seyreden göz olmasının nasıl olacağı anlaşılabılır.⁸⁸⁶

2.2.3. Vicdani Sorgu

Sözlükte “bulma, bir şeyi bir halde görme, duygu ve kalp ile hissetme gibi manalara gelen ‘Vicdan’ terim olarak insanın kalbine doğan gizli bir his olup iyilik işlemekten hoşlanan, kötülük etmekten huzursuz olan, iyiyi kötüden ayıran ve seçici bir yapıya sahip olan duygudur. Allah insanın yaratılışına iyi ile kötüyü güzel ile çirkini ve yararlı ile zararlıyı birbirinden ayıracak bir meleke vermiştir ki buna vicdan denilmektedir. İnsanın fiilleri ve davranışlarının

⁸⁸³ En’âm, 6/130.

⁸⁸⁴ Âdiyât, 100/7.

⁸⁸⁵ Kiyâme, 75/13-15.

⁸⁸⁶ Duman, Beyânu’l-Hak, c.1, s.231.

olumlu ya da olumsuz olmasında rolü vardır. Vicdan kişinin içe ve dışa dönük işlerinde bir ‘oto kontrol’ görevini yapar.⁸⁸⁷

Vicdan ya da duyunç, kişinin kendi niyeti veya davranışları hakkında kendi ahlaki değerlerini temel alarak yaptıklarını veya yapacaklarını ölçüp biçtiği bir kişilik özelliğidir. Vicdan, birçok dinde, birçok felsefi akımda, mistisizmde önem verilmiş bir kavramdır. Günümüzde kimileri "kamusal vicdan" ifadesini kullanmaktaysa da, dinsel, mistik vb. alanlarda böyle bir kavram bulunmaz, vicdan kavramı bu alanlarda hep bireysel vicdan anlamında kullanılmıştır. Felsefeye göre, iç huzuru veya iç sıkıntısı vererek kişiyi uyaran vicdan bir kavram değil, kişinin bir yeteneğidir. Felsefede metafizik anlayış, bu yeteneğin doğuştan var olduğunu ileri sürer, seküler anlayış ise insanın içinde bulunduğu toplumsal koşullarla belirlenmiş görgü ve bilgisinin sonucunda oluştuğunu ileri sürer.⁸⁸⁸

Modern İslâmî literatürde, vicdan Allah tarafından insana yerleştirilen, iyiyi kötüden ayırt eden bir güç olarak kabul edilir. Doğuştan gelen bu ahlâkî yetenek, iyi bir eğitimle birlikte düşünme yeteneğini ve dinî duyarlılığı geliştirir. Vicdan, bireyin iç dünyasında sorgulayıcı ve yargılayıcı bir otorite haline gelir, kişinin davranışlarını tutarlı bir şekilde kontrol etmesini sağlar. Fıtratı bozulmamış her insan, iyi davranışlarından mutluluk, kötü davranışlarından ise suçluluk ve pişmanlık duyar. Sonuçta vicdan kişinin davranışlarında tutarlı olmasını, kendi kendini denetlemesini sağlayan bir otoriteye dönüşür.⁸⁸⁹

Nefsin sorgulama ve değerlendirme boyutu "nefs-i levvâme"⁸⁹⁰ olarak adlandırılmıştır. Bu kavram, insanın kişiliğini ve benliğini oluşturan, tüm yeteneklerinin merkezi olan nefsin, kendi eylemlerini eleştirip yargıladığı aşamayı ifade eder. Nefs-i levvâme, kişinin yanlışlarını fark edip kendisini sorgulamasını ve hatalarını düzeltme çabasını yansıtan bir nefis mertebesidir.

⁸⁸⁷Karaman, “Vicdan”, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, s.693-694.

⁸⁸⁸ <https://tr.wikipedia.org/wiki/Vicdan>. (erişim:02.09.2024.)

⁸⁸⁹ Osman Demir, "Vicdan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2013, c.43, s.100-102.

⁸⁹⁰ Kıyâme 75/2.

Kur'an'a göre nefis, vicdanî boyutu sayesinde kendi davranışlarını denetleme ve bu denetim sonucunda ödül ya da ceza verme yeteneğine sahiptir. Bu özellik, kişinin içsel muhasebe yaparak iyi ve kötü eylemlerini değerlendirmesine olanak tanır, böylece nefis, kendini doğruya yönlendirme veya hatalarından dolayı pişmanlık duyma sürecinde aktif bir rol oynar.⁸⁹¹

Vicdan, sadece insana özgü bir yetenektir. İnsan, dünyaya vicdanlı olma potansiyeli ve kabiliyeti ile gelir. Tıpkı diğer tüm yetenekler gibi, vicdan da normal bir yapıya sahip bireylerde doğuştan mevcuttur.⁸⁹² Vicdan, doğuştan gelen bir kabiliyet olmakla birlikte, çevrenin etkisiyle gelişebilir veya zayıflayabilir. Eğitim ve iyi davranışlarla vicdan güçlenip olgunlaşabilirken, yanlış eğitim ve olumsuz davranışlar onu köreltebilir.⁸⁹³ Vicdan, insanın aile, arkadaşlık ilişkileri, tecrübeler, kültür, din ve yasalar gibi çevresel faktörler tarafından şekillenir. Ahlaki davranışları belirleyen zihinsel içerik ve duygular, vicdanı oluşturan iç kontrol mekanizmasını oluşturur. Bu mekanizma, suçluluk duygusu, acıma, üzüntü ve başkalarının haklarını koruma gibi ahlaki tepkilere yol açar. Burada bireysel vicdanla birlikte toplumsal vicdan da önem kazanmaktadır. Toplumsal vicdan, bir toplumu oluşturan bireylerin ortak vicdani yargılarının toplamıdır. Bu vicdan, toplumun bir kötülüğe karşı baskısını veya bir iyiliğe karşı sevgi ve takdirini ifade eder.⁸⁹⁴ Vicdan kavramının sosyal boyutta etkin olarak ele alınması, dünya genelinde yaşanan savaşlar, açlık, sürgün gibi insanlık dramlarının farkına varılmasıyla olmuştur. Leirvik, vicdanın küreselleşme sürecini yönlendiren önemli etkenlerden birinin 20. yüzyıldaki dünya savaşları, diğerinin ise 1948 İnsan Hakları Beyannamesi olduğunu belirtir.⁸⁹⁵

⁸⁹¹ Enbiyâ 21/64; Neml 27/14.

⁸⁹² Abdulvahid İmamoğlu, "Vicdan Kavramının Psiko - Sosyal Tahlili" Akademik İncelemeler Dergisi, (2014): 5(1), s.127-144.

⁸⁹³ Abdurrahman Kasapoğlu, "Kur'an'a Göre Vicdanın Kaynağı ve İşlevleri", *Akademik Araştırma Dergisi*, sy. 18, (2003): s.135-136.

⁸⁹⁴ Abdulvahid İmamoğlu, "Vicdan Kavramının Psiko - Sosyal Tahlili" Akademik İncelemeler Dergisi, (2014): 5(1), s.127-144.

⁸⁹⁵ Oddbjorn LEIRVİK, "Hoşgörü, Vicdan ve Dayanışma: Ahlak ve Din Eğitiminde Küreselleşen Kavramlar", *Değerler Eğitimi Dergisi*, sy. 7-8, (2004): s.154-155.

Küreselleşen dünyada *küresel vicdan* kavramından bahsetmek zorunlu hale gelmiştir. 26 Aralık 2004'te Endonezya'nın Sumatra adasında meydana gelen 9.15 büyüklüğündeki deprem, büyük bir tsunamiye sebep olmuş ve Hint Okyanusu'na kıyısı olan ülkelerde 283.100 kişi hayatını kaybetmiştir. İlginç bir şekilde, aynı bölgede bulunan ABD askeri üssünde ise can kaybı yaşanmamıştır. Bu, o üste depremin haberini alan bir erken uyarı sistemi olduğunu, ancak bu bilginin diğer devletlerle paylaşılmadığını göstermektedir. Eğer küresel bir vicdan ve bu durumu denetleyen bir sistem olsaydı, belki de bu kadar insan hayatını kaybetmemiş olacaktı. Dünyayı tek bir vatan, insanlığı ise tek bir vatandaşlık anlayışıyla görebilme umudu, karşılaştığımız küresel sorunlar karşısında daha da önemli hale geliyor. İçilebilir su sorunu, bugün milyonlarca insanın hayatını tehdit eden en büyük problemlerden biridir. Sağlıklı suya erişemediği için yaşamını yitiren insanlar, açlık ve gıda güvenliği gibi sorunlar insanlığın karşı karşıya olduğu büyük zorluklar arasında yer alıyor. Gıda eksikliği nedeniyle her gün binlerce insan ölüyor, bu durum küresel vicdanı harekete geçirmeli. Ayrıca sağlık sorunları da sadece bir bölgenin değil, tüm dünyanın meselesi haline geldi.⁸⁹⁶ Özellikle pandemi gibi küresel sağlık krizleri, ortak sorunlar karşısında tüm insanlığın iş birliği yapması gerektiğini bir kez daha gözler önüne serdi. Bu tür sorunların çözümü, insanlığın ortak bir bilinç ve sorumluluk geliştirmesiyle mümkün olabilir.

Vicdanın bireyselliği önemli olduğu gibi toplumsal ve kürelliği de o denli önemlidir. Öncelikle bireylerin vicdanları eğitilmeli kendini kontrol edebilir ve her zaman iyiyi tercih eder hale gelmeli ve aynı şekilde toplumsal ve evrensel bir şekilde vicdan oluşturulmalı. Vahye muhatap olmuş müslüman topluluklar aslında bu işte öncülük yapmalıdırlar. Kur'an'da vicdan, bireyin içsel denetim mekanizması olarak önemli bir rol oynar ve doğru ile yanlış ayırt etmesine yardımcı olur. Vicdan, kişinin davranışlarını değerlendirirken ve ahlaki sorumluluklarını yerine getirirken rehberlik eder. Özellikle pişmanlık ve tövbe konularında

⁸⁹⁶ Mehmet Altan, *Küresel Vicdan* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2011), s.9-48.

vicdan, hataların farkına varılmasını ve düzeltici adımlar atılmasını sağlar. Kur'an, vicdanı "nefs-i levvâme" gibi kavramlarla vurgular ve bu, kişinin kendini eleştirmesi ve kalbinin temizliği açısından önemlidir. Bireysel vicdan, toplumsal vicdanla birleşir ve adalet ile etik normların sağlanmasında etkili olur. Denetim süreçleri, vicdanın sağlıklı çalışmasını desteklerken, vicdan da kişisel motivasyonla denetim süreçlerini yönlendirir.

2.3. İctimai Hayatla İlgili Denetimler

İctimai hayattaki denetimler, bireyin yalnızca kendisiyle sınırlı kalmayıp ailesi, akrabaları, komşuları, yaşadığı toplum ve tüm insanlığı kapsayan bir sorumluluk anlayışını içerir. Bu kapsamda birey, hem kendi davranışlarının hem de çevresindekilerin ahlaki ve sosyal uyumunu gözetmekle yükümlüdür. Bu tür denetimler, toplumda iyiliği yaymak, kötülükten sakındırmak ve toplumsal düzeni sağlamak açısından önem taşır. Böylece birey, yalnızca kendi ahlaki gelişimine değil, içinde yaşadığı topluma ve tüm insanlığa karşı sorumluluk bilinci geliştirir.

2.3.1. Kişinin Kendi Hayatı ile İlgili Denetimler

Kur'an'a göre insan, yaratılışın en üstün ve değerli varlığıdır. Bu değer, insana doğuştan verilmiş bir ayrıcalık olarak kabul edilir ve sonradan kazanılan bir nitelik değildir. Yaratılış hiyerarşisinde insan, en mükemmel şekilde yaratılmış ve yeryüzündeki diğer varlıkların efendisi olarak konumlandırılmıştır. Kur'an'a göre insanın değeri, sahip olduğu özelliklerin bir sonucu olarak değil, insan oluşunun kendisinden kaynaklanır. Yaratılışına özel bir vurgu yapılan insan Kur'an'ın hitap ettiği evrenin merkezinde yer almaktadır. Allah, insanı kendi ruhundan üfleyerek onu şerefendirirken, aynı zamanda ona bilme ve düşünme yeteneği vererek melekleri bile hayranlıkla bırakabilecek bir zeka ve anlama kapasitesi bahşetmiştir.

İnsan, diğer varlıklardan farklı olarak akıl ve irade sahibidir. Bu özellikler, insanı sorumluluk sahibi kılar çünkü insan, kendi davranışlarını seçme ve yönlendirme yetisine

sahiptir. Sahip olduğu akıl ve irade sayesinde insan, değer yargılarına, inanç sistemlerine ve yaşam tarzlarına özğü bir şahsiyet geliştirir. Bu durum, insanı dini, ahlaki, toplumsal ve hukuki açıdan doğru yolu seçmeye ve bu yolda sorumluluk üstlenmeye çağırır. İnsan, bu alanlarda doğru tercihler yapma yetisine sahiptir ve bu tercihlerinin sonuçlarından sorumludur. Dolayısıyla insan, kendi seçimleriyle şekillenen bir varlık olarak, doğru olanı bulmak ve uygulamak için çaba göstermelidir. Bu, insanın özgürlüğü ve ahlaki sorumluluğıyla ilgili temel bir kavramdır.⁸⁹⁷

İnsanın sorumluluklarını yerine getirmesi, içsel bir dönüşüm ve nefis terbiyesini gerektirir. İnsanın Allah'a karşı sorumluluğı, nefsinin arınması ve ahlaki yükselişı ile doğrudan ilişkilidir. Bu nedenle, Allah insanın terbiyesi için çeşitli yolları belirlemiştir. Bu terbiye yolları, itikadi ilkelerin doğru anlaşılması ve yaşanmasıyla başlar. İnsanın Allah'a olan inancı ve Rabbinin varlığı, birliği ve kudreti konusundaki sağlam bir bilgi, doğru bir temel oluşturur. Bu, insanın düşünce dünyasını şekillendirir ve davranışlarını yönlendirir. Ayrıca, Allah'ın emrettiğı ibadetler ve taatler de insanın terbiyesinde önemli bir rol oynar. Namaz kılma, oruç tutma, zekat verme gibi ibadetler, insanın manevi gelişimine katkıda bulunur ve nefsi kontrol etme yeteneğini güçlendirir. Bunun yanı sıra, ahlaki faziletlerin yaşanması da insanın terbiyesinde hayati bir öneme sahiptir. İyilik, doğruluk, sabır, merhamet gibi ahlaki değerlerin yaşanması, insanın karakterini güçlendirir ve topluma olumlu bir katkı sağlar. Sonuç olarak, insanın Allah'a karşı sorumluluğunu yerine getirmesi, nefsinin terbiye edilmesi ve ahlaki değerlerle donatılmasıyla mümkündür. Allah, insanın bu süreçte ihtiyaç duyduğu rehberliğı Kur'an ve Peygamber vasıtasıyla sağlar ve insanın doğru yolu bulmasına yardımcı olur.⁸⁹⁸

⁸⁹⁷ Kemal Yıldız, "Sorumluluk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yay., c. 2009, c.37, s.380-382.

⁸⁹⁸ Muammer İpek "Kur'an'a Göre İnsanın Yaratılış Hikmeti Ve Sorumluluğı". *EKEV Akademi Dergisi*, (2013): (57), s.435-448.

Kur'an'da bireysel sorumluluk büyük bir öneme sahiptir ve bu, toplumsal sorumluluğun temelini oluşturur. Her birey kendi eylemlerinden ve davranışlarından sorumludur ve Allah'a karşı bu sorumluluğunu taşır. İnsanlar, özgür iradeleriyle hareket ederler ve bu seçimlerinden dolayı hesap vereceklerdir. Bireysel sorumluluk, her bireyin Allah'a karşı yaptığı ibadetlerden, ahlaki değerlere uygun davranışlara, diğer insanlarla ilişkilerine kadar geniş bir yelpazeyi kapsar. Herkes kendi îmânî ve ahlaki gelişimine katkıda bulunmakla yükümlüdür ve bu çaba, toplumun genel refahı için de önemlidir. Kur'an, bireylerin toplumsal sorumluluklarını da vurgular. Toplum içindeki herkes, kendisiyle başlayarak, ailesi, komşuları, arkadaşları ve daha geniş toplumla olan ilişkilerinde adalet, merhamet, iyilik ve yardımlaşma gibi erdemlere önem vermelidir. Kur'an, toplumsal dayanışmanın ve yardımlaşmanın önemini vurgular ve bu, bireylerin kendi sorumluluklarını yerine getirirken aynı zamanda başkalarına da destek olmalarını gerektirir. Sonuç olarak, Kur'an ayetleri perspektifinde bireysel sorumluluk ve toplumsal sorumluluk birbirini tamamlayan kavramlardır. Her birey, kendi eylemlerinden ve davranışlarından sorumludur ve bu, toplumun genel refahı için önemli bir temeldir. Kur'an, bireylerin hem kendi gelişimlerine hem de toplumun iyiliğine katkıda bulunmalarını teşvik eder: قُلْ أَغْيِرَ اللَّهُ أْبْعِي رَبًّا وَهُوَ رَبُّ كُلِّ شَيْءٍ وَلَا تَكْسِبُ كُلُّ نَفْسٍ إِلَّا عَلَيْهَا وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّكُم

eder: مَرْجِعُكُمْ فَيُنَبِّئُكُم بِمَا كُنتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ “De ki: “Her şeyin Rabbi O iken ben başka bir Rab mı arayayım? Herkes günahı yalnız kendi aleyhine kazanır. Hiçbir günahkâr başka bir günahkârın günah yükünü yüklenmez. Sonra dönüşünüz ancak Rabbinizedir. O size, ihtilaf etmekte olduğunuz şeyleri haber verecektir.”⁸⁹⁹ İslam'da önemli bir ilkeyi belirleyen bu ayetin anlamı şudur: Hiç kimse, dünyada ve ahirette başkasının işlediği suçtan dolayı ne tamamen ne de kısmen sorumludur. Herkes, ancak kendi günah yükünü taşır. Hatta bir kimse yükünü paylaşması için çağırırsa ve bu çağırdığı kimse akrabası da olsa yine de hiç kimse başkasının yükünü taşımaz. Çünkü Kur'an'a göre suç ve cezada bireysellik esastır. Hz. Âdem ve eşi yasak meyveden

⁸⁹⁹ En'âm 6/164.

yemelerinin cezasını cennetten kovmakla çektiler. Sonra ikisi birlikte Allah'a yalvarıp yakardı ve kendilerine bağışlattılar. Bugün onlar da günahkâr değil onların soyundan gelenler de. Aslı günah inancı bir kısım Hristiyanların uydurdıkları batıl bir inançtır. Hz İsa'nın Âdemoğullarını affettirmek için çarmıh üzerinde can vermesi inancı da aynı şekilde safsatadan başka birşey değildir.⁹⁰⁰

Kur'an'a göre insanın en önemli sorumluluğu, Rabbine karşı olan yükümlülüklerini yerine getirmektir; bu yükümlülükler arasında inanç, namaz, oruç, zekat ve hac gibi farz ibadetler öne çıkar. Allah'ın emirlerine uymak ve günahlardan kaçınmak, iman ve ibadet yoluyla manevi gelişimi sağlamak bu sorumlulukların temelini oluşturur. İnsan, bu sorumlulukları yerine getirerek Allah'ın hoşnutluğunu kazanır ve bu yükümlülükleri ihmal etmek, Allah'a karşı büyük bir kusur olarak kabul edilir.⁹⁰¹

Kişinin kendi hayatıyla ilgili denetimde öne çıkan önemli bir husus, öncelikle kendi davranışlarını ve eylemlerini kontrol altında tutmasıdır. Bu kontrol, kişinin kendi bedenini ve organlarını yönetmesiyle başlar ve günah işlememeye çaba göstermesiyle devam eder. Peki kişilik gelişimi ve Kur'an açısından organların kontrol altında tutulması ne demektir? Kişilik gelişimi ve Kur'an açısından organların kontrol altında tutulması, insanın içsel ve dışsal davranışlarını yönlendirmesi ve kontrol etmesi anlamına gelir. Kur'an ayetlerine göre organların kontrol altında tutulması, nefsi kötülüklerden korumak, günahlardan kaçınmak ve erdemli bir hayat yaşamak için gereklidir. Bu, insanın iradesini kullanarak doğru olanı seçmesini, kötü düşünceleri ve eylemleri engellemesini ve Allah'ın emirlerine uygun yaşamasını içerir. Bu şekilde, insan hem dünyada hem de ahirette huzura ve mutluluğa erişebilir. Organların kontrol altında tutulması, İslam'da kişisel sorumluluğun ve ahlaki gelişimin önemli bir parçasıdır.

⁹⁰⁰ Duman, Beyânu'l-Hak, c.2, s.134-135.

⁹⁰¹ Muammer İpek "Kur'an'a Göre İnsanın Yaratılış Hikmeti Ve Sorumluluğu". EKEV Akademi Dergisi, (2013): (57), s.435-448.

İnsan bedeni ve ruhu bir bütündür ve bu bütünün her parçası üzerinde kontrol sağlanmalıdır. Bu kontrol sistemine göre: Göz, haram olan şeylere bakmamalıdır. Avret yerlerine bakmamak, iffet ve haya duygusunu korumak için önemlidir. Kulak, ilim meclislerine devam ederek hayırlı şeyleri dinlemelidir. İyi ve faydalı bilgilerle beslenmek, kişinin manevi gelişimine katkı sağlar. Dil, mümkün olduğunca az konuşmalı ve konuşurken doğru, samimi ve iyilik dolu sözler söylemelidir. Ayrıca, Kuran, Hadis ve İslami kitaplar okunmalı ve öğrenilen bilgiler başkalarıyla paylaşılmalıdır. Eller, haram işlerde kullanılmamalıdır. Hırsızlık yapmamak, zarar vermemek ve başkalarına yardım etmek için kullanılmalıdır. Mide, helal lokmalarla beslenmeli ve tıka basa doldurulmamalıdır. Haram lokmadan uzak durmak, bedenin ve ruhun sağlığı için önemlidir. Cinsel organ, helal olan haricinde her türlü ilişkiden uzak tutulmalıdır. Kur'an'a göre, iffet ve namusun korunması için cinsel ilişki yalnızca nikâh bağıyla gerçekleştirilmelidir. Ayaklar, hayır işlerine koşuşturmalı, camiye gitmeli ve toplum içinde pozitif bir rol oynamalıdır. Ayrıca, kardeşlerin ihtiyaçlarını karşılamak için çaba gösterilmelidir. Kalp, Allah'a yönelmeli ve masivayı kalbin içine sokmamalıdır. Yani, Allah'a olan imanı ve sevgisiyle dolmalı ve nefsin arzularına kapılmamalıdır.

Allah'a karşı sorumluluklarımızı yerine getirmek için Kuran'daki denetim alanlarını çok iyi bilmemiz ve onlara riayet etmemiz gerekiyor. Kur'an, insanın yaratılış gayesini, hayatı nasıl yaşaması gerektiğini, doğru ile yanlış arasındaki farkı ve ahirete hazırlanma konularını içerir. Kur'an-ı Kerim'deki denetim alanlarının sorumluluklarımızla doğrudan bağlantısı vardır.

Sorumluluk, kişinin veya bir kurumun davranışlarından dolayı hesap verme ve sonuçlarına katlanma yükümlülüğünü içerir. Bu, sadece karar verme anlamına gelmez, aynı zamanda bu kararların sonuçlarından da sorumlu olmayı içerir. Günümüzde, sorumluluk kavramı giderek daha fazla önemsenmektedir, çünkü doğru kararlar almak ve bu kararların sonuçlarına katlanmak toplumsal ve bireysel refah için temel öneme sahiptir. Sorumluluk, kişisel gelişim, toplumsal uyum ve adaletin sağlanması açısından vazgeçilmez bir değere

sahiptir. Bu nedenle, sorumluluk duygusunu geliştirmek ve doğru kararlar almaya özen göstermek hayatımızın her alanında önemlidir.⁹⁰²

Sorumluluk duygusu gelişmiş bir insan, yapması gereken işleri planlama, programlama ve icra etme konusunda daha başarılı olabilir. Kendisine verilen görevleri yerine getirirken odaklanma yeteneği daha yüksek olur ve bu da hata yapma olasılığını azaltabilir. Ayrıca, yaptığı işlerin sonuçlarını dikkatle takip eder ve olumsuz sonuçlarla karşılaştığında bu durumdan ders çıkararak kendisini geliştirmeye çalışır. Bu şekilde, sorumluluk duygusu gelişmiş olan bir insan, hayatındaki işlerde daha etkili ve başarılı olabilir.⁹⁰³

Allah, insanların boşuna yaratılmadığını ve her birinin sorumlulukları olduğunu vurgulamaktadır. Hayat boyunca yaptıklarımızın hesaba katılacağını bildirerek, sorumluluklarımızı yerine getirmemizi ve kendimizi sürekli denetlememizi istemektedir. Bu, insanların yaşamlarını bilinçli bir şekilde yönlendirmelerini, hedeflere odaklanmalarını ve doğru eylemlerle ilerlemelerini teşvik etmektedir. İnsanlar, bu sorumlulukları yerine getirerek hem dünyada hem de ahirette mutlu ve başarılı bir hayat sürmeye yönlendirilmiş olmaktadır.

İnsanın denetim alanı oldukça genişdir ve bu, kişinin kendi hayatıyla ilgili olduğu kadar, çevresindeki diğer insanları da içerir. Bugün çekirdek aile dediğimiz eş ve çocuklar, ardından anne-baba, akrabalar, komşular, diğer Müslümanlar ve hatta diğer insanlar bu kapsamdadır. Bu kişilerle ilgili denetimlerini iyi yapan Müslümanlardan sorumsuzca davranışlar beklemek oldukça zordur. Onlar, eylemlerinden önce çokça düşünürler ve yaptıklarının sonuçlarını da hesaba katarlar. Yaptıklarıyla ilgili olarak sorumluluk sahibi olmak, onların temel prensibidir. Çünkü Allah, insanı yaptıklarından dolayı hesaba çekecek ve sorguya çekecektir. Bu nedenle, bu bilinçle hareket eden insanlar, eylemlerinin sonuçlarına göre hareket ederler ve sorumluluklarını yerine getirmek için çaba gösterirler. Sonuç olarak, denetimden elde edilecek

⁹⁰² Ali Akben, “Sorumluluğa Riayetsizliğin Doğurduğu Problemlere Genel Bir Bakış (tıbbi açıdan)” *Kur’an-ı Kerim’de Mesuliyet*, (2006): s.374.

⁹⁰³ Akben, “Sorumluluğa Riayetsizliğin Doğurduğu Problemlere Genel Bir Bakış (tıbbi açıdan)”, s.374.

olan güzel sonuca ulaşmış olurlar. Kur'an'a göre insan, diğer varlıklardan farklı olarak yegâne sorumlu varlıktır. Çünkü insan, akıl ve irade sahibidir. Diğer taraftan hayvanlar, doğal düzenin bir parçası oldukları için yaşadıkları hayattan sorumlu değildir. İnsan, Allah'ın emirlerine uygun davranarak sorumluluklarını yerine getirmelidir. Bu doğrultuda davrandığında mükâfat alırken, aksi durumda ise cezalandırılabilir.⁹⁰⁴

İnsan, kendi hayatını etkili bir şekilde yönetmek için öncelikle Allah'ın kendisinin gerçek sahibi olduğunu ve sonunda varacağı yerin de onun yanı olduğunu bilmelidir. Ayrıca, sahip olduğu her nimetin ve değerın Allah'tan geldiğini bilmek de önemlidir. Şu ayet de buna delildir; *“Size ulaşan her nimet Allah’tandır.”*⁹⁰⁵

İnsan, şeytanın tuzaklarına düşmemek ve Hz. Âdem'i aldattığı gibi kendisini de kandırmasına izin vermemek için her zaman dikkatli olmalı ve Allah'a sığınmalıdır. Kur'an'da şöyle buyrulmaktadır; *“وَإِذَا يَنزَغُكَ الشَّيْطَانُ نَزْعٌ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ*” “Eğer şeytandan gelen kötü bir düşünce seni dürtecek olursa, hemen Allah’a sığın. Çünkü O, hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir.”⁹⁰⁶ Sen affi tercih et, iyiliği emret, cahillerden de yüz çevir! Şeytanın kışkırtmasını hissettiğin an, hemen Allah'a sığın; kuşkusuz o işitir ve bilir. Görev ve sorumluluğunun idrakinde olan Müminler kendilerine şeytandan bir kışkırtma dokunur dokunmaz düşünür derhal hakikati görürler. Şeytanın kardeşleri ise şeytanlar onlara sapıklıkta yardım eder ve asla bunda kusur işlemezler.⁹⁰⁷ Bu ayet, kişinin kendi hayatıyla ilgili denetiminde önemli mesajlar verir. İlk olarak, insanın sürekli olarak şeytandan gelen kötü düşüncelerle karşılaşabileceğini ve bu tür dürtülere karşı her zaman dikkatli olması gerektiğini belirtir. Ayet, kişinin bu tür durumlarla karşılaştığında hemen Allah'a sığınmasını önerir, bu da içsel denetim ve Allah'a güvenin önemini vurgular. Ayrıca, Allah'ın her şeyi hakkıyla işiten ve bilen olduğunu hatırlatarak, insanın her an Allah'ın gözetiminde olduğuna dair bir bilinç

⁹⁰⁴ Muhsin Demirci, *Kur'an'da Toplumsal Düzen*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), s.127.

⁹⁰⁵ Nahl 16/53.

⁹⁰⁶ Fussilet 41/36.

⁹⁰⁷ Duman, *Beyânu'l-Hak*, c.2, s.244.

geliştirmesi gerektiğini ifade eder. Bu da kişinin ahlaki ve manevi olarak kendisini sürekli denetlemesi ve kötülüklerden kaçınması gerektiğine işaret eder.

Dünya hayatı insanın belirli hedefler ve amacın yanı sıra, diğer varlıkların da birer gaye ve amaçla var olduğu bir sahnedir. İnsanlar, çocukları, öğrencileri, işçileri gibi diğerlerine sorumluluklarını yerine getirirken, onları sürekli denetler ve değerlendirirler. Bu durum, insanların aynı şekilde Allah'a karşı da sorumlulukları olduğunu ve bir gün O'nun huzurunda hesap vereceklerini düşündürmelidir. Bu durum Kur'an'da şöyle ifade edilmektedir; أَفَحَسِبْتُمْ أَنَّمَا خَلَقْنَاكُمْ عَبَثًا وَأَنَّكُمْ إِلَيْنَا لَا تُرْجَعُونَ “Sizi boşuna yarattığımızı ve bize tekrar döndürülmeyeceğinizi mi sandınız?”⁹⁰⁸ İnsanlığa hitap eden bu âyet, insanın sorumlu bir varlık olarak yaratılışının en veciz ifadesi olup, bu sorumluluğu onun aynı zamanda yüksek değerini de ifade eder. Çünkü diğer bütün canlılar yok olup giderken, yalnız insanoğlu ebedî yaşama imkânına sahip olacak, âyetle işaret edildiği gibi bu da âhirette gerçekleşecektir.⁹⁰⁹ İnsan, canlılar arasında vazife ve sorumluluk taşıyan tek varlıktır. Aslında insanın yaşamına anlam katan temel özellik, bu vazife ve sorumluluklarını yerine getirmesidir. Vazifelerini ve sorumluluklarını ihmal eden kişiler, gerçek anlamda insanlığın değerini kaybederler. Bazı insanlar bu dünyada sorumluluklarından kaçabilirler, ancak Kuran açıkça belirtiyor ki, ilahi hesap vermekten kaçmak ve Allah'ın huzurunda hesap vermekten kaçınmak hiçbir kimse için mümkün değildir. Bunu düşünmek, ahlaki düzeni ve adaletin temelini inkâr etmek anlamına gelir.

İnsanın kendi hayatını kontrol altına alması kendi hayatındaki denetimler için, yaratılış gayesini bilmek önemlidir. İnsan, boş yere yaratılmamıştır ve en değerli varlık olarak yaratılmıştır. Bu nedenle, hayatının anlamını ve amacını bilmek, insanın yaşamını daha anlamlı hale getirir. Nitekim şu ayet bu durum için güzel bir delildir; أَيْحَسِبُ الْإِنْسَانُ أَن يُتْرَكَ سُدًى “İnsan, kendisinin başıboş bırakılacağını mı zanneder.”⁹¹⁰ Yüce Allah, gökleri, yeri ve ikisi

⁹⁰⁸ Mü'minûn 23/115.

⁹⁰⁹ Karaman, vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri*, c.4 s.47.

⁹¹⁰ Kiyâme 75/36.

arasındakileri boş yere mi veya kendi için bir oyun eğlence olsun diye mi yarattı? Allah insanları ve cinleri sırf kendisine kulluk etsin diye yaratmadı mı? İnsan Allah'ın yeryüzündeki halifesi değil mi? Göklerin yerin ve dağların yüklenmekten çekindikleri emaneti insan yüklenmedi mi? İnsanın kendisine ailesine ve çevresine karşı görev ve sorumlulukları yok mudur? Bu hakikatlere rağmen insan ölmekle hayvanlar gibi toprakla birlikte yok olup gideceğini nasıl düşünebilir? İnsanlarla insanlıktan sapanların, iyilerle kötülerin, adillerle zalimlerin ayırt edilmesi ve her birinin hak ettikleri karşılığı tam olarak alması için en son adil bir mahkemede yargılanmaları gerekmez mi? Sırf Allah'a iman ettiler diye yüzlerce insanı elleri bağlı olarak bir hendeğin içine dolduran sonra da hendekteki odunları ateşe verip içindekilerin cayır cayır yanmalarını seyreden insanların yaptıkları cezasız mı kalmalı?⁹¹¹

Hayatında faydasız işlerden ve boş uğraşlardan kaçın, samimiyeti ve alçakgönüllülüğü elden bırakma. Çünkü Allah, seni bir hikmetle yaratmıştır. Seni amaçsız olarak değil, önemli bir sebep için yaratmıştır. Fıtratın temizdir ve aslında kötülük yoktur. Eğer kendi nefsinin isteklerine kapılmazsan, kötü davranışlara sapmazsan, yasak olan şeylere yönelmezsen, nefsinin sürüklediği yöne gitmezsin. İnsan için tehlikeli olan şey, kulluk görevinin dışındaki yollardır.⁹¹²

Kur'an'da, insanların eylemlerinin sonuçlarından kaçamayacakları ve herkesin yaptıklarından sorumlu olacağı vurgulanmıştır. Büyük ve küçük, her türlü eylem ve söz, hesaba katılacaktır. Herkes, kendi fiillerinden sorumlu olup, bu fiillerin hesabını verecektir. Her birey, mükellef, hür, ergin ve gücü yettiği sürece yaptıklarından sorumludur.⁹¹³ İlgili ayet şöyledir; كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِينَةٌ “Herkes kazandığına karşılık bir rehindir.”⁹¹⁴

⁹¹¹ Duman, Beyânu'l-Hak, c.1, s.237-238.

⁹¹² Ebu'l-Kâsım Cârullah Muhammed İbn Ömer Zemahşerî, *Altın Kûpeler*, trc. Rahmi Serin. (İstanbul: Bedir Yay., 2000), s.412.

⁹¹³ Ahmet Serbasî, *Dinden ve Hayattan Sana Soruyorlar*, (Beyrut, Daru'l-Cil Yay., ts), c.1, s.655.

⁹¹⁴ Müddesir 74/38.

Her nefis, yaptıklarıyla Allah'a rehin verilmiştir. İşlediği ameller, kurtuluşunu ya da helakını belirleyecektir. Bu ayette, her nefsin kazancı karşılığında Allah'ın elinde bir rehin olduğu ve herkesin kıyamet gününde işlediği amellerin sonuçlarına göre muamele göreceği ifade edilmektedir. Eğer kişi hayır işlemişse bu, onun kurtuluşunu sağlar ve özgürlüğüne kavuşturur; ancak kötülük işlemişse bu, onun helakını getirir.⁹¹⁵

İnsan, kendi içinde ne kadar hata yaparsa yapsın, Allah'ın sonsuz merhametinden umudunu kesmemelidir. Çünkü umutsuzluğa düşmek, başka kapılardan yardım beklemek anlamına gelir ki, böyle bir kapı da hiç açılmamıştır ve açılmayacaktır. Gurur ve ümitsizlik, inançsızlık ve reddetmeyle eş anlamlıdır. Bu, ahlaki enerjinin kaybıyla sonuçlanan farklı bir tür inkâr ve reddetmedir.⁹¹⁶ Yusuf Sûresi'nde şöyle buyrulmaktadır; يَا بَنِي آدَهْمَا فَتَحَسَّسُوا مِنْ يُوسُفَ وَأَخِيهِ وَلَا تَأْيِسُوا مِنْ رُوحِ اللَّهِ إِنَّهُ لَا يَأْيِسُ مِنْ رُوحِ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمُ الْكَافِرُونَ “Ey oğullarım! Gidin Yûsuf'u ve kardeşini araştırın. Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin. Çünkü kâfirler topluluğundan başkası Allah'ın rahmetinden ümidini kesmez.”⁹¹⁷

Kesinlikle, Allah'ın rahmeti sonsuzdur, ancak bu, sorumsuz davranışlarımızı hafife almak için bir bahane olmamalıdır. Allah'ın rahmetiyle birlikte, O'nun adaleti ve azabı da gerçektir. Bu nedenle, Allah'ın mağfiretine güvenmek, sorumluluklarımızı yerine getirmekten kaçmamıza neden olmamalıdır. Allah'ın rahmetine sığınırken, aynı zamanda O'nun emirlerine uymak ve doğru yolda ilerlemek için çaba göstermeliyiz. Torpilin, adam kayırmanın olmadığı, hesabın çetin olacağı hesap ve denetim gününden de sakınmamız tavsiye edilmektedir; وَاتَّقُوا “Kimsenin kimse namına bir şey ödemeyeceği, hiç kimseden fidye alınmayacağı, kimseye şefaatin (aracılığın) yarar sağlamayacağı ve hiç kimsenin hiçbir taraftan yardım göremeyeceği günden sakının.”⁹¹⁸

⁹¹⁵ Vehbe Zuhaylî, *Tefsiru'l-Münir*, trc. Hamdi Aslan, Ahmet Efe vd., (İstanbul: Risale Yay., 2005), c.15, s.231.

⁹¹⁶ Fazlrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, s.64.

⁹¹⁷ Yusuf 12/87.

⁹¹⁸ Bakara 2/123.

2.3.2. Kişinin Kendi Dışındaki İnsanlarla İlgili Denetimler

İnsan sadece kendi davranışlarından sorumlu değildir; aynı zamanda ailesine, anne-babasına, akrabalarına, komşularına ve toplumuna karşı da sorumluluk taşır. Bu sorumluluk, sadece kendi davranışlarını değil, aynı zamanda çevresindekilerin refahını ve güvenliğini de içerir. Allah tarafından verilen bu kontrol ve denetim görevi, insanın yaşadığı topluma ve çevreye pozitif bir etki yapması için bir fırsattır.⁹¹⁹ Bu sorumluluklarını yerine getirmek, insanın Allah'a karşı minnettarlığını göstermesinin bir yolu olarak da görülebilir. Sorumluluk, bir kişinin kendi davranışlarını ve çevresindeki insanlarla olan ilişkilerini kontrol etme ve denetleme yeteneğini içerir. Bu, kişinin kendi eylemlerini değerlendirmesi ve gerektiğinde düzeltme yapması anlamına gelir. Aynı zamanda, sorumlu bir birey, etrafındaki insanların davranışlarını da gözlemleyerek uygun olmayan durumlarda uyarmak veya destek olmak gibi bir rol üstlenir. Bu şekilde, kişi kendi yaşamını ve çevresini daha sağlıklı bir şekilde yönetebilir ve toplumun genel refahına katkıda bulunabilir. Sorumluluk duygusu, bireyin kişisel gelişimi ve toplumda olumlu bir etki yaratma potansiyeli açısından son derece önemlidir.

Sorumluluklarımız sadece kendi davranışlarımızı değil, aynı zamanda çevremizdeki insanlara karşı olan ilişkilerimizi de kapsar. Aile bireylerine karşı sorumluluklarımız, onların ihtiyaçlarını karşılamak, destek olmak ve sevgi göstermek gibi eylemleri içerir. Anne-babalar, çocuklarına doğru rehberlik etmeli ve onların eğitim ve gelişimlerine katkıda bulunmalıdır. Akrabalara karşı sorumluluklarımız, birbirlerinin ihtiyaçlarını karşılama, dayanışma içinde olma ve yardımlaşma gibi değerleri içerir. Komşulara karşı sorumluluklarımız, birlikte yaşadığımız toplulukta birbirimize yardım etmek, huzur ve barış içinde yaşamayı sağlamak gibi davranışları içerir. Topluma karşı sorumluluklarımız, genel refahın ve adil bir ortamın sağlanmasına katkıda bulunmayı içerir. Bu sorumluluklar, sadece Allah'a olan

⁹¹⁹ Bakara 2/30; Hûd 11/61; Mülk 67/15.

minnettarlığımızı göstermekle kalmaz, aynı zamanda toplumun daha iyi bir yer haline gelmesine katkıda bulunmanın da bir yoludur.

2.3.2.1. Eş ve Çocukları

Eş ve çocuklar denilince aile mefhumu aklımıza gelmektedir. Konu başlığımıza geçmeden aile ile ilgili genel bir değerlendirme yapmak yerinde olacaktır. Aile, toplumun temel birimi ve özüdür. İnsanlıkla birlikte var olan bir sosyal kurumdur. Tarihin akışı içinde, aile yapısı ve işlevleri önemli değişimler geçirdi. Yapısı, şekli, boyutu ve görevleri zamanla değişti. Büyük ailelerin yerini küçük çekirdek aileler aldı. Bazı işlevler, eğitim, rehberlik ve meslek edindirme gibi, başka kurumlara devredildi. Ancak, çocuk yetiştirme, sevgiyle besleme, koruma, eğitim, topluma uyum sağlama ve bireysel gelişime katkı gibi temel görevlerini titizlikle sürdürdü. Aile, insanlığın korunması ve neslin devamı gibi temel rollerini hiçbir zaman kaybetmedi ve günümüzde de bu önemli işlevlerini sürdürmektedir.

Ailenin tanımı yapılırken ‘toplumsal kurumların en eski ve temeli olduğuna ve bir milletin bütünlüğünü ve dayanışmasını sağlayan evlilik temeline dayanan bir kurum olduğuna vurgu yapılmaktadır.’⁹²⁰ Yine aile toplumsal örgütlenme ve kurumlaşmanın temel birimi olarak görülmektedir.⁹²¹

Sosyoloji literatürü ve yapılan araştırmalara dayanarak, ailenin işlevleri yapısal-fonksiyonel bir yaklaşımla altı temel kategoride incelenmiştir. Bunlar: Biyolojik işlev, Psikolojik işlev, Eğitim işlevi, Toplumsal işlev, Kültürel işlev ve Ekonomik işlevdir.⁹²²

Aile, bireylerin topluma entegrasyonunda ve sosyalizasyonunda önemli bir rol oynar. Fiziksel, duygusal ve sosyal ihtiyaçları karşılayarak bireyleri toplum hayatına hazırlar. Aile, çocuklara toplumun normlarını öğretir, güvenli bir ortam sunar, temel eğitim ve yaşam

⁹²⁰ Ziya Gökalp, (1978). *Makaleler IX*, haz. Şevket Beysanoğlu, s.122.

⁹²¹ İhsan Sezal, *Sosyal Bilimlerde Temel Kavramlar* (Ankara: Birlik Yay., 1981), s.17.

⁹²² İbrahim Kır, “Toplumsal Bir Kurum Olarak Ailenin İşlevleri”. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 sy. 36, (2011): s.381-404.

becerilerini verir, duygusal destek sağlar, sosyal bağlar kurar ve rol model olur. Ayrıca ekonomik destek sağlayarak temel gereksinimleri karşılar. Bu işlevler, ailenin bireylerin gelişimine ve toplumsal istikrara katkıda bulunduğunu gösterir.

Aile içinde zaman zaman sorunlar yaşanabilmektedir. Aile içindeki sorunlarla başa çıkmanın en etkili yollarından biri, ailenin kendi içinde uyumlu bir sistem oluşturmaktır. Evlilik yaşamını da içine alan aile içindeki sorunların ve çatışmaların nedenlerini daha iyi anlamak ve bu sorunların üstesinden gelmek için, ailenin maddi işlevlerinin yanı sıra manevi işlevlerinin de dikkate alınması önemlidir.⁹²³

Aile üyeleri bir araya geldiklerinde, ilişkilerinin temelinde güven olduğu için, evde yaşanan sorumlulukları paylaşmayı da kabul ederler. Bu, aile fertlerinin birlikte yaşadıkları evin işlerini birlikte yürütmeyi ve yönetmeyi içerir.⁹²⁴ Aile içinde huzursuzluk veya bir üyenin mutsuzluğu, tüm aileyi etkiler. Aynı şekilde, bir üyenin mutluluğu da diğerlerini etkiler. Aile üyeleri, birbirlerinden bağımsız değildir ve birinin durumu diğerlerini de etkiler.⁹²⁵

Tarih boyunca kadın ve erkek farklı statülerde değerlendirilmişlerdir. Kur'an göre, kadın ve erkek varoluş açısından eşit kabul edilir. Her ikisi de aynı aslından gelmiştir: يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَنِسَاءً “Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan; ikisinden birçok erkek ve kadın (meydana getirip) yayan Rabbinize karşı gelmekten sakının.”⁹²⁶ هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَجَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا لِيَسْكُنَ إِلَيْهَا “Allah, sizi bir tek nefisten yaratan ve kendisi ile huzur bulsun diye eşini de ondan var edendir.”⁹²⁷ إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ وَالْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَالْقَانِتِينَ وَالْقَانِتَاتِ وَالصَّادِقِينَ وَالصَّادِقَاتِ وَالصَّابِرِينَ وَالصَّابِرَاتِ وَالْخَاشِعِينَ وَالْخَاشِعَاتِ وَالْمُتَصَدِّقِينَ وَالْمُتَصَدِّقَاتِ وَالصَّائِمِينَ وَالصَّائِمَاتِ وَالْحَافِظِينَ فُرُوجَهُمْ وَالْحَافِظَاتِ وَالذَّاكِرِينَ اللَّهَ كَثِيرًا وَالذَّاكِرَاتِ أَعَدَّ اللَّهُ لَهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْرًا

⁹²³ Haluk Yavuzer, *Evlilik Okulu*, 7. Baskı (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2011), s.214.

⁹²⁴ Nevin Meriç, *Fetva Sorunlarında Değişen Kadın Yaşamı*, (İstanbul: Elest Yayınları, 2004), s.96.

⁹²⁵ Fatma Hale Liman, “Kristallere Dikkat”, *Şebnem Aylık Kadın ve Aile Dergisi*, sy. 83, (2012): s.3.

⁹²⁶ Nisâ 4/1.

⁹²⁷ A'r'âf 7/189.

⁹²⁸ Nisâ 4/11.

عَظِيمًا “Şüphesiz müslüman erkeklerle müslüman kadınlar, mü’min erkeklerle mü’min kadınlar, itaatkâr erkeklerle itaatkâr kadınlar, doğru erkeklerle doğru kadınlar, sabreden erkeklerle sabreden kadınlar, Allah’a derinden saygı duyan erkekler, Allah’a derinden saygı duyan kadınlar, sadaka veren erkeklerle sadaka veren kadınlar, oruç tutan erkeklerle oruç tutan kadınlar, namuslarını koruyan erkeklerle namuslarını koruyan kadınlar, Allah’ı çokça anan erkeklerle çokça anan kadınlar var ya, işte onlar için Allah bağışlanma ve büyük bir mükâfat hazırlamıştır.”⁹²⁹ Bu ayette Allah’ın ibadetlere katılımın örnekleri verirken cinsiyet ayrımı yapmaması, hem şekil hem de içerik açısından cinsiyetin önemsenmediğini gösterir. Bu durum, cinsiyetin yaratıcı karşısında ayrımcılık yapmadığını ifade eder. Kadın ve erkek hem yaratılış hem de dini ve sosyal hayatta gösterilen davranış biçimleri açısından eşittir. Aile içi denetim, kontrol ve sorumluklar da birlikte üstlenilmektedir.⁹³⁰

İnsanın kadın veya erkek olarak yaratılması veya farklı kavim ve kabilelere mensup olması, ayrıcalık veya üstünlük anlamına gelmez. Bu durum, insanların birbirlerini tanıma ve anlama özelliğine işaret eder: يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَىٰكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ “Ey insanlar! Şüphesiz Allah katında en değerli olanınız, O’na karşı gelmekten en çok sakınanınızdır. Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, hakkıyla haberdar olandır.”⁹³¹ Müslümanların dünya görüşlerini ve değer ölçütlerini dayandırdıkları âyetlerden biri de budur. Fertler, gruplar, kavimler, ümmetler, milletler siyasî, kültürel, biyolojik, coğrafi vb. farklarla birbirinden ayrılır; bu farklara bağlı olarak farklı kimlik sahibi olur, bu kimlikle tanınır ve tanışır. Ayrıca her biri kendi farkını, özelliğini bir gurur, değer ve övünç vesilesi yapar. Âyet farklı yaratılmanın “kimlik edinme ve bu kimlikle tanınma, tanışma” fonksiyon ve hikmetini onaylıyor; ancak farklı sosyal ve etnik gruplara mensup olmanın

⁹²⁹ Ahzâb 33/35.

⁹³⁰ Meriç, *Fetva Sorunlarında Değişen Kadın Yaşamı*, s.226.

⁹³¹ Hucûrât 49/13.

üstünlük vesilesi olarak kullanılmasını reddediyor; insanın şeref ve değerini, kendi iradesi ile elde etmediği etnik aidiyete değil, kendi irade ve çabasıyla elde ettiği evrensel değerlere bağlıyor. Âyetteki etka kelimesinin içerdiği takvâ kavramı, evrensel değerleri, erdemleri edinme ve bunların zıtlarından titizlikle kaçınma ve sakınmayı ifade etmektedir. Hak dine iman dışındaki evrensel değerler hangi kişi ve grupta bulunursa o, diğerlerinden daha üstündür, daha değerlidir. Sıra hak dine imana gelince, özellikle ebedî kurtuluş bakımından başka hiçbir değer ve erdem imanının yerini tutamaz, imandan üstün olamaz.⁹³²

Kur'an ayetlerinde, çalışma hayatıyla ilgili olarak kadın ve erkek arasında bir ayrım yapılmaz. Her iki cinsiyet de çalışıp kazanmaya teşvik edilir. Kur'an'a göre, bireylerin dürüstçe çalışarak kazanç elde etmeleri ve bu kazançlarını helal yollarla elde etmeleri önemlidir. Bu nedenle, kadınlar da erkekler gibi çalışabilir ve kazanç sağlayabilirler: وَأَنْ لَّيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَىٰ وَلَا تَتَمَنَّوْا مَا فَضَّلَ اللَّهُ بِهِ بَعْضَكُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا اكْتَسَبُوا⁹³³ “İnsan için ancak çalıştığı vardır.”⁹³³ وَاللِّسَاءِ نَصِيبٌ مِّمَّا اكْتَسَبْتُمْ وَسَلُّوا اللَّهَ مِنْ فَضْلِهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا “Allah'ın, kiminizi kiminize üstün kılmaya vesile yaptığı şeyleri (haset ederek) arzu edip durmayın. Erkeklerle kazandıklarından bir pay vardır. Kadınlara da kazandıklarından bir pay vardır. Allah'tan, onun lütfunu isteyin. Şüphesiz Allah, her şeyi hakkıyla bilendir.”⁹³⁴

Kur'an'da, kadınlarla erkekler arasında sosyal alanda öğrenme ve öğretme hakkından hayır işlerinde bulunma, kamu hizmeti yapma, vakıf kurma ve çalışma gibi birçok alanda herhangi bir ayrım yapılmaz. Kadınlar ve erkekler, toplumda eşit haklara ve sorumluluklara sahiptirler. Kur'an her iki cinsiyetin de toplumda aktif roller üstlenmelerini ve potansiyellerini en üst düzeyde kullanmalarını teşvik eder: مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيٰوةً طَيِّبَةً⁹³⁵ “Erkek veya kadın, kim mü'min olarak iyi iş işlerse, elbette

⁹³² Karaman, vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri*, c.5, s.97-98.

⁹³³ Necm 53/39.

⁹³⁴ Nisâ 4/32.

ona hoş bir hayat yaşatacağız ve onların mükâfatlarını yapmakta olduklarının en güzeli ile vereceğiz.”⁹³⁵

Aile içersinde ebeveynlerin çocuklarına karşı bir takım görev ve sorumlulukları bulunmaktadır, evlilik öncesi olarak değerlendirdiğimizde bu durum eş seçimiyle ilişkilendirilmektedir. Kur'an'da eğitimin önemine vurgu yapan ayetler bulunmaktadır.⁹³⁶ Ayrıca, anne ve babaların çocuklara örnek olmaları gerektiği konusunda da pek çok öğüt mevcuttur. Anne babaların davranışları, çocukların karakter gelişiminde ve değerlerini kazanmalarında büyük rol oynar. Dolayısıyla, evlilikte eş seçimi yaparken, bu kişinin çocukların yetiştirilmesinde de iyi bir rol model olabileceği dikkate alınmalıdır. Bu, ailede sağlıklı ilişkilerin kurulmasına ve çocukların olumlu bir ortamda yetişmesine katkı sağlar. Evin hanımefendisi hamileyken nasıl bir çocuk isteneceği de Kur'an'da öğretilmektedir: وَالَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا هَبْ لَنَا مِنْ أَزْوَاجِنَا وَذُرِّيَّاتِنَا قُرَّةَ أَعْيُنٍ وَاجْعَلْنَا لِلْمُتَّقِينَ إِمَامًا “Onlar, “Ey Rabbimiz! Eşlerimizi ve çocuklarımızı bize göz aydınlığı kıl ve bizi Allah’a karşı gelmekten sakınanlara önder eyle” diyenlerdir.”⁹³⁷

Kur'an, cenin gibi savunmasız bir varlığa karşı sorumluluklara dikkat çeker. Allah, ceninin yaşama hakkını korur ve onun korunması ve iyi bir şekilde yetiştirilmesi için anne ve babalara büyük bir sorumluluk yükler. Bu, ceninin korunması, sağlıklı bir şekilde gelişmesi ve dünyaya sağlıklı bir şekilde gelmesi için gereklidir. Bu nedenle, anne ve baba cenine saygı göstermeli ve onu korumalıdır: وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ خَشْيَةَ إِمْلَاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُهُمْ وَإِيَّاكُمْ إِنَّ قَتْلَهُمْ كَانَ خِطْئًا كَبِيرًا “Yoksulluk korkusuyla çocuklarınızı öldürmeyin. Onları da, sizi de biz rızıklandırırız. Onları öldürmek gerçekten büyük bir günahtır.”⁹³⁸

Kur'an aile içindeki sorumluluklar konusunda çocukların maddi ihtiyaçlarının karşılanmasına yer verir. Bu kapsamda, çocukların büyüme ve gelişme sürecinde gerekli olan

⁹³⁵ Nahl 16/97.

⁹³⁶ Nahl 16/78.

⁹³⁷ Furkân 25/74.

⁹³⁸ İsrâ 17/31.

beslenme, giyinme, barınma, sağlık ve eğitim gibi temel ihtiyaçlarını karşılamak öncelikle baba üzerine düşer. Baba, ailenin geçimini sağlamakla sorumludur ve çocukların ihtiyaçlarını karşılamak için gerekli olan maddi kaynakları temin etmelidir. Bu, çocukların sağlıklı bir şekilde büyümeleri ve gelişmeleri için gereklidir ve Kur'an, baba üzerine bu sorumluluğu yerine getirme konusunda önemli bir vurgu yapar: *وَعَلَى الْمَوْلِدِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ* “Onların (annelerin) yiyeceği, giyeceği, örfe uygun olarak babaya aittir.”⁹³⁹

Kur'an kazancın helal olmasına büyük önem verir. Bir kişinin hem kendi geçimini hem de ailesinin ihtiyaçlarını karşılamak için helal yollardan kazanç sağlaması gerekmektedir. Dolayısıyla, çocukların nafakasını sağlamak için kazanılan gelirin helal olması büyük önem taşır. Bu şekilde, ailenin geçimini sağlamak ve çocukların ihtiyaçlarını karşılamak için kullanılan paranın haram kaynaklardan gelmemesi sağlanmıştır: *وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ* “Aranızda birbirinizin mallarını haksız yere yemeyin.”⁹⁴⁰ *يَا أَيُّهَا الرُّسُلُ كُلُوا مِنَ الطَّيِّبَاتِ* “Ey peygamberler! Temiz şeylerden yiyeceğiniz.”⁹⁴¹ *يَا أَيُّهَا النَّاسُ كُلُوا مِمَّا فِي الْأَرْضِ حَلَالًا طَيِّبًا* “Ey insanlar! Yeryüzündeki şeylerin helâl ve temiz olanlarından yiyeceğiniz!”⁹⁴²

Eşlerin birbirleri için ve çocukları için dua etmeleri, aile içindeki sevgi, destek ve dayanışmayı artırmanın önemli bir yolu olabilir. Dua etmek, birbirlerine olan sevgi ve bağlılığı pekiştirmenin yanı sıra, ortak hedeflere ulaşmalarına ve zorluklarla başa çıkmalarına yardımcı olabilir. Ayrıca, dua etmek, eşlerin ve çocukların ruhsal ve duygusal ihtiyaçlarını da karşılamalarına yardımcı olabilir. Bu nedenle, eşlerin düzenli olarak birbirleri için ve çocukları için dua etmeleri, aile içindeki ilişkileri güçlendirebilir ve birlikte daha sağlam bir temel oluşturabilir: *قُلْ مَا يَعْبُودُ بِكُمْ رَبِّي لَوْلَا دُعَاؤُكُمْ* “(Ey Muhammed!) De ki: “Duanız olmasa, Rabbim size ne diye değer versin!”⁹⁴³

⁹³⁹ Bakara 2/233.

⁹⁴⁰ Bakara 2/188.

⁹⁴¹ Mü'minûn 23/51.

⁹⁴² Bakara 2/168.

⁹⁴³ Furkân 25/77.

Dua etmek, insanın iç dünyasını ifade etmenin ve Allah'a yakarma aracı olarak önemli bir yoldur. Allah, insanın ihtiyaçlarını ve kalbinden geçenleri zaten bilir, ancak dua etmek, insanın kendi ruhsal ve duygusal ihtiyaçlarını ifade etmesine ve Allah'a yönelmesine olanak tanır. Kur'an'da, müminlere nasıl dua edeceklerini öğreten birçok örnek bulunmaktadır.⁹⁴⁴ Bu örnekler, insanların Allah'a yönelik samimi bir şekilde yakarışlarını ifade etmelerine ve Rabpleriyle iletişim kurmalarına yardımcı olur. Dolayısıyla, dua etmek, insanın Allah'a olan bağlılığını güçlendiren ve ruhsal olarak gelişmesine yardımcı olan önemli bir ibadet şeklidir.

Kur'an, çocuğun en az iki yıl süreyle emzirilmesini tavsiye etmektedir. Bu, çocuğun sağlıklı büyümesi ve gelişimi için önemlidir. Annenin, çocuğunu emzirmesi dinî bir görev olarak kabul edilir ve bu görevi yerine getirmesi teşvik edilir. Ancak, meşru bir mazeret sebebiyle anne emziremezse, baba çocuğun ihtiyacını karşılamak için bir sütanne tutmakla sorumludur. Bu, çocuğun sağlıklı bir şekilde beslenmesini ve büyümesini sağlamak için gereken önlemlerden biridir: *حَمَلَتْهُ أُمُّهُ وَهْنًا عَلَى وَهْنٍ وَفِصَالُهُ فِي عَامَيْنِ* “Annesi, onu her gün biraz daha güçsüz düşerek karnında taşımıştır. Onun süttten kesilmesi de iki yıl içinde olur.”⁹⁴⁵ Emzirmek her ne kadar annenin görevi olsa da bu konuda tüm tedbirleri baba almak zorundadır.⁹⁴⁶

Çocuklar arasında adaleti sağlamak ve herhangi bir ayırım yapmamak, anne ve babaların en önemli sorumluluklarından biridir. Bu, aile içinde denge ve huzurun sağlanması için hayati öneme sahiptir. Ebeveynlerin her çocuğa eşit davranması, onların kendilerini değerli ve adil bir ortamda hissetmelerini sağlar. Bu durum aynı zamanda çocukların birbirleriyle sağlıklı ilişkiler kurmalarına da yardımcı olur. Adaletin sağlanması, aile içinde güvenin ve saygının korunması için temel bir unsur olarak görülmektedir.

⁹⁴⁴ Saffât37/100; Ahkâf 46/15; Bakara 2/128; İbrahim 14/40; A'râf 6/189; Ali İmrân 2/38; Şuarâ 26/ 169; Furkân, 25/74; Ahkâf 46/15.

⁹⁴⁵ Lokman 31/14.

⁹⁴⁶ Bakara 2/233; Kasas 28/7,12; Nisâ 4/23; Talâk 65/6; Ahkâf 46/15.

Mahremiyet, kişinin özel yaşamına, vücuduna, duygularına ve düşüncelerine saygı gösterilmesini gerektiren bir kavramdır. Bu, bir kişinin izni olmadan vücuduna dokunulmaması, özel bilgilerinin gizli tutulması ve duygusal sınırlarının aşılmaması anlamına gelir. Özellikle cinsel mahremiyet, kişinin bedeninin dokunulmazlığına ve cinsel istismara karşı korunmasını içerir. İslam'da mahremiyet konusu, Kur'an ve hadislerde belirtilen ölçülere göre belirlenir. Bu ölçüler, kişinin kendisini ve başkalarını korumasını sağlar ve toplumda sağlıklı ilişkilerin kurulmasına yardımcı olur.⁹⁴⁷ Kur'an'da, kişilerin mahremiyetine ve özel alanlarına saygı duyulması gerektiği vurgulanır. Özellikle bir kişinin evlenebileceği veya bakabileceği kişilerin sınırları belirtilir. Örneğin, bir kadının mahremiyeti ve evlenilebilirlik durumu, kişinin eşinin veya mahrem akrabalarının dışındaki kişilerle bakılacak yerlerini içerir. Bu sınırlar, kişisel mahremiyete ve saygıya dayanan sağlıklı ilişkilerin kurulmasını amaçlar.⁹⁴⁸ Kuran'da başkalarının evine izinsiz girilmesinin haksızlık olduğu ve mahremiyete saygısızlık teşkil ettiği vurgulanır. Bu, kişilerin evlerinin dokunulmazlığını ve mahremiyetini korumayı gerektirir. İzin alınmadan birinin evine girmek, onların mahremiyetine müdahale etmek anlamına gelir ve İslam'a göre yanlıştır. Bu prensip, toplum içindeki ilişkilerde karşılıklı saygının ve adaletin önemini vurgular.⁹⁴⁹ Kuran, insanların mahremiyetlerine ve kişisel hatalarına karşı saygı duyulması gerektiğini vurgular. Başkalarının mahremiyetini araştırmanın, özel hayatlarına müdahale etmenin ve hatalarını ortaya çıkarmaya çalışmanın yanlış olduğunu ifade eder. Kişisel mahremiyetin ve gizliliğin korunması, Kur'an'da önemli bir prensiptir ve insanların birbirlerine karşı saygı duymalarını, hoşgörülü olmalarını ve hatalarını açığa çıkarmamalarını öğütler. Bu, toplumda barış, huzur ve adaletin sağlanması için önemli bir ilkedir.⁹⁵⁰

⁹⁴⁷ Mehmet Zeki Aydın, “Müslüman Ailede Çocuk ve Çocuk Eğitiminde Sorumluluklar”. *Çocuk ve Medeniyet*, 6 sy. 12, (2021): s.47-78.

⁹⁴⁸ Nur, 24/30,31.

⁹⁴⁹ Nur, 24/27-29, 59-91.

⁹⁵⁰ Hucûrât 49/12.

Çocukların bakımı ve eğitimi Kur'an'a göre önemlidir ve anne babalara büyük sorumluluklar yüklenir. Çocukların iyi davranışlarından dolayı anne babaların sevap kazandığı gibi, onları kötü davranışlardan da korumakla sorumlu tutulurlar. Çocuk eğitimi en iyi şekilde aile içinde gerçekleşir ve bu nedenle aile kurumu kutsal olarak kabul edilir. Anne babalar veya yakın akrabalar, çocukların manevi, ahlaki ve dini eğitimini sağlamakla yükümlüdürler. Bu, toplumun geleceği için büyük bir öneme sahiptir ve İslam toplumlarında genellikle ailenin bu rolü benimsemesi teşvik edilir.⁹⁵¹

Kişi kendisiyle ilgi olduğu gibi yine eşi ve çocuklarıyla da ilgili bir kontrol alanı ve denetleme sahası oluşturmalıdır. Bu durum Kur'an'da farklı formatlarda izah edilmektedir. Kur'an'da, kişinin kendi hayatının yanı sıra ailesiyle olan ilişkilerini düzenlemesi gerektiği vurgulanır. Eş ve çocuklarla ilgili sorumluluklar, sağlıklı bir aile ortamı oluşturmak, birbirine destek olmak, sevgi ve saygıyla yaklaşmak gibi değerleri içerir. Kur'an, aile hayatının önemini vurgulayarak, aile bireylerinin birbirlerine karşı sorumluluklarını ve ilişkilerini sağlamlaştırmalarını öğütler. Bu bağlamda, kişinin kendi hayatıyla birlikte aile hayatında da kontrol ve denetim sahası oluşturması gerektiği belirtilir. Bu şekilde, hem bireysel hem de ailevi olarak sorumluluklarını yerine getirmesi ve Allah'ın rızasını kazanması sağlanır.

Kur'an-ı Kerim'de bu alanla ilgili denetime örnek şu ayettir; **يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ** “Ey iman edenler! Kendinizi ve ailenizi, yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten koruyun. O ateşin başında gayet katı, çetin, Allah'ın kendilerine verdiği emirlere karşı gelmeyen ve kendilerine emredilen şeyi yapan melekler vardır.”⁹⁵²

Bu ayet, Müslümanları aileleriyle ilgili sorumluluklarını yerine getirmeye teşvik etmektedir. Aile reisinin, eşini ve çocuklarını Allah'a itaat etmeye, günahlardan sakınmaya ve

⁹⁵¹ Geniş bilgi için bkz. Mehmet Zeki Aydın, “Müslüman Ailede Çocuk ve Çocuk Eğitiminde Sorumluluklar”. *Çocuk ve Medeniyet*, 6 sy. 12, (2021): s.47-78.

⁹⁵² Tahrîm 66/6.

doğru yolda olmaya teşvik etmesi gerektiğini vurgular. Bu sorumluluk, aile reisinin üzerinde önemli bir vecibedir çünkü ailenin refahı ve ahiretteki kurtuluşu bu eğitim ve terbiyeye bağlıdır. Müfessirler, bu ayetin aile reisine yüklediği sorumluluğun altını çizerek, eğitim ve terbiye konusundaki ihmalkarlığın ailenin hem dünya hem de ahiret hayatında felaketlere neden olabileceğini belirtirler. Toplumda, ailelerin bu sorumluluğu yerine getirmedikleri ve çocuklarına gerekli eğitimi vermedikleri durumlar sıkça görülür. Bu durum, dünya hayatında büyük acılara ve sıkıntılara yol açabilir. Ahirette ise, bu ihmalkarlık daha büyük bir felakete sebep olabilir. Kur'an, aile reisine eş ve çocuklarına karşı sorumluluğunu hatırlatır ve onları doğru yola yönlendirmesi gerektiğini belirtir. Bu şekilde, aileler Allah'ın rızasını kazanır ve dünya ve ahiret hayatlarında mutluluğu bulurlar.⁹⁵³

Aile reisinin sorumluluğu, sadece aile fertlerinin dünyevi ihtiyaçlarını karşılamakla sınırlı değildir, aynı zamanda onların ahiret hayatına yönelik rehberlik ve destek sağlamayı da içerir. Aile reisi, sadece dünya işleriyle ilgilenmek yerine, aile bireylerinin ruhsal ve manevi gelişimine de önem vermeli ve onları ahiret saadeti için teşvik etmelidir. Eğer aile reisi ihmalkâr davranır ve aile fertlerini dünya işlerine odaklanmaları konusunda teşvik ederse, bu durumda aile bireyleri, ahiret hayatını göz ardı edebilirler ve manevi değerlerini kaybedebilirler. Bu nedenle, aile reisi, aile bireylerinin ahiret yolunda ilerlemesini sağlamak için çaba göstermeli ve onlara doğru yolu göstermelidir. Aile reisinin, aile fertlerinin dünya işlerini gözetmekle birlikte, onların ahiret saadeti için de gayret göstermesi gerekmektedir.

Çocuklar, aile kurumunun en değerli meyveleri olarak hayatımıza neşe ve anlam katan varlıklardır. Onları doğru bir şekilde yetiştirmek, büyütmek ve eğitmek ise büyük bir sorumluluktur. Bir toplumun geleceği, çocukların iyi bir şekilde yetiştirilmesine bağlıdır. Bu nedenle, anne ve babalar olarak çocuklarımıza karşı bazı görevlerimiz ve sorumluluklarımız vardır. İlk olarak, çocuklarımıza güzel bir isim koymak, onların kimliklerini güçlendiren ve

⁹⁵³ Hidayet Aydar, "Kur'an-ı Kerim'de Mes'uliyete Riayet ve Riayetsizliğin Dünyevi ve Uhrevi Sonuçları", *Kur'an-ı Kerim'de Mes'uliyet*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006), s.285.

kişiliklerini şekillendiren önemli bir adımdır. Ayrıca, çocuklar arasında eşit muamelede bulunmak da önemlidir; adalet ve adil davranışlar, çocukların birbirleriyle ve toplumla olan ilişkilerini olumlu yönde etkiler. Anne ve baba olarak, çocukların maddi ve manevi ihtiyaçlarını karşılamak da bizim sorumluluğumuzdadır. Onlara sağlıklı bir ortam sunmak, eğitim ve sağlık gibi temel ihtiyaçlarını karşılamak önemlidir. Aynı zamanda, çocuklara model olacak tavır ve davranışlarda bulunarak, onlara doğru değerleri ve davranışları öğretmek de anne ve babaların sorumlulukları arasındadır.⁹⁵⁴

Ayette, müminlere kendilerini, eşlerini ve çocuklarını cehennem ateşinden korumaları emrediliyor. Bu koruma, günahlardan sakınmak ve onları eğitmekle olur. Yani, aile fertlerini manevi olarak güvende tutmak için gerekli adımların atılması gerekmektedir. Cehennem ateşi, insanları ve taşları yakar, bu da ciddi bir tehdit olarak görülmelidir. Zebaniler ise bu ateşin başında acımasızca görev yaparlar, bu da korunma ve doğru yola rehberlik edilmesi gerektiğini vurgular.⁹⁵⁵

Anne ve babalar, çağımızın tehlikeli alışkanlıklarından uzak durmak için çocuklarını korumalı ve yönlendirmelidir. İnternet ve kötü alışkanlıklar çocukları olumsuz etkileyebilir, bu yüzden ebeveynlerin görevi, onları doğru yola yönlendirmek ve korumaktır. Çocukların öğretilen inanç esasları ve doğru dînî bilgi de, onları tehlikelerden uzak tutacaktır. Bu nedenle, ebeveynlerin sorumlulukları ihmal etmemesi önemlidir.

Ebeveynler çocuklarından gereken saygı ve sevgi göremiyorlarsa, bu sorumluluk yine ebeveynlere aittir. Eğer ebeveynler, çocuklarının dünyevi ihtiyaçlarını karşılayanın yanı sıra Allah'a karşı sorumluluk duygusunu da aşılamaya çalışsalar, hem kendi hem de çocuklarının dünya ve ahiretlerini zenginleştirmiş olurlardı. Ebeveynlerin, zamanında kontrol ve denetim

⁹⁵⁴ Enver Uysal, “İnsanlara Karşı Görevler”, *İslam’a Giriş*, (İstanbul: Diyanet Yay., 2007), s.343-344.

⁹⁵⁵ Muhammed Ali Sabunî, *Safvetu’l-Tefâsir*, trc. Sadrettin Gümüş, Nedim Yılmaz, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1988), c.7, s.496-497.

mekanizmalarını işletmemeleri durumunda, çocuklarından yeterince saygı ve hürmet görmeleri mümkün olmayacaktır.

Bu ayetten şu yorum da çıkmaktadır; Allah'ı ve peygamberini tasdik edenler, kendilerini terbiye etmeli ve cehennem ateşinden korunmak için gerekli tedbirleri almalıdır. Bu, Allah'ın emirlerine uymak ve yasaklarından kaçınmakla gerçekleşir. Aile fertlerini doğru şekilde eğitmek, onlara itaati öğretmek ve günahlardan kaçınmayı telkin etmek de önemlidir. Bu şekilde, cehennem ateşinden korunmak mümkün olur, çünkü cehennemdeki azap görevlileri olan melekler acımasızdır ve günahkârlara karşı sert davranırlar. Bu yüzden, Allah'a itaati öğrenmek ve günahlardan kaçınmak önemlidir.⁹⁵⁶

Günümüzde bazı insanlar sadece aile bireylerine dünya işlerinde yardımcı olmayı sorumluluk olarak görüyorlar. Ancak asıl önemli olan, aile reisinin çocuklara Allah'ı, peygamberleri ve Kur'an'ı tanıtarak ebedi saadet veya şekâvet gibi ilahi kuralları öğretmesidir. Aile reisi, çocuklara kime kulluk yapacaklarını ve yaptıklarından kimlere hesap vereceklerini öğretmelidir. Bu görevi yerine getirmeyenler, gelecekte ailelerine karşı sorumlu tutulacaklardır ve aynı zamanda bunlar denetim ve murakabe görevlerini de ihmal etmiş sayılmaktadırlar.

Her birey, öncelikle kendi ve ailesinin manevi terbiyesiyle ilgilenmelidir, bu terbiyeyi içselleştirip çevresine de yaymalıdır. İyiliği teşvik etmeli ve kötülüklerden kaçınmaya öncülük etmelidir. Ayrıca, kendini ve ailesini kötülüklerden koruyarak Allah'ın yasakladığı şeylerden sakınmalıdır.⁹⁵⁷

2.3.2.2. Anne-Babası

Kur'an'a göre, anne-baba ve çocuk ilişkisi karşılıklı saygı, sevgi ve güvene dayalıdır. Anne-babanın çocuklarına gösterecekleri ilk ihtiram, çocuklarının haklarına riayet etmeleri ve onları Hz. Peygamber'in sünneti doğrultusunda yetiştirmeleridir. Hz. Peygamber anne-baba

⁹⁵⁶ Vehbe Zuhaylî, *Tefsiru'l-Münir*, trc. Hamdi Aslan, Ahmet Efe vd., (İstanbul, Risale Yay., 2005), c.14, s.555.

⁹⁵⁷ Fahrettin Razî, *Mefatihü'l-Gayb*, trc. Suat Yıdırım, Sadık Kılıç vd., (Ankara: Akçay Yay., 1990), c.21, s.558.

haklarına büyük önem vermiş ve onları hakkıyla yerine getirenleri övmüştür. Anne-baba, çocuklarını sevgiyle, şefkatle ve adaletle yetiştirmelidir. O'nun sünnetine uygun bir şekilde çocuklarına iyi ahlakı öğretmeli, onlara güzel örnek olmalı ve onları İslami değerlerle yetiştirmelidirler. Bu şekilde, anne-baba çocuklarının haklarına riayet etmiş olur ve çocuklarının da kendi haklarına saygı göstermelerini teşvik eder. Anne-baba, çocuklarına gösterdikleri sevgi, ilgi ve adaletle onların güvenini kazanır ve çocukları da bu şekilde anne-baba haklarına saygı gösterirler. İstisnalar olabilir ancak genel olarak, anne-babanın çocuklarının haklarına saygı göstermesi, çocukların da anne-baba haklarına saygı göstermelerini sağlar. Bu, sağlıklı bir aile ortamı ve toplumsal huzurun temelini oluşturur.⁹⁵⁸

Anne-babanın hakları, çocuğun öncelikli olarak Allah'a karşı sorumlu olduğu haklardır ve bu haklar dini bazı taleplerde bulunma hakkını içerir. Ancak, bazı anne-baba hakları hukuk önünde talep edilemez veya yasal yollara başvurulamaz. Örneğin, çocuğun anne-baba ile akrabalık bağına koparması büyük bir günah olabilir ancak bu durum hukuk sistemi önünde talep edilemez. Anne-baba, çocuğunun dinen ve ahlaken doğru davranmasını ve anne-baba haklarına saygı göstermesini teşvik edebilir, ancak mahkemeye gidip bu talepte bulunamazlar. Bazı aile içi meseleler, dinî ve ahlakî sorumluluklarla ilişkilidir ve hukuk sistemi tarafından düzenlenmez. Bu durumda, çözüm genellikle aile içi diyalog, danışma ve uzlaşma yoluyla bulunmaya çalışılır. Aile içi sorunlar genellikle aile fertlerinin birbirleriyle anlayış ve hoşgörü içinde iletişim kurmasıyla çözülebilir. Ancak yasalara ve hukuka aykırı davranışlar söz konusu olduğunda, anne-baba çocuklarının davranışlarını düzeltmek ve gereken eğitimi vermekte serbesttirler. Bununla birlikte, anne-baba, çocuklarının hukuka uygun davranmasını teşvik etmek ve onlara doğru değerleri öğretmekle sorumludur.

Kendimiz dışındaki insanlar ki onların en önemlilerinden birisi anne babamızdır, onlarla ilgili sorumluluk alanımız ve zaman zaman denetim ve kontrol etmemiz gereken bir alandır ki

⁹⁵⁸ Naim Erdoğan, *İslâm'da Anne-Baba ve Komşu Hakları* (İstanbul: Alioğlu Kitabevi, 1979), s.102.

Kur'an bunun üzerinde özellikle durur. Onlarla ilgili ilişkimizi ihsan ve itaat kavramlarıyla şekillendirir. Kur'an'da anne-babaya karşı sorumluluklarımız ve ilişkilerimiz önemli bir yer tutar. Anne-babaya karşı gösterdiğimiz ihsan ve itaat, Kur'an'ın önemli öğütlerinden biridir. Anne-babaya karşı iyi davranmak, onlara saygı göstermek, yardım etmek ve itaat etmek, Müslümanlar için önemli bir ibadet ve insanlık görevidir. Kur'an'da birçok ayette anne-babaya iyi davranmanın ve onlara hizmet etmenin önemi vurgulanır. Bu nedenle, anne-babaya karşı sorumluluklarımızı iyi anlamak ve bu görevleri yerine getirmek, hem dünya hem de ahiret mutluluğumuz için önemlidir. İyi bir mümin, anne-babasına karşı göstereceği saygı ve sevgiyle Allah'ın rızasını kazanır ve toplumda huzurun korunmasına katkı sağlar.

İhsan kelimesi Arapça kökenli olup, *hüsn* kökünden gelir. *Hüsn* kelimesi güzel olmak, uygun olmak, iyi olmak, hoş olmak gibi anlamlara sahiptir. *İhsan* ise bu güzellik ve hoşluk kavramını ifade eder.⁹⁵⁹ Bir işi veya davranışı en iyi şekilde yapmak, iyilik ve güzellikle hareket etmek anlamına gelir. *İhsan*, sadece dışsal güzellik değil, aynı zamanda içsel güzellik ve ruhsal zenginlik anlamını da taşır. *İhsan*, insanın Allah'a karşı olan bağlılığını, sevgisini ve kulluk bilincini ifade eder. İnsanın Allah'a karşı olan görevlerini en iyi şekilde yerine getirmesi, *ihsan*ın temel prensibidir. Aynı zamanda, insanların birbirleriyle olan ilişkilerinde de *ihsan* prensibi geçerlidir.

İhsan kelimesi, çirkinlik ve kötülüklerin karşıtıdır. İyi niyet, samimiyet, cömertlik ve adalet gibi olumlu nitelikleri içerir. İslam'da, Müslümanların hem Allah'a hem de diğer insanlara karşı ihsan prensibine uygun davranmaları önemlidir. Bu şekilde, hem bireysel olarak hem de toplumsal olarak daha güzel bir dünya kurulabilir. İhsan, başkasına iyilik etmek ve yapılan işi güzel yapmak demektir. Muhsin ise iyilik yapan kişidir. İhsan, genel olarak iyilikte bulunmak, lütufta bulunmak, Allah'a ihlasla kulluk etmek, bir işi en güzel şekilde yapmak gibi anlamları içerir. Bu prensip aynı zamanda bir nimeti başkasına sunmak, fazladan vermek, güzel

⁹⁵⁹ İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, c. 3, s. 177-178.

davranışlar sergilemek, yapılması gereken hayır ve iyiliği gerçekleştirmek gibi davranışları da içerir. İhsan, hem insan ilişkilerinde pozitif etkiler yaratır hem de Allah'ın rızasını kazanmaya vesile olur.⁹⁶⁰

İhsan kelimesi, âyetlerde iyilik yapmak, Allah'a ve iman esaslarına içten inanmak, derin sevgiyle hareket etmek, salih amellerde bulunmak, yumuşaklık, Allah'a karşı bilinçli bir gözetme ve saygı, nezaket gibi anlamlarda sıkça kullanılır.⁹⁶¹ Burada bazı ayetlerden örneklendirme yapmak gerekirse; *وَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ* “Onlardan, “Rabbimiz! Bize dünyada da iyilik ver, ahirette de iyilik ver ve bizi ateş azabından koru” diyenler de vardır.”⁹⁶² *إِنْ تَمْسَسْكُمْ حَسَنَةٌ تَسُؤْهُمْ وَإِنْ تُصِيبْكُمْ سَيِّئَةٌ يَفْرَحُوا بِهَا وَإِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا لَا يَضُرُّكُمْ* “Size bir iyilik dokunursa, bu onları üzer. Başınıza bir kötülük gelse, ona sevinirler. Eğer siz sabırlı olur, Allah’a karşı gelmekten sakınırsanız, onların hileleri size hiçbir zarar vermez. Çünkü Allah onların işlediklerini kuşatmıştır.”⁹⁶³ *إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ* “Şüphesiz Allah, adaleti, iyilik yapmayı, yakınlarla yardım etmeyi emreder; hayâsızlığı, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor.”⁹⁶⁴ *وَقُلْ لِعِبَادِي يَقُولُوا الَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِنَّ الشَّيْطَانَ يَنْزِعُ بَيْنَهُمْ* “Kullarıma söyle: (İnsanlara karşı) en güzel sözü soylesinler. Çünkü şeytan aralarını bozar. Çünkü şeytan insanın apaçık bir düşmanıdır.”⁹⁶⁵ *وَابْتَغِ فِيمَا آتَاكَ اللَّهُ الدَّارَ الْآخِرَةَ* “Allah’ın sana verdiği şeylerde ahiret yurdunu ara. Dünyadan da nasibini unutma. Allah’ın sana iyilik yaptığı

⁹⁶⁰ İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, c. 3, s. 178-179; Mehmet Erdoğan, *Fıkıh Ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), s.236; Hüseyin Polat, “Kur’ân-ı Kerim’de İhsan Kavramına Filolojik Bir Yaklaşım”, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3, sy. 2 (2012): s.14-15; Mustafa Çağrı, “İhsan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, c.21, s.544-546.

⁹⁶¹ İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, c.3, s.179-180; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s.236; Polat, “Kur’ân-ı Kerim’de İhsan Kavramına Filolojik Bir Yaklaşım”, s.129.

⁹⁶² Bakara 2/201.

⁹⁶³ Ali İmrân 3/120.

⁹⁶⁴ Nahl 16/90.

⁹⁶⁵ İsrâ, 17/53.

gibi sen de iyilik yap ve yeryüzünde bozgunculuk isteme. Çünkü Allah, bozguncuları sevmez.”⁹⁶⁶

İhsan kelimesinde önemli bir husus şudur ki, bir amelin ihsan vasfını alması için faydalı olması ve olumlu manada yapıcı, güzelleştirici bir özelliğe sahip olması gerekliliğidir. İyilik yaparken kötülükten kaçınılmalı ve insanlar incitilmemelidir. *İhsan*, sadece iyilik yapmakla sınırlı kalmaz, aynı zamanda bu iyiliğin insanlara fayda sağlaması ve onları olumlu bir şekilde etkilemesi önemlidir. Bu nedenle, her türlü davranışın iyilik ve fayda odaklı olması, İslam'ın değerleri doğrultusunda hareket etmek için önemlidir. İhsan, insanın kendisini her an Allah'ın kontrolünde hissederek iyi olma ve iyileştirme çabası içinde olmasıdır. İnsan, hayatını ilgilendiren her konuda, tüm işlerde, sorumlulukları yerine getirmede ve imkânları değerlendirme konusunda kaliteyi yakalama gayretindedir. *İhsan*, Allah'ın karşısında her zaman en iyi şekilde olmaya ve her işte en yüksek standartlara ulaşmaya çalışma çabasıdır. Bu, kişinin yaşamını Allah'ın rızası doğrultusunda en etkili ve verimli şekilde yönlendirmesi anlamına gelir.⁹⁶⁷

Anne-babaya ihsan, onlara güzel sözler söylemek, onlara karşı güzel davranışlarda bulunmak, ihtiyaçları durumunda onlara yardımcı olmak ve gereksinimlerini karşılamak, anne-babanın isteklerini mümkün olduğunca yerine getirmeye çalışmaktır. İhsan, anne-babaya karşı saygı, sevgi ve şefkatle davranmayı içerir ve onların ihtiyaçlarını öncelikli olarak gözetir.⁹⁶⁸

Kur'an'da, anne-babaya iyilik yapmayı ifade etmek için *birr* kelimesi de kullanılır. Bu kelime, hayırda bolluk, iyilik yapmak gibi anlamlara gelir. Aynı zamanda *birr*, sıra, cennet, ibadet, sadakat, itaat, saygı, doğruluk, ilgi gösterme, hoş sohbet, hayırda bolluk gibi birçok

⁹⁶⁶ Kasas, 28/77.

⁹⁶⁷ Polat, “Kur'an-ı Kerim'de İhsan Kavramına Filolojik Bir Yaklaşım”, s.129-131.

⁹⁶⁸ Ebu'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî İbnü'l-Cevzi (v. 597/1201), *Birrü'l-vâlideyn*, thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed Ata (Beyrut, 1988), s.39.

anlamı içerir. Yani *birr*, anne-babaya karşı gösterilen sevgi, saygı ve yardım gibi çeşitli olumlu davranışları ifade eder.⁹⁶⁹

Anne-babaya iyilik yapma emri, Kur'an'ın sosyal ahlaka ve insan ilişkilerine verdiği önemi gösterir. Anne-babaya karşı olan sevgi, saygı ve yardımseverlik, Müslümanların yaşamlarında temel bir değerdir ve bu değere sadık kalmak, Allah'ın rızasını kazanmak için önemlidir. Dolayısıyla, anne-babaya iyilik yapma emri, Allah'a karşı gelmekten kaçınmanın yanı sıra insanların birbirlerine karşı sorumluluklarını yerine getirmelerinin de önemli bir göstergesidir: *“قُلْ تَعَالَوْا أَتْلُ مَا حَرَّمَ رَبُّكُمْ عَلَيْكُمْ أَلَّا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا”* (Ey Muhammed!) De ki: “Gelin, Rabbinizin size haram kıldığı şeyleri okuyayım: O'na hiçbir şeyi ortak koşmayın. Anaya babaya iyi davranın.”⁹⁷⁰ *“وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا”* “Rabbin, kendisinden başkasına asla ibadet etmemenizi, anaya-babaya iyi davranmanızı kesin olarak emretti.”⁹⁷¹

Şirk günahını işleyen ebeveynlere sahip olmak zor olsa da, onlarla ilişkimizi kesmemeli ve onlara kaba veya katı kalpli davranmamalıyız. Hz. İbrahim'in babası putperest olsa bile o, babasına karşı saygılı ve hoşgörülü bir şekilde davranmıştır. Bu, Kur'an'da bize bir örnek olarak sunulmuştur. Onun tutumu, ebeveynlerimize karşı olan sorumluluklarımızı ve onlara karşı göstermemiz gereken sevgi ve saygıyı vurgular. Bu, Kuran'da bize bir örnek olarak sunulmuştur. Kur'an bize, anne-babaya karşı olan hürmeti ve onlara iyilik etmeyi emreder. Bu, ebeveynlerimizin günahlarını onayladığımız anlamına gelmez, ancak onlara karşı sevgi ve saygıyı korumak ve onlara doğruyu göstermek bizim sorumluluğumuzdur. Hz. İbrahim'in babasına olan davranışı ve hitap tarzı anne-babaya karşı göstermemiz gereken hoşgörü ve sabrın önemli bir örneğidir: *إِذْ قَالَ لِأَبِيهِ يَا أَبَتِ لِمَ تَعْبُدُ مَا لَا يَسْمَعُ وَلَا يُبْصِرُ وَلَا يُغْنِي عَنْكَ شَيْئًا ﴿٤٢﴾ يَا أَبَتِ إِنِّي قَدْ جَاءَنِي مِنَ الْعِلْمِ مَا لَمْ يَأْتِكَ فَاتَّبِعْنِي أَهْدِكَ صِرَاطًا سَوِيًّا ﴿٤٣﴾ يَا أَبَتِ لَا تَعْبُدِ الشَّيْطَانَ إِنَّ الشَّيْطَانَ كَانَ لِلرَّحْمَنِ عَصِيًّا ﴿٤٤﴾ يَا أَبَتِ إِنَّي أَخَافُ أَنْ يَمَسَّكَ عَذَابٌ مِنَ الرَّحْمَنِ فَتَكُونَ لِلشَّيْطَانِ وَلِيًّا ﴿٤٥﴾* “Hani babasına şöyle demişti: “Babacığım!

⁹⁶⁹ Ömer Nasuhi Bilmen (v. 1971), *Hukukî İslamiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*, (İstanbul: Bilmen Yay., 1967), c. 2, s.179.

⁹⁷⁰ En'am 6/151.

⁹⁷¹ İsrâ 17/23.

İşitmeyen, görmeyen ve sana bir faydası olmayan şeylere niçin tapıyorsun? Babacığım! Doğrusu, sana gelmeyen bir ilim bana geldi. Bana uy ki seni doğru yola ileteyim. Babacığım! Şeytana tapma! Çünkü şeytan Rahmân'a isyankâr olmuştur. Babacığım! Doğrusu ben, sana, çok esirgeyici Rahmân tarafından bir azabın dokunmasından, böylece şeytana bir dost olmaktan korkuyorum.⁹⁷² Hz. İbrahim, babasının tehditlerine rağmen Allah'a olan bağlılığından ve babasına karşı olan saygısından asla taviz vermemiştir. Kendisine yapılan tehditlere rağmen bile, babası için Allah'tan esenlik ve bağışlanma dilemiştir. Bu davranışı, onun babasına karşı olan derin sevgi ve saygısının bir ifadesidir; قَالَ سَلَامٌ عَلَيْكَ سَأَسْتَغْفِرُ لَكَ رَبِّي إِنَّهُ “İbrahim, şöyle dedi: “Esen kal! Senin için Rabbimden af dileyeceğim. Şüphesiz O, beni nimetleriyle kuşatmıştır.”⁹⁷³

Anne ve babanın Müslüman olmaması, onlara karşı göstermemiz gereken sevgi, saygı ve iyilik görevlerimizi terk etmemizi gerektirmez. Anne ve babamızın dinî inançları ne olursa olsun, onlara karşı olan sorumluluklarımızı yerine getirmek ve onlara karşı güzel davranmak, Kur'an'a uygun hareket etmek demektir; وَإِنْ جَاهَدَاكَ عَلَى أَنْ تُشْرِكَ بِي مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا “Eğer, hakkında hiçbir bilgi sahibi olmadığın bir şeyi bana ortak koşman için seninle uğraşırlarsa, onlara itaat etme. Fakat dünyada onlarla iyi geçin.”⁹⁷⁴

İhsan, sadece yasalarla belirlenmiş zorunlu bir iyilik değil, aynı zamanda gönülden gelerek ve içtenlikle yapılan bir iyiliktir. Bu, yapabileceğimizin en iyisini yapmak ve sevgi, saygı ve şefkatle davranmak anlamına gelir.⁹⁷⁵ İhsan, sadece dışsal davranışları değil, aynı zamanda içsel niyeti ve motivasyonu da içerir; وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ إِحْسَانًا “Biz, insana anne babasına iyi davranmayı emrettik.”⁹⁷⁶ وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ “İnsana da, anne babasına iyi davranmasını emrettik.”⁹⁷⁷ وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا

⁹⁷² Meryem 19/ 42-45.

⁹⁷³ Meryem 19/ 47.

⁹⁷⁴ Lokman 31/15.

⁹⁷⁵ Saffet Köse, “İslâm Açısından Ebeveynin Çocukları Üzerindeki Hakları Veya Çocukların Ebeveynine Karşı Vazifeleri”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 12 (2008), s.350-351.

⁹⁷⁶ Ahkâf 46/15.

⁹⁷⁷ Lokman 31/14.

gerektirir ve Kur'an bu gerçeği vurgulayarak annenin haklarını ön plana çıkarır.⁹⁸⁴ Ancak bu, babanın fedakarlıklarının göz ardı edilmesi gerektiği anlamına gelmez. Baba da ailenin geçimini sağlamak, çocuklarını korumak ve yetiştirmek gibi önemli sorumlulukları üstlenir. Toplumda baba fedakarlığının, özellikle geleneksel olarak daha az vurgulanmış olabileceği düşünülebilir. Ancak bu, babanın katkılarının önemsiz olduğu anlamına gelmez. Her iki ebeveynin de çocuklarına olan katkıları ve fedakarlıkları büyük değer taşır. Kur'an'ın annenin fedakarlıklarına vurgu yapması, toplumu annenin emeğine daha fazla duyarlı hale getirme amacına da hizmet edebilir. Her iki ebeveynin de çocuklarına karşı sorumlulukları ve hakları bulunmaktadır ve bu haklar toplum tarafından takdir edilmelidir : *حَمَلَتْهُ أُمُّهُ وَهَنًا عَلَى وَهْنٍ وَفَصَّالَهُ فِي* : “Annesi, onu her gün biraz daha güçsüz düşerek karnında taşımıştır. Onun sütten kesilmesi de iki yıl içinde olur. (İşte onun için) insana şöyle emrettik: *وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ إِحْسَانًا حَمَلَتْهُ أُمُّهُ كُرْهًا وَوَضَعَتْهُ*”⁹⁸⁵ “Bana ve anne babana şükret. Dönüş banadır.” *كُرْهًا وَحَمَلَهُ وَفَصَّالَهُ ثَلَاثُونَ شَهْرًا حَتَّىٰ إِذَا بَلَغَ أَشُدَّهُ وَبَلَغَ أَرْبَعِينَ سَنَةً قَالَ رَبِّ أَوْزِعْنِي أَنْ أَشْكُرَ نِعْمَتَكَ الَّتِي أَنْعَمْتَ عَلَيَّ* “Biz, insana anne babasına iyi davranmayı emrettik. Annesi onu ne zahmetle karnında taşıdı ve ne zahmetle doğurdu! Onun (anne karnında) taşınması ve sütten kesilme süresi (toplam olarak) otuz aydır. Nihayet olgunluk çağına gelip, kırk yaşına varınca şöyle der: “Bana ve anne babama verdiğin nimetlere şükretmemi, senin razı olacağın salih amel işlememi bana ilham et. Neslimi de salih kimseler yap. Şüphesiz ben sana döndüm. Muhakkak ki ben sana teslim olanlardanım.”⁹⁸⁶

2.3.2.3. Akrabaları

İnsanlar sosyal varlıklar olarak doğarlar ve birçok insanın katkısı ve yardımı olmadan sağlıklı bir şekilde yaşayamazlar. Akrabalık ilişkileri, insanların birbirlerine duydukları

⁹⁸⁴ Köse, “İslam Açısından Ebeveynin Çocukları Üzerindeki Hakları Veya Çocukların Ebeveynine Karşı Vazifeleri”, s.355; Abdülaziz Hatip, *Hadisler Işığında İman İslâm İhsan*, (İstanbul: Yeni Asya Neşriyat, 1995), s.256-257.

⁹⁸⁵ Lokman 31/14.

⁹⁸⁶ Ahkâf, 46/15.

yakınlığı ve sorumlulukları tanımlar. Bu ilişkiler genellikle aile hukuku gibi hukukun farklı alanları tarafından düzenlenir ve korunur. Aile hukuku, aile içindeki ilişkileri, hakları ve sorumlulukları belirler ve korur. Bu şekilde, insanlar birbirlerine karşı olan hak ve sorumluluklarını bilerek ve uygun şekilde davranarak birlikte daha sağlıklı ve mutlu bir yaşam sürdürebilirler.

Kur'an akrabalık bağlarını önemser ve bu bağları derin bir saygı, merhamet, yardımseverlik ve fedakârlık içinde birbirine bağlı insanlar olarak kabul eder. Akrabalar arasında sevinç ve kederlerin paylaşılması, destek olunması ve vefalı bir şekilde yardım edilmesi önemlidir. Kur'an'a göre, akrabalık ilişkilerinin güçlenmesi toplumun dayanışmasını artırır ve insanları birbirine daha yakınlaştırır. Bu nedenle, Kur'an aile ve akrabalık ilişkilerine sevgi, saygı ve adaletle davranmayı teşvik eder.

Arapça'da *karîb* kelimesi yakın anlamına gelirken, özellikle aynı soydan gelen kimseyi ifade etmek için kullanılır. Bu kelimenin çoğulu olan *akribâ*, Türkçe'de *akraba* olarak kullanılır ve daha geniş anlamda akrabalık ilişkilerini ifade eder. Akraba kelimesi, sadece aynı soydan gelenleri değil, genellikle birbirine kan veya evlilik yoluyla bağlı olan kişileri de kapsar. Bu şekilde, akraba kavramı, geniş bir anlamda aile içi ve dışındaki yakın ilişkileri ifade etmek için kullanılır. Kur'an'da akrabalık ilişkilerini ifade etmek için farklı terimler kullanılır. Bunlar arasında *zû'l-kurbâ*,⁹⁸⁷ *ülû'l-kurbâ*,⁹⁸⁸ *el-akrabûn*⁹⁸⁹ gibi tabirler bulunur. Ayrıca, nesebe dayalı kan hısımlığını ifade eden *rahm*, *rihm* veya *rahim* kelimeleriyle yapılan *ülû'l-erhâm*⁹⁹⁰ ve *zevû'l-erhâm* gibi terkipler de akrabalık anlamına gelir. Bu terimler, akrabalık ilişkilerini ve akrabalar arasındaki bağları ifade etmek için Kur'an'da kullanılan çeşitli kavramlardır. Bu terimler, akrabalık ilişkilerinin önemini vurgulayarak, insanların birbirlerine karşı sorumluluklarını hatırlatır ve aile bağlarını güçlendirir. Akrabalık ilişkileri, karşılıklı hak ve

⁹⁸⁷ Bakara 2/83, 177; Nahl 16/90.

⁹⁸⁸ Nisâ 4/8.

⁹⁸⁹ Bakara 2/180, 215; Nisâ 4/7, 33.

⁹⁹⁰ Enfâl 8/75; Ahzâb 33/6.

sorumlulukları içeren bir çerçeve oluşturur. Bu çerçevede, ahlaki vazifeler de yer alır ve genellikle *akrabalık hukuku* terimiyle ifade edilir. Kur'an-ı Kerim ve hadislerde, akrabalık bağlarının korunması ve güçlendirilmesi için çeşitli yollar üzerinde hassasiyetle durulur. Bu yollar arasında karşılıklı ziyaret, haberleşme, maddi ve manevi yardımlaşma gibi davranışlar bulunur. Ayrıca, akraba arasındaki ilişkiye dinî-ahlaki bir tabir olarak *sıla-i rahim* denir. Sıla-i rahim, akrabalar arasındaki bağların güçlendirilmesi için yapılan çaba ve fedakârlıkları ifade eder. Bu, akrabalık ilişkilerinin sağlamlaşmasına ve toplumun daha güçlü bir dayanışma içinde olmasına katkı sağlar.⁹⁹¹ İlgili ayette şöyle buyrulmaktadır; *وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَيْكُمْ رَقِيبًا* “ Kendisi adına birbirinizden dilekte bulunduğunuz Allah’a karşı gelmekten ve akrabalık bağlarını koparmaktan sakının. Şüphesiz Allah, üzerinizde bir gözetleyicidir.”⁹⁹²

Kur'an'da, akrabalık ilişkilerini sürdürmenin ve akrabalarla iyi ilişkiler kurmanın önemi vurgulanmış ve bu davranışlar övülmüştür. Akrabalar arasındaki ilişkilerin güçlendirilmesi, dayanışma ve yardımlaşma ruhunu besler ve toplumun daha sağlam bir yapıya sahip olmasını sağlar. Kur'an'da akrabalık bağlarının koparılmasının hoş görülmediği ve bunun Allah'ın sevmediği davranışlar arasında olduğu belirtilir. Akrabalık ilişkilerinin sürdürülmesi, Allah'ın emrine uygun davranışlar arasında yer alır ve bu davranışlar övülür; *وَالَّذِينَ يَصِلُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ وَيَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ وَيَخَافُونَ سُوءَ الْحِسَابِ* “Onlar, Allah'ın riâyet edilmesini emrettiği haklara riâyet eden, Rablerine saygı besleyen ve kötü hesaptan korkanlardır.”⁹⁹³ Kur'an'da akrabalık bağlarını koparanlar ve onlarla iletişim kurmayanlar hakkında uyarıcı ve onları yeren ayetler bulunmaktadır. Bu ayetler, akrabalık ilişkilerinin önemini vurgulamakta ve akrabalarla ilişkilerin koparılmasının hoş görülmediğini belirtmektedir. Müslümanlar için akrabalık bağlarını sürdürmek ve onlarla iyi ilişkiler kurmak önemlidir. Akrabalarla iletişimi kesmek veya onların ihtiyaçlarını görmezden gelmek, hoş karşılanmayan davranışlar arasındadır. Bu

⁹⁹¹ Vecdi Akyüz, "Akraba", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1989, c2, s.285-287.

⁹⁹² Nisâ 4/1.

⁹⁹³ Ra'd 13/21.

nedenle, Müslümanlar, akrabalık ilişkilerini korumak ve akrabalarıyla iyi geçinmek için çaba göstermelidirler.⁹⁹⁴ Kur'an'ın uyarısı şu ayetlerde ifade edilmiştir; وَالَّذِينَ يَبْعُثُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ وَيَقْطَعُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ وَيُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ أُولَٰئِكَ لَهُمُ اللَّعْنَةُ وَلَهُمْ سُوءُ الدَّارِ “Allah’a verdikleri sözü, pekiştirilmesinden sonra bozanlar, Allah’ın korunmasını emrettiği şeyleri (akrabalık bağlarını) koparanlar ve yeryüzünde fesat çıkaranlar var ya; işte lânet onlara, yurdun kötüsü (cehennem) de onlarıdır.”⁹⁹⁵ قُلْ فَهَلْ عَسَيْتُمْ إِنْ تَوَلَّيْتُمْ أَنْ تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ وَتَقَطَّعُوا أَرْحَامَكُمْ “Demek, yüz çevirdiğinizde yeryüzünde bozgunculuk çıkaracak ve akrabalık bağlarını koparacaksınız, öyle mi?”⁹⁹⁶

Akrabalık ilişkileri, insanların kulluk görevleriyle doğrudan ilgilidir ve nefis muhasebesi gibi düzenli olarak denetlenmelidir. Akriba ilişkilerinin muhasebesini yapmak, kişinin kendi nefsiyle hesaplaşması kadar önemlidir çünkü bu ilişkiler de insanın Allah'a karşı sorumluluklarının bir parçasıdır. Akrabalık ilişkilerinin muhasebesini yapmak, insanın aile fertlerine, akrabalarına ve topluma karşı sorumluluklarını hatırlamasına ve yerine getirmesine yardımcı olur. Akriba ilişkilerini denetim ve kontrol altında tutmak, kötü niyetli davranışlardan kaçınmayı, akrabalarla iyi ilişkiler kurmayı ve onlara yardım etmeyi içerir. Bu nedenle, Müslümanlar akriba ilişkilerini düzenli olarak gözden geçirmeli, eksiklikleri tespit etmeli ve gerekli düzeltmeleri yapmalıdırlar. Ayrıca, akriba ilişkilerini güçlendirmek için çaba göstermeli ve akrabalarla samimi ve yardımsever bir şekilde iletişim kurmalıdırlar. Bu, hem dünya hem de ahiret saadeti için önemli bir adımdır.

Yakın akrabaların evlerinde, onların yokluğunda dahi yemek yiyebilme izni ve yetkisi, akrabalık ilişkilerinin derinliğini ve samimiyetini gösterir. Bu durum, aile fertleri veya yakın akrabalar arasındaki güvenin ve sevginin bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Kur'an'da, akrabalık ilişkilerinin önemi vurgulanırken, aile içi ve akrabalık ilişkilerinin saygı, sevgi ve

⁹⁹⁴ https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/aile_ve_akrabalik_ismamda. (erişim: 28.02.2024.)

⁹⁹⁵ Ra'd 13/25.

⁹⁹⁶ Muhammed 47/22.

yardımlaşma üzerine kurulması özellikle önemlidir. Müslümanlar için akraba ilişkilerinin bu şekilde gelişmesi, toplumsal dayanışmayı artırma yolunda önemli bir adımdır; وَلَا عَلَىٰ أَنْفُسِكُمْ أَنْ تَأْكُلُوا مِنْ بُيُوتِكُمْ أَوْ بُيُوتِ آبَائِكُمْ أَوْ بُيُوتِ أُمَّهَاتِكُمْ أَوْ بُيُوتِ إِخْوَانِكُمْ أَوْ بُيُوتِ أَخَوَاتِكُمْ أَوْ بُيُوتِ أَعْمَامِكُمْ أَوْ بُيُوتِ عَمَّاتِكُمْ أَوْ بُيُوتِ أَخَوَاتِكُمْ أَوْ بُيُوتِ خَالَاتِكُمْ أَوْ مَا مَلَكَتُمْ مَفَاتِحَهُ أَوْ صَدِيقَكُمْ لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَأْكُلُوا جَمِيعًا أَوْ أَشْتَاتًا فَإِذَا دَخَلْتُمْ بُيُوتًا فَسَلِّمُوا عَلَىٰ أَنْفُسِكُمْ تَحِيَّةً مِنْ عِنْدِ اللَّهِ مُبَارَكَةً طَيِّبَةً كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ “Kendi evlerinizde veya babalarınızın evlerinde veya annelerinizin evlerinde veya erkek kardeşlerinizin evlerinde veya kız kardeşlerinizin evlerinde veya amcalarınızın evlerinde veya halalarınızın evlerinde veya dayılarınızın evlerinde veya teyzelerinizin evlerinde veya anahtarlarına sahip olduğunuz evlerde ya da dostlarınızın evlerinde yemek yemenizde de bir sakınca yoktur. Bir arada veya ayrı ayrı olarak yemek yemenizde de bir sakınca yoktur. Evlere girdiğiniz zaman birbirinize, Allah katından mübarek ve hoş bir esenlik dileği olarak, selâm verin. İşte Allah, düşünesiniz diye âyetleri size böyle açıklar.”⁹⁹⁷ Bu ayet, İslam'da akrabalık ilişkilerinin samimiyet, güven ve karşılıklı sorumluluk üzerine kurulu olduğunu vurgular. Akrabaların evlerinden yemek yemenin serbest bırakılması, bu ilişkilerde açıklık ve güveni teşvik ederken, aynı zamanda birbirini koruma ve gözetme sorumluluğunu da hatırlatır. Akrabalar arasında maddi ve manevi destek, denetim ve sorumlulukla harmanlanmış bir güven ilişkisini yansıtır. Ayrıca, ‘selam verme’ tavsiyesi, bu ilişkilerde saygı, sevgi ve karşılıklı denetimin sevgi dolu bir temele oturmasını sağlar, akrabalık bağlarını güçlendirir.

Akrabalık ilişkilerini koruma adına doğruluktan ve adaletten ayrılmamak çok önemlidir. Kur'an'a göre, akrabalık ilişkilerinin sürdürülmesi ve güçlendirilmesi, doğruluk, adil davranma ve başkalarının haklarını gözetme prensiplerine sıkı sıkıya bağlı olmalıdır. Akrabalara iyilik yaparken diğer insanların haklarını çiğnememek, adalet ve merhametin bir gereğidir. Ayrıca, akrabalarla ilişkilerde liyakati ön planda tutmak, iş verirken veya başka konularda doğru kararlar almada önemlidir. Bu şekilde, hem akrabalık ilişkileri sağlam bir zeminde devam eder

⁹⁹⁷ Nûr 24/61.

hem de toplumda adalet ve huzurun korunmasına katkı sağlanır. Kur'an'daki uyarılar şu şekildedir; إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ إِنَّ اللَّهَ نِعِمَّا يَعِظُكُمْ بِهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ سَمِيعًا بَصِيرًا “Allah, size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emrediyor. Doğrusu Allah, bununla size ne güzel öğüt veriyor! Şüphesiz ki Allah, hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir.”⁹⁹⁸ إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ “Şüphesiz Allah, adaleti, iyilik yapmayı, yakınlarla yardım etmeyi emreder; hayâsızlığı, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, لَا تَجِدُ قَوْمًا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ يُوَادُّونَ مَنْ حَادَّ اللَّهَ وَرَسُولَهُ”⁹⁹⁹ düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor.”⁹⁹⁹ “Allah’a ve ahiret gününe iman eden hiçbir topluluğun, babaları, oğulları, kardeşleri yahut kendi soy-sopları olsalar bile, Allah’a ve peygamberine düşman olan kimselere sevgi beslediğini göremezsin.”¹⁰⁰⁰ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ شُهَدَاءَ لِلَّهِ وَلَوْ عَلَىٰ أَنْفُسِكُمْ أَوِ الْوَالِدِينَ وَالْأَقْرَبِينَ إِنْ يَكُنْ غَنِيًّا أَوْ فَقِيرًا فَاللَّهُ أُولَىٰ بِهِمَا فَلَا تَتَّبِعُوا الْهَوَىٰ أَنْ تَعْدِلُوا وَإِنْ تَلَوَّا أَوْ تَعْرِضُوا فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا “Ey iman edenler! Kendiniz, ana babanız ve en yakınlarınızın aleyhine de olsa, Allah için şahitlik yaparak adaleti titizlikle ayakta tutan kimseler olun. (Şahitlik ettikleriniz) zengin veya fakir de olsalar (adaletten ayrılmayın). Çünkü Allah ikisine de daha yakındır. (Onları sizden çok kayırır.) Öyle ise adaleti yerine getirmede nefsinize uymayın. Eğer (şahitlik ederken gerçeği) çarpıtırsanız veya (şahitlikten) çekinirseniz (bilin ki) şüphesiz Allah, yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır.”¹⁰⁰¹

Netice itibariyle aile, insanların hayatları boyunca içinde doğup büyüdüğü, kimliklerini oluşturdıkları ve sosyal ilişkiler geliştirdikleri önemli bir kurumdur. Kur'an, aile içindeki fertlerin ve akrabaların sosyal statüsünü, rollerini, yetki ve sorumluluklarını belirlemiş ve bu konuya büyük önem vermiştir. Ayrıca, aile büyüklerine saygı ve hürmetin, akrabaya ilgi ve alakanın, Allah'a yapılan kulluk ve ibadetle eşdeğer olduğunu vurgulamıştır. Aile, toplumun

⁹⁹⁸ Nisâ 4/58.

⁹⁹⁹ Nahl 16/90.

¹⁰⁰⁰ Mücadele, 58/22.

¹⁰⁰¹ Nisâ, 4/135.

temel taşıdır ve İslam toplumunda aileye verilen önem büyüktür. Aile içindeki ilişkilerin sağlıklı ve güçlü olması, toplumun huzuru ve refahı için çok önemlidir. Aile içindeki saygı, sevgi ve dayanışma atmosferi, toplumun daha güçlü bir şekilde bir araya gelmesini sağlar ve insanların birbirleriyle daha sağlıklı ilişkiler kurmasına yardımcı olur.

2.3.2.4. Komşuları

İnsanlar sosyal bir varlık olarak komşularıyla yoğun bir ilişki ağı içinde bulunurlar. Hayatları boyunca, aile üyelerinden sonra en fazla komşularıyla etkileşim içinde olurlar. Komşular, genellikle aynı köy, mahalle, semt veya şehirde yaşayan kişilerdir ve birlikte yaşamın birçok yönünü paylaşırlar. Komşuluk ilişkileri, insanların sosyal hayatının önemli bir parçasını oluşturur ve toplum içinde dayanışma, yardımlaşma ve karşılıklı destek sağlar. Bu nedenle, Kur'an'da da komşulara karşı iyi davranma ve onlara yardım etme önemli bir değer olarak kabul edilir. Komşuların yakınlığı, birlikte yardımlaşma, dayanışma ve destek olma kültürünü beraberinde getirir. Darlık zamanlarında birbirlerine destek olmak, sıkıntılı durumlarda yardımcı olmak ve kıvançlı anları paylaşmak komşular arasındaki ilişkilerin önemli bir parçasıdır. İyi komşuluk ilişkileri, toplumun dayanışma ruhunu güçlendirir ve insanların birbirlerine güven duymasını sağlar.¹⁰⁰²

Günümüzde komşuluk ilişkileri önemlidir ancak modern yaşamın getirdiği faktörler, özellikle büyük şehirlerde insanlar arasında yalnızlaşma ve yabancılaşma eğilimine yol açmıştır. Şehir hayatının karmaşıklığı, ekonomik farklılıklar, iş yoğunluğu ve seküler yaşam tarzının yayılması gibi etkenler, insanların birbirleriyle olan ilişkilerini olumsuz etkilemiştir.¹⁰⁰³

¹⁰⁰² Sabri Türkmen, *Müslüman ve Komşuları*, (İstanbul: Esra Yay., 1997), s.7; Ali Can, “Kur’ân ve Sünnet Işığında Komşuluğun Yeri”. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21 (Mart 2013): s.203-243.

¹⁰⁰³ Ali Akdoğan, “Şehirleşme Sürecinde Komşuluk İlişkileri ve İslam”, *Diyanet İlmi Dergisi*, 45 sy. 3 (2009): s.109-112; Can, “Kur’ân ve Sünnet Işığında Komşuluğun Yeri”, s.203-243.

Modernleşme ve şehirleşme süreci, insanları bireysel isteklerine odaklanmaya itmiştir. Batı'da aydınlanma sonrası ortaya çıkan pozitivist felsefe, toplumlarda büyük bir sosyal değişimi tetiklemiştir. Bu değişimle birlikte, bireysellik ve kişisel çıkarlar ön plana çıkmış, toplumlar daha bireysel bir yapıya evrilmiştir. Bu durum, Müslüman toplumlarda da, batıdakine benzer şekilde, ancak belki de daha az belirgin bir şekilde hissedilmiştir. Günümüzde insanlar, kalabalık şehirlerde yaşayıp da yalnızlık ve izolasyon hissiyle boğuşmaktadır. Apartman dairelerinde veya plazalarda bir arada yaşayan insanlar, genellikle komşuluk ilişkileri yerine yardımlaşma ve dayanışma yerine sadece selamlaşmayı tercih ederler. Görüntülü ve yazılı iletişim araçlarıyla bile komşular arasında kişisel bağlar zayıflamıştır. Bu durumu değiştirmenin en etkili yollarından biri, komşuluk ilişkilerinin saygı ve sevgiye dayalı, samimi ve sıcak bir şekilde geliştirilmesidir.¹⁰⁰⁴

Kur'an, toplumsal hayatta komşuluk ilişkilerinin önemini vurgulayarak, bu ilişkilerin yapıcı ve toparlayıcı bir rol oynaması gerektiğini belirtir. Komşuluk ilişkilerine dair emredici hükümler içerir ve şöyle buyrulur; وَالْجَارِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَالْجَارِ الْجُنُبِ “Yakın komşuya, uzak komşuya iyilik edin.”¹⁰⁰⁵ Bu ayetteki komşuluk ilişkileriyle ilgili çeşitli yorumlar yapılmıştır. Bazı müfessirler, ‘yakın komşu’yu fiziksel yakınlık veya aynı dini paylaşma gibi faktörlere dayandırırken, ‘uzak komşu’yu ise fiziksel mesafe veya farklı dinlere mensup olma gibi ölçütlere bağlamışlardır.¹⁰⁰⁶ Evlerin fiziksel yakınlığı esas alındığında yakın komşuların daha sık etkileşimde olduğu ve dolayısıyla daha yakın ilişkiler geliştirebileceği düşünülebilir. Bu bağlamda, uzak komşuların ise fiziksel mesafenin getirdiği sınırlar nedeniyle daha az etkileşimde olduğu ve dolayısıyla ilişkilerin daha zayıf olabileceği düşünülebilir. Bu yorum, komşuluk ilişkilerinin mekânsal boyutunu vurgulamakta ve insanlar arasındaki ilişkileri somut

¹⁰⁰⁴ Can, “Kur’ân ve Sünnet Işığında Komşuluğun Yeri”, s.203-243.

¹⁰⁰⁵ Nisâ 4/36.

¹⁰⁰⁶ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, c.5, s.183; Ebü'l-Ferec Cemâleddîn Abdurrahmân b. Ali İbnü'l-Cevzî, *Zâdül-Mesîr*, (Beyrut, 1987), c.2, s.79; Râzî, *Mefâtihü'l-Gayb*, c.10, s.78.

koşullarla ilişkilendirme eğilimindedir.¹⁰⁰⁷ Zemahşerî'nin yorumu oldukça kapsayıcıdır. Ona göre komşu kavramı sadece fiziksel mesafeye değil, aynı zamanda birlikte zaman geçirilen, etkileşimde bulunulan herhangi bir kişiye atıfta bulunabilir. Bu, bir yolculuk arkadaşı, komşu, okul arkadaşı veya herhangi bir sosyal çevrede bulunan biri olabilir. Özetle, Zemahşerî'ye göre komşuluk ilişkisi, insanların bir arada bulunma ve birbirleriyle etkileşimde bulunma durumlarına dayanmaktadır ve bu ilişkinin dikkate alınması ve gözetilmesi önemlidir.¹⁰⁰⁸ Muhammed Abduh'un yaklaşımıyla, komşuluk kavramı daha geniş bir yelpazeye yayılmaktadır. Ona göre, komşu sadece fiziksel yakınlıkla sınırlı kalmaz, aynı zamanda kısa süreli tanışıklıkları ve arkadaşlıkları da içerebilir. Dolayısıyla, Abduh'un perspektifinden, komşuluk ilişkisi daha geniş bir toplumsal etkileşim ağına işaret eder.¹⁰⁰⁹

Kur'an'daki şu ayet, Müslümanların, aynı şehirde yaşayan diğer din mensuplarıyla da komşu olabileceklerini ifade eder. *لَئِنْ لَمْ يَنْتَهِ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ وَالْمُرْجِفُونَ فِي الْمَدِينَةِ لَنُغْرِيَنَّكَ* “Andolsun, eğer münafıklar, kalplerinde bir hastalık bulunanlar ve Medine’de kötü haberler yayıp ortalığı karıştıranlar (tuttukları yoldan) vazgeçmezlerse, elbette seni onların üzerine gitmeye teşvik edeceğiz. Onlar da (bundan sonra) orada seninle pek az süre komşu kalacaklardır.”¹⁰¹⁰ Bu durum, farklı dinlere mensup insanların bir arada yaşadığı toplumların ortak bir yaşam alanı oluşturabileceğini vurgular. Bu da toplumsal barış, hoşgörü ve birlikte yaşama prensibine dayalıdır.

Netice itibariyle Taberi'nin yorumunda belirtildiği gibi, Kur'an'daki ilahi hitap tüm insanlara yöneliktir ve komşulara iyilik yapmayı ve onlara güzel davranmayı emreder. Bu ayetin ifade ettiği ‘yakın komşu’ ve ‘uzak komşu’ kavramları, sadece Müslümanlar arasındaki ilişkileri değil, tüm komşuluk ilişkilerini kapsar. Yani bu emir, komşuluk ilişkilerinin her türünü içerir, olası tüm komşulara yönelik bir kılavuz niteliğindedir. Bu nedenle, bu emir, bir kişinin

¹⁰⁰⁷ Âlûsî, *Rûhu 'l-Meânî*, c. 5, s.28; Karaman, vd., *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri*, c.2, s.50.

¹⁰⁰⁸ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, c.1, s.541.

¹⁰⁰⁹ Muhammed Reşîd Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, (Kahire: Mektebetü'l-Kahire, 1373), c.5, s.93.

¹⁰¹⁰ Ahzâb 33/60.

dini, etnik veya kültürel kimliğine bakılmaksızın her komşuya iyilik yapmayı teşvik eder.¹⁰¹¹ Konumuz dışında olduğu için biz burada hadisleri zikretmeyeceğiz ancak, bu konuda aktarılan hadisler, müminlere komşuluk hakkına saygı göstermeleri konusunda ciddi uyarılar içerir. Bu uyarılardan anlaşıldığına göre, komşusuna kötü davranan veya ona zulmeden bir Müslümanın kötü bir sonla karşılaşacağı açıkça ifade edilmiştir. Dolayısıyla, Müslümanların dünya hayatında komşularıyla iyi ilişkiler kurmaları ve onlara güzel davranmaları gerekmektedir. Aksi takdirde, birlikte yaşayan insanların birbirlerine zorluk ve sıkıntılar yaşatmaları, özellikle ahiret hayatlarını olumsuz etkileyecek ve dünya hayatlarını çekilmez hale getirecektir. Sonuç olarak, insanın aile ve akrabalarından sonra en yakın sosyal çevresinde komşuları bulunmaktadır. Kur'an, insanın en yakın çevresinde bulunan komşulara büyük önem vermekte ve onların haklarına titizlikle riayet edilmesini istemektedir. Komşularla olan eylemlerimiz denetim kontrol altındadır.

2.3.2.5. Diğer Mü'minler

Kişinin kendi dışındaki insanlarla ilgili denetimler değerlendirilirken eşi, çocukları anne-babası, akraba ve komşuları ile ilgili olarak değerlendirmeler yapıldıktan sonra bunlar dışında sadece din bağıyla bağlı olduğu mü'minleri dolayısıyla Müslümanları ve onlarla ilgili denetim alanı ne olabilir ayetler çerçevesinde bunları değerlendireceğiz.

Aynı atadan ve aynı anneden gelenler kardeş sayılır, Kur'an din kardeşliğine de vurgu yapar. Din kardeşliği, Müslümanlar arasında Allah'a olan imanlarından kaynaklanan bir bağıdır. Bu bağ, birlik ve dayanışmayı güçlendirir ve Müslümanlar arasında önemli bir dayanışma ve sorumluluk duygusu oluşturur. Din kardeşliği olmadığında diğer kardeşlik bağları zayıflayabilir veya kopma noktasına gelebilir. Bu nedenle, Müslümanlar arasındaki din kardeşliğinin güçlendirilmesi ve korunması önemlidir.

¹⁰¹¹ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, c.5, s.80.

Kur'an'da Allah, inananları birbirlerinin kardeşi olarak nitelendirir. İnananlar arasındaki kardeşlik bağı, Müslümanların birbirlerine olan bağlılığını ve dayanışmasını ifade eder. Bu bağ, Müslümanları bir arada tutar, birlik ve beraberlik ruhunu güçlendirir ve birbirlerine karşı sorumluluklarını arttırır. İşte bu nedenle, Kur'an'da kardeşlik bağı, inananlar arasında önemli bir kavram ve değerdir. Bu bağ, Allah'a olan imanlarını paylaşan Müslümanları bir araya getirir ve onları birbirlerine bağlar; **إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوِيكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ**; “Mü'minler ancak kardeşlerdir. Öyleyse kardeşlerinizin arasını düzeltin. Allah'a karşı gelmekten sakının ki size merhamet edilsin.”¹⁰¹²

Hz. Peygamber, Mekke'den Medine'ye hicret eden Muhacirlerle, Medine halkı olan Ensar'ı kardeş ilan etmiştir. Bu kardeşlik, Müslümanlar arasında birlik, dayanışma ve yardımlaşma ruhunu güçlendirmiştir. Ensar, evlerini, yiyeceklerini, içeceklerini ve tüm imkânlarını Muhacirler ile paylaşmışlardır. Bu kardeşlik bağı, İslam toplumunda dayanışma ve yardımlaşmanın en güzel örneklerinden biridir ve Müslümanlar arasındaki birlik ve beraberliği pekiştirmiştir.¹⁰¹³

Din kardeşliği, Müslümanların Allah'a olan imanlarından kaynaklanan bir bağıdır ve bu bağ, birlik, dayanışma ve sevgi gibi önemli değerleri teşvik eder. Kan bağına dayanan kardeşlik ise biyolojik bir ilişkiye dayanır ve bazen bu ilişki üzerinde düşmanlık, rekabet veya ayrılıklar olabilir. Ancak din kardeşliği, Müslümanları bir araya getirir, onları birbirlerine bağlar ve toplum içindeki dayanışma ve yardımlaşmayı güçlendirir. Bu nedenle, din bağına dayanan kardeşlik, kan bağına dayanan kardeşlikten daha önemlidir ve toplumun birlik ve beraberliğini sağlamak için önemlidir. İman etmeyen peygamber evladının durumu Kur'an'da anlatılmaktadır; **قَالَ يَا نُوحُ إِنَّهُ لَيْسَ مِنْ أَهْلِكَ إِنَّهُ عَمَلٌ غَيْرُ صَالِحٍ فَلَا تَسْأَلْنِي مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنِّي أَعِظُكَ أَنْ تَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ**; “Allah, “Ey Nûh! O, asla senin âilenden değildir. Onun yaptığı, iyi olmayan bir iştir. O

¹⁰¹² Hucûrât 49/10.

¹⁰¹³ Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim el-Muğire Buhârî, *Sahihu'lBuhârî*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1998), c. 2, 71, 111, 164.

hâlde, hakkında hiçbir bilgin olmayan şeyi benden isteme. Ben, sana cahillerden olmamanı öğütlerim” dedi.”¹⁰¹⁴ Ancak iman var olup devam ettiği sürece din kardeşliği de devam etmektedir.¹⁰¹⁵

Din kardeşliği, Müslümanlar arasında birbirlerine karşı ahlaki hak ve sorumluluklar oluşturur ve onlara farklı bir denetim ve kontrol alanı sağlar. Din kardeşliği, Müslümanların birbirlerine karşı sevgi, saygı, adalet, yardımlaşma ve destek gibi değerleri yaşamalarını teşvik eder. Aynı zamanda, Müslümanlar arasındaki ilişkileri güçlendirir ve toplum içindeki huzur ve dayanışmayı artırır. Bu nedenle, din kardeşliği, Müslümanların hem bireysel hem de toplumsal yaşamlarını düzenleyen önemli bir kavramdır.¹⁰¹⁶

Din kardeşliği, birbirine karşı kin tutmamayı ve sevgi dolu olmayı, merhametli olmayı ve fedakâr olmayı gerektirir. Müslümanlar arasındaki kardeşlik bağı, kin ve düşmanlık gibi negatif duyguların yerine sevgi, saygı ve merhamet gibi pozitif duyguların hâkim olmasını sağlar. Birbirlerine yardımcı olma, destek olma ve fedakârlık gösterme, din kardeşliğinin önemli unsurlarındandır. Bu şekilde, Müslümanlar arasındaki kardeşlik bağı güçlenir ve toplum içinde dayanışma ve huzur artar. Din kardeşliği, Müslümanların birbirlerine karşı sorumluluklarını yerine getirmelerini teşvik eder. وَالَّذِينَ تَبَوَّؤُ الدَّارَ وَالْإِيمَانَ مِنْ قَبْلِهِمْ يُحِبُّونَ مَنْ هَاجَرَ إِلَيْهِمْ وَلَا يَجِدُونَ فِي صُدُورِهِمْ حَاجَةً مِمَّا أُوتُوا وَيُؤْثِرُونَ عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ وَمَنْ يُوقِ شَخْ نَفْسِهِ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الَّذِينَ جَاءُوا مِنْ بَعْدِهِمْ يَقُولُونَ رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا وَلِإِخْوَانِنَا الَّذِينَ سَبَقُونَا بِالْإِيمَانِ وَلَا تَجْعَلْ فِي قُلُوبِنَا غِلًّا لِلَّذِينَ آمَنُوا “”الْمُفْلِحُونَ“” Onlardan (muhacirlerden) önce o yurda (Medine’ye) yerleşmiş ve imanını da gönüllerine yerleştirmiş olanlar, hicret edenleri severler. Onlara verilenlerden dolayı içlerinde bir rahatsızlık duymazlar. Kendileri son derece ihtiyaç içinde bulunsalar bile onları kendilerine tercih ederler. Kim nefsinin cimriliğinden, hırsından korunursa, işte onlar kurtuluşa erenlerin ta kendileridir. Onlardan sonra gelenler derler ki: "Rabbimiz, bizi ve bizden önce inanan

¹⁰¹⁴ Hûd 11/46.

¹⁰¹⁵ Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'an*, c.19, s.383; Süleyman Ateş, “Akraba”, *Kur'an Ansiklopedisi*, (İstanbul: Kuba Yayınları, 1997), c.2, s.146.

¹⁰¹⁶ Remzi Kaya, *Kuranda Dostluk İlişkileri* (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2000), s.41-43.

kardeşlerimizi bağışla, kalplerimizde inananlara karşı bir kin bırakma! Rabbimiz! Sen çok şefkatli, çok merhametlisin!”¹⁰¹⁷ Bu ayetlere göre Müslümanların din kardeşlerine karşı en önemli görevlerinden biri onlara sevgi, şefkat ve dua etmektir. Müslümanlar arasındaki sevgi ve şefkat bağı, toplum içindeki huzur ve dayanışmayı artırır.

Müslümanlar, aynı inancı paylaştıkları din kardeşlerine karşı tebliğ, tavsiye ve nasihat görevlerini ihmal etmezler. İslam'da, inananlar arasında birbirlerini doğru yola davet etmek ve manevi gelişimlerine destek olmak önemli bir sorumluluktur. Bu nedenle, Müslümanlar arasındaki en temel görevlerden biri, din kardeşlerine karşı tebliğde bulunmak, onlara doğruyu göstermek ve tavsiyelerde bulunmaktır. Bu şekilde, Müslümanlar arasındaki dayanışma ve yardımlaşma ruhu güçlenir ve birlikte daha güçlü bir toplum oluşturulur; وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَيُطِيعُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ أُولَٰئِكَ سَيَرْحَمُهُمُ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ “Mü’min erkekler ve mü’min kadınlar birbirlerinin dostlarıdır. İyiliği emreder, kötülükten alıkoyarlar. Namazı dosdoğru kılar, zekâtı verirler. Allah’a ve Resûlüne itaat ederler. İşte bunlara Allah merhamet edecektir. Şüphesiz Allah mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.”¹⁰¹⁸

Müslümanlar, içinde bulundukları toplumun tavır ve davranışlarını ıslah etmekle de sorumludurlar. Kur’an, Müslümanları toplumlarında olumlu değişimler yapmaya teşvik eder ve onları toplumlarının refahı ve huzuru için çaba sarf etmeye çağırır. Bu görev ve sorumluluk bilinci, Müslümanın sahip olduğu imanla yakından ilişkilidir. İman, bir Müslümanı toplumunun daha iyi bir şekilde oluşmasına ve gelişmesine katkıda bulunmaya teşvik eder. İman, kişinin sorumluluklarını yerine getirme ve topluma hizmet etme bilincini güçlendirir. Bu nedenle, Müslümanlar için içinde bulundukları toplumu daha iyi bir yere dönüştürme çabası, imanlarının doğal bir sonucudur. “وَاتَّقُوا فِتْنَةً لَا تُصِيبُنَ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْكُمْ خَاصَّةً وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ” “Sadece içinizden zulmedenlere erişmekle kalmayacak olan bir azaptan sakının ve bilin ki Allah, azabı çetin

¹⁰¹⁷ Haşr 59/9-10.

¹⁰¹⁸ Tevbe 9/71.

olandır.”¹⁰¹⁹ فَلَوْلَا كَانَ مِنَ الْقُرُونِ مِنْ قَبْلِكُمْ أُولُوا بَقِيَّةَ يَنَّهُوْنَ عَنِ الْفَسَادِ فِي الْأَرْضِ إِلَّا قَلِيلًا مِمَّنْ أَنَحْنَبَا مِنْهُمْ وَاتَّبَعَ الَّذِينَ “Sizden önceki nesillerden akli başında kimseler (insanları) yeryüzünde bozgunculuk yapmaktan alıkoysalardı ya! Ancak içlerinden kendilerini kurtardığımız pek az kimse bunu yapmıştı. Zulmedenler ise içinde şımartıldıkları refahın ardına düştüler ve günahkâr kimseler oldular.”¹⁰²⁰

Müslümanların birbirlerine karşı görevlerinden biri, din kardeşleri hakkında hüsn-ü zanda bulunmalarıdır. Hüsn-ü zan, bir kişinin diğerine iyi niyetle yaklaşması ve olumlu düşünmesidir. Müslümanlar, birbirlerine karşı olumlu düşünmeli, su-i zannı bırakmalı ve gıybetten de son derece uzak durmalıdır. Su-i zan, bir kişinin diğerine kötü niyetle yaklaşması ve olumsuz düşünmesidir. Bu nedenle, Müslümanlar arasında güven, saygı ve sevgi atmosferinin oluşturulması için hüsn-ü zan prensibi önemlidir. Müslümanlar, birbirlerine karşı olumlu ve yapıcı bir tutum sergileyerek toplum içindeki birlik ve beraberliği güçlendirmelidir. İlahî uyarı şöyledir; لَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ وَلَا تَجَسَّسُوا وَلَا يَغْتَبَ بَعْضُكُم بَعْضًا Ey iman edenler! Zannın birçoğundan sakının. Çünkü zannın bir kısmı günahtır. Birbirinizin kusurlarını ve mahremiyetlerini araştırmayın. Birbirinizin gıybetini yapmayın. Herhangi biriniz ölü kardeşinin etini yemekten hoşlanır mı? İşte bundan tiksindiniz! Allah’a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz Allah tövbeyi çok kabul edendir, çok merhamet edendir.”¹⁰²¹

Müslümanlar, olayların güzel ve faydalı yönlerini görmeye çaba sarf etmeli ve olumlu bir bakış açısını benimsemelidir. Ayrıca, insanların tutarsız sözlerinden ve mantıksız davranışlarından uzak durmalıdır. Bu, Müslümanların pozitif bir tutum sergilemesini ve olumsuzluklara karşı dirençli olmalarını sağlar. Kur’an, insanlara hoşgörülü, sabırlı ve düşünceli olmayı öğütler ve olumsuzluklar karşısında olumlu bir tutum sergilemeyi teşvik eder.

¹⁰¹⁹ Enfâl 8/25.

¹⁰²⁰ Hûd 11/116.

¹⁰²¹ Hucurât 49/12.

“Boş sözü işittikleri وَإِذَا سَمِعُوا اللَّغْوَ أَعْرَضُوا عَنْهُ وَقَالُوا لَنَا أَعْمَالُنَا وَلَكُمْ أَعْمَالُكُمْ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ لَا تَبْتَغِي الْجَاهِلِينَ vakit ondan yüz çevirirler ve, “Bizim işlerimiz bize, sizin işleriniz de size. Selâm olsun size (bizden size zarar gelmez). Biz cahilleri istemeyiz” derler.”¹⁰²² وَالَّذِينَ لَا يَشْهَدُونَ الزُّورَ وَإِذَا مَرُّوا بِاللَّغْوِ مَرُّوا كِرَامًا “Onlar, yalana şahitlik etmeyen, faydasız boş bir şeyle karşılaştıkları zaman, vakar ve hoşgörü ile geçip gidenlerdir.”¹⁰²³ وَالَّذِينَ هُمْ عَنِ اللَّغْوِ مُعْرِضُونَ “Onlar ki, faydasız işlerden ve boş sözlerden yüz çevirirler.”¹⁰²⁴

Müslümanlar, toplumda dolaşan ve kaynağı belirsiz olan haberleri akıl süzgecinden geçirmelidir. Başkalarından duydukları veya medyada gördükleri bilgilerin doğruluğunu doğrulamadan, bunları başkalarıyla paylaşmamalıdır. Kur’an, doğruluk, dürüstlük ve güvenilirlik ilkelerini teşvik eder, bu nedenle Müslümanlar yanlış bilginin yayılmasını önlemeye çalışmalıdır. Bu sayede, toplum içinde doğru bilgi akışı sağlanır ve yanlış anlamalardan kaçınılır. Bu durum, Müslümanların yaşadıkları toplumla ilgili bir denetim mekanizmasının varlığını işaret eder. يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنْ جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَأٍ فَتَبَيَّنُوا أَنْ تُصِيبُوا قَوْمًا بِجَهَالَةٍ “Ey iman edenler! Size bir fasık bir haber getirirse, bilmeyerek bir topluluğa zarar verip yaptığınıza pişman olmamak için o haberin doğruluğunu araştırın.”¹⁰²⁵ وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَٰئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولٌ “Hakkında kesin bilgi sahibi olmadığın şeyin peşine düşme. Çünkü kulak, göz ve kalp, bunların hepsi ondan sorumludur.”¹⁰²⁶

Yukardaki ayetler, Kur’an’da haber kaynaklarının doğruluğunu sorgulamanın ve bilginin denetiminin ne kadar önemli olduğunu vurgular. Kur’an, Müslümanlara doğruluk, dürüstlük ve güvenilirliği emrederken, bilginin kaynağını araştırmadan ve teyit etmeden başkalarına aktarmamayı öğütler. Bu, yanlış bilginin (dezenformasyon)¹⁰²⁷ yayılmasını

¹⁰²² Kasas 28/55.

¹⁰²³ Furkân 25/72.

¹⁰²⁴ Mü’minûn 23/3.

¹⁰²⁵ Hucûrât 49/6.

¹⁰²⁶ İsrâ 17/36.

¹⁰²⁷ *Dezenformasyon*, yanlış veya doğruluğu bulunmayan ve kasıtlı olarak yayılan bilgi; bilgi çarpıtma anlamına gelir. Hasımı rencide etmeyi, aşağılayıp küçük düşürmeyi amaçlayan karşı propaganda ile benzerlik taşır. Sahte belge, el yazısı, fotomontaj ve montaj filmler ile fabrikasyon istihbarat ve dedikoduların duyurulması gibi yöntemleri bulunur. Sosyal alanda bireyleri ve toplumları yönlendirmek amacıyla, yanlış bilgi ve haber vermek

önlemek için önemli bir sorumluluktur. Ayetler, fasık birinin haber getirdiğinde bu bilginin doğruluğunu araştırmayı, aksi halde bilmeden zarar verip pişman olmamak gerektiğini hatırlatır. Ayrıca, hakkında kesin bilgi sahibi olunmayan şeylerin peşine düşmemeyi, çünkü kulak, göz ve kalbin bunlardan sorumlu olduğunu belirtir. Bu ilkeler, Müslümanların bilgi akışında doğruyu araştırarak hareket etmeleri gerektiğini, toplumdaki dezenformasyonu önlemek için aktif bir denetim mekanizması geliştirmeleri gerektiğini ifade eder.

Bir diğer denetim alanı da bir müminin diğer insanlara eziyet etmesi, onları küçümseyip alay etmesi ve herhangi bir şekilde hakaret etmesidir. Bu da Kur'an'da yasaklanmıştır; يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَسْخَرُ قَوْمٌ مِنْ قَوْمٍ عَسَىٰ أَنْ يَكُونُوا خَيْرًا مِنْهُمْ وَلَا نِسَاءٌ مِنْ نِسَاءٍ عَسَىٰ أَنْ يَكُنَّ خَيْرًا مِنْهُنَّ وَلَا تَلْمِزُوا أَنْفُسَكُمْ الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَتَّبِعُوا بِالْأَلْقَابِ بَيْنَ الْأَسْمَاءِ الْأُسُوفُ بَعْدَ الْإِيمَانِ وَمَنْ لَمْ يَتُبْ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ “Ey iman edenler! Bir topluluk bir diğerini alaya almasın. Belki onlar kendilerinden daha iyidirler. Kadınlar da diğer kadınları alaya almasın. Belki onlar kendilerinden daha iyidirler. Birbirinizi karalamayın, birbirinizi (kötü) lakaplarla çağırmayın. İmandan sonra fasıklık ne kötü bir namdır! Kim de tövbe etmezse, işte onlar zâlimlerin ta kendileridir.”¹⁰²⁸ وَيَلِّ لِكُلِّ هُمَزَةٍ لُّمَزَةً “İnsanları arkadan çekiştiren, kaş göz işaretiyle alay eden her kişinin vay hâline!”¹⁰²⁹

Kur'an'da, müminlerin birbirlerine eziyet ve haksızlık etmeleri kesinlikle yasaklanmıştır. Ayrıca, bir müminin canına kastedenin cezasının cehennem olduğu bildirilmiştir. İslam, insanların birbirlerine karşı saygılı, adil ve merhametli olmalarını öğütler. Müminler arasında barış, huzur ve dayanışmayı teşvik eder. Bu nedenle, Müslümanlar arasında şiddet, haksızlık ve zulüm kabul edilemezdir. Kur'an, bireylerin haklarına saygı gösterilmesini ve toplum içinde adaletin sağlanmasını önemser. Bu prensiplere uyulmadığında, cehennem gibi ciddi sonuçlarla karşılaşılacağı vurgulanır; وَالَّذِينَ يُؤْذُونَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ بَغَيْرِ مَا اكْتَسَبُوا فَقَدْ احْتَمَلُوا

için kullanılan en önemli araçlardan biridir. (<https://tr.wikipedia.org/wiki/Dezenformasyon>; TDK Sözlük, erişim: 27.09.2024)

¹⁰²⁸ Hucurât 49/11.

¹⁰²⁹ Hümeze 104/1.

“Mü’min erkekleri ve mü’min kadınları işlemedikleri şeyler yüzünden incitenler, bir iftira ve apaçık bir günah yüklenmişlerdir.”¹⁰³⁰ وَمَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مُتَعَمِّدًا فَجَزَاؤُهُ جَهَنَّمُ خَالِدًا فِيهَا وَغَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَلَعْنَهُ وَأَعَدَّ لَهُ عَذَابًا عَظِيمًا “Kim bir mü’mini kasten öldürürse, cezası, içinde ebedî kalacağı cehennemdir. Allah, ona gazap etmiş, lânet etmiş ve onun için büyük bir azap hazırlamıştır.”¹⁰³¹

Kur’an, insanlara birlik, beraberlik, barış ve huzur içinde kardeşçe yaşamalarını öğretir, insanları birbirine yakınlaştırır, düşmanlık ve ayrılığa düşmemelerini teşvik eder. Müslümanlar arasında dayanışma, sevgi ve saygıyı önceler. İnsanlar arasında ayırım yapmak yerine, birlik ve beraberlik içinde olmayı teşvik eder. Bu şekilde, toplumda barış ve huzurun sağlanmasına katkıda bulunur ve insanların birbirleriyle sağlam ilişkiler kurmalarını teşvik eder; يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ادْخُلُوا فِي السِّلْمِ كَافَّةً وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ “Ey iman edenler! Hepiniz topluca barış ve güvenliğe (İslâm’a) girin. Şeytanın adımlarını izlemeyin. Çünkü o, size apaçık bir düşmandır.”¹⁰³² وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ تَفَرَّقُوا وَاخْتَلَفُوا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ وَأُولَٰئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ “Kendilerine apaçık deliller geldikten sonra parçalanıp ayrılığa düşenler gibi olmayın. İşte onlar için büyük bir azap vardır.”¹⁰³³

Kur’an, müminlerin barış ve güven içinde birlikte yaşamalarını teşvik eder. Eğer aralarında bir ihtilaf veya dargınlık ortaya çıkarsa, diğer müminlerin bu problemin çözülmesine yardımcı olmaları beklenir. Kur’an, toplum içinde çatışmaların ve anlaşmazlıkların çözümü için barışçıl ve uzlaşmacı bir yaklaşımı benimser. Müminler arasında hoşgörü, anlayış ve empati ile birbirlerine destek olmaları önemlidir. Bu şekilde, toplum içinde uyum ve dayanışma sağlanır ve çatışmaların önlenmesine katkıda bulunulur; وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا فَأَصْلَحُوا بَيْنَهُمَا فَإِنْ بَغَتْ إِحْدَاهُمَا عَلَى الْأُخْرَىٰ فَفَاتِلُوا آلَئِي تَبْغِي حَتَّىٰ تَفِيءَ إِلَىٰ أَمْرِ اللَّهِ فَإِنْ فَاءَتْ فَأَصْلَحُوا بَيْنَهُمَا بِالْعَدْلِ وَأَقْسِطُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ “Eğer inananlardan iki grup birbirleriyle savaşırlarsa aralarını düzeltin. Eğer biri ötekine karşı haddi aşarsa, Allah’ın buyruğuna dönünceye kadar haddi aşan tarafa karşı savaşın.

¹⁰³⁰ Ahzâb 33/58.

¹⁰³¹ Nisâ 4/93.

¹⁰³² Bakara 2/208.

¹⁰³³ Âli İmrân 3/105.

Eğer (Allah'ın emrine) dönerse, artık aralarını adaletle düzeltin ve (onlara) adaletli davranın. Çünkü Allah, adaletli davrananları sever.”¹⁰³⁴

Kur'an'a göre, müminler toplumda birbirlerine yardımcı olmalı, birlik ve beraberlik içinde bulunmalı ve birbirlerine kenetlenmelidir. Kur'an'da, müminler birbirine kenetlenmiş sağlam binalara benzetilmiştir. Bu, Müslümanların bir araya gelerek güçlü bir toplum oluşturmalarının önemini vurgular. Birlikte hareket eden ve dayanışma içinde olan Müslümanlar, toplumlarını güçlendirirler ve birbirlerine destek olurlar. Bu şekilde, toplum içinde güven, dayanışma ve refahın sağlanmasına katkıda bulunurlar; وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ “İyilik ve takva (Allah’a karşı gelmekten sakınma) üzere yardımlaşın. Ama günah ve düşmanlık üzere yardımlaşmayın. Allah'a karşı gelmekten sakının. Çünkü Allah'ın cezası çok şiddetlidir.”¹⁰³⁵ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِهِ صَفًّا كَانَهُمْ بُنْيَانٌ “Hiç şüphe yok ki Allah, kendi yolunda, duvarları birbirine kenetlenmiş bir bina gibi saf bağlayarak çarpışanları sever.”¹⁰³⁶

Kur'an'a göre, Müslümanlar birbirlerine dua ederek de bir denetim ve kontrol görevini ifa etmiş sayılırlar. Kur'an'da dua edilmesinin önemine sıkça vurgu yapılır ve dua örnekleri bolca yer almaktadır. Dua, Müslümanlar arasında birbirlerine destek olmanın ve yardımcı olmanın önemli bir yolu olarak kabul edilir. Müminler, kardeşlerinin hayır dualarını alarak, güçlü bir toplum oluşturmak için dua etmelidirler. Bu şekilde, toplum içinde birlik, dayanışma ve iyilik duyguları pekiştirilir ve Müslümanlar arasında daha sağlam bir ilişki ağı oluşur; رَبَّنَا اغْفِرْ لِي وَلِوَالِدَيَّ وَلِلْمُؤْمِنِينَ يَوْمَ يَقُومُ الْحِسَابُ “Rabbimiz! Hesap görülecek günde, beni, ana-babamı ve inananları bağışla.”¹⁰³⁷ رَبَّنَا لَا تَجْعَلْنَا فِتْنَةً لِلَّذِينَ كَفَرُوا وَافْعَرْ لَنَا رَبَّنَا “Rَبَّنَا عَلَيْكَ تَوَكَّلْنَا وَإِلَيْكَ أَنَبْنَا وَإِلَيْكَ الْمَصِيرُ”¹⁰³⁷ “Ey Rabbimiz! Ancak sana dayandık, içtenlikle yalnız sana yöneldik. Dönüş de ancak sanadır. Ey Rabbimiz! Bizi, inkâr edenlerin zulmüne uğratma. Bizi bağışla. Ey

¹⁰³⁴ Hucûrât 49/9.

¹⁰³⁵ Mâide 5/2.

¹⁰³⁶ Saff 61/4.

¹⁰³⁷ İbrahim 14/41.

Rabbimiz! Şüphesiz sen mutlak güç sahibisin, hüküm ve hikmet sahibisin.”¹⁰³⁸ رَبِّ اغْفِرْ لِي
“Rabbim! Beni, ana babamı, iman etmiş olarak evime girenleri, iman eden erkekleri ve iman eden kadınları bağışla. Zalimlerin de ancak helâkini arttır.”¹⁰³⁹

2.3.2.6. Diğer İnsanlar/ Diğer İnanç Mensupları

Hiz. Adem’in neslinden gelen tüm insanlar onun çocukları olması bakımından kardeşler ve bu kardeşlik de insanları inançlarına, ırklarına, kültürlerine ve yaşadıkları coğrafyalara bakılmaksızın birbirlerine karşı sorumlu olmalarını gerektirir. Kur’an, insanların birbirleriyle olan ilişkilerinde adaleti, merhameti ve hoşgörüyü teşvik eder. Tüm insanlar, birbirlerine karşı sevgi, saygı ve yardımseverlikle davranmalı ve birlikte barış ve huzur içinde yaşamalıdır. Bu, insanlığın ortak sorumluluğudur ve Kur’an’ın temel prensiplerinden biridir.

Hiz. Âdem ve Havva’dan meydana gelen bütün insanlar kardeş olarak kabul edilirler. Kur’an, insanlığın tek bir ana-babadan türediğini ve dolayısıyla tüm insanların birbirlerinin kardeşi olduğunu söyler. Bu nedenle, Müslümanlar arasında veya insanlar arasında ayrım yapmak yerine, tüm insanlar birbirlerine karşı kardeşçe davranmalı ve birlikte barış ve huzur içinde yaşamalıdır.

Kur’an’daki hitap tarzları Müslüman bir bireyin kendi Müslüman kardeşi dışında diğer insanların da insan cinsi olması bakımından onların da kendilerinin kardeşi olduğunu hatırlatmakta¹⁰⁴⁰ ve onlara karşı da bazı görev ve sorumlulukları olduğunu ve yine onlarla ilgili de hayatın çok farklı yönlerinde bir denetim ve kontrol mekanizması kurması gerektiğini hatırlatmaktadır. Kur’an’da bazen “Ey insanlar !”¹⁰⁴¹ bazen de “Ey Ademoğulları !”¹⁰⁴² gibi

¹⁰³⁸ Mümtehine 60/4-5.

¹⁰³⁹ Nuh 71/28.

¹⁰⁴⁰ Ebu Yusuf Muhammed Zâid, *Nidââtü’l-Kur’âni li-Benî’l-İnsâni*, (1427/2006), s.1.

¹⁰⁴¹ Bakara 2/21, 168; Nisâ 4/1, 170, 174; A’râf 7/158; Yunus 10/23, 57, 104, 108; Hâc, 22/1; 5, 49, 73; Lokman 31/33; Fâtır 35/3, 5, 15; Hucûrât 49/13.

¹⁰⁴² A’râf 7/26-27, 31, 35, 172; Yasin 36/60.

ifadeler kullanılarak tüm insanların kardeş olduğu hatırlatılır. Bu, insanların ortak kökenlerini ve birbirleriyle olan ilişkilerindeki kardeşlik bağını vurgulamak için önemlidir. Kur'an'a göre, tüm insanlar Allah'ın yaratıklarıdır ve aynı ana-babadan gelmektedirler. Dolayısıyla, insanlar arasında hiyerarşik veya ayrımcı bir yaklaşımın olmaması gerektiği vurgulanır. Bu ifadeler, insanların birlikte yaşama ve birbirlerine karşı sevgi, saygı ve yardımlaşma içinde olmalarını teşvik etmektedir. Bu şekilde, toplumda barış, adalet ve huzurun sağlanması amaçlanmaktadır.

Bazı ayetler üzerinde bu hitap tarzlarını görelim; *يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا* إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَىٰكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ “Ey insanlar! Şüphe yok ki, biz sizi bir erkek ve bir dişi den yaratmış ve birbirinizi tanımanız için sizi boylara ve kabilelere ayırdık. Allah katında en değerli olanınız, O'na karşı gelmekten en çok sakınanınızdır. Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, hakkıyla haberdar olandır.”¹⁰⁴³ Bu ayette belirtildiği gibi, bütün insanlar aynı asıldan gelerek tek bir özden yaratılmışlardır. Hz. Âdem ve Havva'nın çocukları olarak, insanlar birbirleriyle kardeşlerdir ve ortak bir insanlık ailesine mensupturlar. Ancak farklı kimlikler, kültürler ve coğrafyalardan gelmeleri sebebiyle insanlar çeşitli gruplara ayrılmışlardır. Bu gruplar arasında etnik kökenler, dil ve kültür farklılıkları gibi çeşitli faktörler bulunmaktadır. İnsanlar farklı gruplara ayrılmış olsalar da, ortak bir insanlık değerlerini paylaşırlar ve birbirlerine saygı göstermelidirler. Kur'an'a göre, bu farklılıkların amacı, insanların birbirlerini tanıyıp anlamaları ve birlikte yaşama kültürünü geliştirmeleridir. Bu şekilde, farklılıklar zenginlik olarak görülür ve insanlar arasında kardeşlik ve dayanışma duyguları pekiştirilir.¹⁰⁴⁴

Şu ayet de tüm insanların birbirine karşı sorumlu olduğunu ve Allah tarafından murakabe edildiğini göstermektedir. Ayetin sonunda “*ragîb*” isminin zikredilmesi de tezimiz açısından ayrıca önemlidir; *يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَنِسَاءً* “Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan; ikisinden birçok erkek ve kadın (meydana getirip) yayan Rabbinize

¹⁰⁴³ Hucurât 49/13.

¹⁰⁴⁴ Karaman, vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal Tefsiri*, c.5, s.49-50.

karşı gelmekten sakının. Kendisi adına birbirinizden dilekte bulunduğunuz Allah’a karşı gelmekten ve akrabalık bağlarını koparmaktan sakının. Şüphesiz Allah, üzerinizde bir gözetleyicidir.”¹⁰⁴⁵ Bu ayetlerden sonra yardımlaşmadan bahsedilmesi tüm insanlığın kardeşliğini vuygulaması bakımından önemlidir. Aynı soydan gelip kardeş olduğuna inananlar arasında düşmanlık, zulüm ve üstünlük taslama yerine kardeşlik, dostluk ve adalete dayalı davranışlar sergilemelidirler. Birbirlerine şefkat ve merhamet göstererek birlik içinde hareket etmelidirler ve birbirlerine destek olmalılar.¹⁰⁴⁶ “Ey İnsanlar!” ve “Ey Ademoğulları!” şeklindeki hitap tarzlarında muhatap kesim Hz. Âdem ve Havva’dan doğan çocuklar değil kıyamete kadar gelecek olan tüm insanlardır.¹⁰⁴⁷ Bu nedenle tüm insanlığa düşen en önemli sorumluluk ve Kur’an’ın işaret ettiği husus ırkçılığın önüne geçmektir; إِذْ جَعَلَ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْحَمِيَّةَ حَمِيَّةَ الْجَاهِلِيَّةِ فَأَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَى رَسُولِهِ وَعَلَى الْمُؤْمِنِينَ وَأَلْزَمَهُمْ كَلِمَةَ التَّقْوَى وَكَانُوا أَحَقَّ بِهَا وَأَهْلَهَا وَكَانَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا “Hani inkâr edenler kalplerine taassubu, cahiliye taassubunu yerleştirmişlerdi. Allah ise, Peygamberine ve inananlara huzur ve güvenini indirmiş ve onların takva (Allah’a karşı gelmekten sakınma) sözünü tutmalarını sağlamıştı. Zaten onlar buna lâayık ve ehil idiler. Allah, her şeyi hakkıyla bilmektedir.”¹⁰⁴⁸ Cahiliye döneminin üstünlük taassubunun ilk örneğini ilk insanın yaratılışında şeytan göstermiştir;¹⁰⁴⁹ قَالَ مَا مَنَعَكَ أَلَّا تَسْجُدَ إِذْ أَمَرْتُكَ قَالَ أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ “Allah, “Sana emrettiğim zaman seni saygı ile eğilmekten ne alıkoydu?” dedi. (O da) “Ben ondan hayırlıyım. Çünkü beni ateşten yarattın. Onu ise çamurdan yarattın” dedi.”¹⁰⁵⁰ Günümüzde de üstünlük yarışına giren hem bireysel hem de millet olarak kendini üstün görenler şeytanın peşinden gidiyorlar demektir. Dünyanın dört bir tarafında yapılan zulümlerin de temelinde bu anlayış yatmaktadır. Bu ırk hastalığından başta İslam dünyası olmak üzere tüm insanlık kurtulmalıdır. Dünyanın yaşadığı problemleri tüm insanlık ortak akılla birlikte

¹⁰⁴⁵ Nisâ 4/1.

¹⁰⁴⁶ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb/et-Tefsîru’l-Kebîr*, c.9, s.160.

¹⁰⁴⁷ Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi’l-Kur’an*, c.6, s.113-114.

¹⁰⁴⁸ Fetih 48/26.

¹⁰⁴⁹ A’râf 7/12; Hicr 15/33-34; İsrâ 17/61-62; Sa’d 38/75-76.

¹⁰⁵⁰ A’râf 7/12.

çözmeye çalışmalıdır ve bunun öncülüğünü de vahyi anlamaya en yakın olan Müslümanlar yapmalıdır.

Allah bir insanın başka bir insana veya herhangi bir canlıya zulmetmesini hoş görmez. Adalet ve merhamet İslam'ın temel değerlerindendir ve Müslümanlar, bu değerlere uygun şekilde davranmalı ve başkalarına zulmetmekten kaçınmalıdır. Kötülük yapmayı düşünmek bir tarafa insanların en hayırlısının yaratılmışlara faydalı olan olduğu ifade edilir. Kötülük düşünmek veya zarar vermek yerine, insanların iyiliğini ve refahını artırmaya odaklanmak önemlidir. İnsanlar arasında yardımlaşma ve dayanışma kültürünü teşvik etmek, toplumun daha iyi bir yer haline gelmesine ve herkesin mutlu ve huzurlu bir yaşam sürmesine katkıda bulunur.

Kendini toplumun bir parçası olarak gören herkes, “İnsanların en hayırlısı, insanlara en faydalı olandır.”¹⁰⁵¹ ilkesini benimsemelidir. Bu düstur, insanların sadece kendi çıkarlarını değil, aynı zamanda diğerlerinin iyiliğini de önemsemeleri gerektiğini vurgular. Dolayısıyla, herkesin kendi kapasitesi doğrultusunda diğerlerine yardım etmesi ve içinde yaşadığı toplumun ve tüm insanlığın genel refahı için çalışması beklenir. Bu yaklaşım, insanlık ailesinin dayanışma ve yardımlaşma kültürünün güçlenmesine ve insanların daha iyi bir şekilde bir arada yaşamasına katkıda bulunur. Kur'an'da cenneti hak eden mü'minlerden bahsedilirken şu ifadeler yer alır; جَزَّأُوهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ جَنَّاتُ عَدْنٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ “Rableri katında onların mükâfatı, içlerinden ırmaklar akan, içlerinde ebedî kalacakları Adn cennetleridir. Allah onlardan razı olmuştur, onlar da Allah'tan razı olmuşlardır. İşte bu mükâfat Rablerine derin saygı duyanlara mahsustur.”¹⁰⁵² İnsanların cenneti hak etme sebepleri değerlendirildiğinde bu ayet çerçevesinde insanların birbirlerine yardım etmelerinin önemi vurgulanır ve bu tür davranışların cennetin kazanılmasına yol açacağı belirtilir.¹⁰⁵³ Kur'an'a göre, Allah'ın hoşnutluğunu ve cenneti kazanmanın yolu, diğer insanlara iyilik

¹⁰⁵¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sellâme b. Ca'fer el-Kudâ'î, *Müsnedü 'ş-Şihâb*, thk.: Hamdî b. Abdulmecîd, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1407/1986), c.2, s.223.

¹⁰⁵² Beyyine, 98/8.

¹⁰⁵³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, c.32, s.51-53.

yapmak, onlara yardım etmek ve toplumun genel refahına katkıda bulunmaktır. Bu nedenle, Müslümanlar, cennetin ödülünü almak için çevrelerindeki insanlara destek olmaya teşvik edilirler. Bu, hem dünya hem de ahiret hayatı için önemli bir ibadet ve sorumluluktur. Şu ayetteki infak kavramı da yine bu çerçevede değerlendirilebilir; الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ “Onlar namazı dosdoğru kılan, kendilerine rızık olarak verdiğimiz şeylerden Allah yolunda harcayan kimselerdir.”¹⁰⁵⁴ Bütün yaratıklar Allah'a muhtaçtır ve ona bağımlıdır. Allah'a en sevimli olanlar ise, onun yaratıklarına en faydalı olanlardır. Bu kapsamda, insanların Allah'a en sevimli olmaları, diğer yaratıklara da en faydalı olmalarıyla ilişkilendirilir. İnsanlar, Allah'ın yarattığı diğer varlıklara karşı merhametli, adaletli ve yardımsever olmalıdırlar. Bu, insanların Allah'ın rızasını kazanmalarına ve toplumda huzurun sağlanmasına yardımcı olur.¹⁰⁵⁵

Kur'an, Müslümanlara karşı saldırgan olmayan insanlara iyilik yapmayı yasaklamamıştır. Tam tersine, Müslümanlar, barışçıl yaklaşımlarıyla bilinirler ve başkalarına karşı hoşgörülü olmaları teşvik edilir. Dolayısıyla, Müslümanlar, karşılıklı saygıya dayalı ilişkiler kurmalı ve saldırgan olmayan herkese iyilik yapmalıdırlar. Bu, Kur'an'ın temel prensiplerinden biridir ve evrensel barışın teşvik edilmesine katkıda bulunur ki ayetlerde şöyle buyrulmuştur; عَسَى اللَّهُ أَنْ يَجْعَلَ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَ الَّذِينَ عَادَيْتُمْ مِنْهُمْ مَوْدَّةً وَاللَّهُ قَدِيرٌ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۷) لَا يَنْهَيْكُمُ اللَّهُ عَنْ أَنْ تَتَوَلَّوْا الْبَيْنَ لَمْ يَقَاتِلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَلَمْ يُخْرِجُوكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ أَنْ تَبَرُّوهُمْ وَتُقْسِطُوا إِلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ (۸) إِنَّمَا يَنْهَيْكُمُ اللَّهُ عَنْ الظَّالِمِينَ فَاَتْلُوهُمْ فِي الدِّينِ وَأَخْرِجُوهُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ وَظَاهَرُوا عَلَىٰ إِخْرَاجِكُمْ أَنْ تَوَلَّوْهُمْ وَمَنْ يَتَوَلَّهُمْ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ (۹) “Ola ki Allah sizinle, içlerinden düşman olduğunuz kimseler arasına bir sevgi (ve yakınlık) koyar. Allah, hakkıyla gücü yetendir. Allah çok bağışlayandır, çok merhametlidir. Allah, sizi, din konusunda sizinle savaştırmamış, sizi yurtlarınızdan da çıkarmamış kimselere iyilik etmekten, onlara âdil davranmaktan men etmez. Şüphesiz Allah, âdil davrananları sever.”¹⁰⁵⁶

¹⁰⁵⁴ Enfâl 8/3.

¹⁰⁵⁵ Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Sâmi b. Muhammed es-Sellâme, (Rıyad, 1997), c.4, s.12.

¹⁰⁵⁶ Mümtehhine 60/7-9.

İman esaslarına inanmayan insanları otomatik olarak düşman olarak kabul etmek veya hepsini aynı kategoriye koymak adil veya doğru değildir.¹⁰⁵⁷ İslam, insanların inançlarına saygı duyulması gerektiğini öğretir ve herkesin kendi inanç ve değerleri doğrultusunda yaşama hakkına sahip olduğunu vurgular. Dolayısıyla, Müslümanlar, farklı inançlara sahip insanlarla barışçıl ve anlayışlı bir şekilde iletişim kurmalı, hoşgörü ve saygı çerçevesinde yaşamalıdır. Kur'an, hoşgörü, adalet ve insanlık değerlerini benimseyen bir ilâhî kitap olarak, insanlar arasında barış, anlayış ve işbirliğini teşvik eder.

Şu da asla unutulmamalıdır ki, Müslümanlar dışında diğer inanç sahiplerinin de belki birgün Müslüman olma potansiyeli her zaman vardır ve Kur'an bizlere bunu hatırlatmaktadır; *فَإِنْ تَابُوا وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ فَإِخْوَانُكُمْ فِي الدِّينِ وَتُفَصِّلُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ* “Fakat tövbe edip, namazı kılar ve zekâtı verirlerse, artık onlar sizin din kardeşlerinizdir. Bilen bir kavme âyetleri işte böyle ayrı ayrı açıklarız.”¹⁰⁵⁸

Netice itibariyle iman sahibi bir kişi, sadece aynı inanca sahip olanlara değil, herkese iyilik ve hayır dilemeli aynı zamanda onlara karşı da bir kontrol ve denetleme görevini yerine getirmelidir ve bu doğrultuda çaba göstermelidir. İnsanların inanç farklılıklarına bakılmaksızın, tüm insanların refahını ve mutluluğunu istemek ve onlara yardım etmek, Kur'an'ın değerlerine uygun bir davranıştır. Bu, insanlar arasında hoşgörü, anlayış ve dayanışmanın teşvik edilmesine katkıda bulunur. Mümin bir kişi, Allah'ın hoşnutluğunu kazanmak için herkesin iyiliğini gözetmelidir, çünkü Kur'an, insanlık için barış, adalet ve sevgi dolu bir yaşamı savunur.

2.3.3. Toplumsal Denetleme

Kur'an'da toplumsal denetim, bireylerin ve toplumların adalet, eşitlik ve ahlaki değerler doğrultusunda hareket etmelerini sağlamak için temel bir prensip olarak yer alır. Bu denetim,

¹⁰⁵⁷ Remzi Kaya, *Kuranda Dostluk İlişkileri*, (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2000), s.226-230.

¹⁰⁵⁸ Tevbe 9/11.

bireysel ve toplumsal düzeyde etik ve ahlaki standartların korunmasına yönelik bir mekanizma olarak işlev görür.

Kur'an, toplumsal denetimin merkezine adaleti koyar. Adalet, bireylerin ve grupların haklarını korumak ve haksızlıkları önlemek için gerekli bir ilkedir; إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ “Allah, size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emrediyor.”¹⁰⁵⁹ Bu ayet, toplumda adaletin sağlanmasının önemini ve herkesin adil bir şekilde muamele görmesini gerektiğini vurgular. Kur'an, toplumsal sorumluluğu ve yardımlaşmayı teşvik eder. Bireylerin, toplumsal iyiliği gözetmeleri ve yardımlaşma çerçevesinde hareket etmeleri beklenir. Kur'an, toplumsal kötülükleri engellemek ve iyiliği teşvik etmek için bireylerin birbirlerini uyarma ve destekleme yükümlülüğünü getirir; وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ “Sizden, hayra çağıran, iyiliği emreden ve kötülükten men eden bir topluluk bulunsun. İşte kurtuluşa erenler onlardır.”¹⁰⁶⁰ Kur'an, sosyal adaletin sağlanmasını ön planda tutar. Bu, yoksul ve mazlumların korunmasını, haksızlığa uğrayanların desteklenmesini içerir. Toplumsal denetim mekanizmaları, bu adaletin sağlanması için bireylerin ve toplumların ahlaki ve etik normlara uygun hareket etmelerini teşvik eder. Toplumda denetim mekanizmalarının işleme, bireylerin toplumsal normlara uygun davranmalarını sağlar. Kur'an'da toplumsal denetim, bireylerin ahlaki ve etik değerlere uygun hareket etmelerini sağlamak amacıyla toplumsal normları ve kuralları yerleştirme ve bunlara uyma konusunda teşvik eder.

Kur'an, toplumsal denetimin bir parçası olarak bireylerin ve yöneticilerin sorumlu davranmalarını ve hesap vermelerini öngörür. Bu, adaletin ve hakkaniyetin sağlanması için kritik bir unsurdur. Kur'an'daki bu denetim ilkeleri, toplumun adil, dengeli ve ahlaki bir yapıya sahip olmasını sağlamak için bireylerin ve toplulukların hareket tarzlarını yönlendirir. Bu

¹⁰⁵⁹ Nisâ 4/58.

¹⁰⁶⁰ Âl-i İmrân 3/104.

ilkeler doğrultusunda, bireylerin ve toplumsal yapıların etik ve adil bir şekilde hareket etmeleri teşvik edilir ve toplumsal denetim sağlanmış olur.

Din sosyolojisi incelemelerinde, toplumsal kontrol kavramı, toplumun düzenini ve birlikteliğini sağlamak için bireyler ve kurumlar üzerinde uygulanan denetim mekanizmalarını ifade eder. Toplumsal kontrol, toplumun düzenini ve düzenin devamını sağlamak amacıyla insanlar arasındaki ilişkileri ve davranışları düzenler. Temel hedef, bireylerin ve kurumların kurallara uygun hareket etmelerini sağlamak ve toplumsal düzenin sürdürülmesini temin etmektir. Toplumsal kontrol mekanizmaları, toplumun varlığını ve sürekliliğini sağlamak için hayati öneme sahiptir; aksi takdirde toplumun düzeni ve işleyişi bozulabilir. Toplumsal kontrol, toplumun düzenini ve bütünlüğünü sağlamak için çeşitli faktörlerden oluşur. Bu faktörler arasında yazılı resmi kurallar ve yazısız kurallar bulunur. Yazılı resmi kurallar, hukuk kuralları olarak adlandırılır ve bireylerin hak ve yükümlülüklerini düzenleyerek devlet gücüyle desteklenir; etkili olmaları için toplumsal değerlerle uyumlu olmaları gerekir. Yazısız kurallar ise töreler, adetler, gelenekler ve görgü kuralları gibi toplumsal normları içerir. Töreler, toplumsal olarak zorunlu davranışları belirlerken, adetler toplumda yaygınlaşmış alışkanlıkları, gelenekler ise köklü alışkanlıkları ifade eder. Görgü kuralları ise bireylerin davranışlarına yönelik sosyal normları belirler. Toplumsal kontrol, toplumsal yaşama göre şekillenir, toplumsal bütünleşmeyi ve milli birliği sağlar, düzeni ve devamlılığı temin eder ve toplumdan topluma, hatta zamanla aynı toplum içinde değişebilir. Ayrıca, bireyin toplumsallaşmasını destekler.¹⁰⁶¹

2.3.4. Uluslararası Evrensel Denetleme

Kur'an, evrensel denetleme metodunu doğrudan bir sistem şeklinde sunmasa da insanlığın ortak sorunlarına dikkat çeker ve bu problemlerin çözümünde iş birliği ve ortak akılla

¹⁰⁶¹ <https://dinsosyolojisi.com.tr/toplumsal-kontrol-mekanizmalari>. (erişim:05.09.2024.)

hareket edilmesini teşvik eder. Kur'an'da adalet, merhamet, yardımlaşma, hakkaniyet gibi evrensel değerler vurgulanır ve bu değerlerin bireysel, toplumsal ve evrensel düzeyde hayata geçirilmesi istenir. Bu çerçevede, Kur'an, insanları küresel sorumluluk ve dayanışma bilinciyle hareket etmeye, sorunların çözümünde ortak çözümler üretmeye yönlendirir.

Kur'an'da 21 yerde tekil¹⁰⁶² ve 2 yerde çoğul¹⁰⁶³ olmak üzere toplamda 23 defa geçen “Ey insanlar” hitabının 12 ayeti Mekkî surelerde, 11 ayeti ise Medenî surelerde geçmektedir.¹⁰⁶⁴ “Ey insanlar” hitabıyla başlayan ayetler Allah’ın kullarından istemiş olduğu genel emir ve yasakları onlara bildirmektedir. Yine bu hitap, Kur’an mesajının tüm insanlığa gönderilmiş evrensel bir mesaj olduğunu göstermektedir.¹⁰⁶⁵ Kur’an’da Allah’ın “Ey İnsanlar” şeklinde başlayan ayetleri, evrensel bir mesaj taşıyan önemli hitap tarzlarıdır. Bu ifadeler, yalnızca belirli bir gruba ya da dine değil, tüm insanlığa seslenir ve evrensel ahlaki ve etik sorumlulukları hatırlatır. Bu hitap tarzı, insanlığın ortak sorunlarına karşı kolektif bir bilinç geliştirilmesi gerektiğine işaret eder ve evrensel hareket etme bilincini pekiştirir. Kur'an, bu şekilde tüm insanlığı ortak değerlere ve sorumluluklara davet eder.¹⁰⁶⁶

Allah her ne kadar tüm insanlara seslense de günümüz dünyasında insanların dünyanın pek çok yerinde yaşanan maddi ve manevi sıkıntılara çözüm olabilecek öneriler ve uygulamalar yapmadığını görüyoruz. Bundan dolayı vahyi en iyi anlayıp yaşama geçirecek olan müslüman topluluklara yapılan şu hitap çok önemlidir; كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَوْ آمَنَ أَهْلُ الْكِتَابِ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ مِنْهُمُ الْمُؤْمِنُونَ وَأَكْثَرُهُمُ الْفَاسِقُونَ “Siz, insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emreder, kötülükten men eder ve Allah’a iman edersiniz. Kitap ehli de inansalardı elbette kendileri için hayırlı olurdu. Onlardan iman edenler

¹⁰⁶² İnfitâr 82/6; İnşikâk 84/6.

¹⁰⁶³ “Ey insanlar” hitabıyla başlayan bazı ayetler için bk. Bakara 2/21; Nisa 4/1, 174; Yunus 10/23, 57, 104, 108.

¹⁰⁶⁴ Cerrahoğlu, Tefsir Usûlü, s.79-83.

¹⁰⁶⁵ Ali Akpınar, Kur’an’ın Müminlere Çağrısı, Konya: Kitap Dünyası, 2013, s.13-14.

¹⁰⁶⁶ Daha geniş bilgi için bkz. Bayram, Enver. “Kur’an’da Geçen “Ey İnsanlar” Ve ‘Ey İman Edenler’ Hitaplarıyla Başlayan Ayetler Arasında Bir Mukayese”. Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 5/1 (Aralık 2017), s.161-184.

de var. Ama pek çoğu fasık kimselerdir.”¹⁰⁶⁷ İşte bu ayet müslümanlara uluslararası bir teşkilat kurulmasını emrediyor. Hılfulfudul veya BM gibi. Ancak bu teşkilat İslam dünyasından çıkmalı ve insanlığın tüm problemlerine çözüm önerileri getirmeli ve bunu yapabilecek ve yaptırabilecek güce sahip olmalı.

Kur'an, insanları hem dünyada hem de ahirette mutlu edecek bir yaşam için rehberlik ederken, bu hedefe engel olan en büyük düşmanı, yani şeytanı da açıkça tanıtır. Birçok ayette, şeytanın insanlara karşı apaçık bir düşman olduğu vurgulanır ve insanlardan onu düşman bilip, ona uymamaları istenir. Allah'a sığınmanın ve şeytana karşı dikkatli olmanın gerekliliği sıkça hatırlatılır, çünkü şeytanın amacı insanları doğru yoldan saptırarak onlara zarar vermektir. Bu yüzden Kur'an, Allah'a bağlılığı ve şeytana karşı uyanıklığı öğütler.¹⁰⁶⁸

Kur'an, şeytanın insanlara telkin ettiği zararlı fiil ve davranışları açıkça belirtir. Şeytanın insanları kötülüğe sürükleyerek onları aldatmak istediği çeşitli ayetlerde dile getirilir. Evrensel bir çerçevede düşündüğümüzde, şeytanın telkin ettiği başlıca zararlar şunlardır: Şeytanın insanlara emrettiği beş kötü davranış Kur'an'da şöyle belirtilmiştir; Şeytan, insanları ahlaksız davranışlara yönlendirir ve kötü işleri yaygınlaştırmaya çalışır.¹⁰⁶⁹ Şeytan, insanlara kaynaklarını gereksiz yere harcamayı ve israf etmeyi telkin eder.¹⁰⁷⁰ İnsanlar arasında düşmanlık ve nefret yayarak toplumsal huzuru bozar, hatta cinayet gibi aşırı sonuçlara teşvik eder.¹⁰⁷¹ Şeytan, çirkin ve zararlı davranışları insanlara cazip gösterip onları bu kötülüklere meylettirir.¹⁰⁷² Şeytan, insanları fitratlarını ve Allah'ın yarattığı düzeni bozup değiştirmeye teşvik eder.¹⁰⁷³

¹⁰⁶⁷ Âl-i İmrân, 3/110.

¹⁰⁶⁸ Bakara 2/168, 208; En'âm 6/142; A'râf 7/ 22, 200-201; Yusuf 12/5; İsrâ 17/53; Nahl 16/98; Mü'minûn 23/ 97-98; Fâtır 35/6; Fussilet 41/36; Zührûf 43/ 62-63.

¹⁰⁶⁹ Bakara 2/168; Nûr 24/21.

¹⁰⁷⁰ İsrâ 17/26-27.

¹⁰⁷¹ Mâide 5/91; Yusuf 12/100; İsrâ 17/53; Kasas 28/15.

¹⁰⁷² En'âm 6/43; Nahl 16/63; Neml 27/24; Ankebût 29/38.

¹⁰⁷³ Nisâ 4/119.

Bu davranışlar, insanların manevi ve toplumsal huzurunu tehdit eden aynı zamanda tüm insanların hem dünya hem de ahiret hayatlarını perişan eden unsurlardır.

Müfessirler, “Allah'ın yaratışını değiştirme” ifadesini çeşitli şekillerde yorumlamışlardır. Bu yorumlar, insan ve hayvanların doğal yapılarına müdahale edilmesi (iğdiş etme, dövme yapma gibi), cinsiyet değiştirme, doğal cinsel arzulardan sapma, organ ve yeteneklerin yaratılış amacına aykırı kullanılması, helal ve haramın yer değiştirilmesi, canlılara zarar verme (göz çıkarmak, kulak kesmek gibi), Allah'ın yarattığı varlıkları ilahlaştırma (güneş, ay gibi) ve İslamiyet'in değiştirilmesi gibi konuları kapsar. Bu davranışlar, insanın Allah'ın belirlediği sınırları aşarak yaratılış amacına aykırı fiiller işlemesi olarak değerlendirilir.¹⁰⁷⁴

Mevdûdî, Allah'ın yaratışını değiştirme ifadesini farklı bir şekilde yorumlar. Ona göre bu, eşyaların fiziksel olarak değiştirilmesi anlamına gelmez. Eğer böyle olsaydı, tüm medeniyetin şeytana uymuş olduğunu söylemek gerekirdi, çünkü medeniyetin özü eşyaların kısmen değiştirilmesidir. Allah'ın kastettiği, insanın eşyaları yaratılış amacına aykırı kullanmasıdır. Yani, insanın doğal düzeni bozarak yaptığı değişiklikler ve eşyaların tabiatına aykırı fiiller, şeytana uymanın bir sonucudur. Bu, medeniyetin gelişmesiyle ilgili değil, tabiatın ve yaratılışın ihlal edilmesiyle ilgilidir.¹⁰⁷⁵

Şeytanın yaratmayı değiştirmeye yönelik eylemlerine karşı insanlık, ortak tedbirler almalıdır. Aksi takdirde, zarurat-ı hamse (beş temel ilke) olan aklın, canın, malın, neslin ve dinin korunmasındaki ihmaller, hem dünyayı yaşanmaz hale getirecek hem de insanın şerefli ve kıymetli bir varlık olma özelliğini yitirmesine yol açacaktır. Bu nedenle, insanlığın maddi ve manevi düzeninin korunması için evrensel bir bilinç geliştirilmesi ve şeytanın tuzaklarına karşı toplu bir mücadele kaçınılmazdır.

¹⁰⁷⁴ Akdemir, Hikmet. “Şeytani Bir Fiil: Yaratılışı Değiştirmek”. Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 6/6 (Mart 2001), s.215-220.

¹⁰⁷⁵ Ebu'l- A'lâ Mevdûdî, *Tefhîmu 'l-Kur'ân*, (İstanbul, 1995), c.1, s.414.

Şeytanın yaratmayı değiştirme eylemleri, insanlık üzerinde geniş çaplı etkiler yaratmaktadır. İnsanların akli ve ruhsal dengelerini bozacak operasyonlar, çocukların ruhsal gelişimlerini olumsuz yönde etkileyen korku ve cinsellik gibi içeriklerle, teknolojinin de kullanıldığı dijital oyunlar şeytani müdahalelerdir. Ayrıca, doğaya zarar vererek ormanları yok etmek, denizleri kirletmek ve doğal çevreyi tahrip etmek gibi eylemler de şeytanın yaratılışa yönelik müdahalesinin bir parçasıdır. Küresel ısınma gibi evrensel çevre sorunlarına duyarsız kalmak, insanlık için büyük bir tehdit oluşturur. Bu tür problemler evrensel bir akılla çözülmeli ve çevreye zarar veren ülkelere yaptırımlar uygulanmalıdır.¹⁰⁷⁶

Şeytan, insanları yanlış işlere yöneltmek için Allah'tan izin istemiştir ve Allah ona bu izni vermiştir. Bu durum, insanın tedbir alması gerektiğini ve denetim mekanizmalarının önemini ortaya koyar. Şeytanın, Kur'an'da dile getirdiği planları incelenmeli ve bu doğrultuda insanlığın korunması için tedbirler alınmalıdır. Yaratılmışların genetik yapısı üzerinde yapılan oynamalar, insan, hayvan ve bitki neslini tehlikeye soktuğu için uluslararası bir denetim mekanizması kurulmalıdır. Özellikle GDO'lu ürünlerin insan sağlığı üzerindeki uzun vadeli zararları değerlendirilerek, fıkıh kitaplarının haramlar bölümleri güncellenmeli ve devletler bu konuda sıkı denetimler gerçekleştirmelidir. Helal ve akreditasyon kurumları da çalışma alanlarını genişletmeli, insan sağlığını etkileyen tüm gıda maddeleri teker teker incelenmelidir. Çiftçiler, hayvan yetiştiricileri ve gıda üreticileri bu kapsamda denetlenmeli ve Allah'ın istediği düzeni sağlamak için çalışılmalıdır.

Kur'an, insanları karanlıktan aydınlığa çıkarmak ve hem dünya hem de ahirette mutluluğa erdirmek için gönderilmiş evrensel bir kitaptır. Her zaman geçerli olan bu prensiplerden uzaklaşan insanlık, eski cahiliye adetlerine geri dönerek ahlaki çöküş, haksızlık ve zulümle dolu bir döneme girmiştir. Günümüzde bilim ve teknoloji ilerlese de, insanlık derin bir buhran ve arayış içindedir. Kur'an'ın sunduğu evrensel ilkeler yeniden hayata

¹⁰⁷⁶ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Akdemir, Hikmet. “Şeytani Bir Fiil: Yaratılışı Değiştirmek”. Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 6/6 (Mart 2001), s.215-220.

geçirildiğinde, barış ve huzur bulunacak, insanlık özlemini çektiği adalet ve mutluluk ortamına kavuşacaktır. Gerçek kurtuluş, Hz. Muhammed'e gönderilen kitabı rehber edinmekle mümkündür.

2.4. Dini Hayatla İlgili Denetimler

Dini hayatla ilgili denetimler, iman ve ibadetlerin düzenli bir şekilde gözden geçirilmesiyle sağlanır. İman denetimi, bireyin inançlarını sorgulayıp güçlendirmesi ve imanı zedeleyebilecek etkenlerden sakınması anlamına gelir. İbadetlerin denetimi ise, ibadetlerin samimiyetle ve doğru bir biçimde yerine getirilmesi, ibadetlerin özü olan ihlasın korunması ve sürekliliğinin sağlanmasıyla ilgilidir. Bu iki boyut, bireyin dini hayatını sağlam temeller üzerine kurmasına, Allah'a karşı sorumluluk bilinci geliştirmesine ve manevi gelişimini sürdürmesine katkı sağlar.

2.4.1. İnanç Denetimi

İman kelimesi, Arapça'da "güven içinde bulunmak, korkusuz olmak" anlamındaki *emn* kökünden türemiş olup, "güven duygusu içinde tasdik etmek, inanmak" anlamına gelir. Aynı şekilde *akd* kökünden türeyen "i'tikād" kelimesi de "iman" ile eş anlamlıdır ve "sağlam bir şekilde karar vermek, tasdik etmek" anlamını taşır. Terim olarak iman, "Allah'tan alıp din adına tebliğ ettiği kesin doğrulara peygamberleri tasdik ederek inanmak" şeklinde tanımlanır. Bu inanca sahip kişiye *mü'min*, inancını tam bir teslimiyetle yaşayan kişiye ise *müslim* denir. Türkçe'de "müslüman" kelimesi de aynı anlamda kullanılmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de iman kavramı 800'den fazla yerde geçer.¹⁰⁷⁷

İman, genel anlamda insanın, varlığını hissettiği ve az çok bilgisine sahip olduğu bir objenin mevcudiyetini kabul etmesi ve doğrulaması olarak tanımlanır. Bu süreç, yalnızca bir inancı değil, aynı zamanda birçok psikolojik durumu da içinde barındıran karmaşık bir

¹⁰⁷⁷ Mustafa Sinanoğlu, "İman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, c.22, s.212-214.

olgudur.¹⁰⁷⁸ İman, zihinsel, duygusal ve iradî süreçlerin bir araya gelmesiyle oluşan bir olgudur. Zihinsel olarak insan, inandığı şeyi kavrar ve onun doğruluğunu kabul eder; duygusal olarak bu inançla ilgili bir bağ kurar ve güven duyar; iradî olarak ise bu inanç doğrultusunda kararlar alır ve hayatını buna göre yönlendirir. Bu üç boyutun etkileşimi, imanın insan hayatındaki yerini ve etkisini şekillendirir.¹⁰⁷⁹ Zihinsel meleke ve irade, insanın psikolojik yapısında önemli fonksiyonlar icra ettiği gibi, iman sürecinde de etkin bir rol oynar. İnsan, inançlarını oluştururken zihinsel kapasitesini kullanarak düşünür ve iradesiyle bu inanç doğrultusunda hareket eder. Bu süreçte, duygular da aktif bir şekilde devreye girer ve zihinsel ile iradî süreçlere eşlik eder. Böylece, iman olayında zihinsel, iradî ve duygusal unsurlar bir bütün halinde işlev görür.¹⁰⁸⁰

Münür Tezcan doktora tezinde; “İman, insan davranışlarını güçlü bir şekilde etkileyip yönlendiren ve bireyin kaderini belirleyen önemli bir unsurdur. Farklı ekoller tarafından yapılan tanımlamalardan ziyade, imanın psikolojik boyutlarının davranışları şekillendirme ve kontrol etmedeki rolü ön plana çıkar.”¹⁰⁸¹ dese de bizim çalışma alanımız Kur'an'ın ortaya koyduğu denetim sistemi içersinde imanın denetimde etkin olmasından ziyade imanın ve inancın denetlenmesidir. Çünkü bilhassa iç denetim dediğimiz metod ve sistem risk odaklı çalışan bir sistemdir.¹⁰⁸² Bu mantıkla baktığımızda insan için en riskli olan şey nedir? Tabi ki iman problemi en riskli alandır. Bundan dolayı Kur'an, imanın olmaması durumunda insanı bekleyen tehlikelere çok sık yer verir. Artık imansız olarak Allah'ın huzuruna varıldığında yapılacak birşey yoktur. Diğer günahlar böyle değildir. İman kendisi bir denetleyici olabilir ancak aslolan onun da denetlenmesi ve dünya hayatının onunla son bulmasıdır.

¹⁰⁷⁸ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 10. Baskı (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), s.158.

¹⁰⁷⁹ Hilmi Ziya Ülken, *Bilgi ve Değer*, 3. Baskı (İstanbul: Doğu Batı Yay., 2016), s.210.

¹⁰⁸⁰ Abdurrahman Kasapoğlu, “Kur'an'da İman Psikolojisi” (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 1996), s.7.

¹⁰⁸¹ Münür Tezcan, “Kur'an'da İnsanın İç Denetimi” (Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2019), s.204-205.

¹⁰⁸² Halis Kırıl, “İç Denetimin Kurumsal Risk Yönetimindeki Rolü” İç Denetim Yönetime Değer Katmak, Ankara: 2014, İç Denetim Koordinasyon Kurulu Yayınları, s.317-332.

İnsanın inanç alanlarıyla ilgili şeyler zorla kabul ettirilemez eğer zorla kabul ettirilecek olursa, ilahi adaletin, ceza ve mükâfatın, iyiyi kötünden ayırmanın bir anlamı olduğundan bahsetme imkânı ortadan kalkar. Hesap gününde, insanın hayatında elde edilen şeyler, hür iradenin neticesinde meydana gelen fiillerden olmak zorundadır. Kur'an "inanç hürriyetini"¹⁰⁸³ açık bir şekilde ifade etmektedir.¹⁰⁸⁴

Küfür ve şirk kavramları da Kur'an'da çok sık kullanılmaktadır. İnsanlar için iki büyük tehlike şirk ve küfürdür. Bunlar zaten iman olmadığı için vardır. Dolayısıyla kâfirleri ve müşrükleri bekleyen acı sona Allah Kur'an'da çok yer verir ki insanlar bu hatalara düşüp çıkılmaz yollara girmesinler.

Sözlükte “örtmek, gizlemek; nankörlük etmek” gibi mânalara gelen küfr (kefr, küfür, küfrân), terim olarak genellikle “Allah’tan alıp din adına tebliğ ettiği hususlarda peygamberi tasdik etmemek, ona inanmamak” diye tanımlanır. Kur’ân’da küfür kavramı kök halinde kırk bir yerde geçmekte, bunun yanında çok sayıda âyette aynı kökten türemiş fiil ve isimler bulunmaktadır.¹⁰⁸⁵

Kur’an’da kâfirlerin Allah’ı inkâr etmeleri ¹⁰⁸⁶ O’na oğul isnat etmeleri,¹⁰⁸⁷ yolundan yüz çevirmeleri,¹⁰⁸⁸ ulûhiyyetinde ortak tanıyarak şirke düşmeleri,¹⁰⁸⁹ O’nun âyetlerini,¹⁰⁹⁰ peygamberlerini¹⁰⁹¹ inkâr ettikleri, bunlara ulûhiyyet pâyesi verdikleri,¹⁰⁹² Hz. Peygamber’in tebliğ ettiklerini, Kur’an’ı,¹⁰⁹³ melekleri,¹⁰⁹⁴ öldükten sonra dirilmeyi ¹⁰⁹⁵ ve âhireti¹⁰⁹⁶

¹⁰⁸³ Hûd 11/118; Kehf 18/29; Nûr 24/54; İnsan 76/3; Bakara 2/256; Yunus 10/108.

¹⁰⁸⁴ İlyas Canikli. "Kur'an'da ve Hz. Peygamberin Öğretilerinde İnanç ve İnandığını Yaşama Hürriyeti," Yeni Türkiye, 1998, no.22, s.767-772.

¹⁰⁸⁵ Mustafa Sinanoğlu, "Küfür", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2002, c.26, s.533-536.

¹⁰⁸⁶ Nisâ 4/136, 150; Tevbe 9/54; Nahl 16/106.

¹⁰⁸⁷ Mâide 5/72-73; Tevbe 9/30.

¹⁰⁸⁸ Nisâ 4/167.

¹⁰⁸⁹ Âl-i İmrân 3/151; Beyyine 98/1, 6.

¹⁰⁹⁰ En‘âm 6/39; Enfâl 8/31.

¹⁰⁹¹ Nisâ 4/42; Yûnus 10/2; Ra‘d 13/42-43.

¹⁰⁹² Mâide 5/17.

¹⁰⁹³ İsrâ 17/41, 46; Meryem 19/73, 77; Enbiyâ 21/2-3.

¹⁰⁹⁴ Nisâ 4/136.

¹⁰⁹⁵ Yâsîn 36/78-79.

¹⁰⁹⁶ A‘râf 7/45; Hûd 11/7, 19.

reddettikleri belirtilmek suretiyle ferdi küfre götüren inançlara açıklık getirilmiştir. Öte yandan Kur'an'da inanmak veya inkâr etmekte insanların irade hürriyetine sahip bulundukları belirtilirken¹⁰⁹⁷ Allah'ın küfre rızâ göstermeyeceğine dikkat çekilmiştir.¹⁰⁹⁸ Kur'an'da, kâfirlerin inanmamaktaki ısrarlı tavırlarına rağmen inanacakmış gibi Hz. Peygamber'den defalarca mucize göstermesini istedikleri bildirilmiş,¹⁰⁹⁹ çeşitli âyetlerde, düşünüp ibret almak suretiyle inanmalarını sağlamak için kendilerine gösterilen misallerden bahsedilmiştir.¹¹⁰⁰ Her şeye rağmen küfürde ısrarlı olanların amellerinin boşa çıkarılacağı,¹¹⁰¹ kâfir olarak ölenlerin âhirette hiçbir şekilde kurtulamayıp acıklı bir azapla karşılaşacakları,¹¹⁰² cehennemde ebedî olarak kalacakları ve azaplarının hafifletilmeyeceği belirtilmiştir.¹¹⁰³

İmanın zıddı olan şirk ise sözlükte “ortak olmak” ve “ortaklık”; “ortak koşmak” anlamındaki işraktan isim konumunda bulunan şirk ise küfür demektir. Şirk koşana müşrik, şirk koşulana şerîk denir. Terim olarak “Allah'ın zâtında, sıfatlarında, fiillerinde veya O'na ibadet edilmesinde ortağı, dengi yahut benzerinin bulunduğu inanma” demektir.¹¹⁰⁴

Kur'an'da Allah'ın varlığı ve birliği inancının birçok âyette açıkça ifade edilmenin yanı sıra herhangi bir varlığın onun ulûhiyyetine ortak koşulmaması, sadece ona kulluk edilmesi, ancak ondan yardım istenmesi ve ona sığınılması,¹¹⁰⁵ şefaatin ancak Allah'tan beklenmesi ve onun izniyle gerçekleşeceğine inanılması¹¹⁰⁶ emredilmektedir. Câhiliye Arapları'nda belirtilerine rastlandığı gibi müşrikler ay, güneş ve yıldızlar gibi gök cisimlerine ulûhiyyet nisbet etmişlerdir. Kur'an'da ise sözü edilen varlıklar ve oluşumların Allah'ın varlığını ve birliğini kanıtlayan belgelerden sayıldığı, bu varlıklara değil onları yaratan ve yöneten Allah'a

¹⁰⁹⁷ Kehf 18/29.

¹⁰⁹⁸ Zümer 39/7.

¹⁰⁹⁹ En'âm 6/37, 109; İsrâ 17/90-95.

¹¹⁰⁰ En'âm 6/65; Yûnus 10/5-6, 67; Yûsuf 12/105; Ra'd 13/2-4; Rûm 30/20-28.

¹¹⁰¹ Mâide 5/5; A'râf 7/147; Zümer 39/65; Muhammed 47/8.

¹¹⁰² Âl-i İmrân 3/91; Mâide 5/36; Meâric 70/11-18.

¹¹⁰³ Bakara 2/161-162.

¹¹⁰⁴ Mustafa Sinanoğlu, "Şirk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2010, c.39, s.193-198.

¹¹⁰⁵ Ra'd 13/36; Kehf 18/110; Cin 72/20.

¹¹⁰⁶ Bakara 2/255; Yûnus 10/3; Zümer 39/44.

secde etmenin gerektiği bildirilmiştir.¹¹⁰⁷ Müşrikler duyularla idrak edilemeyen cin ve melek gibi varlıklara da ulûhiyyet izâfe etmiş, bunları Allah'a ortak koşmuş, O'na oğullar ve kızlar nisbet etmiştir. Kur'an, Cenâb-ı Hakk'ın bu vasıflardan münezzehe olduğunu bildirmiştir.¹¹⁰⁸ Müşrikler putlara kendilerini Allah'a yaklaştırmaları,¹¹⁰⁹ Allah katında şefaâtçi olmaları¹¹¹⁰ için taptıklarını ve atalarının da aynı yolu izlediğini söylüyordu.¹¹¹¹ Müşriklerin durumunun tasvir edildiği âyetlerde şirkin küfür olduğu belirtilmekte¹¹¹²; Ehl-i kitap, Sâbiîler, Mecûsiler ve müşrikler küfre düşen gruplar diye sıralanmaktadır.¹¹¹³ Yahudilerin Üzeyr'i, hristiyanların Mesîh'i Allah'ın oğlu saymaları¹¹¹⁴ ve Mesîh'e ulûhiyyet nisbet etmeleri küfür olarak nitelendirildiği gibi Hz. İsa'nın kavmini sadece Allah'a kulluk etmeye davet ettiği ve ona ortak koşanlara cennetin haram kılınacağı yönünde uyardığı belirtilmek suretiyle¹¹¹⁵ bu tür inançların şirk niteliği taşıdığına ve zevcesi olmayan yüce yaratıcıya evlât nisbet etmenin aklîselim ile bağdaşmadığına dikkat çekilir.¹¹¹⁶ Kur'an'da müşriklerin atalarını taklit ederek akıllarını kullanmamaları, zannî bilgilerle hareket etmeleri, yalan söylemeleri¹¹¹⁷, peygamberlerle ve inananlarla alay etmeleri,¹¹¹⁸ kendilerine yapılan tebliğe karşı büyüklük taslamaları,¹¹¹⁹ eleştirildikleri konularda atalarını taklit etmeyi mazeret göstermeleri¹¹²⁰ gibi hususlar onların sosyopsikolojik özellikleri şeklinde belirginleşmektedir. Kur'an'a göre şirk Allah'ın asla bağışlamayacağı en büyük günah, doğru yoldan sapma¹¹²¹ ve büyük bir zulümdür.¹¹²²

¹¹⁰⁷ Fussilet 41/37.

¹¹⁰⁸ En'âm 6/100-101.

¹¹⁰⁹ Zümer 39/3.

¹¹¹⁰ Yûnus 10/18.

¹¹¹¹ Nahl 16/35; Zührûf 43/20-22.

¹¹¹² Âl-i İmrân 3/151.

¹¹¹³ Hac 22/17; Beyyine 98/1, 6.

¹¹¹⁴ Tevbe 9/30.

¹¹¹⁵ Mâide 5/72.

¹¹¹⁶ En'âm 6/101.

¹¹¹⁷ Yûnus 10/66; Zümer 39/60.

¹¹¹⁸ Hûd 11/38; Yâsin 36/30.

¹¹¹⁹ Sâffât 37/35; Câsiye 45/8-11.

¹¹²⁰ Bakara 2/170-171; Lokmân 31/21.

¹¹²¹ Nisâ 4/48, 116.

¹¹²² Lokmân 31/13.

davet etmeli ve bilinçlendirmelidir. Bu, iman ve inancın sürekliliğini sağlamak için önemli bir denetim mekanizmasıdır. Kur'an'daki davet metodu da inancın yayılması noktasında bir denetim formatındadır.¹¹²⁶

2.4.2. İbadetlerin Denetimi

Sözlükte “boyun eğme, alçak gönüllülük, itaat, kulluk, tapma, tapınma” anlamlarına gelen *ibâdet* dinî bir terim olarak insanın Allah'a saygı, sevgi ve itaatini göstermek, O'nun hoşnutluğunu kazanmak niyetiyle ortaya koyduğu belirli tutum ve gerçekleştirdiği davranışlar için kullanıldığı gibi daha genel olarak aynı mahiyetteki düşünüş, duyuş ve sözleri de ifade eder; ancak kelimenin dinî içerikli belli ve düzenli davranış biçimleri için kullanımı daha yaygındır.¹¹²⁷

İbadet, evrendeki sınırsız gücü her yerde hissedilen ve sahip olduğu mülk üzerinde dilediği gibi hükmeden Allah'a karşı en derin saygı, itaat ve tevazu ifadesidir.¹¹²⁸ Cürcânî'ye göre ibadet, Allah'ı yüceltme amacıyla, sorumluluk taşıyan bireylerin kendi arzularına aykırı olarak yaptıkları eylemlerdir. Bu tanımıyla Cürcânî, ibadetin insanın kendini kontrol etme ve nefsinin dizginleme boyutuna da dikkat çekmektedir.¹¹²⁹ İbadetler, birey üzerinde bir kontrol mekanizması oluşturduğu gibi, aynı zamanda ibadetlerin de denetlenmesi gerekmektedir. Bu durum her ne kadar zor görünse de, ibadetlerin denetimi için kriterler Kur'an'da Allah'ın emirlerine dayanmaktadır. Örneğin, namazın gerçek anlamda ibadet sayılabilmesi için kişiyi kötülüklerden alıkoyması¹¹³⁰, orucun kişiyi takva sahibi yapması,¹¹³¹ zekatın ise malı

¹¹²⁶ Şevki Saka, *Kur'an-ı Kerim'in Davet Metodu*, Ankara: Seha Neşriyat, ts. s.1-197.

¹¹²⁷ Mustafa Sinanoğlu, "İbadet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1999, c.19, s.233-235.

¹¹²⁸ Kadı Nasuriddin Ebu Said Abdullah B. Ömer b. Muhammed eş-Şirâzî Beyzâvî, (ö.516 h.), *Envaru't-Tenzîl ve Esraru't-Te'vîl*, Takdîm: Muhammed Abdurrahmân el-Meraşî, I-V, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî-Müessesetü'l- Târihu'l-Arabî, ts), c.1, s.29.

¹¹²⁹ Seyyid Şerîf Cürcânî, (ö. 816 h.), *Ta'rifât*, Tahkik: Muhammed Sıddîk El-Mînşevî, (Beyrut: Darûl-Mârifet, ts), s.123.

¹¹³⁰ Ankebût 29/45.

¹¹³¹ Bakara 2/183.

temizleyip arındırması¹¹³² gerekmektedir. Bu gibi kriterler, ibadetlerin denetimi için önemli bir ölçüt oluşturmaktadır.

İbadet, bir başkasını yüceltmek amacıyla yapılan bir fiildir. Burada Râzî'nin ta'zîm vurgusu konumuz açısından önemlidir.¹¹³³ Bu nedenle, ibadetlerin denetimi açısından önemli bir kriter, ibadetin Allah'ı yüceltip yüceltmediğinin belirlenmesidir. Bir ibadet, ancak Allah'a olan tazimi, saygıyı ve teslimiyeti yansıttığı sürece gerçek anlamda ibadet sayılabilir. Eğer bir ibadet, bu temel amaca hizmet etmiyorsa, o ibadetin denetimi açısından eksiklik olduğu söylenebilir.

Allah, “Ben cinleri ve insanları bana kulluk etsinler diye yarattım,”¹¹³⁴ ayetiyle, insanların yaratılış amacının kulluk olduğunu vurgular. Her ne kadar bu ayette *ibadet* kelimesi geçse de, aslında ibadet, kulluğun bir parçasıdır. Kulluk, insanın Allah'a karşı her türlü itaat, bağlılık ve teslimiyetini kapsar. Bu bağlamda, sadece ibadetlerin değil, insanın Allah'a olan genel kulluk bilincinin de denetlenmesi gerekir. Bu denetim, başta iman olmak üzere, ibadetlerin niteliği ve insanı ilgilendiren tüm davranışları içerir. İman, ibadetler ve ahlaki sorumluluklar, Allah'a yapılan kulluğun temel unsurlarıdır ve bunların doğru şekilde yerine getirilip getirilmediği sürekli bir içsel denetim mekanizmasına tabi olmalıdır. Bu denetim, kişinin Allah'a yakınlığını artıran bir süreçtir.

Mevdûdî, “Ben cinleri ve insanları bana kulluk etsinler diye yarattım.” ayetinde insanların ve cinlerin zikredilmesinin, onların iradeleriyle başkalarına ibadet edebilecek yetenekte yaratılmalarına işaret ettiğini vurgular. Mevdûdî'ye göre, bu varlıklar özgür iradelerini yanlış yolda kullanmamalıdır. Ayette geçen *ibadet* kelimesi ise sadece namaz, oruç gibi ibadetleri değil, Allah'tan başkasına kulluk etmeme, sadece ona itaat etme, onun dininin kurallarına uyma ve başka kimseden bir şey beklememe anlamını da kapsar. Bu geniş anlamda

¹¹³² Tevbe 9/103.

¹¹³³ Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, c.1, s.242-250.

¹¹³⁴ Zâriyât 51/56.

ibadet, Allah'a tam bir teslimiyeti ve ondan başka hiçbir varlığa boyun eğmeme bilincini ifade eder.¹¹³⁵

Muhammed Esed, “Namaz kılarken bir kulu (Peygamber'i namazdan) menedeni gördün mü?”¹¹³⁶ ayeti üzerine, dinin sosyal hayatı şekillendirme fonksiyonuna dikkat çeker. Ebu Cehil'in Hz. Peygamber'i namazdan men etme çabası, aslında ibadetlerin sosyal hayatta görünür olmasından duyduğu rahatsızlıktan kaynaklanmaktadır.¹¹³⁷ Günümüzde de bu durum devam etmektedir; ibadetlerin sosyal hayatta görünür olması, Ebu Cehil zihniyetini rahatsız eder. Bu nedenle ibadetlerin denetimi söz konusu olduğunda, onların sosyal hayattaki etkileri de bir denetim kriteri olarak önemli hale gelmektedir.

İman, en büyük salih amel olarak kabul edilir ve bu yönüyle en önemli ibadetlerden biridir. İmanın salih amel olması bağlamında, denetim kriterleri bir ayette şu şekilde ifade edilmektedir: “Biz namaz kılanlardan değildik, yoksulu doyurmuyorduk, (Bâtıla) dalanlarla birlikte dalıyorduk, Ceza gününü de yalan sayıyorduk, sonunda bize ölüm geldi çattı.”¹¹³⁸ İbn Âşûr, bu ayetin tefsirinde mücrimlerin cehenneme gitmelerine sebep olan dört temel hatayı dile getirdiklerini belirtir. İlk olarak, namaz ehli olmadıkları için Allah’a yaklaşmaktan mahrum kaldıklarını ifade ederler. Aslında bu sözlerle, “Biz müminlerden olmadık” demek istemektedirler. Çünkü iman ehli olmanın özellikleri; namaz ehli olmak, fakir ve yoksulun hakkını vermek, ahirete ve din gününe iman etmek ve peygamberleri tasdik etmektir.¹¹³⁹

Zekat ve sadaka kavramları, Kur'an'daki kullanımlarıyla hem sosyal yardımlaşmayı hem de kısmi olarak vergi sistemini hatırlatmaktadır.¹¹⁴⁰ Bunun yanı sıra, bu kavramlar temizlenme,

¹¹³⁵ Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, c.5, s.523.

¹¹³⁶ Alak 96/9-10.

¹¹³⁷ Muhammed Esed, (ö. 1900 m.), *Kur'an Mesajı*, trc. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, I-III, (İstanbul: İşaret Yayınları, 1999), c.3, s.1288.

¹¹³⁸ Müddessir 74/34-47.

¹¹³⁹ İbn Âşûr, *Tefsirut-Tahrîr ve't-Tenvîr*, c.29, s.327.

¹¹⁴⁰ Bakara 2/43-83-110-177-277; Nisâ 4/77-162; Mâide 5/12-55; A'râf 7/156; Tevbe, 9/5-11-18-71; Kehf, 18/81; Meryem 19/13-31-55; Enbiyâ 21/73; Hac, 22/41-78; Mu'minûn 23/4; Nûr 24/37; Neml 27/3; Rûm 30/39; Lokman 31/4; Ahzâb 33/33; Fussilet 41/7; Mücâdele 58/13; Müzzemmil 73/20; Beyyine 98/5.

arınma, iyilik, hayır ve bereket gibi anlamlara da gelir.¹¹⁴¹ Buradan hareketle, zekat ve sadakanın denetiminin bu kriterlere göre yapılması gerektiğini anlayabiliriz. Yani bu ibadetler şu sorular ışığında değerlendirilmelidir: Sosyal yardımlaşmayı sağlıyor mu? Vergi mükellefiyet bilinci toplumda yerleşmiş mi? Mal temizlenmiş mi? İyi bir kişilik haline gelmiş mi? İşlerde bereket artmış mı? Kişi cimrilikten kurtulmuş mu? Bu kriterler, zekat ve sadakanın manevi ve toplumsal boyutlarının denetimi açısından önem taşır.

Kur'an'da oruç, “Ey iman edenler! Oruç sizden önceki ümmetlere farz kılındığı gibi size de farz kılındı. Umulur ki korunursunuz.”¹¹⁴² ayetiyle farz kılınmıştır. Bu ayette orucun farz kılınma hikmeti, “takvâ” yani Allah’a karşı duyulan derin saygı ve korunma olarak açıklanmaktadır. Oruç, bedeni temizlemenin yanı sıra, şeytanın sızabileceği yolları kapatarak manevi bir koruma sağlar. Bu yönüyle oruç, hem fiziksel hem de ruhsal bir arınma aracı olarak işlev görür.¹¹⁴³ Râzî, oruç ile ilgili olarak, orucun şehveti kırdığı ve nefsi kötü şeylerden alıkoyduğu için takvâyı doğurduğunu belirtmektedir. Bu nedenle, oruç takvâ ile birlikte anılmaktadır. Ayrıca, orucun taşkınlıktan, şımarıklıktan ve fuhşıyyâtan menettiğini ve dünyanın makam-mansıplarının değerini azaltarak bu dünyadaki geçici değerlerin önemini sorgulattığını ifade etmektedir.¹¹⁴⁴

İbadetlerin denetimi açısından, oruç gibi bir ibadetin kontrol edilmesinde dikkate alınması gereken birkaç önemli iz vardır. Oruç, kişinin ruhsal ve fiziksel durumunu nasıl etkiliyor? Oruç tutan kişinin genel davranışları, sabrı, nefsinin kontrol etme yeteneği ve manevi hali nasıl bir değişim geçiriyor? Bu, orucun kişisel gelişim üzerindeki etkilerini gösterir. Orucun kişinin kulluk bilincini nasıl artırdığı ve Allah'a olan bağlılığını ne derecede güçlendirdiği önemlidir. Oruç, kişinin Allah'a karşı olan teslimiyetini ve imanını ne kadar artırmış? Oruç,

¹¹⁴¹ Bakara 2/129-151-174-232; Âl-i İmran 3/77-164; Nisâ 4/49; Tevbe 9/103; Kehf 18/19-74-81; Meryem 19/13-19; Ta-Hâ 20/76; Nûr 24/21-28-30; Fâtır 35/18; Necm 53/32; Cum’a, 62/2; Nâziât 79/18; Abese 80/3-7; A'lâ 87/14; Leyl 92/18; Şems 91/9.

¹¹⁴² Bakara 2/183.

¹¹⁴³ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur’ânî'l-‘Azîm*, c.1, s.497.

¹¹⁴⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, c.5, s.76.

kişinin sosyal ilişkilerini nasıl etkiliyor? Toplum içindeki davranışları, başkalarına karşı tutumu, yardımlaşma ve paylaşma anlayışı nasıl şekilleniyor? Oruç tutmanın sosyal yardımlaşma ve toplumsal dayanışma üzerindeki etkileri göz önüne alınmalıdır. Bu unsurları değerlendirmek, oruç ve diğer ibadetlerin gerçek anlamda nasıl yaşandığını ve kişisel ve toplumsal hayat üzerindeki etkilerini anlamak açısından büyük önem taşır.

“Şüphesiz müslüman erkeklerle müslüman kadınlar, mü’min erkeklerle mü’min kadınlar, itaatkâr erkeklerle itaatkâr kadınlar, doğru erkeklerle doğru kadınlar, sabreden erkeklerle sabreden kadınlar, Allah’a derinden saygı duyan erkekler, Allah’a derinden saygı duyan kadınlar, sadaka veren erkeklerle sadaka veren kadınlar, oruç tutan erkeklerle oruç tutan kadınlar, namuslarını koruyan erkeklerle namuslarını koruyan kadınlar, Allah’ı çokça anan erkeklerle çokça anan kadınlar var ya, işte onlar için Allah bağışlanma ve büyük bir mükâfat hazırlamıştır.”¹¹⁴⁵ Bu ayet çerçevesinde ibadetlerin müslüman bir kişilik oluşturup oluşturmadığı kontrol edilmelidir. İbadetlerin müslüman bir kişilik oluşturup oluşturmadığını kontrol etmek, ibadetlerin amacına uygun şekilde yerine getirilip getirilmediğini değerlendirmek için önemlidir. Bu kontrol, birkaç ana faktör üzerinden yapılabilir: İbadetler, kişinin karakterini ve kişiliğini nasıl şekillendiriyor? İslam’ın öğrettiği ahlaki değerler ve erdemler, kişinin davranışlarına nasıl yansıyor? Sabır, dürüstlük, tevazu ve merhamet gibi özellikler ibadetler aracılığıyla gelişiyor mu? İbadetler, kişinin manevi bilincini ve Allah’a olan bağlılığını artırıyor mu? Kişinin inanç ve ruhsal durumu ne ölçüde güçlenmiş? İmanın derinliği ve Allah’a olan teslimiyeti nasıl bir değişim göstermiş? İbadetler, kişinin toplumsal ilişkilerini ve sosyal davranışlarını nasıl etkiliyor? Yardımlaşma, paylaşma, adalet ve hoşgörü gibi değerlerin sosyal hayatında nasıl yer aldığını gözlemlemek önemlidir. İbadetler, kişinin kişisel disiplinini ve sorumluluk bilincini nasıl artırıyor? Düzenli olarak ibadet etme alışkanlığı, kişinin günlük yaşamında düzen ve sorumluluk anlayışını nasıl etkiliyor? Bu kontrol,

¹¹⁴⁵ Ahzâb 33/35.

ibadetlerin sadece şekilsel değil, aynı zamanda özsəl anlamda da etkili olup olmadığını anlamak için kritik bir adımdır.

Kur'an'da hac, diğer ibadetlere kıyasla daha ayrıntılı olarak ele alınır ve bu ibadetin çeşitli yönleri ayrıntılı bir şekilde açıklanır. Hac'ın farz oluşu, haccın yapılması gereken şekil, yasaklar ve sosyal ve manevi etkileri hakkında birçok âyet bulunmaktadır.¹¹⁴⁶

Hac, İslam'ın beş şartından biri olarak farz kılınmıştır ve bu farz kılınmanın birkaç hikmeti ve amacı vardır, işte bu hikmetler de onun denetlenmesi için birer kriterdir. Hac, Allah'a tam bir teslimiyet ve bağlılık gösterme fırsatıdır. Kâbe'yi ziyaret etmek ve hac görevlerini yerine getirmek, müslümanların Allah'a olan bağlılıklarını ve teslimiyetlerini somut bir şekilde ifade eder. Bu, kişinin imanını ve ibadetini güçlendirir.¹¹⁴⁷ Hac, dünyanın dört bir yanından gelen müslümanların aynı mekânda toplandığı büyük bir buluşma ve kardeşlik ortamıdır. Herkesin aynı kıyafeti giymesi ve aynı ritüelleri yerine getirmesi, dünya üzerindeki tüm müslümanların eşit olduğunu ve Allah katında hiçbir ayrımın bulunmadığını simgeler. Bu, toplumsal eşitlik ve birlik duygusunu pekiştirir.¹¹⁴⁸ Hac, hem beden hem de ruhen bir temizlik ve arınma sürecidir. Hac sırasında yapılan ibadetler, günahların affedilmesi ve manevi yenilenme sağlar. Bu, kişinin geçmişteki hatalarını telafi etme ve yeni bir başlangıç yapma fırsatıdır.¹¹⁴⁹ Hac, Allah'ın nimetlerine ve lütuflarına şükran ifade etmenin bir yoludur. Kâbe'yi ziyaret etmek ve hac ibadetlerini yerine getirmek, Allah'a olan minnettarlığı ve şükür gösterir.¹¹⁵⁰ Hac, İslam'ın köklü geleneklerini yaşama ve Peygamber Hz. Muhammed'in uygulamalarını takip etme imkânı sunar. Peygamberimizin hac sırasında yaptığı uygulamaları ve tavsiyeleri, müslümanlar için bir rehberdir.¹¹⁵¹ Hac, müslümanların dini bilgi ve anlayışlarını

¹¹⁴⁶ Bakara 2/125-128, 158, 189, 196-203, 217; Âl-i İmrân 3/96-97; Mâide 5/1-2, 95-97; Tevbe 9/1-3, 19; Hac 22/25-37; Fetih 48/25-27.

¹¹⁴⁷ Âl-i İmrân, 3/97.

¹¹⁴⁸ Hac 22/27.

¹¹⁴⁹ Bakara 2/197.

¹¹⁵⁰ Hac 22/29.

¹¹⁵¹ Bakara 2/196.

geliştirmelerine ve diğer müslümanlarla etkileşimde bulunmalarına olanak tanır. Bu etkileşim, dini topluluğun güçlenmesini ve dayanışmasını artırır.¹¹⁵²

İbadetlerin denetimi, ibadetlerin sadece şekilsel olarak yerine getirilmesinin ötesinde, bunların ruhsal, ahlaki ve toplumsal etkilerini kapsamlı bir şekilde değerlendirmeyi ifade eder. İbadetlerin birey üzerinde nasıl bir değişim ve gelişim sağladığı, kişinin karakter ve ahlaki değerleri üzerindeki etkileri gözlemlenmelidir. Örneğin, namazın kişinin ruhsal huzurunu artırıp artırmadığı, oruç ve zekatın kişinin sabır ve yardımlaşma duygularını güçlendirip güçlendirmedığı gibi faktörler değerlendirilir. İbadetlerin toplum üzerindeki etkileri de göz önüne alınmalıdır. Örneğin, toplumsal yardımlaşma ve dayanışmayı teşvik eden zekat ve sadakaların toplumda nasıl bir iyileşme ve destek sağladığı incelenir. Ayrıca, hac ve diğer ibadetlerin toplumsal birlik ve beraberliği güçlendirip güçlendirmedığı değerlendirilir. İbadetlerin, belirlenen dini hedefler ve amaçlarla ne kadar uyumlu olduğu denetlenir. Her ibadetin, belirli bir amaca hizmet etmesi beklenir. Örneğin, oruç sadece aç kalmak değil, aynı zamanda nefsi terbiye etmek ve takva bilincini artırmak amacı taşır. Bu amaçların gerçekleştirilip gerçekleştirilmediği değerlendirilmelidir. İbadetlerin bireysel ve toplumsal etkilerini denetlemek, kişisel sorumlulukların ve toplumsal normların nasıl yerine getirildiğini incelemeyi içerir. Bu denetim, hem bireylerin kendi ibadetlerini hem de toplumun genel olarak ibadetler karşısındaki tutumunu kapsar. Özetle, ibadetlerin denetimi, bu ibadetlerin hem bireylerin manevi gelişimlerine hem de toplumun sosyal yapısına katkı sağladığı ve dini amaçlara ne kadar hizmet ettiği üzerine bir değerlendirme sürecidir.

2.5. Kurumsal Denetimler

Kur'an'da kurumsal denetimler çevre, gıda, ahlak, tarım, maliye, israf, asayiş ve güvenlik gibi birçok toplumsal ve bireysel alanı kapsayan ilkelere dayanır. Bu denetimler,

¹¹⁵² Hac 22/27.

toplumun sağlıklı ve adil bir yapıya kavuşmasını, bireylerin haklarının korunmasını ve doğal kaynakların bilinçli kullanımını sağlar. Kur'an, insanın sorumluluğunu vurgularken bu alanlarda denetim mekanizmalarının geliştirilmesini teşvik eder. Çalışmamızda, ilgili ayetler ışığında bu konuları değerlendirerek Kur'an'da ifade edilen denetim ilkelerinin toplumsal düzen ve ahlaki gelişim üzerindeki etkilerini ele alacağız.

2.5.1. Çevre ve Kainatla İlgili Denetimler

Kur'an, çevreye yönelik sürekli uyarılarda bulunarak insanı düşünmeye ve ibret almaya teşvik eder. Çevreyi, bireyin sorumluluğuyla birlikte ele alır ve bireyin sosyal ve ekolojik çevreye olan etkilerine vurgu yapar. Kur'an'a göre çevre, Allah'ın insana emanetidir ve insanın bu emaneti koruması gerekir. Eğer insan çevreye zarar verirse, bundan en çok kendisi zarar görür.

Çevre, bir organizmanın tüm dış etkilere maruz kaldığı alandır. Bir diğer tanıma göre çevre, bir organizmanın çevresini teşkil eden canlı ve cansızlarla ilgili şartların ve tesirlerin toplamıdır. Doğal çevre, dünyanın herhangi bir yerinde tabii şekilde bulunan tüm canlı ve cansız varlıkları kapsayan bir terimdir. Ekosistem deyimi, gerçekte ekolojik sistem tabirinin kısaltılmış şekli olup, Grekçe'de ev, ev halkı, doğal yer veya çevre anlamına gelen (eco, oikos) sözcüğünden türemedir. Ekoloji ise, Fizikî ve biyotik çevreleri içerecek; türler arası ve tür dışı ilişkileri vurgulayacak biçimde, canlı organizmalarla bunların çevreleri arasındaki karşılıklı etkileşim ve münasebetleri inceleyen bilim" olarak tanımlanmıştır.¹¹⁵³ Aslında "ekoloji", "çevre bilimi" dir diyebiliriz.

Çevre yasasına göre ise çevre, şu şekilde tanımlanmıştır: "Bütün vatandaşların ortak varlığı olup hava, su, toprak, bitki ve hayvan varlığı ile doğal ve tarihsel zenginlikleri içermektedir. Çevre, evrensel değerler bütünüdür. İnsanın içinde yaşadığı maddî ve manevî

¹¹⁵³ Çağıl Necdet, "Kur'an Işığında Çevre Gerçeği ve Çevre Bilinci", *EKEV Akademi Dergisi*, sy. 36 (2008), s.16-17.

ortamıdır. Çevre, canlı ve cansız varlıkların karşılıklı etkileşimlerinin bütünüdür. Çevrenin canlı öğeleri; insanlar, bitki örtüsü, hayvan topluluğu ve mikroorganizmalardan oluşur. Cansız öğeleri ise; “iklim, hava ve su”dur. Cansız öğeler canlıları etkileyip, onların eylemlerini güçlendirirken, canlılar da cansızların konumlarını, yapılarını belirleyen etkilere sahip olmaktadır.¹¹⁵⁴

En güncel anlamıyla çevre, bir canlının yaşam ortamıdır. Coğrafi açıdan çevre, insanın çevresi içindeki her türlü faaliyetinin incelenmesi, insanla çevresi arasındaki karşılıklı etkileşimin kurallarının ortaya konması¹¹⁵⁵ olarak ifade edilirken, ekonomik açıdan çevre, tabiat ve insan tarafından şekillendirilen elemanların tümü¹¹⁵⁶ olarak görülmektedir. Sosyologlar çevreyi, bir bireyin, bir toplumsal kümenin ya da bir toplumun biyolojik, toplumsal, kültürel yaşamını etkileyebilecek dış etmenlerin tümü¹¹⁵⁷ olarak ifade ederken, ekolojistler, kâinatta bireyle ilişkili canlı ya da cansız her şeyi ifade eden bir kavram olarak tanımlamaktadırlar.¹¹⁵⁸

“Canlı varlıkların, hayati bağlarla bağlı oldukları, etkiledikleri ve etkilendikleri mekân birimlerine o canlının veya canlılar topluluğunun yaşam ortamı veya çevre denir.”¹¹⁵⁹ Bir başka ifade ile çevre, insanın temas kurduğu herkes ve ihtiyaç duyduğu her şeydir. İnsan, en yakından en uzağa evrenin her şeyine muhtaç olduğuna göre, öyleyse bütün bir evren canlısıyla-cansızıyla, görüneni ve görünmeyeni ile insanın çevresidir. Çevre, temas kurduğumuz herkes ve ihtiyaç duyduğumuz her şey olduğuna göre, mikro âlemden makro âleme, en küçükten en büyüğe kadar her şeyin ve bütün bir kâinatın bizim çevremiz olduğunu söylemek mümkündür.¹¹⁶⁰

¹¹⁵⁴ Mustafa Bektaşoğlu, “Çevre”, *Diyanet Aylık Dergisi*, (1999), sy.102.

¹¹⁵⁵ Erol Oğuz, “Coğrafya Açısından Çevre”, *Çevre Bilim Sempozyumu* (Ankara TÜBİTAK Yay., 1982), s.33.

¹¹⁵⁶ Zeynep Arat, “İktisat ve Çevre”, *Çevre İlim Sempozyumu* (Ankara TÜBİTAK Yay., 1982), s.57.

¹¹⁵⁷ Özer Ozankaya, *Toplumbilim Terimler Sözlüğü*, (Ankara, TDK Yay., 1975).

¹¹⁵⁸ Mine Kışlalıoğlu ve Fikret Berkes, *Ekoloji ve Çevre bilimleri* (Ankara: TÇSV Yay., 1985), s.18.

¹¹⁵⁹ Sırrı Erinç, *Ortam Ekolojisi ve Degradasyonel Ekosistem Değişimleri*, (İstanbul: İ.Ü. Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü Yay., 1984), s.3.

¹¹⁶⁰ Vehbi Karakaş, *Farklı Bir Bakış Açısıyla Kur'an ve Sünnette Çevre*, (İstanbul Rağbet Yay., 2011), s.14.

Netice itibariyle aslında çevre, sadece çevre bilimcileri tarafından yukarda tanımları verilen çevre değildir; aynı zamanda çevre, insanın bizzat nefsi yani kendisi, yakın ve uzak akrabaları, yakın ve uzak komşuları, aynı mahalle-köy-şehirde yaşadığı insanlar ve dünyayı paylaştığı insanlık ailesi, görünen âlemlerin ötesinde görünmeyen âlemlerdir.¹¹⁶¹

Kur'an'da çevreyle ilgili ayetler, kâinatın yaratılışı, evrenin işleyişi, dağlar, gökler, denizler gibi doğa unsurları ve insanın bunlarla olan ilişkisi üzerinde durur. Bu ayetler, insanın verilen nimetleri israf etmeden ve haddi aşmadan kullanması gerektiğini vurgular. Günümüz insanı ise bilim ve teknolojiyi kullanarak dünyaya hâkim olmaya çalışırken çevreyi tahrip etmiş, kimyasal ve ahlaki kirlilikle uluslararası çevre sorunlarına yol açmıştır. İnsan, sadece üretim ve tüketime odaklanarak çevreyi ihmal etmiş ve ciddi sorunlar yaratmıştır.

Kur'an "çevre bilinci" oluşturmak için bazı ahlâkî temeller belirlemiştir. Aslında Kur'an çevre konusunda insanlara bir bilinç eğitimi vermek istiyor ve böylece insanların hem kendilerine hem çevrelerine hem de Allah'a karşı sorumlu bir birey olarak kendisini "başıboş bir varlık olarak"¹¹⁶² görmemesi gerektiğini anlatıyor.

İnsan varlık âleminde sosyal yönü olan yegâne varlıktır. Onun fizikî yönü kadar metafizik yönü de öne çıkmaktadır.¹¹⁶³ Kur'an-ı Kerim'de yeryüzüne halife¹¹⁶⁴ olarak gönderilen insan, orada ortaya çıkacak tüm sorunların da sorumlusu olarak görülebilir.¹¹⁶⁵ Aslında insan ne yaparsa kendine yapıyor. Bundan dolayı insanların çevre konusunda bilinçli olmaları, hem kendilerini hem de içinde yaşadığı toplumdaki diğer insanları bu konuda bilinçli olmaya çağırması gerekmektedir. Burada "zarûrât-ı hamse"¹¹⁶⁶ nin de çevre bilinciyle doğrudan veya dolaylı olarak bağlantısının olduğunu düşünmekteyiz. Çünkü bu değerler, sadece insanın

¹¹⁶¹ Daha geniş bilgi için bkz. Karakaş, Vehbi ve Nurdan Mendeş. "Çevre kavramına kur'an ve sünnet merkezli bir yaklaşım." *Ekev Akademi Dergisi*, 63 (2015): s.357-370.

¹¹⁶² Ankebût 29/2; Muhammed 47/35; Kıyâme 75/36.

¹¹⁶³ Naci Kula, "Kur'an Işığında İnsan-Çevre İlişkisinin Ruh Sağlığı Açısından Önemi", UÜİFD, 9 sy: 9, (2000): s.2.

¹¹⁶⁴ Bakara 2/30; Sa'd 38/26.

¹¹⁶⁵ Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı Meâl-Tefsir* (İstanbul, 1999), c.1, s.11-12.

¹¹⁶⁶ Abdülkerim Zeydan, *el-Vecîz fî Usûli'l-Fıkh* (İstanbul, ts), s.379.

sadece kendi varlığı için değil bunun yanısıra insanın toplumsal ve fizikî yani dış ve çevresel dünyasının geleceği için de çok önemlidir.

Çevre denilince insanın içinde yaşadığı yer, oksijen ihtiyacını giderdiği hava, içtiği su, birçok yönüyle istifade ettiği denizler, göller, dereler ve nehirler, gezip dolaştığı yerlerin tamamı akla gelmektedir. Bunun yanısıra bu yerlerin temizliği, bakımı ve estetiği, ayrıca insanın beslenme ihtiyacının karşılanabilirliği, sağlıklı oluşu ve aynı zamanda kalitesi ve güvenilirliği; yani insanın günlük yaşamını ve geleceğini doğrudan ve dolaylı olarak etkileyen bütün faktörleri sayabiliriz.¹¹⁶⁷ Tüm bu değerleriyle bize emanet edilen çevreyi tehdit eden en önemli tehlike elbette onun kirlenmesidir. Kirlenme; zihinsel kirlenme, bilgi kirlenmesi, siyasal ve atmosferdeki kirlenme şeklinde ele alınabilir.¹¹⁶⁸ Zihinsel kirliliğinin olduğu bir yerde çevre bilincinden söz etmek elbette mümkün değildir. Çevre kirliliği ile mücadele için çok yönlü bir ufka sahip olmamız gerekmektedir. Bunun için öncelikle çevreye karşı yaptığımız hatalarla ve yanlışlarla yüzleşmeli ve hesaplaşmalıyız.

Çevreyi kirllettikten ve onun doğal işleyişini bozduktan sonra onu tamir etmeye düzeltmeye gitmekten ziyade tıpkı insan sağlığında olduğu gibi “koruyucu hekimlik” modeline sarılmalı ve çevreyi kirlletmemek ve korumak esas olmalıdır.¹¹⁶⁹ Allah evreni ve varlık âlemini bir denge, ölçü ve düzen içinde yaratmış ve insanları da bunları koruma hususunda görev vermiştir.¹¹⁷⁰ İnsan tıpkı kendisi gibi diğer canlı ve cansız tüm varlık âleminin de bu dünyada yaşama ve varlıklarını sürdürme haklarının olduğunu bilmelidir. Nitekim varlıklar âleminde haddi aşan, kirleten, üretmeden tüketen ve insafsızca yok eden tek varlık insandır. Tüm çevre problemlerinin baş ve tek sorumlusu insandır.¹¹⁷¹

¹¹⁶⁷ İbrahim Özdemir ve Münir Yükselmiş, *Çevre Sorunları ve İslâm* (Ankara, 1995), s.35; Zeki Yıldırım, “Kur’an ve Çevre Sorunları.” *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 38 (2012): s.68.

¹¹⁶⁸ Ersin Gürdoğan, *Kirlenmenin Boyutları* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1989); Mustafa Güven. “Kur’ân-ı Kerim’de Çevre Bilincine Dair Bazı Ahlâkî Esaslar”. *Birey Ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi* 4, sy. 2 (Temmuz 2015): s.139-62.

¹¹⁶⁹ Yıldırım, “Kur’an ve Çevre Sorunları”, s.69.

¹¹⁷⁰ Rahman 55/7-10.

¹¹⁷¹ Yaşar Nuri Öztürk, *Kur’ân Açısından Küresel Âfetler* (İstanbul, 2008), s.10; Yıldırım, “Kur’an ve Çevre Sorunları”, s.72-73.

İnsan kendini, Allah'ı ve evreni bilmeli ve tanımalıdır. Allah bir taraftan insandan çevresinde olan biteni takip etmesini isterken diğer taraftan da tüm bu cereyân eden hadiselerin kendisinin varlık ve birliğine işaret ettiğini de hatırlamasını istemektedir: إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَالْفُلْكِ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِمَا يَنْفَعُ النَّاسَ وَمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ مَّاءٍ فَأَخْيَا بِهِ الْأَرْضَ شُـبْهَسِيزْ، بَعْدَ مَوْتِهَا وَبَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ وَتَصْرِيفِ الرِّيَّاحِ وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ “Süphesiz, göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelişinde, insanlara yarar sağlayacak şeylerle denizde seyreden gemilerde, Allah'ın gökyüzünden indirip kendisiyle ölmüş toprağı dirilttiğı yağmurda, yeryüzünde her çeşit canlıyı yaymasında, rüzgârları ve gökle yer arasındaki emre âmâde bulutları evirip çevirmesinde elbette düşünen bir topluluk için deliller vardır.”¹¹⁷² أَلَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَوَاتٍ طِبَاقًا مَا تَرَى فِي خَلْقِ الرَّحْمَنِ مِنْ تَفَاقُوتٍ فَارْجِعِ الْبَصَرَ هَلْ تَرَى مِنْ فُطُورٍ”¹¹⁷³ “O, yedi göğü tabaka tabaka yaratandır. Rahmân'ın yaratışında hiçbir uyumsuzluk göremezsin. Bir kere daha bak! Hiçbir çatlak (ve düzensizlik) görüyor musun?”¹¹⁷³ هُوَ الَّذِي جَعَلَ الشَّمْسَ ضِيَاءً وَالْقَمَرَ نُورًا وَقَدَرَهُ مَنَازِلَ لِتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنِينَ وَالْجِسَابِ مَا خَلَقَ اللَّهُ ذَلِكَ إِلَّا بِالْحَقِّ يُفَصِّلُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ “O, güneşi bir ışık (kaynağı), ayı da (geceleyin) bir aydınlık (kaynağı) kılan, yılların sayısını ve hesabı bilmeniz için ona menziller takdir edendir. Allah, bunları (boş yere değil) ancak gerçek ile (hikmeti gereğince) yaratmıştır. O, âyetlerini, bilen bir topluma ayrı ayrı açıklamaktadır.”¹¹⁷⁴ رُزْغَارِلَارِي دَا أَشِلَايِیْی “وَأَرْسَلْنَا الرِّيَّاحَ لَوَاقِحَ فَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَسْقَيْنَاكُمُوهُ وَمَا أَنْتُمْ لَهُ بِخَازِنِينَ”¹¹⁷⁵ olarak gönderip yukarıdan su indirerek sizi onunla suladık. Onu toplayıp depolayan da siz değilsiniz.”¹¹⁷⁵

Kur'an elbette bilimsel verileri toplayan bir bilim kitabı değildir. Ancak çevre ile ilgili bazı önemli bilgilere ve onun işleyişi ile ilgili bir takım hususlara işaret etmektedir; أَوَلَمْ يَرَ الَّذِينَ “İnkâr” كَفَرُوا أَنَّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ أَفَلَا يُؤْمِنُونَ

¹¹⁷² Bakara 2/164.

¹¹⁷³ Mülk 67/3.

¹¹⁷⁴ Yûnus 10/5.

¹¹⁷⁵ Hicr 15/22.

edenler, göklerle yer bitişikken, bizim onları ayırdığımızı ve diri olan her şeyi sudan meydana getirdiğimizi görmediler mi? Hâlâ inanmayacaklar mı?”¹¹⁷⁶ Bu ayette evrenin yaratılış teorisinden bahsedilmektedir. Buradaki, Allah’ın “Neden hala inanmıyorsunuz?” sorusuna da tüm insanlar muhataptır.¹¹⁷⁷

Allah, kâinatı bir düzen ve işleyiş içinde yaratmıştır ve Kur’ân da buna değinerek bunların birer âyet yani delil ve işaret olduğuna vurgu yaparak aklı olanlara ve aklını kullananlara uyarılarda bulunmuş ve onları düşünmeye sevk etmiştir; وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ “O, geceyi, gündüzü, güneşi ve ayı yaratandır. Her biri bir yörüngede yüzmektedirler.”¹¹⁷⁸ إِنَّ فِي اخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَمَا خَلَقَ اللَّهُ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ لَآيَاتٍ “Şüphesiz gece ve gündüzün ard arda değişmesinde, Allah’ın göklerde ve yeryüzünde yarattığı şeylerde, Allah’a karşı gelmekten sakınan bir toplum için pek çok deliller vardır.”¹¹⁷⁹ أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يُزْجِي سَحَابًا ثُمَّ يُؤَلِّفُ بَيْنَهُ ثُمَّ يَجْعَلُهُ رُكَامًا فَتَرَى الْوَدْقَ يَخْرُجُ مِنْ خِلَالِهِ وَيُنَزِّلُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ جِبَالٍ فِيهَا مِنْ بَرَدٍ فَيُصِيبُ بِهِ مَنْ يَشَاءُ وَيَصْرِفُهُ عَنِ مَنْ يَشَاءُ يَكَادُ سَنَا بَرْقِهِ يَذْهَبُ بِالْأَبْصَارِ “Görmez misin ki Allah, bulutları sevk eder. Sonra, onları kaynaştırıp üst üste yığar. Nihayet yağmurun, onların arasından yağdığını görürsün. O, gökten, oradaki dağ (gibi bulut)lardan dolu indirir de onu dilediğine isabet ettirir, dilediğinden de geri çevirir. Bu bulutların şimşeginin parıltısı neredeyse gözleri alacak.”¹¹⁸⁰

Evren, içindeki nimetleriyle birlikte insana emanet edilmiştir, dolayısıyla onun denge ve düzenini korumak ve işleyişinin devamını sağlamak da insanın görevidir. Evrendeki canlı hayatının devamı da bu düzen ve dengenin korunmasına ve işleyişinin devamına bağlıdır. Bu düzenin bozulması ile Kur’an’daki kıyamet tasvirleri arasında bir bağlantı bulunmaktadır ki;

¹¹⁷⁶ Enbiyâ 21/30

¹¹⁷⁷ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, c.5, s.3351-3352.

¹¹⁷⁸ Enbiyâ 21/33

¹¹⁷⁹ Yunus 10/6.

¹¹⁸⁰ Nûr 24/43.

“Yıldızlar, bulanıp söndüğü zaman, وَإِذَا النُّجُومُ انْكَدَرَتْ¹¹⁸¹,” “Denizler kaynatıldığı zaman, وَإِذَا الْبِحَارُ سُجِّرَتْ¹¹⁸²,” “Güneş dürülüp ışığı söndüğü zaman, إِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ¹¹⁸³,” “Yıldızlar saçıldığı zaman, وَإِذَا الْكَوَاكِبُ انْتَثَرَتْ¹¹⁸⁴,” “Gök yarıldığı zaman, إِذَا السَّمَاءُ انشَقَّتْ¹¹⁸⁵,” “Yer uzatılıp dümdüz edildiği zaman, وَإِذَا الْأَرْضُ مُدَّتْ¹¹⁸⁶,” tüm bunların zikredilmesi evrendeki bir bozulma sonucu olacağına işaret edilmektedir. Dünyanın çeşitli yerlerinde savaşlarda kimyasal ve biyolojik silahların kullanılması, nükleer patlama ve sızıntılar, fabrikalar tarafından doğaya bırakılan zehirli atıklar- duman ve gazlar, aşırı bir şekilde fosil yakıtların tüketimi, insanları aşırı hırsı ve sınırsız tüketim çılgınlığı vb. bunları çoğaltmak mümkün elbette, işte tüm bunlar büyük çevre felaketlerine, küresel ısınmaya ve iklim değişikliklerine dolayısıyla kıyamet provasına neden olmaktadır.

Doğaya baktığımızda kendi içinde o muazzam bir dengeye sahiptir. Doğada ne varsa hepsi insanın hizmetine sunulmuş ve insan da varlığını orada ve oradan elde ettiği nimetlerle sürdürmektedir. Bundan dolayı da onu korumak kendi varlığının devamı için büyük önem arz etmektedir ki aksi takdirde kendi varlığı tehdit altında olacaktır; وَجَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعَايِشَ وَمَنْ لَسْتُمْ لَهُ¹¹⁸⁷ “Orada hem sizin için, hem de sizin rızık vermediğiniz kimseler için geçimlikler meydana getirdik.”¹¹⁸⁸ “O, yeryüzünü sizin ayaklarınızın altına serendir. Haydi onun üzerinde yürüyün ve Allah’ın rızıkından yiye. Dönüş ancak O’nadır.”¹¹⁸⁹ وَسَخَّرَ لَكُمُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ وَالنُّجُومَ مُسَخَّرَاتٍ بِأَمْرِ¹¹⁹⁰ “O, geceyi, gündüzü, güneşi ve ayı sizin hizmetinize verdi. Bütün yıldızlar da O’nun emri ile sizin hizmetinize verilmiştir. Şüphesiz bunlarda aklını kullanan bir

¹¹⁸¹ Tekvir 81/6.

¹¹⁸² Tekvir 81/2.

¹¹⁸³ İnfitar 82/2.

¹¹⁸⁴ Tekvir 81/1.

¹¹⁸⁵ İnfitar 82/1.

¹¹⁸⁶ İnşikak 84/1.

¹¹⁸⁷ İnşikak 84/3.

¹¹⁸⁸ Hicr 15/20.

¹¹⁸⁹ Mülk 67/15

“Sizin için yeryüzünde çeşitli renk ve biçimlerle yarattığı şeyleri de sizin hizmetinize verdi. Öğüt alan bir toplum için bunda ibretler vardır.”¹¹⁹⁰ “وَمَا ذَرَأَا لَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُخْتَلِفًا أَلْوَانُهُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِّقَوْمٍ يَذَّكَّرُونَ”¹¹⁹¹

Evrende yaşayan canlı-cansız tüm varlıkların bilinen ve bilinmeyen pek çok sırrı vardır. Bilim ilerledikçe bu sırlar açığa çıkacaktır. Allah’ın yarattığı her şeyde bir amaç ve bir misyon vardır. Varlık âleminin her birinin kendinde dili bulunmakta ve maalesef insanlık onları anlamamaktadır. Aslında o varlık âleminin ne dediğini anlamak, insanlığın ve evrenin devamı açısından önem arz etmektedir. Allah-kâinat- insan ilişkileri açısından da onların dilini çözmek ve onları anlamaya çalışmak kavî vahyin anlaşılması kadar önemlidir. Ayetlerde bunu açıkça görmekteyiz; “Göklerin ve yerin yaratılması, dillerinizin ve renklerinizin farklı olması da O’nun (varlığının ve kudretinin) delillerindendir. Şüphesiz bunda bilenler için elbette ibretler vardır.”¹¹⁹² تُسَبِّحُ لَهُ السَّمَوَاتُ السَّبْعُ “Yedi gök, yer ve bunların içinde bulunanlar Allah’ı tespih ederler. Her şey O’nu hamd ile tespih eder. Ancak, siz onların tespihlerini anlamazsınız. O, halîm’dir (hemen cezalandırmaz, mühlet verir), çok bağışlayandır.”¹¹⁹³ وَاللَّهُ يَسْجُدُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ مِنْ دَابَّةٍ وَالْمَلَائِكَةُ وَهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ”¹¹⁹⁴

Kur’ân’da bazı sureler hayvan adlarını almıştır: Bakara (İnek), Nahl (Arı), Ankebut (Örümcek), Neml (Karıncı). Bunun yanı sıra Kur’ân’da çeşitli hayvanlardan da bahsedilmektedir. Örneğin köpek 17, maymun 16, domuz 15, yılan 14, koyun 13, deve 12, öküz ve inek 11, at 10, katır 9, eşek 8, kurt 7, arı (6) karınca 5, örümcek 4, sivrisinek, 3 ve sinek ise

¹¹⁹⁰ Nahl 16/12.

¹¹⁹¹ Nahl 16/13.

¹¹⁹² Rûm 30/22.

¹¹⁹³ İsrâ 17/44.

¹¹⁹⁴ Nahl 16/49.

2 defa Kur'an'da tüm bu hayvanlar isim isim zikredilmiştir.¹¹⁹⁵ Kur'an'daki bu ayetlerden şunu anlamaktayız ki, Allah, tabiatla hiçbir şeyi boşuna yaratmamış ve yaratılan her şey, bir düzen, ölçü ve dengeyi korumak için hikmet üzere yaratılmıştır. Yani her varlığın bir mucizevî yönünün olduğunu; bunun ancak zamanla yine insanlar tarafından farklı bilimsel araştırmalar neticesinde ortaya çıkarılarak insanlığın faydasına sunulacağını ve bütün bunların da insanların iman ve hidayetlerine vesile olabileceğini göstermektedir.

Kur'an insanların akıllarını, kalplerini ve ruhlarını yani iç dünyalarını temizlemek için geldiği gibi, onların dış dünyalarını temizlemeyi de hedeflemektedir. Allah namaz kılmak için abdest almayı şart koşarken, su olmasa dahi onun yerine teyemmümü farz kılmıştır.¹¹⁹⁶ Yine yeryüzü temiz olmak şartıyla mescit sayılmıştır. Kur'an'da genel olarak temizliğe vurgu yapılmakta ve bu maddî ve manevî temizlik vurgusu insanda temizlik şuuru oluşturmayı amaçlamaktadır. Yağan yağmurun pek çok faydası olmasına rağmen Kur'an yağmurla insanların temizlenmesinden bahsetmektedir; اِذْ يُغَشِّيكُمُ النُّعَاسَ أَمْنَةً مِنْهُ وَيُنْزِلُ عَلَيْكُمْ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً لِيُطَهِّرَكُمُ، “Hani (Allah) kendi tarafından bir güvenlik olarak sizi hafif bir uykuya daldırıyor; sizi temizlemek, sizden şeytanın vesvesesini gidermek, kalplerinizi pekiştirmek ve ayaklarınızı sağlam bastırmak için üzerinize gökten yağmur yağırdıyordu.”¹¹⁹⁷ İzutsu da çevreyi korumanın ve oradaki nimetleri sıradan bir eşyadan ziyade Allah'ın özel bir lütfu olarak görmenin imanî bir mesele olduğunu ifade etmektedir.¹¹⁹⁸

Allah kıymetli bir varlık olan insanı yaratırken toprak ve su kullanıldığını, ayrıca her şeyin sudan yaratıldığını bizlere öğretmiş ve bununla toprak ve suyun önemine işaret etmiştir; وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سَلَالَةٍ مِنْ طِينٍ “Andolsun, biz insanı, çamurdan (süzülmüş) bir özden yarattık.”¹¹⁹⁹ أَوَلَمْ يَرِ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ أَفَلَا يُؤْمِنُونَ

¹¹⁹⁵ İbrahim Özdemir, “Kur'an'a Göre Çevre”, s.12.

¹¹⁹⁶ Mâide 5/6.

¹¹⁹⁷ Enfal 8/11.

¹¹⁹⁸ Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, s.18.

¹¹⁹⁹ Mü'minûn 23/12.

“İnkâr edenler, göklerle yer bitişikken, bizim onları ayırdığımızı ve diri olan her şeyi sudan meydana getirdiğimizi görmediler mi? Hâlâ inanmayacaklar mı?”¹²⁰⁰

İnsan çevreye karşı sorumluluklarını yerine getirmediği takdirde orada bir bozulma meydana gelecek ve artık o çevre aslî vazifesini yapamaz hale gelecektir ki neticede devasa çevre sorunları karşımıza çıkacaktır ve bunun tek sorumlusu da elbette insandır; **ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي** “İnsanların kendi işledikleri (kötülükler) sebebiyle karada ve denizde bozulma ortaya çıkmıştır. Dönmeleri için Allah, yaptıklarının bazı (kötü) sonuçlarını (dünyada) onlara tattıracaktır.”¹²⁰¹

Çevre sorunlarına sebep olan etmenlerin başında israf ve aşırı tüketim gelmektedir. Nitekim Allah insanlığı bu konuda şöyle uyarmaktadır; **يَا بَنِي آدَمَ خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا** “Ey Âdemoğulları! Her mescitte ziynetinizi takının (güzel ve temiz giyinin). Yiyin için fakat israf etmeyin. Çünkü O, israf edenleri sevmez.”¹²⁰² Başka bir ayette ise şöyle buyrulur; **إِنَّ الْمُبَذِّرِينَ كَانُوا إِخْوَانَ الشَّيَاطِينِ وَكَانَ الشَّيْطَانُ لِرَبِّهِ كَفُورًا** “Çünkü saçıp savuranlar şeytanların kardeşleridir. Şeytan ise Rabbine karşı çok nankörlük etmiştir.”¹²⁰³

Çevrede çok önemli sorun oluşturan bir anlayış da bozgunculuktur. Son yıllarda sağlık ve beslenme alanında insanlık büyük bir felaket ile karşı karşıyadır. Maalesef her şeyin yapay hale geldiği ve hormonlarla doğallığını kaybettiği bir dönemde, insanın ve insanlığın hatta varlık âleminin yok olmaya doğru hızla ilerlediğine hep birlikte şahit oluyoruz. Kur’an bu konuda bizleri şöyle uyarmaktadır; **وَإِذَا تَوَلَّى سَعَى فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ** “O, (senin yanından) ayrılınca yeryüzünde bozgunculuk yapmağa, ekin ve nesli yok etmeğe çalışır. Allah ise bozgunculuğu sevmez.”¹²⁰⁴

¹²⁰⁰ Enbiyâ 21/30.

¹²⁰¹ Rûm 30/41.

¹²⁰² A'râf 7/31.

¹²⁰³ İsrâ 17/27.

¹²⁰⁴ Bakara 2/205.

Kur'ân, insan ile evren arasında sıkı ilişki olduğuna dikkat çeker ve bize bir ders verir. İşte bu ilişki bozulduğu zaman ortaya “küresel çevre sorunu” çıkar. Bu sorun, hem insanlığa hem de tüm varlık âlemine zarar verir. Kur'ân, bir taraftan insanı nefis muhasebesine davet ederken diğer taraftan çevreye karşı sorumlu olmaya çağırmaktadır. Bu anlamda dinî ve ahlakî değerlerle nefis muhasebesini yapan insan, yine kendi koyduğu beşerî kanunlarla da çevre denetimini sağlamalıdır. Neticede çevre sorunlarını aşmanın en faydalı ve etkili yöntemi, bu denetim mekanizmalarını beraber ve bütüncül bir şekilde gerçekleştirmektir.¹²⁰⁵ Türkiye’de 2872 sayılı çevre kanununa¹²⁰⁶ bakıldığında önemli bilgilerle karşılaşmaktayız. Aslında yapılması gereken pekçok şey kanunda belirtilmiş, ancak uygulama ve kontrol etme mekanizmaları tam işletilmemektedir. PUKÖ döngüsün sadece P kısmı yani planlama kısmı çalışmakta diğer uygulama, kontrol et ve önlem al kısımları çalışmamaktadır.

2.5.2. Gıda Denetimleri

Allah, insan vücudunun sağlıklı ve verimli çalışması için belirli kurallar koymuştur. Bu kurallar, insanın nasıl beslenmesi gerektiğini belirleyen bir kullanım kılavuzuna benzer. Kur'an'da, "*Tayyibât*" (temiz ve iyi gıdalar) helal olarak tanımlanırken, "*Habâis*" (kötü ve zararlı gıdalar) haram kılınmıştır. Helal gıdalar, insanın hem fiziksel hem de ruhsal sağlığını korumak için önemlidir ve bu kurallar, bireylerin sağlıklı ve dengeli bir şekilde yaşamalarını hedefler. Hz. Peygamber’in Miraç gecesinde sütü tercih etmesi, doğal ve fitrata uygun olanı seçmenin önemini vurgular.¹²⁰⁷ Günümüzde gençlerin ve çocukların genellikle işlenmiş gıdaları tercih etmesi, doğal dengelerin bozulduğunu gösterir. İnsanlar sentetik ve zararlı gıdalarla fitrattan uzaklaşmışlardır. Helal ve doğal gıdalar tüketmek, bu bozulmayı düzeltir ve sağlıklı bir yaşam sağlar.

¹²⁰⁵ Daha geniş bilgi için bkz. Mustafa Güven, “Kur’ân-ı Kerim’de Çevre Bilincine Dair Bazı Ahlâkî Esaslar”. Birey Ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi 4, sy. 2 (Temmuz 2015): s.139-62.

¹²⁰⁶ <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=2872&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>. (erişim:07.11.2024)

¹²⁰⁷ Orhan Çeker. “Hlal Gıda Anlayışımız.” Helal Ve Etik Araştırmalar Dergisi, (2021), 3(2), s.1-10.

Kur'an ayetleri doğrultusunda gıda denetimi denildiğinde hem kişisel olarak alınacak önlemler vardır hem de devletin alacağı önlemler vardır. Kişilerin, sadece helal ve temiz gıdaları tüketmeleri gerekir. Bu, hem fiziksel sağlık hem de dini sorumluluk açısından önemlidir. Kur'an'daki ayetler, helal gıdaların tüketilmesini emreder ve temizliğe vurgu yapar.¹²⁰⁸ Kişiler, yiyecekleri aşırıya kaçmadan ve israf etmeden tüketmelidir. İsraf, hem mali hem de çevresel açıdan zarar verebilir ve Kur'an, tasarruf ve dengeyi teşvik eder.¹²⁰⁹ Kişilerin, tükettiği gıdaların sağlık açısından güvenli ve temiz olduğuna dikkat etmeleri gerekir. Bu, hem bireysel sağlık hem de dini yükümlülüklerin yerine getirilmesi açısından önemlidir.¹²¹⁰ Devlet, gıda üretim ve dağıtım süreçlerinde denetim yapmalıdır. Bu, helal ve temiz gıda standartlarının sağlanması için önemlidir. Denetimler, özellikle helal kesim ve hijyen standartlarına uygunluğu kontrol eder. Devlet, gıda güvenliğini sağlamak için yasal düzenlemeler yapmalıdır. Bu, gıda ürünlerinin içeriği, etiketleme ve üretim süreçleri gibi konuları kapsar. Ayrıca, zararlı ve yasaklı gıdaların piyasada bulunmaması için yasalar oluşturulmalıdır. Devlet, halkı gıda güvenliği ve helal gıdalar hakkında bilgilendirmeli ve eğitimler düzenlemelidir. Bu, gıda tüketiminde dini ve sağlık kurallarına uyumu artırır. Gıda güvenliği ile ilgili ihlallerde, devletin yaptırım uygulama ve zarar gören vatandaşları koruma yükümlülüğü vardır. Bu, adaletin sağlanması ve halk sağlığının korunması açısından önemlidir. Bu iki düzeyde alınan önlemler, hem bireysel hem de toplumsal sağlığın korunması ve İslami kurallara uygunluk açısından kritik öneme sahiptir. Kur'an, hem kişisel sorumlulukları hem de toplumsal düzeni gözetir ve bu çerçevede gıda denetimini teşvik eder.

Dünyadaki doğal gıdalar yaklaşık 2 milyar insanı besleyebilirken, geri kalan yaklaşık 5 milyar insanın beslenmesi için sanayi üretimi gıdalar kullanılmaktadır. Doyma anlayışı iki şekilde tanımlanabilir: Biyolojik doyma ve psikolojik doyma. Biyolojik doyma, bedenin

¹²⁰⁸ Bakara 2/168, 173.

¹²⁰⁹ A'râf 7/31.

¹²¹⁰ Mâide 5/5.

ihtiyaçlarını karşılayan fizyolojik bir süreçtir ve belli bir sınırı vardır. Psikolojik doyma ise, kişinin canının çektiği yiyecekleri yeme arzusudur ve bunun bir sınırı yoktur. İnsanın ihtiyacını düşünmeden canı çektikçe yemesi, sınırsız bir şekilde devam edebilir. Kapitalist sistem, insanlarda psikolojik doyma hissini sürekli artırarak sanayi mamulü gıdalar üretimine yönelmiştir. Bu süreçte doğallığı bozulan gıdalar, katkı maddeleri ve genetik müdahalelerle üretilirken, israf ve aşırı tüketim teşvik edilmiştir. Sonuç olarak, bu durum çevresel bozulmalara ve biyolojik-psikolojik sorunlara yol açmış, küresel çapta ciddi problemlere neden olmuştur.¹²¹¹

Kur'an'da gıda denetimine dair ayetleri düşündüğümüzde ilk olarak gıdanın helallığı sonra da sağlıklı oluşu akla gelmektedir. İslam'da gıda maddelerinin helal (izin verilmiş) olması şarttır. Helal, Allah'ın müminlere temiz, sağlıklı ve ruhen arındırıcı gıdalar tüketmelerini emrettiği anlamına gelir. Kur'an'da helal ve haram gıdalar hakkında birçok ayet bulunmaktadır: “Onlara iyi ve temiz şeyleri helâl, kötü ve pis şeyleri haram kılar.”¹²¹² “وَيُحِلُّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَائِثَ حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخَنَازِيرِ وَمَا أُهْلَ لَغَيْرِ اللَّهِ بِهِ وَالْمُنْخَنِقَةُ وَالْمَوْقُوذَةُ وَالْمُتَرَدِّيَةُ”¹²¹³ “Leş, kan, domuz eti, Allah'tan başkası adına boğazlanan, boğulmuş, (taş, ağaç vb. ile) vurulup öldürülmüş, yukarıdan yuvarlanıp ölmüş, boynuzlanıp ölmüş (hayvanlar ile) canavarların yediği hayvanlar -ölmeden yetişip kestikleriniz müstesna- dikili taşlar (putlar) üzerine boğazlanmış hayvanlar size haram kılındı.”¹²¹⁴ “يَا أَيُّهَا النَّاسُ كُلُوا مِمَّا فِي الْأَرْضِ حَلَالًا طَيِّبًا”¹²¹⁵ “Ey insanlar! Yeryüzündeki şeylerin helâl ve temiz olanlarından yiyin!”¹²¹⁶ Helal olan gıdalar, müminlerin hem ruhsal hem de fiziksel olarak Allah'a daha yakın olmalarını sağlar. Bu nedenle, Kur'an'da gıdanın kaynağı, nasıl elde edildiği, kesimi gibi süreçler de titizlikle denetlenir.

Kur'an'da gıdanın helal olması yeterli değildir; aynı zamanda tayyib yani temiz, sağlıklı ve faydalı olması gerekmektedir. Bu, insan bedenine zarar vermeyecek gıdaların tüketilmesini

¹²¹¹ Orhan Çeker. “Hlal Gıda Anlayışımız.” Helal Ve Etik Araştırmalar Dergisi, (2021), 3(2), s.1-10.

¹²¹² A'râf 7/157.

¹²¹³ Mâide 5/3.

¹²¹⁴ Bakara 2/168.

ve vücudun sağlığını korumayı amaçlar; “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُلُوا مِن طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ” “Ey iman edenler! Size verdiğimiz rızıkların iyi ve temizlerinden yiyin.”¹²¹⁵ “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ”¹²¹⁶ “Ey iman edenler! (Aklı örten) içki (ve benzeri şeyler), kumar, dikili taşlar ve fal okları ancak, şeytan işi birer pisliktir. Onlardan kaçının ki kurtuluşa eresiniz.”¹²¹⁶ İçki ve kumarın haram kılındığı bu ayetlerde de, insanın sağlığını ve aklını koruma amacı ön plandadır. İçki, insan bedenine ve zihnine zarar verdiği için necis (pis) olarak nitelendirilmiştir. Kur’an’da sağlıklı, zararlı ya da insanın yaratılışına uygun olmayan gıdaların tüketimi yasaktır. Bu, Allah’ın insan bedenine verdiği önemin bir yansımasıdır. Hz. Peygamber’in de sağlıklı ve doğal gıdaların tüketilmesine önem verdiği rivayetlerle sabittir. Hz. Peygamber’in sütü tercih etmesi (Miraç olayı) ve bu tercih üzerine “fitratı (yaratılışa uygun olanı) seçtin” denilmesi, yaratılışa uygun beslenmenin önemini gösterir.

İslami toplumlarda, gıda denetimi sadece bireysel sorumluluk değil, aynı zamanda toplumsal ve devletin bir sorumluluğudur. Devlet, gıda üretiminin, dağıtımının ve satışının İslamî esaslara uygun olup olmadığını denetlemekle yükümlüdür. İslam’da yöneticiler, toplumun genel sağlığını korumak için gıda maddelerinin denetimini yapmak zorundadır. Bu bağlamda, İslamî yönetimde “hisbe” denilen bir sistemle, ticaretin, gıda üretiminin ve satılan ürünlerin İslami kurallara uygun olup olmadığı denetlenmiştir. Kur’an, gıdanın hem helal olmasına hem de sağlıklı ve temiz olmasına büyük önem verir. Bu iki ilke, insan bedenini korumanın yanı sıra, ruhen temiz ve Allah’a bağlı bir hayat sürdürmeyi amaçlar. Gıdanın helalliyi, dini emirlerle uyumlu bir yaşamın temelini oluştururken; tayyib, sağlıklı ve doğal olanı tercih etme, bireyin fiziksel ve ruhsal bütünlüğünü korumayı hedefler.

COVID-19 salgınının Çin’deki vahşi hayvan pazarlarından kaynaklandığı ve yarasalardan insanlara bulaştığı yönündeki iddialar, insanın doğaya ve beslenme alışkanlıklarına dikkat etmesi gerektiğini gösterdi. Vahşi hayvanların tüketimi, zoonotik

¹²¹⁵ Bakara 2/172.

¹²¹⁶ Mâide 5/90.

hastalıkların yayılmasına neden olabilir. Kur'an, hem helal hem de sağlıklı gıdaların tüketilmesini emrederken, doğal dengenin korunmasına da vurgu yapar. COVID-19 salgını, doğaya saygı gösterilmemesi ve sağlıksız beslenme alışkanlıklarının küresel sağlık risklerine yol açabileceğini bize hatırlattı.¹²¹⁷

Hiz. Âdem ve Havvâ'nın cennetten çıkarılma hikayesi, insanın yeme içme alışkanlıklarına dikkat etmesi gerektiğini gösteren önemli bir olaydır. Allah, onlara yasaklanmış bir ağacın meyvesinden yememelerini emretmiş, ancak bu yasağa uymamaları sonucunda cennet nimetlerinden mahrum kalmışlardır. Bu kıssa, Kur'an'da tüm insanlık için bir uyarı olarak yer alır ve gıdanın önemine işaret eder. Yasaklanmış olan bir şeyin tüketilmesi, insanın hem fiziksel hem de manevi hayatında büyük sonuçlar doğurabilir. Bu nedenle, Allah'ın helal ve haram kıldığı gıdalar konusundaki hassasiyetin önemi büyüktür.¹²¹⁸

Kureyş Suresi'nde Allah, Kureyşlilere hitap ederek, "Onlar da Bu beytin Rabbine kulluk etsinler ki O, onları besleyip açlıklarını giderdi" buyurur. Bu ayet, Mekkelilerin gıda güvenliğini ve ekonomik refahını sağlayanın Allah olduğunu vurgular. Kabe'nin Rabbine olan kullukları sayesinde, Mekkeliler açlık sorunu yaşamadan, güvenli ve bereketli bir şekilde beslenmişlerdir. Bu bağlamda, gıda güvenliğinin sağlanması ve açlığın giderilmesinin, Allah'a olan kulluğun ve O'nun emirlerine uyumun bir sonucu olarak değerlendirilmesi gerektiği mesajı verilir.¹²¹⁹

Rusya ve Ukrayna arasındaki savaşın yol açtığı gıda güvenliği sorunları, Kureyş Suresi'ndeki mesajı günümüz bağlamında anlamamıza yardımcı olabilir. Ayette, Mekkelilere Allah'a kulluk ve ibadet etmenin gıda güvenliği sağladığı vurgulanır. Bu, manevi değerlere bağlılığın ve adalet anlayışının, toplumsal refah ve ekonomik güvenlik ile doğrudan ilişkili olduğunu gösterir. Günümüzde savaşlar ve çatışmalar gıda üretimini ve dağıtımını kesintiye

¹²¹⁷ https://tr.wikipedia.org/wiki/%C3%87in%27de_COVID-19_pandemisi. 08.09.2024.

¹²¹⁸ Bakara 2/35; A'râf 7/10-25.

¹²¹⁹ Kureyş 106/1-4.

uğratarak küresel gıda krizlerine neden olurken, uluslararası dayanışma ve etik değerlerin korunması, bu sorunlarla başa çıkmanın ve adil bir dünya düzeni sağlamanın temel unsurlarıdır. Bu anlayış, gıda güvenliği sorunlarının sadece fiziksel ve ekonomik değil, aynı zamanda manevi ve etik boyutları olduğunu da ortaya koyar.

2.5.3. Tarım ve Hayvancılıkla İlgili Denetimler

Kur'an-ı Kerim, belirli bilim dalları için özel kanunlar ve kurallar koyan bir ansiklopedik kaynak değil, insanlara dünya ve ahiret mutluluğunu sağlamayı amaçlayan bir "yol gösterici"dir. Ancak, tarım ve hayvancılık gibi pratik konularda da zaman zaman önemli bilgiler sunar. Bu, Kur'an'ın genel yol gösterici rolünün bir parçasıdır.

Kur'an'da tarım ve hayvancılıkla ilgili denetimleri değerlendirebilmek için bununla ilgili kavramları Kur'an nasıl kullanmış bunlara bakmaya çalışacağız. "Hars" Sözlükte "toprağa tohum atmak, toprağın ziraat için hazırlanması, tarım, ekin, ekin ekip, ağaç dikmek, lehte iş yapmak, mal kazanıp biriktirmek, toplamak, çoğaltmak, canlandırmak" anlamlarına gelir.¹²²⁰ Kur'an'da hem fiil, hem de isim olarak kullanıldığı ayetler vardır; أَفَرَأَيْتُمْ مَا تَحْرُثُونَ "Ektiğiniz tohumu ne dersiniz?!"¹²²¹ وَلَا تَسْقِي الْحَرْثَ "...ekin sulamayan,.."¹²²² أَنْ اْعْدُوا عَلَى حَرْثِكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَارِمِينَ "Haydi, eğer ürününüzü devşirecekseniz erkenden gidin."¹²²³

Kur'an 'zar' tabirini 'hars' anlamında kullanmıştır ki ayette şöyle buyrulmaktadır; يُنْبِتْ لَكُمْ بِهِ الزَّرْعَ وَالزَّيْتُونَ وَالنَّجِيلَ وَالْأَعْنَابَ وَمِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ "Allah o su ile size; ekin, zeytin, hurma ağaçları, üzüm ve her türlü meyvelerden bitirir."¹²²⁴ Bu iki kavram fiil kipinde geldiklerinde işi yapan fâile göre anlam kazanmaktadırlar.¹²²⁵ İlgili ayette şöyle buyrulmaktadır; "أَفَرَأَيْتُمْ مَا تَحْرُثُونَ" "Ektiğiniz tohumu ne dersiniz?"

¹²²⁰ İsfahânî, *el-Müfredât fi Garibi'l-Kurân*, s.112; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c.2, s.134-135.

¹²²¹ Vâkıa 56/63.

¹²²² Bakara 2/71.

¹²²³ Kalem 68/22.

¹²²⁴ Nahl 16/11. Bkz. En'âm 6/141; Ra'd 13/4; İbrahim 14/37; Şuarâ 26/148.

¹²²⁵ Necdet Çağır. "Kur'an'da Yer Alan Başlıca Ziraî Temalar", *Dinî Araştırmalar*, 2008, cilt: 10, sayı: 30, s. 193-214.

”تَزْرَعُونَهُ أَمْ نَحْنُ الرَّارِعُونَ“ “Ektiğiniz tohumu ne dersiniz?! Onu siz mi bitiriyorsunuz, yoksa bitiren biz miyiz?”¹²²⁶

İnancımıza göre ilk insanın yaratıldığı toprak, tarımın temel unsurudur.¹²²⁷ İlgili ayetlerde insan neslinin ilk etapta topraktan yaratıldığının belirtilmesi, onun aslının toprak olması, sonraki neslin meni yoluyla üremesi ve meniyi oluşturan besinlerin de topraktan gelmesi sebebiyledir.¹²²⁸

Kur'an'da toprak, biyolojik ve kimyasal yapısı itibariyle ikiye ayrılır; وَالْبَلَدُ الطَّيِّبُ يَخْرِجُ (Toprağı) iyi ve elverişli beldenin bitkisi, Rabbinin izniyle bol ve bereketli çıkar. (Toprağı) kötü ve elverişsiz olandan ise, faydasız bitkiden başkası çıkmaz.”¹²²⁹ Bu ayet, temsili bir anlatımla Kur'an'ın indirilişini yağmurun yağmasına benzeter. Yağmur gibi, Kur'an da insanlara hayat verir. Allah'ın ayetlerini tefekkür eden, onlardan ders alarak hayatına uygulayan kimse, verimli ve elverişli toprağa benzer; bu toprak, yağmur yağdığında canlanır ve ürün verir. Buna karşın, ayetlere kayıtsız kalan ve hiçbir şekilde etkilenmeyen kimse, çorak ve verimsiz toprağa benzetilmiştir. Bu tür toprak, yağmur yağsa bile canlanmaz ve ürün vermez, yani Kur'an'ın rahmetinden faydalanmaz.¹²³⁰ Her ne kadar bu ayette temsili bir anlatım kullanılsa da, toprağın farklı özelliklerine ve verimliliğine yapılan vurgu, tarım için önemli bir işaret de içerir. Verimli toprak, tıpkı Allah'ın ayetlerini anlayan ve hayata geçiren müminler gibi, suya ve bakıma karşılık verir ve ürün verir. Çorak toprak ise, bakım alsa bile sonuç vermez. Bu anlatım, hangi cins toprağın hangi ürüne daha uygun olduğunu belirleme gerekliliğine ve toprak analizlerinin önemine dair bir işarettir. Toprağın biyolojik yapısı gibi unsurlar, verimlilik açısından göz önünde bulundurulmalıdır.

¹²²⁶ Vâkıa 56/63-64.

¹²²⁷ Mu'minûn 23/12; Saffat 37/11; Hicr 15/26, 28, 33; Rahman 55/14; Kehf 18/37.

¹²²⁸ Beydavî *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, c.2, s.13, 95.

¹²²⁹ A'râf 7/58.

¹²³⁰ Beydavî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, c.1, s.428; Zemahşeri, *el-Keşşâf*, c.2, s.84.

Kur'an'da su, canlılık ve yaşamın sembolü olarak sunulmakta ve ziraat için "olmazsa olmaz" bir unsur olarak vurgulanmaktadır. Su, sadece insanların yiyeceklerinin değil, hayvanların beslenmesi ve giyeceklerin temel kaynağı olan tüm bitkilerin ve canlıların varlığı için de hayati bir öneme sahiptir. Kur'an bu gerçeği, suyun hayatın sürdürülebilirliği açısından vazgeçilmez olduğunu belirterek, tüm besin zincirinin temelinde yer aldığını ifade etmektedir. Burada bazı ayetlerden örnekler vermek konunun anlaşılması için önem arz etmektedir; وَأَنْزَلَ “O, gökten su indirip onunla size rızık olarak çeşitli ürünler çıkarandır.”¹²³¹ “أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّا نَسُوقُ الْمَاءَ إِلَى الْأَرْضِ الْجُرُزِ فَنُخْرِجُ بِهِ زَرْعًا تَأْكُلُ مِنْهُ أَنْعَامُهُمْ وَأَنْفُسُهُمْ أَفَلَا يُبْصِرُونَ”¹²³² “Görmediler mi ki, biz yağmuru kupkuru yere gönderip onunla hayvanlarının ve kendilerinin yiyeceği ekinler çıkarırız. Hâlâ görmeyecekler mi?”¹²³²

Kur'an'da tarım ve hayvancılıkla ilgili ayetler göz önüne alındığında, suyun bu iki alan için vazgeçilmez bir kaynak olduğu doğrudan ve dolaylı anlatımlarla vurgulanmaktadır. Allah, yağmuru bir rahmet olarak gönderir ve bu sayede toprak canlanır, ekinler yeşerir, hayvanlar beslenir. Yine Kur'an, suyun hem bitkilerin büyümesi hem de hayvanların hayatını sürdürebilmesi için temel olduğunu açıkça belirtir. Su, sadece fiziksel bir ihtiyaç olarak değil, aynı zamanda bereketin, Allah'ın kudret ve rahmetinin bir sembolü olarak sunulmaktadır.¹²³³

Kur'an, güneş ve bitkiler arasındaki ilişkiye dolaylı işaretlerde bulunur. Güneşin varlığı, bitkilerin büyümesi ve yaşamın devamı için vazgeçilmez bir unsurdur. Güneşin dünyayı aydınlatması ve ısıtması, bitkilerin fotosentez yaparak büyümelerine ve insanlara, hayvanlara besin sağlamalarına olanak tanır. Kur'an'da, Allah'ın yeryüzünü canlılar için elverişli kıldığı, yağmuru indirerek bitkilerin yeşerdiği ve hayatın devam ettiği gibi anlatımlarda, dolaylı olarak güneşin bu döngüdeki rolüne işaret edilmektedir. Bu, Allah'ın yaratma düzeni ve hikmetine dikkat çekmektedir. وَجَعَلْنَا سِرَاجًا وَهَّاجًا^(۱۳) وَأَنْزَلْنَا مِنَ الْمُعْصِرَاتِ مَاءً ثَجَّاجًا^(۱۴) لِنُخْرِجَ بِهِ حَبًّا

¹²³¹ Bakara 2/22.

¹²³² Secde 32/27.

¹²³³ Enbiya 21/30; Nur 24/45; Nahl 16/10; A'râf 7/26.

(۱۶) وَجَنَّاتٍ أَلْفَافًا (۱۵) وَنَبَاتًا “Oraya alev alev yanan, parıl parıl parıldayan bir lamba olarak güneşi astık. Sıkışıp yoğunlaşmış yağmur dolu bulutlardan şarıl şarıl su indirdik; Onunla tâneler ve bitkiler bitirelim diye. Ağaçları birbirine sarmaş dolaş olmuş yemyeşil bağlar, bahçeler yetiştirelim diye.”¹²³⁴ Bu ayetlerde, güneşin "ısıtıcı" özelliği vurgulanmakta ve ardından yağmurun yağması ve bitkilerin bitirilmesinden bahsedilmektedir. Bu, su ve güneşin bitkilerin yetişmesindeki kritik rollerine dikkat çeker. Ayetler, gök ve yer arasında güçlü bir irtibat olduğunu, bu iki unsurun koordineli bir şekilde çalışarak bitkilerin büyümesine, yeryüzünün canlanmasına ve hayatın devamına katkı sağladığını gösterir. Bu, doğal olayların ilahi bir düzen içerisinde işlediğine ve bu düzenin insanların hayatını şekillendirdiğine dair önemli bir hatırlatmadır.¹²³⁵

اللَّهُ نُورُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ مِثْلُ نُورِهِ كَمِشْكُوتٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ الْمِصْبَاحُ فِي زُجَاجَةٍ الزُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ يُوقَدُ
“Allah, göklerin ve yerin nurudur. O’nun nurunun temsili şudur: Duvarda bir hücre; içinde bir kandil, kandil de bir cam fânûs içinde. Fânûs sanki inci gibi parlayan bir yıldız. Mübarek bir ağaçtan, ne doğuya, ne de batıya ait olan zeytin ağacından tutuşturulur. Bu ağacın yağı, ateş dokunmasa bile neredeyse aydınlatacak (kadar berrak)tır.”¹²³⁶ Bu ayette geçen "doğuya da batıya da ait olmayan" zeytin ağacı, tüm gün güneş ışığından dengeli şekilde faydalanan bir ağacı temsil eder. Bu ifade, zeytin ağacının en ideal şartlarda yetişmesini ve dolayısıyla meyvesinin dolgun, yağı ise kaliteli ve güçlü olmasını simgeler. Ayetteki bu betimleme, sürekli güneşe veya sürekli gölgeye maruz kalan ağaçlardan ziyade, dengeli bir ışık ve gölge dağılımı alan bir ağacın daha verimli ürün verdiğine dikkat çeker. Bu, doğanın ideal koşullarında yetişen zeytinin mükemmelliğini anlatır.¹²³⁷

¹²³⁴ Nebe' 78/13-16.

¹²³⁵ Burhânuddin İbrahim Bikâî, *Nazmu'd-Durer fi Tenasubi'l-Ay ve's-Suver*, (Beyrut, 1995), c.VIII, 298.

¹²³⁶ Nûr 24/35.

¹²³⁷ Maverdî, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, c. IV, 104; Zemahşeri, *el-Keşşâf*, c.3, s.67-68; Beydavî, *Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil*, c.II, s.142.

Bahçenin yüksekçe bir yerde kurulmasının amacı, bol güneş alması ve rüzgârlarla doğal aşılmanın sağlanmasıdır. Yüksek bir konumda bulunan bahçe, bu şartlar sayesinde daha verimli ve kaliteli ürünler sunar. Aksi halde, çukur bir bölgede yer alan bahçe, yeterince güneş ve rüzgâr alamadığı için bitki örtüsü ve canlılık açısından zayıf kalır. Bu doğal faktörler, bahçenin sağlıklı ve üretken olmasında önemli rol oynar.¹²³⁸ Nitekim ayette şöyle buyrulur; “Allah’ın rızasını kazanmak arzusuyla ve kalben mutmain olarak mallarını Allah yolunda harcayanların durumu, yüksekçe bir yerdeki güzel bir bahçenin durumu gibidir ki, bol yağmur alınca iki kat ürün verir. Bol yağmur almasa bile ona çiseleme yeter. Allah, yaptıklarınızı hakkıyla görendir.”¹²³⁹

Rüzgâr, canlıların ve bitkilerin yaşamında kritik bir role sahiptir. Aslında, rüzgâr güneşin ısısının harekete geçirdiği hava akımıdır. Eğer hava sabit kalsaydı ve rüzgâr oluşmasaydı, yaşamın devamı mümkün olmazdı. Rüzgâr, bitkilerin döllenmesi, tohumların yayılması ve ekosistemlerin dengesi açısından hayati bir işlev görmektedir.¹²⁴⁰ Kur'an'da rüzgarların iki temel fonksiyonuna işaret edilmektedir; ki bunlar döllendirici ve yağmur taşıyıcı olmalarıdır. Rüzgârlar, bitkilerin döllenmesinde önemli bir rol oynar ve yağmur taşıyarak ekinlerin sulanmasını sağlar. Bu işlevleriyle rüzgâr, hem tarım hem de hayvancılık için hayati bir unsur olarak vurgulanmaktadır;¹²⁴¹ “O, rüzgârları rahmetinin önünde müjde olarak gönderendir. Nihayet rüzgârlar ağır bulutları yüklendiği vakit, onları ölü bir belde(yi diriltmek) için sevk ederiz de oraya suyu indiririz. Derken onunla türlü türlü meyveleri çıkarırız. İşte ölüleri de öyle çıkaracağız. Ola ki ibretle düşünürsünüz.”¹²⁴²

Kur'an, yeryüzünün sunduğu bitkisel çeşitliliği ve bereketi detaylı bir şekilde açıklar. Yerden çıkan çeşitli ürünler, Allah'ın yaratma ve nimetiyle ilgili önemli mesajlar içerir. Su,

¹²³⁸ Bikâî, *Nazmu'd-Durer fi Tenâsubi'l-Ay ve's-Suver*, c.1, s.518-519.

¹²³⁹ Bakara, 2/265.

¹²⁴⁰ Tantavi Cevheri, *el-Cevâhir fi Tejsfri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (c.I-XXVI) (Mısır, 1931), c.8, s.31.

¹²⁴¹ Rûm, 30/48; Hicr 15/22.

¹²⁴² A'râf 7 /57.

toprağın verimliliğini artırarak çeşitli bitkilerin ve meyvelerin üretimini sağlar. Yeşillikler, başaklar, hurmalar, üzüm, zeytinler ve narlar gibi ürünler, Allah'ın insanlara sağladığı temel besin kaynaklarıdır. Ayrıca, ölü topraklara hayat verilerek ürünlerin yetişmesi, Allah'ın kudretinin ve lütfunun bir göstergesidir. Doğanın bu zenginliği ve çeşitliliği, Allah'ın insanlara sunduğu büyük nimetleri ve bu nimetlere şükretmeleri gerektiğini vurgular.¹²⁴³

Kur'an'da kara ve suda yaşayan çeşitli hayvanlar ve bunların ürünleri, Allah'ın yaratma kudretinin ve evrenin düzeninin bir yansıması olarak sunulur. Kara hayvanları arasında sığırlar, koyunlar, keçiler ve develer, süt ve et gibi ürünleriyle insan hayatına katkıda bulunan önemli canlılar olarak belirtilir. Bu hayvanların etleri, sütleri ve deri ürünleri, insanların beslenme ve giyinme ihtiyaçlarını karşılamak için yaratılmıştır. Suda yaşayan hayvanlar arasında ise balıklar ve deniz ürünleri yer alır. Denizlerden elde edilen bu ürünler, insanlara çeşitlilik sunar ve besin zincirinde önemli bir yer tutar. Kur'an bu hayvanların yaradılışına ve insanların bunları nasıl kullanabileceğine dair bilgiler verir, bu canlıların her birinin kendine has özellikleri ve faydaları olduğunu belirtir. Bu bağlamda, Kur'an'daki bu betimlemeler, Allah'ın yaratma kudretinin ve canlılar arasındaki dengeyi kurma amacının birer işareti olarak değerlendirilir.¹²⁴⁴

Kur'an, balın mahiyeti ve nasıl üretildiği hakkında önemli bilgiler sunar. Bal, Kur'an'da, arıların üretmiş olduğu doğal bir ürün olarak övülür ve insanlara şifa kaynağı olarak tanımlanır. Arıların, bitkilerden topladıkları nektarları bal haline getirmesi süreci, Kur'an'da detaylı bir şekilde anlatılmaktadır. Bu süreçte arıların, Allah'ın koyduğu doğal düzen ve kanunlar çerçevesinde çalıştıkları belirtilir. Bal, hem besleyici özellikleri hem de tıbbi faydaları ile vurgulanır. Kur'an'da bu doğal sürecin bir mucize olarak nitelendirildiği ve arıların bu süreci nasıl gerçekleştirdiğinin, Allah'ın yaratmadaki hikmetini gösterdiği ifade edilir. Bu bağlamda,

¹²⁴³ Nahl 16/67; Bakara 2/61; En'âm 6/99; Kâf 50/9-11; Abese 80/24-32; Nahl 16/11; Ra'd 13/4.

¹²⁴⁴ En'âm 6/142-144; Yasin 36/71-73; Fâtır 35/12; Rahman 55/22; Nahl 16/5-8, 14, 66, 80; Mâide 5/96.

balın ve arıların yaradılışı, hem bilimsel hem de manevi açıdan değerlendirilen önemli bir konudur.¹²⁴⁵

Kur'an'da zikredilen meyveler arasında hurma, üzüm, incir, zeytin, nar, muz ve kiraz bulunur. Bu meyveler, hem besin değerleri hem de manevi anlamlarıyla önemli kılınmıştır. Hurma, üzüm ve incir, besleyici özellikleri ve sağlık faydaları nedeniyle öne çıkar; zeytin, hem gıda olarak hem de zeytinyağı ile sağlık ve bereket simgesi olarak değerlendirilir; nar, güzellik ve bereketi temsil eder; muz ve kiraz ise besleyici ve enerjik özellikleriyle dikkat çeker. Kur'an'da bu meyvelerin zikredilmesi, Allah'ın nimetlerinin ve bereketinin işaretleri olarak görülür, ayrıca dünya nimetlerinin kıymetini bilmenin teşvik edilmesi amacıyla yapılır.¹²⁴⁶

Kur'an, dolaylı yoldan tarım ve hayvancılığın korunmasının önemine vurgu yapar ve bu kaynakların bilinçsizce tüketilmesinin yeryüzünün bozulmasıyla eşdeğer olduğunu belirtir. Tarım ve hayvancılık, insanlığın temel geçim kaynaklarıdır ve bu kaynakların israfı, doğanın dengesinin bozulmasına yol açar. Kur'an, bu iki temel değer in heba edilmesinin, yeryüzünün genel bozulması ve fesada uğramasıyla aynı derecede ciddi bir soruna işaret ettiğini ifade eder. Bu nedenle, bu kaynakların korunması ve bilinçli yönetilmesi gerektiğini vurgular.¹²⁴⁷ İlgili ayette şöyle buyrulmaktadır; “وَإِذَا تَوَلَّى سَعَى فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الْفُسَادَ” “O, (senin yanından) ayrılınca yeryüzünde bozgunculuk yapmağa, ekin ve nesli yok etmeğe çalışır. Allah ise bozgunculuğu sevmez.”¹²⁴⁸ Bu ayetin nüzul sebebi olarak belirtilen olayda, Ahnes b. Şerik es-Sakafi'nin Medine'de Hz. Peygamber'e Müslüman olduğunu açıkladığı ve bu davranışının Peygamber tarafından beğenildiği anlatılmaktadır. Ancak, daha sonra Ahnes, Müslümanlardan bir grubun ekinlerine zarar vermiş ve merkep sürüsünü kesmiştir. Bu eylemleri, Kur'an'da tarım ve hayvancılığın korunmasına dair önemli prensiplere vurgu yapan

¹²⁴⁵ Nahl, 16/68-69.

¹²⁴⁶ En'am 6/99,141; Rahman 55/68; Vâkıa 56/28,29; Tin 95/1.

¹²⁴⁷ Necdet Çağıl. “Kur'an'da Yer Alan Başlıca Ziraî Temalar”, Dinî Araştırmalar, 2008, cilt: X, sayı: 30, s.193-214.

¹²⁴⁸ Bakara, 2/205.

ayetin iniş sebebi olarak gösterilmektedir.¹²⁴⁹ Bu olay, tarım ve hayvancılığın korunmasının önemini ve bu tür eylemlerin yeryüzünün fesada uğramasıyla eşdeğer olduğunu belirten Kur'an'ın ortaya koyduğu denetim sistemini destekleyen bir bağlam sunmaktadır.

Kur'an, tarım ve hayvancılıkla ilgili detaylı teknik bilgiler sunmasa da, bu alanların doğru yönetimi ve korunmasına dair genel ilkeler ve değerler ortaya koyar. Tarım ve hayvancılıkla ilgili denetimlerin, toprak analizi, arazi konumu, güneş ve rüzgâr etkileri, dölleme, ürünlerin genetik yapısının korunması gibi konuları içerdği anlaşılabılır. Kur'an, bu unsurların sağlıklı bir şekilde değerlendirilmesinin önemini vurgular ve bu alanlarda bilinçli bir yönetim ve adil kullanım gerekliliğine işaret eder. Bu bağlamda, tarım ve hayvancılığın etkin ve sürdürülebilir bir şekilde yapılması gerektiği, dolaylı olarak Kur'an'da belirtilen ilkelerle uyumlu bir şekilde değerlendirilmelidir.

2.5.4. Ahlaki Denetimler

Ahlâk, Arapça'da "huy, seciye, karakter, yapı" anlamına gelen "hulk" veya "huluk" kelimelerinin çoğul formudur.¹²⁵⁰ Bireyin içsel yapısını ve davranışlarını belirleyen, hem doğuştan gelen hem de zaman içinde gelişen değerler ve özelliklerdir. Ahlâk, sosyal ilişkilerde ve toplumsal yaşantılarda nasıl davranılması gerektiğini belirleyen temel değerler bütünüdür ve Kur'an ile hadislerde bireysel erdemlerle toplumsal adalet arasında bir bağ olarak ele alınır.

Yine ahlak; “Bir toplum içinde kişilerin uymak zorunda oldukları davranış biçimleri ve kuralları ifade eder.”¹²⁵¹ "Hulk" ve "ahlâk" terimleri genellikle bireyin içsel özellikleri ve davranışlarını ifade ederken kullanılırken, "halk" kelimesi fiziksel özellikleri, şekil ve biçimleri tanımlar. Bu bağlamda, "hulk" ve "huluk" içsel ve manevi nitelikleri, kişiliğin derin yönlerini ifade ederken, "halk" fiziksel ve dışsal özelliklere işaret eder. Dolayısıyla, ahlâk terimi bireyin

¹²⁴⁹ Necdet Çağır “Kur'an'da Yer Alan Başlıca Ziraî Temalar”, Dinî Araştırmalar, 2008, cilt: X, sayı: 30, s.193-214.

¹²⁵⁰ İbn Manzûr, *Lisânu 'l-Arab*, c.10, s.85-92.

¹²⁵¹ <https://sozluk.gov.tr/>. (erişim: 08.09.2024.)

manevi ve karakter özelliklerini, huylarını ve davranış biçimlerini ifade ederken, halk daha çok fiziksel görünüşle ilgilidir.¹²⁵²

Kur'an'da doğrudan "ahlâk" kelimesi geçmemekle birlikte, benzer anlamı ifade eden "huluk" terimi kullanılmaktadır. Özellikle Şuara¹²⁵³ Suresi'nde geçen "huluk" kelimesi, "âdet" ve "gelenek" anlamında kullanılır. Bu bağlamda, âyet "Bu, öncekilerin geleneğinden başka bir şey değildir." şeklindedir ve burada "huluk" kelimesi, geçmişten gelen eski gelenekler ve yalanları ifade eder. Bu kullanımıyla "huluk", bireylerin yaşantısını ve toplumun uzun süreli alışkanlıklarını belirleyen kültürel ve geleneksel değerleri tanımlar.¹²⁵⁴

Kalem Suresi'nin 4. ayetinde, وَأَنْتَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ “Sen elbette yüce bir ahlâk üzeresin.”¹²⁵⁵ şeklinde geçer. Bu ayette, Peygamber Efendimiz'in yüksek ve büyük bir ahlaka sahip olduğu belirtilir. Burada kullanılan "huluk" kelimesi, geniş anlamıyla karakter ve ahlaki değerleri ifade eder. Ayet, Peygamber'in üstün ahlaki özelliklerini ve kişisel karakterini vurgular, bu da onun örnek alınacak bir davranış modeli sunduğunu gösterir. Bu bağlamda, ahlak kavramı, sadece bireysel özellikler değil, aynı zamanda toplumsal davranışların ve değerlerin de önemli bir parçası olarak ele alınır.

Ahlâk, terim anlamı itibarıyla bireyin iyi ya da kötü, olumlu ya da olumsuz olarak nitelenmesini sağlayan manevi özellikler ve huylar ile bunların sonucunda gerçekleştirdiği iradeli davranışlar bütünüdür. İnsan için hayati ve merkezi bir olgu olan ahlâk, hem doğuştan sahip olduğu özellikleri hem de eğitim yoluyla kazandığı değerleri içerir. "Hulk" kelimesinin yaratılış anlamı, bu doğuştan gelen özellikleri ifade eder. İnsan, bu özellikleri din, toplum ve bireysel eğitim yoluyla biçimlendirerek kalıcı ve iradeli davranışlar haline getirir. Ahlâk, bireysel yönü kadar toplumsal ilişkileri düzenlemesi ve sosyal yapıdan etkilenmesi itibarıyla

¹²⁵² Mustafa Çağrı, “Ahlâk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1989, c.2, s.10-14.

¹²⁵³ Şuara 26/137.

¹²⁵⁴ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, c. XVII, 609-610; İbn Âşûr, *Tefsiru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, c.19, s.172-174.

¹²⁵⁵ Kalem 68/4.

sosyal bir boyuta da sahiptir. Bu sosyal yönü, toplumsal ahlaki değerlerin bireyden beklenmesiyle ortaya çıkar.¹²⁵⁶

Arap kabilelerinin putperestlikleri yüksek ahlâk anlayışını engelliyordu. Bu nedenle Hz. Peygamber, Allah’a itaat temelinde bir ahlâkî ve dinî birlik sağlamakla görevliydi.¹²⁵⁷ Kur’an, kabile ve soy anlayışının yerine Allah’a saygıyı (takvâ) koymuş ve bireyler arası ilişkilerde merhamet, dürüstlük, güvenilirlik, sevgi ve fedakârlığı teşvik ederek ahlâkî değerleri ön plana çıkarmıştır. Kur’ân’da, birçok eski milletin yıkılmasında ahlâkî bozulma ve çöküntünün önemli rol oynadığına dair birçok âyet bulunmaktadır.¹²⁵⁸ Ancak, Kur’an’da ahlâkî prensiplere aykırı davranışların neden olduğu tabii ve fizikî zararlar, sosyal ve mânevî sıkıntılar, kişiyi sorumluluktan kurtarmak için bir mazeret sayılmaz. Yani, bu tür olumsuzluklar, bireyin ahlâkî sorumluluğunu ortadan kaldırmaz.¹²⁵⁹

Kur’an ayetleri çerçevesinde ahlaki denetim, bireylerin ve toplumların moral ve etik değerler doğrultusunda davranışlarını izleme ve yönlendirme sürecidir. Bu denetim, Allah’ın belirlediği ahlaki ilkeler ve yasalar çerçevesinde yapılmalıdır. Ahlaki denetim, öncelikle Kur’an’ın belirlediği ahlaki ilkelerin anlaşılmasını gerektirir. Bu ilkeler, adalet, dürüstlük, merhamet, sabır, ve hakkaniyet gibi değerleri kapsar. Örneğin, “Adil olmanız, Allah’a karşı sorumluluğunuzun bir gereğidir.”¹²⁶⁰ ve “İyiliği emret, kötülükten sakındır.”¹²⁶¹ gibi ayetler, ahlaki davranışların ne şekilde olması gerektiğine dair rehberlik eder. Her birey, Allah’a karşı sorumluluğunu bilerek kendi davranışlarını denetlemelidir. “Özellikle kendiniz ve aileniz hakkında adaletli olun.”¹²⁶² ayeti, kişisel ve ailevi davranışların denetiminde adaletli ve dürüst olmamız gerektiğini vurgular. Toplum içinde ahlaki değerlerin yaygınlaştırılması ve korunması

¹²⁵⁶ Tezcan, “Kur’an’da İnsanın İç Denetimi”, s.67.

¹²⁵⁷ Âl-i İmrân 3/103.

¹²⁵⁸ Hûd 11/25-27, 50-60; Şuarâ 26/141-158; Hicr 15/61-77; A’raf 7/127-129.

¹²⁵⁹ Çağrı, “Ahlâk”, a.y.

¹²⁶⁰ Nisa 4/135.

¹²⁶¹ Lokman 31/17.

¹²⁶² Tahrîm 66/6.

da önemlidir. “Birbirinizi iyilikte teşvik edin ve kötülükten sakındırın.”¹²⁶³ ayeti, toplumun birbirini ahlaki yönden desteklemesi ve yanlış davranışları önlemesi gerektiğini ifade eder. Ahlaki denetim, toplumsal adaletin sağlanması açısından da kritik öneme sahiptir. “Allah, adil olanları sever.”¹²⁶⁴ ayeti, adaletin ahlaki denetimin temel unsurlarından biri olduğunu belirtir. Kur’an’a göre, eğitim ve bilinçlenme, ahlaki değerlerin toplumda kökleşmesini sağlar. “Bilgiyi talep edin ve onu yayarak toplumu bilinçlendirin.”¹²⁶⁵ ayeti, bilgi ve eğitim yoluyla ahlaki değerlerin yerleştirilmesine vurgu yapar. Sonuç olarak, ahlaki denetim Kur’an’ın öğrettiği değerler doğrultusunda, bireysel ve toplumsal seviyede adil, dürüst ve bilinçli bir yaşam sürdürmek için yapılmalıdır. Bu süreç, hem kişisel içsel denetim hem de toplumsal sorumlulukları kapsar ve her iki alanda da Kur’an’ın ilkeleri rehberlik eder.

2.5.5. Asayiş ve Güvenlik Denetimleri

Toplumların müreffeh bir yaşam sürdürebilmesi için güven ve emniyet şarttır; zira korku ve endişe, huzuru ve güveni yok eder, temel ihtiyaçları karşılamayı ve ibadetleri yerine getirmeyi engeller. Kur’an barış ve güveni ön planda tutar; Peygamberler de bu güvenilirlikleriyle tanınır. Hz. İbrahim’in Mekke için güven talep etmesi, güvenin öncelikli bir ihtiyaç olduğunu vurgular. Kur’an’da, savaşlarda Müslümanların güven içinde hissetmeleri için destek verildiği belirtilir. Kureyş Suresi, güvenin nimetler arasında vurgulanmasını sağlar ve sadece güvenin bile büyük bir nimet olduğunu ifade eder. Güven, dünya nimetlerinden yararlanmak ve âhiret ibadetlerini yerine getirmek için gereklidir. Güven, her dönemde ve kıyamete kadar önemini koruyacak bir değerdir; güvenin olmadığı yerde, dînî ve diğer değerler büyük tehditlerle karşı karşıya kalır.

Kur’ân, insanın bazen yeterince değerini bilmediği ancak yaşamı için hayati öneme sahip nimetlerden bahseder. Bu nimetlerin başında, kesinlikle emniyet ve güven yer

¹²⁶³ Âl-i İmrân 3/104.

¹²⁶⁴ Mâide 5/42.

¹²⁶⁵ Mücadele 58/11.

almaktadır.¹²⁶⁶ Güven ve emniyet kaybedildiğinde, bu nimetin ne kadar değerli olduğu anlaşılır, çünkü emniyetsizlik, dini, canı, malı ve ırzı tehdit altına alır. Güven ortamında insanın değerleri ve meziyetleri tam anlamıyla hayat bulabilir. Bu nedenle, Kur'ân'ın güven ve emniyet konusundaki mesajlarını anlamak ve değerlendirmek, insan hayatı açısından son derece önemlidir.¹²⁶⁷

"Güven" kavramının Arapça karşılığı "emn"dir ve bu terim, "güvenmek, korkmamak, emin olmak, inanmak, iman etmek, itimat etmek" gibi anlamları kapsar. "Emn" ve "iman" kavramları, köken olarak "emine" kökünden türetilmiştir. Bu kök, bir şeyin güvenilir, sağlam ve tehlikeden uzak olduğunu ifade eder. Dolayısıyla, "emn" ve "iman", bir kişiye veya duruma karşı duyulan güvenin ve güvenilirliğin vurgulandığı kavramlardır. Bu bağlamda, güven kavramı sadece korkunun ortadan kalkmasını değil, aynı zamanda inanç ve güven duygusunu da ifade eder.¹²⁶⁸

Kur'an'da asayiş ve emniyetle ilgili bazı ayetler şunlardır; *وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ هَذَا بَلَدًا آمِنًا وَارْزُقْ أَهْلَهُ مِنَ الثَّمَرَاتِ مَنْ آمَنَ مِنْهُمْ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ* “Hani İbrahim, “Rabbim! Bu şehri güvenli bir şehir kıl. Halkından Allah’a ve ahiret gününe iman edenleri her türlü ürünle rızıklandır” demişti.”¹²⁶⁹ Bu âyette Hz. İbrahim'in, dua ederken Mekke için öncelikli olarak güven ve emniyeti dilemesi, bu kavramların ne kadar kritik bir öneme sahip olduğunu vurgular. Mekke'nin çorak ve tarıma elverişsiz bir bölge olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda, bu yerin güvenli bir bölge olmasının, orada yaşayanların temel ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri açısından ne denli hayati olduğunu görmekteyiz.¹²⁷⁰ Güven ve emniyet, bu bağlamda, sadece kişisel huzuru değil, aynı zamanda ekonomik ve sosyal sürdürülebilirliği de sağlamak için elzemdir. Çünkü güvenli bir ortam olmadan, hem yerleşim yerinin kendisi hem de dışarıdan

¹²⁶⁶ İbrahim 14/28; 34; Nahl 15/71-72-81-83; Ankebût 29/67; Lokman 31/20-31; Müzzemmil 73/11.

¹²⁶⁷ Zübeyir Karataş. “Kur'ân'da Huzur Ve Güven Ortamı”. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/21 (Ocak 2022), s.242-262.

¹²⁶⁸ İsfahânî, *el-Müfredât fî Ğaribi'l-Kur'ân*, s.90-92.

¹²⁶⁹ Bakara 2/126.

¹²⁷⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Ġayb*, c. 4, s.48.

gelen yardımlar için gerekli olan güven ortamı sağlanamaz. Bu nedenle Hz. İbrahim'in dua ederken güven ve emniyeti ilk sıraya koyması, Mekke'nin refahı ve sürekliliği açısından bu kavramların önemini açıkça ortaya koymaktadır.

Bir diğer ayette şöyle buyrulmaktadır; *وَضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا قَرْيَةً كَانَتْ آمِنَةً مُطْمَئِنَّةً يَأْتِيهَا رِزْقُهَا رَغَدًا مِنْ كُلِّ مَكَانٍ فَكَفَرَتْ بِأَنْعُمِ اللَّهِ فَأَذَاقَهَا اللَّهُ لِبَاسَ الْجُوعِ وَالْخَوْفِ بِمَا كَانُوا يَصْنَعُونَ* “Allah, şöyle bir kenti misal verdi: Orası güven ve huzur içinde idi. Oraya her taraftan bolca rızık gelirdi. Fakat Allah'ın nimetlerine nankörlük ettiler; bu yüzden yaptıklarına karşılık, Allah onlara şiddetli açlık ve korku ızdırabını tattırdı.”¹²⁷¹ Bu âyet, belirli bir topluluğa yönelik olmaktan ziyade, genel anlamda tüm insanlara hitap eden evrensel bir mesaj taşır. Bu âyet, insanların kendilerine verilen nimetlerin değerini bilmeleri gerektiğini vurgular. Özellikle asayiş ve emniyet gibi hayati nimetlerin kıymetini bilmemek, bu nimetlerin kaybedilmesine ve dolayısıyla sefalet içinde bir hayat sürülmesine yol açabilir. Ayet, insanların nimetlerin şükürünü yerine getirmemeleri durumunda, bu nimetlerin ellerinden alınabileceğini ve bunun sonucunda çeşitli sıkıntılarla karşılaşabileceklerini hatırlatır. Bu şekilde, güvenli ve müreffeh bir hayat için nimetlerin değerini bilmenin önemi üzerinde durulmaktadır.¹²⁷² Nahl Suresi'nin ilgili âyetinde, öncelikli olarak asayiş ve emniyet nimeti, ardından itminan (sağlıklı ve gönül rahatlığı) ve diğer nimetler sıralanmıştır. Bu sıralamanın hikmeti, asayiş ve emniyetin diğer nimetlerin değerini belirleyen temel unsur olduğunu vurgulamak içindir. Güven ve emniyetin olmadığı bir ortamda, huzur ve gönül rahatlığı, ekonomik istikrar ve diğer nimetlerin anlamı kaybolur. Asayiş ve emniyet, bireylerin ve toplumların sağlam bir temel üzerine huzurlu ve istikrarlı bir yaşam sürmelerini sağlar; dolayısıyla diğer nimetlerin değerini ve etkisini anlamak için önce güvenin tesis edilmesi gereklidir.¹²⁷³

¹²⁷¹ Nahl 16/112.

¹²⁷² Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâturidî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, thk. Mecdi Baslam, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), c. 6, s.584-85; Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidü't-Tenzîl*, c. 2, s.638; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, c.20, s.278-79; Tâhir b. Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, c.14, s.304-305.

¹²⁷³ Zübeyir Karataş “Kur'an'da Huzur Ve Güven Ortamı”. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/21 (Ocak 2022), s.242-262.

Kureyş Suresi'nin dördüncü âyeti, asayiş ve emniyet konusunu vurgulayan önemli bir âyettir. Allah şöyle buyurmaktadır: ﴿لَا يَلَافُ قُرَيْشٌ (۱) إِيْلَافِهِمْ رِحْلَةَ الشِّتَاءِ وَالصَّيْفِ (۲) فَلْيَعْبُدُوا رَبَّ هَذَا (۳)﴾ Kureyşi, bir araya getirip anlaştırdığı için, Onları ticâret yapmak üzere kış ve yaz yolculuğuna alıştırdığı, başkalarıyla ısındırıp yakınlaştırdığı için, Artık onlar da bu Beyt'in Rabbine kulluk etsinler! Öyle bir Rab ki, onları açlıktan kurtarıp doyurmuş ve korkudan emin kılmıştır. ¹²⁷⁴ Kureyş Suresi'nde, Mekke halkının güven ve refah içinde yaşadıkları bir dönemde, yol kesicilik, eşkıyalık ve saldırıların yaygın olduğu bir ortamda, bu güven ortamının ve refahın kıymeti vurgulanmıştır. Sûrede, Mekke'nin güvenli bir şehir olarak tanıtılması, bu güvenin ne kadar değerli olduğu ve halk için ne kadar önemli olduğu hatırlatılmıştır. Mekke'nin bu huzur ortamı, şehrin güvenliğinin ve refahının sağlanmasının Allah'ın bir nimeti olduğunu ve bu nimetlerin kıymetinin bilinmesi gerektiğini ifade eder. ¹²⁷⁵

Hırsızlıkla ilgili ayette şöyle buyrulmaktadır; وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا جِزَاءً بِمَا كَسَبَا نَكَالًا “Yaptıklarına bir karşılık ve Allah’tan caydırıcı bir müeyyide olmak üzere hırsız erkek ile hırsız kadının ellerini kesin.” ¹²⁷⁶ Asayiş ve güvenlik için önem arzeden bu ayette hırsızlıkta el kesme cezasının, sadece malın çalınmasına yönelik değil, daha geniş bir güven ve istikrar anlayışını korumak amacıyla verildiği vurgulanmaktadır. İslam hukukunda, hırsızlık gibi mali suçlarda el kesme cezası uygulanmasının sebebi, toplumda güven ortamının ihlali önlemektir. Hırsızlık, mal sahibine korku ve endişe vermekle kalmaz, aynı zamanda toplumda güvenlik ve huzuru tehdit eder. El kesme cezası, bu tür güven ihlallerinin önüne geçmek ve toplumun güvenliğini sağlamak için uygulanır. Diğer mali suçlarda ise, malın rızaya dayalı olarak teslim edilmesi nedeniyle, el kesme gibi sert cezalar verilmez. Güven ve istikrar ortamı, savaşın olmadığı, bireylerin nefis, ırz ve mallarının güven içinde olduğu bir durumu ifade eder. ¹²⁷⁷

¹²⁷⁴ Kureyş 106/1-4.

¹²⁷⁵ Ebu’s-Suûd, *İrşâdu’l-Akli’s-Selîm ila Mazâye’l-Kitâbi’l-Kerîm*, c.9, s.203.

¹²⁷⁶ Mâide 5/38.

¹²⁷⁷ Daha geniş bilgi için bkz. Ömer Tilmisani, *Hatıralarım*, trc. Ensari Atlı- Abdurrahman Özgüç (İstanbul: Nida Yay., 2020), 115-116; Karataş, Zübeyir. “Kur’ân’da Huzur Ve Güven Ortamı”. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/21 (Ocak 2022), s.242-262.

Kur'an'da asayiş ve güvenlik, bireysel ve toplumsal hayatın temel unsurları olarak vurgulanır. Güven, huzur ve refahın ön koşulu olup, insanın dini, canı, malı ve ırzının korunabilmesi için vazgeçilmezdir. Peygamberlerin güvenilirliği, toplumun emniyeti ve sosyal düzenin sağlanması, Kur'an'da büyük bir önem taşır. Hırsızlık gibi suçlarda sert cezalar uygulanarak toplumsal güvenlik korunur. Hz. İbrahim'in Mekke için güven dilemesi de bu önemin bir göstergesidir. Güven ortamı olmadan huzur, ekonomik istikrar ve ibadetlerin gereği gibi yerine getirilmesi mümkün değildir.

2.5.6. Maliye ve Harcama Denetimleri

Kur'an müslümanların hayatında büyük bir öneme sahip olup, onların hayatlarının pek çok yönüne etki etmektedir. Bu etki ettiği alanlardan bir tanesi de ekonomiyle doğrudan ilişkili olan maliye ve muhasebe alanlarıdır. Bu kavramlar varlıklarını insanla beraber sürdürmüşlerdir ve bunların arasındaki etkileşim günümüz modern toplumlarında giderek derinleşmiştir.

Din, ekonomi ve mâlî sistem arasında sürekli bir etkileşimin olduğu kabul edilmektedir. Buna göre dini düşünceler ile ekonomik ve mâlî sistemler, hiç şüphesiz birbirini etkilemektedir. Bu etkileşimle ilgili çalışmalar yapan ve dinin bu alanlardaki etkisini ispatlayan kişi ise Adam Smith olmuştur. O iktisadi sistemin oluşmasında dinin etkisinin ve gücünün farkında olunması gerektiğini; dini inançların ve kurumların özgür ve açık olmaları kaydıyla yararlı olabileceğini ifade etmiştir.¹²⁷⁸

Max Weber, dinin hükümleri ve ekonomik sistemler arasında olumlu ilişkiler olduğunu düşünmektedir. O sanayi devriminin ortaya çıkmasına ve kapitalizmin gelişmesine skolastik düşüncenin özellikle Katolik öğretisinin engel olduğunu düşünür ve bu engelin de Protestan bakış açısı sayesinde yok edildiğini düşünmektedir.¹²⁷⁹

¹²⁷⁸ M. M. G. Fase, "Notes and Communications on Economics and Religion", *De Economist*, 1, (2055): 86; Mark Skousen, *İktisadi Düşünce Tarihi Modern İktisadın İnşası*, trc. Mustafa Acar, Ekrem Erdem ve Metin Toprak, edit. Mustafa Acar ve Ömer Demir (Ankara: Liberte Yayınları, 2011), s.25.

¹²⁷⁹ Ömer Demir, *Din Ekonomisi: İnanç, Zenginlik ve Mutluluk* (Bursa: Sentez Yay., 2013), s.145.

İslam dini açısından ekonomi ve mâlî sistemleri düşündüğümüzde; evrensel bir din olan İslam ve kutsal kitabımız Kur'an, insanlığın dünya ve ahirette mutluluğunu sağlayacak olan birçok kâide ve kurallar koymuştur. Bunlar, insanlara yalnız ibadetleri ve yapılma şekillerini sunmamış, bu ibadetlerin insana ve topluma sağlayacağı faydaları da açıklamıştır. Bunun yanısıra ibadet kavramı sadece namaza, oruca, zekâta indirgenmemiş, İslami prensipler doğrultusunda insanlığın faydasına olabilecek her şey ibadet kavramı içerisinde ele alınmıştır.

Kur'an, toplumun sosyal, siyasi, hukuki, iktisadi ve mali konuları ile yakından ilgilenir ve insanlara sadece ibadet etmelerini emretmekle kalmaz; aynı zamanda hayatın tüm alanlarına hitap ederek, onlarla ilgili kurallar getirmektedir. Şüphesiz bu alanların başında iktisadi, ekonomik ve mali faaliyetler gelmektedir. İslam'daki ekonomi ve mali hususlarla ilgili kurum, kuruluş ve kurallar diğer semâvî dinlere nispeten daha geniş bir şekilde ele alınmıştır. Bunun en önemli göstergesi ise; Kur'an'da yaklaşık 1400'ün üzerinde ayetin iktisadi ve mali konuları ele almış olmasıdır.¹²⁸⁰

Kur'an'da ekonomi ve mâlî iş ve işlemleri üretim, tüketim ve paylaşım olarak değerlendirmek mümkündür. Üretim denilince önce sermaye akla gelmektedir. Sermaye oluşumunda ise, faiz ve kumar yasağı ön plana çıkmaktadır. Faiz, gelir dağılımındaki adaleti bozmaktadır. İnsanların mallarını karşılıksız olarak alınmasına yol açmakla kalmaz aynı zamanda tembelliğin toplumda yaygınlaşmasına, insanlar arasında güvenin yok olmasına sebep olur ve karz-ı haseni ortadan kaldırmaktadır. İşte bunlardan dolayı faiz ve kumar haram kılınmıştır.¹²⁸¹

Kur'an'da faizin haram kılındığı ve onu işleyenler hakkındaki ayetler şöyledir; الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا يَقُومُونَ إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّهِ فَانْتَهَى فَلَهُ مَا سَلَفَ وَأَمْرُهُ إِلَى اللَّهِ وَمَنْ عَادَ فَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ

¹²⁸⁰ Rodney Wilson, *Economics, Ethics and Religion: Jewish, Christian and Muslim Economic Thought* (London: Macmillan, 1997), s.115, 117.

¹²⁸¹ Erdem, Hüsamettin "Dini Ahlak ve İlâhî Dinlerden Yahudilik, Hristiyanlık ve Müslümanlık'daki Bazı Ahlaki Meselelere Mukayeseli Bir Yaklaşım," *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 3, (1990): s.242-243.

“Faiz yiyenler, ancak şeytanın çarptığı kimsenin kalktığı gibi kalkarlar. Bu, onların, “Alışveriş de faiz gibidir” demelerinden dolayıdır. Oysa Allah, alışverişini helâl, faizi haram kılmıştır. Bundan böyle kime Rabbinden bir öğüt gelir de (o öğüte uyarak) faizden vazgeçerse, artık önceden aldığı onun olur. Durumu da Allah’a kalmıştır. (Allah, onu affeder.) Kim tekrar (faize) dönerse, işte onlar cehennemliklerdir. Orada ebedî kalacaklardır.”¹²⁸² يَمْحَقُ اللَّهُ الرِّبَا وَيُزِيلُ الصَّدَقَاتِ “Allah, faiz malını mahveder, sadakaları ise artırır (bereketlendirir). Allah, hiçbir günahkâr nankörü sevmez.”¹²⁸³ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا إِن كُنتُمْ مُؤْمِنِينَ “Ey iman edenler! Allah’a karşı gelmekten sakının ve eğer gerçekten iman etmiş kimselerseniz, faizden geriye kalanı bırakın.”¹²⁸⁴ لَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ “Eğer böyle yapmazsanız, Allah ve Resûlüyle savaşa girdiğinizi bilin. Eğer tövbe edecek olursanız, anaparalarınız sizindir. Böylece siz ne başkalarına haksızlık etmiş olursunuz, ne de başkaları size haksızlık etmiş olur.”¹²⁸⁵

Faizin uygulandığı bir toplumda fakirlerden zenginlere doğru bir servet akımı ortaya çıkar ve bu durum adil dağılımı bozar ve fakir daha fakir, zengin ise daha zengin olur, neticede de toplumdaki sosyal denge alt üst olmuş olur.¹²⁸⁶

Kumarın yasaklandığı ayetler ise şunlardır; يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنَافِعُ “Sana içkiyi ve kumarı sorarlar. De ki: “Onlarda hem büyük günah, hem de insanlar için (bazı zahiri) yararlar vardır. Ama günahları yararlarından büyüktür.” Yine sana Allah yolunda ne harcayacaklarını soruyorlar. De ki: “İhtiyaçtan arta kalanı.” Allah, size âyetleri böyle açıklıyor ki düşünesiniz.”¹²⁸⁷ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنصَابُ وَالْأَزْلَامُ رَجْسٌ مِّنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ “Ey iman edenler! (Aklı örten) içki (ve benzeri şeyler), kumar, dikili taşlar ve fal okları

¹²⁸² Bakara 2/275.

¹²⁸³ Bakara 2/276.

¹²⁸⁴ Bakara 2/278.

¹²⁸⁵ Bakara 2/279.

¹²⁸⁶ Wilson, a.g.e.s. 125.

¹²⁸⁷ Bakara 2/219.

ancak, şeytan işi birer pisliktir. Onlardan kaçının ki kurtuluşa eresiniz.”¹²⁸⁸ إِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُوقِعَ بَيْنَكُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ فِي الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ وَيَصُدَّكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَعَنِ الصَّلَاةِ فَهَلْ أَنْتُمْ مُنْتَهُونَ “Şeytan, içki ve kumarla, ancak aranızda düşmanlık ve kin sokmak; sizi Allah’ı anmaktan ve namazdan alıkoymak ister. Artık vazgeçiyor musunuz?”¹²⁸⁹

Kur’an’da üretimde sermayenin etkisinden sonraki diğer önemli faktör emektir. Bundan dolayı Allah çalışmaya büyük önem verir ve şöyle buyurur; وَأَنَّ سَعْيَهُ “وَأَنْ لَّيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى” “İnsan için ancak çalıştığı vardır. Şüphesiz onun çalışması ileride görülecektir.”¹²⁹⁰ Emek de rızıkla ilişkilendirilmektedir. Kur’an’da rızıkın kaynağının Allah olduğuna vurgu yapılmakta ve insanlara düşenin de çalışmak olduğu üzerinde durulmaktadır.¹²⁹¹

Üretime etki eden diğer faktör müteşebbis veya diğer ismiyle girişimcidir. Girişimci ve müteşebbis doğrudan ticaretle ilgilidir. Kur’an, ticaretle uğraşmayı tavsiye ve teşvik etmektedir ve ilgili ayette şöyle buyrulmaktadır; يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُمْ رَحِيمًا “Ey iman edenler! Mallarınızı aranızda batıl yollarla yemeyin. Ancak karşılıklı rıza ile yapılan ticaretle olursa başka. Kendinizi helâk etmeyin. Şüphesiz Allah, size karşı çok merhametlidir.”¹²⁹² Kur’an’a göre ticaretin kuralları vardır, kişi ticaret yaparken, 1. Adaletli olmalı, ölçü ve tartıyı doğru tutmalıdır. وَلَا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ حَتَّى يَبْلُغَ أَشُدَّهُ وَأَوْفُوا الْكَيْلَ وَالْمِيزَانَ بِالْقِسْطِ لَا تُكْفِفُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا وَإِذَا قُلْتُمْ فَاعْدِلُوا وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبَىٰ وَبِعَهْدِ اللَّهِ أَوْفُوا ذَلِكُمْ وَصِيَّتُكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَتَذَكَّرُونَ “Rüşdüne erişinceye kadar yetimin malına ancak en güzel şekilde yaklaşın. Ölçüyü ve tartıyı adaletle tam yapın. Biz herkesi ancak gücünün yettiği kadarıyla sorumlu tutarız. (Birisi hakkında) konuştuğunuz zaman yakınınız bile olsa âdil olun. Allah’a verdiğiniz sözü tutun. İşte bunları Allah size öğüt alasınız diye emretti.”¹²⁹³ وَأَوْفُوا الْكَيْلَ إِذَا كُنْتُمْ

¹²⁸⁸ Mâide 5/90.

¹²⁸⁹ Mâide 5/91.

¹²⁹⁰ Necm 53/39-40.

¹²⁹¹ Yunus 10/31; Hicr 15/21; Ankebût 29/17,61; Sebe 34/ 24,39; Fâtır 35/3; Zariyât 51/58; Hud 11/6, Mümin 40/64; Bakara 2/245; Ra’d 13/26; İsrâ 17/30; Kasas 28/82; Mülk 67/ 2; Hicr 15/20; Cum’a 62/10; İsrâ 17/19), Kasas 28/77; Bakara 2/201; Al-i İmrân 3/145.

¹²⁹² Nisa 4/29.

¹²⁹³ En’âm 6/152.

وَزِنُوا بِالْقِسْطَاسِ الْمُسْتَقِيمِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا “Ölçtüğünüzde ölçmeyi tam yapın, doğru terazi ile tartın. Bu daha hayırlı, sonuç bakımından daha güzeldir.”¹²⁹⁴ “وَأَوْفُوا الْكَيْلَ وَلَا تَكُونُوا مِنَ الْمُخْسِرِينَ”¹²⁹⁵ “Ölçüyü tam yapın. Eksik verenlerden olmayın. Doğru terazi ile tartın.”¹²⁹⁵ 2. “وَأَقِيمُوا الْوَزْنَ” “الَّا تَطْغَوْا فِي الْمِيزَانِ” “وَالسَّمَاءَ رَفَعَهَا وَوَضَعَ الْمِيزَانَ” “Ölçüde haddi aşmayın.” “Tartıyı adaletle yapın, teraziyi eksik tutmayın.”¹²⁹⁶ 3. Ölçü ve tartıda hile yapanlara ve belirlenen kurallara uygun davranmayanlara ağır yaptırımlar vardır. “وَيْلٌ لِّلْمُطَفِّفِينَ” “Ölçüde ve tartıda hile yapanların vay hâline!” “الَّذِينَ إِذَا أَكْتَالُوا عَلَى النَّاسِ يَسْتَوْفُونَ” “Onlar insanlardan (bir şey) ölçüp aldıkları zaman, tam ölçerler.” “وَأِذَا كَالُوهُمْ أَوْ وَزَنُوهُمْ يُخْسِرُونَ” “Fakat kendileri onlara bir şey ölçüp yahut tartıp verdikleri zaman eksik ölçüp tartarlar.”¹²⁹⁷

Kur'an'da iktisâdî ve mâlî sistem içerisinde tüketimi ele aldığımızda ise hemen israfın haram olduğu karşımıza çıkmaktadır. Kur'an'da tüketim- israf ikilisine baktığımızda aşırı ve gereksiz tüketim yasak edilmiştir. Genel hatlarıyla Kur'an mahza tüketime dayalı bir iktisadi ve mali bir sistem öngörmemiştir. Bu konu tezimizde israf başlığı altında derinlemesine değerlendirilmiştir.

Kur'an'da paylaşım denilince ise, sadakalar, zekât, cömertlik-cimrilik denklemi ön plana çıkmaktadır. Kur'an'da sadaka, toplumu kaynaştıran önemli bir değerdir. İnsan, hayatın pek çok alanında yardıma ihtiyaç duyar. Dünyanın her yerinde yardımlaşma vardır. İnsanların ve hayvanların yaşamında yardımlaşma merkezi bir konumdadır. Yardımlaşma olmayınca, mal ve servet belli kişilerde toplanacak ve neticede toplumda mali, iktisadi ve sosyal huzursuzluklar zuhûr edecektir.¹²⁹⁸

¹²⁹⁴ İsrâ 17/35.

¹²⁹⁵ Şuarâ 26/181,182.

¹²⁹⁶ Rahman 55/7-9.

¹²⁹⁷ Muttafifin 83/1-3.

¹²⁹⁸ Erdem, a.g.m. s. 243.

prensipler vardır. Ancak İslam dininde bu ilke ve kaidelerin diğer dinlere nazaran daha teferruatlı olduğu gözlemlenmiştir.

Kur'an'da ekonomi ve maliyeye dair bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgiler arasında öne çıkan ilk husus, devletin yapması gereken görevlerdir. Bu görevlerin önemi ise şuradan kaynaklanmaktadır; devletin insanlara sunduğu kamu hizmetleri ve bunların ifası için kaynak problemi. Kur'an'da zekâtın kimlerden ve hangi oranlarda toplanacağından, nereye ve nasıl harcanacağına kadar yer alması, devlet açısından zekâtın önemli bir kamu kaynağı olduğunu ortaya koymaktadır.¹³⁰⁶

Kur'an'da ekonomi ve maliyenin temel amaçlarına vurgu yapılmaktadır. Toplumda adaletin sağlanması bunların başında gelmektedir. Toplumsal adaletin sağlanması ve sosyal dengenin korunması için de infak, paylaşma ve sadaka müesseselerinin iyi çalıştırılması gerekmektedir. Bunlar sayesinde toplumda güven ortamı oluşturulacak ve adalet de sağlanmış olacaktır. Böylelikle zenginlik bir zümrenin elinde olmayacak, tüm topluma dağıtılmış olacaktır. Böylece gelir dağılımında adaletsizlik önlenmiş olacaktır.

Kur'an cahiliye dönemindeki kabilecilik anlayışına karşı gelmiş ve onun yerine "ümme" anlayışını getirmiştir. Çünkü kabilecilik anlayışında bölünme, parçalanma vardır, Kur'an ise bunun aksine birliğe vurgu yapar ve sosyal adalete, toplumsal dengeye önem verir.¹³⁰⁷ Kur'an kişiye ve belli bir zümreye ait bir ekonomik ve maliye ile ilgili sistem yerine toplumun tamamını kapsayan ve her bir ferde fayda sağlayan bir sistem amaçlamaktadır.¹³⁰⁸

Kur'an cahiliye döneminin tüm siyasi, kültürel ve iktisadi hayatını tamamen dışlamaz, aksine topluma faydası olan kurumların devam etmesine olanak sağlar. Ancak bazı kuralları ise reddeder. Bu uygulamalardan ekonomi ve maliye ile ilgili olan en önemli husus ise İslam'dan

¹³⁰⁶ Emrullah Dumlu, "Kamu Harcamaları Açısından Zekât", Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2011, Sayı 36, s.217 – 252; Yılmaz, Ömer, ve Veli Sırım. "Zekât-Sosyal Adalet İlişkisi: Gelir Dağılımındaki Adaletsizliklere İlişkin Teorik Yaklaşımlarla Mukayeseli Bir İnceleme". Sosyal Bilimler Metinleri 2017, sy. 1 (Haziran 2017): s.76-85.

¹³⁰⁷ Abdulaziz Duri, *İslam İktisat Tarihine Giriş* trc. Sabri Orman (İstanbul: Endülüs Yay., 1991), s.22.

¹³⁰⁸ Nihat Falay, *Maliye Tarihi Ders Notları*, (İstanbul: Filiz Kitapevi, 2000), s.30.

önce devletin geliri devlet reisinin yahut kabile başkanının şahsi malı sayılırdı. İslam ile birlikte bu kural yasaklanmıştır. İslam devletinin önemli bir geliri olan zekât, Hz. Peygamber'e ve ailesine haram kabul edilmişti.¹³⁰⁹

Bununla birlikte İslam ekonomi ve maliye sisteminde vergi mükelleflerinde de farklılıklar bulunmaktadır. Müslüman mükellefin vereceği vergi ile Müslüman olmayan mükellefin vereceği vergi bir değildir. Çünkü İslam, vergileri bir ibadet olarak kabul etmekte ve bu vergilere Müslüman olmayanların tabi tutulması uygun görülmemiştir. Bundan dolayı Müslüman olmayan bir mükellefin “zekât” vermesi mümkün değildir.¹³¹⁰

Netice itibariyle Kur'an ile ekonomi ve mali hususlar arasında sıkı bir ilişki olduğu görülmekte ve bunların birbirlerini etkiledikleri gözlemlenmektedir. Bununla ilgili olarak geçmişten günümüze kadar çalışmalar yapılmış ve yapılmaya devam etmektedir. İslam ekonomi ve maliye sistemiyle ilgili eserlerin başında Abbasi halifesi Harun Reşid döneminde İmam Ebu Yusuf tarafından yazılan Kitabı'l Haraç isimli çalışma gelmektedir. Ebu Yusuf bu çalışmada Harun Reşid devrine kadar gelen İslam devletinin ekonomi ve maliye sistemini ele almış ve devlet gelirleri, giderleri, beytülmal, vergi konuları ve çeşitleri, vergi adaleti, vergilerin tahsili, vergi mükellefi vb. konuları İslam dini çerçevesinde ortaya koymuştur. İslam dini, insan hayatının her anına ve alanına hitap etmekte ve nizamlar getirmektedir. Ortaya koymakta olduğu bu nizamlar ise birbirinden farklı ve ilgisiz olmamakta, tam aksine birbirini destekler nitelikte olmaktadır. Bu durumu maliye sistemi açısından değerlendirdiğimiz de; İslam dini, maliye sistemi alanına ilişkin detaylı kurallar getirmekte ve maliye sisteminin gerekliliğini ve amacını ortaya koymaktadır. Meseleye Osmanlı devleti açısından baktığımızda ise Tanzimat Fermanı ile İslam dini çerçevesinde oluşturulan bir ekonomi ve maliye sisteminden

¹³⁰⁹ Faruk Yılmaz, *İslam Ekonomi Felsefesi* (Ankara: Berikan Yay., 2011), s.209; Muhammed Hamidullah, *el-Vesaike's-Siyasiyye: Hz. Peygamber Döneminin Siyasi İdari Belgeleri* (İstanbul: Kitabevi Yay., 1997), s.250.

¹³¹⁰ Ziya Kazıcı, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 6. Baskı (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., 2006), s.433.

uzaklaşıldığını ve tüm dünyayı etkileyen Batı tandanslı bir ekonomi ve maliye sisteminin uygulanmaya başlandığını görmekteyiz.¹³¹¹

2.5.7. İsrâf Denetimleri

İnsan, yeryüzündeki en değerli varlıktır¹³¹² ve oranın halifesidir.¹³¹³ Kendisine pek çok nimet verilmekle birlikte asla başıboş da bırakılmamıştır.¹³¹⁴ Allah'a kullukla görevlendirilen insanın, kulluk görevleri arasında israftan kaçınmak da bulunmaktadır. İnsanın kendisine verilen nimetleri yerli yerinde kullanmaması israftır ve israf da dinimizce haram kılınmıştır.

İsrâf, sözlük anlamı itibariyle, “haddi aşma, hata, cehalet, gaflet” anlamlarına gelir.¹³¹⁵ Terim anlamı itibariyle ise “insanın yapmış olduğu her fiilde haddi aşması” anlamına gelmektedir.¹³¹⁶ Malın dengesiz harcanması anlamında şöyle tarif edilir; “İsrâf, değersiz bir amaç uğruna fazla mal harcamak, harcamada haddi aşmak, meşru bir konu bile olsa harcanması gerekli olan ölçüden fazlasını harcamaktır.”¹³¹⁷

İsrâf, Kur'an-ı Kerim'de farklı formatlarıyla 23 yerde kullanılmaktadır.¹³¹⁸ Genel itibariyle bir nimetin ölçsüz ve dengesiz kullanılması olarak bilinen israfa Kur'an farklı zaviyelerden bakmaktadır. Kur'an insan için en büyük risk olarak bir olan Allah inancı yani tevhid inancından sapmayı görmektedir. İsrâf Kur'an'da müşrik ve kâfirlerin belirgin özelliği olarak kullanılmakta ve ayette şöyle buyrulmaktadır; *فَمَا أَمَنَ لِمُوسَىٰ إِلَّا ذُرِّيَّةٌ مِنْ قَوْمِهِ عَلَىٰ خَوْفٍ مِنْ* “Firavun ve ileri gelenlerinin kötülük yapmaları korkusu ile kavminin küçük bir bölümünden başkası Mûsâ'ya iman etmedi. Çünkü Firavun, o yerde zorba bir kişi idi. O, gerçekten aşırı gidenlerdendi.”¹³¹⁹ İnsanın yaratılış gayesi

¹³¹¹ Daha geniş bilgi için bkz. Şahin Yeşilyurt, “Din ve Ekonomi Bağlamında İslam Maliye Tarihi ve Maliye Sistemi”, (Yüksek Lisans Tezi, 2014).

¹³¹² Tin 95/4.

¹³¹³ Bakara 2/30; En'âm 6/165; Yunus 10/14.

¹³¹⁴ Mü'minûn 23/115.

¹³¹⁵ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c.9 s.148; İsfahânî, *Müfredat*, s.407.

¹³¹⁶ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c.9 s.148.

¹³¹⁷ Cürçânî, *Kitabu't-Ta'rifât*, s.24.

¹³¹⁸ Muhammed Fuad Abdülbaki, *el-Mu'cemü'l-Müfrehes Li Elfâz'l-Kur'ani'l Kerîm*, s.349-350.

¹³¹⁹ Yunus 10/83.

Allah'a kulluktur, kulluğun önündeki en büyük engel de tevhid inancının zarar görmesidir. Modern denetim anlayışları içerisindeki iç denetimde risk şöyle tanımlanır: “Kurumların kuruluş amaçları ile stratejik hedeflerine ulaşmasına ve görevlerin ifasına engel olabilecek veya beklenmeyen zararlara yol açabilecek durum ya da olaylardır.”¹³²⁰ İnsanın kulluğunun önündeki en büyük risk de inançsızlıktır, Allah’ı tanımamaktır, kendini ilah görmektir ve gönderilenleri yalanlamaktır. İşte bundan dolayı Kur’an bu konu üzerinde çok durur ve farklı karakterler üzerinde bu hataya düşülmemesi için tedbir aldırır; “وَلَا تُطِيعُوا أَمْرَ الْمُسْرِفِينَ” “Yeryüzünde ıslaha çalışmayıp fesat çıkaran haddi aşmışların emrine itaat etmeyin.”¹³²¹ “وَكَذَلِكَ نَجْزِي مَنْ أَسْرَفَ وَلَمْ يُؤْمِنْ بِآيَاتِ رَبِّهِ وَلَعَذَابُ” “قَالَ كَذَلِكَ أَتَتْكَ آيَاتُنَا فَنَسِيَهَا وَكَذَلِكَ الْيَوْمَ تُنْسَى”¹³²² “Allah, “Evet, öyle. Âyetlerimiz sana geldi de sen onları unuttun. Aynı şekilde bugün de sen unutuluyorsun” der. Haddi aşan ve Rabbi’nin âyetlerine inanmayanları işte böyle cezalandırırız. Şüphesiz ahiret azabı daha şiddetli ve daha kalıcıdır.”¹³²² وَقَالَ رَجُلٌ مُؤْمِنٌ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَكْتُمُ إِيمَانَهُ أَتَقْتُلُونَ رَجُلًا أَنْ يَقُولَ رَبِّيَ اللَّهُ وَقَدْ جَاءَكُمْ بِالْبَيِّنَاتِ مِنْ رَبِّكُمْ وَإِنْ يَكُ صَادِقًا يُصِيبْكُمْ بَعْضُ الَّذِي يَعِدُكُمْ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي مَنْ هُوَ مُسْرِفٌ كَذَّابٌ “Firavun ailesinden, imanını gizlemekte olan mü’min bir adam şöyle dedi: “Rabbim Allah’tır, dediği için bir adamı öldürecek misiniz? Hâlbuki o, size Rabbinizden apaçık mucizeler getirdi. Eğer yalancı ise, yalanı kendi aleyhinedir. Eğer doğru söylüyorsa, sizi tehdit ettiği şeylerin bir kısmı başınıza gelecektir. Şüphesiz Allah, aşırı giden, yalancılık eden kimseyi doğru yola erdirmez.”¹³²³ قَالُوا طَائِرُكُمْ مَعَكُمْ أَئِنْ ذُكِّرْتُمْ بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ مُّسْرِفُونَ “Elçiler de, “Uğursuzluğunuz kendinizdendir. Size öğüt verildiği için mi (uğursuzluğa uğruyorsunuz?). Hayır, siz aşırı giden bir kavimsiniz” dediler.”¹³²⁴

Günahlara dalmayı da Kur’an bir risk olarak görür ve bu konuda şöyle uyarıda bulunur;

“De ki: قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَى أَنْفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ

¹³²⁰ Kamu İç Denetim Rehberi (Ankara: İç Denetim Koordinasyon Kurulu, 2013), 190.

¹³²¹ Şuarâ 26/151 -152.

¹³²² Taha 20/126-127.

¹³²³ Mü’min 40/28.

¹³²⁴ Yasin 36/ 19.

“Ey kendilerinin aleyhine aşırı giden kullarım! Allah’ın rahmetinden ümidinizi kesmeyin. Şüphesiz Allah, bütün günahları affeder. Çünkü O, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.”¹³²⁵ Bu ayette israf insanların yaptığı herhangi bir fiilde haddi aşmak anlamına gelmektedir.¹³²⁶ Yine burada günahı aşın giderek kendi nefislerine karşı cinayet işleyerek haddi aşmış olanlar kastedilmektedir.¹³²⁷

Allah insanın biyolojik ve fizyolojik bir takım ihtiyaçlarını gidermek için meşru yollar var etmiştir. Ancak insanoğlu bazen bu ihtiyaçlarını gidermek için meşru olmayan yollara saptır. İşte Kur’an bunları da insan için bir risk olarak görür ve eski kavimlerden örnekler vererek kullarını uyarmaktadır; *إِنَّكُمْ لَتَأْتُونَ الرِّجَالَ شَهْوَةً مِنْ دُونِ النِّسَاءِ* بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ مُّسْرِفُونَ “Hakikaten siz kadınları bırakıp, şehvetle erkeklere yaklaşıyorsunuz. Hayır, siz haddi aşan bir toplumsunuz.”¹³²⁸ Bu ayetteki israf kavramı şöyle değerlendirilmektedir; cinsel birleşmedeki gaye, neslin çoğalmasdır. Kadınla erkeğin cinsel birleşme isteklerinin altında yatan da aslında Allah’ın bu hikmetidir. İnsanın çocuk olmayacak tarzda ve fitrata aykırı olarak sadece şehvetini gidermesi, milyonlarca insanın tohumunun boşa gidip telef olmasına neden olur. O tohumlardan her birinin bir insan olma ihtimali varken o tohumlar yok olup gitmektedir. Bu da bir israftır, cinsel birleşmeyi, hikmet ve amacı dışına taşımaktır.¹³²⁹ Cinsel birleşmede aslolan kadının erkekle ve erkeğin de kadınla birleşmesidir. Hemcinslerin yani erkeğin erkekle ve kadının kadınla cinsel arzularını yerine getirmesi fitrata terstir ve insan neslini de tehlikeye atmaktadır. Hatta bazı ülkelerde hem cinslerin evliliğine ve insanla hayvanın evliliğine yasal olarak kapı aralanması gerçekten bu konunun küresel bir ve tehdit olduğu anlamına gelmektedir.¹³³⁰ İşte Kur’an evrensel boyutuyla insanlığın içine düşebileceği bu tehlikeye karşı ciddi uyarılarda bulunmaktadır. Uluslararası tedbir alınması gereken konulardan bir tanesi de işte budur.

¹³²⁵ Zûrner 39/53.

¹³²⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c.6, s.501.

¹³²⁷ Zuhayli, *et-Tefsiru'l-Münîr*, c.24, s.35.

¹³²⁸ A'râf 7/81.

¹³²⁹ Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, c.5, s.365.

¹³³⁰ https://tr.wikipedia.org/wiki/%C3%9Cikelerine_g%C3%B6re_LGBT_haklar%C4%B1# (erişim:03.10.2023.)

Kur'an'ın bu ayetteki uyarısı şöyledir: Siz, rabbinizin size helal saydığı ve size neslinizin devamı için gerekli olan kadınlarla birleşmeyi terk edip, erkeklerle birleşiyorsunuz. Bu fitrata uygun değildir ve alenen israfa yönelmedir. Çünkü böyle yapmak, layık olmayan bir şey yapmaktır.¹³³¹

Allah cinayetlerin önünü kesmek için haksız yere öldürülenin velisine kısas isteme yetkisi vermiştir. Ancak bu yetki kullanılırken de adaletsizlik yapılmasın diye bazı önlemler alınmıştır; وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ وَمَنْ قُتِلَ مَظْلُومًا فَقَدْ جَعَلْنَا لَوْلِيهِ سُلْطَانًا فَلَا يُسْرِفُ فِي الْقَتْلِ إِنَّهُ كَانَ مَنْصُورًا “Haklı bir sebep olmadıkça, Allah'ın, öldürülmesini haram kıldığı cana kıymayın. Kim haksız yere öldürülürse, biz onun velisine yetki vermişizdir. Ancak o da (kısas yoluyla) öldürmede meşru ölçüleri aşmasın. Çünkü kendisine yardım edilmiştir.”¹³³² Allah bu ayetle haksız yere öldürülen bir kişinin velisine kısas isteme yetkisi vermiştir ancak bu yetkiyle velinin de bu kısas istemede haddi aşmaması istenmektedir. Kendisine yetki verilen veli kısas isterse öldürmede aşırı gitmemesi gerekir. Öldürmede aşın gitmek, katilin uzuvlarını kesmek, işkence etmek, başka yöntemlerle canını yakmak veya öç almak için katilin ailesinden masum olan başka bir kişiyi öldürmeyi istemektir.¹³³³ Cahiliye toplumunun uygulamaları Kur'an'ın anlaşılmasında ve ilgili ayetteki hikmeti veya hikmetleri anlamada önemli ipuçları vermektedir. Cahiliye döneminde biri öldürüldüğü zaman, öldürülenin yakınları, katilin öldürülmesine razı olmaz, öldürülenden daha şerefli, daha değerli birisi öldürülmedikçe rahat etmezlerdi. Bazen bir kişi yerine birkaç kişinin öldürülmesini isterlerdi. İşte bu ayet, böyle haddi aşan, adalete uygun olmayan, hayırdan ziyade şer neticeler doğuracak olan yanlış davranışları yasaklıyor. Zira katilden başkasını öldürmek zulümdür. Ama haksız yere adam öldürene kısas uygulamak,

¹³³¹ Zuhaylî, *et-Tefsîru'l Münîr*, c.8, s.283.

¹³³² İsrâ 17/33.

¹³³³ Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, c.5, s.215.

toplumda asayiş ve can güvenliğinin sağlanması anlamında çok önemli bir uygulamadır ve adalete uygun olan da budur.¹³³⁴

Kişi kendisine ait olan bir malı ve kullanma ve koruma yetkisi kendisine verilmiş olan bir malı da rastgele kullanarak israf edemez Kur'an bu konuda da bir çerçeve belirlemektedir; *وَابْتَالُوا أَيْتَامِي حَتَّىٰ إِذَا بَلَغُوا النِّكَاحَ فَإِنْ آنَسْتُمْ مِنْهُمْ رُشْدًا فَادْفَعُوا إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ وَلَا تَأْكُلُوهَا إِسْرَافًا وَبِدَارًا أَنْ يَكْبَرُوا* “Yetimleri deneyin. Evlenme çağına (buluğa) erdiklerinde, eğer reşid olduklarını görürseniz, mallarını kendilerine verin. Büyüyecekler (ve mallarını geri alacaklar) diye israf ederek ve aceleyle getirerek mallarını yemeyin.”¹³³⁵ “ Bir diğer ayette de şöyle buyrulmaktadır; *وَالَّذِينَ إِذَا أَنفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَلَمْ يَقْتُرُوا وَكَانَ بَيْنَ ذَلِكَ قَوَامًا* “Onlar, harcadıklarında ne israf ne de cimrilik edenlerdir. Onların harcamaları, bu ikisi arası dengeli bir harcamadır.”¹³³⁶

Bu ayetler bir taraftan müminlerin vasıflarını belirtirken diğer taraftan da harcamalarda bir ölçü getirerek onları israftan ve cimrilikten uzaklaştırmakta ve bu ikisinin arasında bir dengede durmaya çağırmaktadır. İsrâf, haddi aşmak anlamında olduğu için infakta israf da, harcamada haddi aşmaktır.¹³³⁷ İnsan, harcamalarını farklı nedenlerle yapar, bu bazen bir zaruret için olabilir veya bir ihtiyaç için olabilir bazen de güzellik, zerafet ve lezzet için olabilir. Zaruri olan harcama yaşam için elzemdir; mesela ölmeyecek kadar beslenmek bir zarurettir. İhtiyaç duyulan harcama yapılmadığı takdirde sıkıntı meydana gelir; mesela karın doyuncaya kadar yemek, ihtiyaçtır. Güzellik ve lezzet için ise harcama yapılmadığı zaman, o yapılan şey güzel olmaz; hoş, göze de hitap eden lezzetli yemek gibi. Yani zaruret, ihtiyaç ve güzellik için yapılmayan ve faydası olmayan, zarar veren, gayr-ı meşru alanlarda yapılan harcamalar herkes için israf olarak değerlendirilmektedir.¹³³⁸

¹³³⁴ Kurtubî, *el-Câmi-u li Ahkâmî'l Kur'an*, c.10, s.255; Zuhayli, *et-Tefsîru'l Münîr*, c.15, s.72; Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, c.5, s.216.

¹³³⁵ Nisa 4/6.

¹³³⁶ Furkan 25/67.

¹³³⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c.6, s.87.

¹³³⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c.6, s.87-88.

Allah, insanın hayata dair her şeyini düzenlemiş, ifrat ve tefrit diye vasıflandırılan her türlü aşırılığı yasaklayarak daima mutedil olmayı yani orta yolda olmayı ve davranışlarda da mutedil olmayı tavsiye ve teşvik etmiştir. İsrâf, Kur'an'ın özünde var olan denge ve ölçülü davranma prensibine zarar vermektedir.

Kur'an'da israfı aynı anlamda kullanılan bir kavram da “tebzir” kavramıdır. Tebzir kelimesi, Arapça'da; “tohumu ekmek, ölçüsüz dağıtmak” anlamına gelir.¹³³⁹ Fıkıh terminolojisinde ise tebzir, “malı saçıp savurmak, gerektiği yerlere sarf etmemek, yerli yerinde harcamamak tam aksine telef olacağı yerlerde harcamak” demektir. Malı gereksiz yere, ihtiyaç olmayan yerlere harcamak, infak edilmesi gereken ihtiyaç sahipleri için infak etmemek, malı hayırlı yollarda harcamamak, eldeki malı Allah'a isyan yollarında harcamak tebzirdir.¹³⁴⁰ “وَإِنَّ الْمُبَذِّرِينَ كَانُوا إِخْوَانَ الشَّيَاطِينِ وَكَانَ الشَّيْطَانُ لِرَبِّهِ كَفُورًا” “ذَا الْقُرْبَىٰ حَقُّهُ وَالْمَسْكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ وَلَا تُبَذِّرْ تَبْذِيرًا” “Akrabaya, yoksula ve yolda kalmış yolcuya haklarını ver, fakat saçıp savurma. Çünkü saçıp savuranlar şeytanların kardeşleridir. Şeytan ise Rabbine karşı çok nankörlük etmiştir.”¹³⁴¹

Bu ayette tebzir; "kişinin malını gerekli olmayan yerde sarf etmesi, savurganlık yapması" anlamında kullanılmıştır.¹³⁴² Tefsirlerde tebzir kavramının farklı anlamlarda kullanıldığını görmekteyiz; “malı harcanması gerekli olan yerlerin dışında harcamaktır, az bir şey de olsa, batıla harcamak tebzirdir.”¹³⁴³ “Hak olmayan şeyde harcama yapılması, Allah 'a isyanda, hak olmayan yerde ve fesatlık için harcama yapılması” anlamına gelir.¹³⁴⁴

Hadislerde de israf üzerinde durulmuş ve israftan kaçınmamız için çok önemli mesajlar verilmiştir. Burada bazı hadisleri zikretmek konunun anlaşılması açısından önem arz etmektedir; “Dilediğini ye, dilediğini giy, ancak iki huy seni yanıltınsın: İsrâf ve kibir.”¹³⁴⁵

¹³³⁹ İbn Manzur, *Lisalu'l-Arab*, c.4, s.50-51.

¹³⁴⁰ Zuhayli, *et-Tefsiru'l-Münîr*, c.15, s.58.

¹³⁴¹ İsrâ 17/26-27.

¹³⁴² Kurtubî, *el-Cami-u li Ahkâmi'l- Kur'an*, c.10, s.247; Zuhayli, *et-Tefsîru 'l- Münîr*, c.15, s.58; Ateş, *Çağdaş Tefsir*, c.5, s.213.

¹³⁴³ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîl-i Âyi'l-Kur'ân*, c.9, s.94-95; Râzî, *et-Tefsîru 'l-Kebîr (Mefâtihu'l-Gayb)*, c.20, s.193; Zuhayli, *et-Tefsîru'l-Münîr*, c.15, s.58.

¹³⁴⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîl-i Âyi'l-Kur'ân*, c.9, s.95.

¹³⁴⁵ ez-Zuhayli, *et-Tefsîru'l- Münîr*, c.8, s.184.

“Kibirsiz ve israfsız olarak yiyiniz, içiniz, giyininiz ve sadaka veriniz. Zira Allah, kulunun üstünde nimetini görmek ister.”¹³⁴⁶ “Âdemoğlu, karnından daha şerli bir kap doldurmamıştır. İnsana belini doğrultacak birkaç lokma yeter. Eğer mutlaka yemesi gerekli ise, midesinin üçte birini yemeğe, üçte birini içmeğe, üçte birini de nefes almaya ayırsın.”¹³⁴⁷

Hiz. Peygamber bir defasında Hiz. Sa'd'a uğramıştı. Hiz. Sa'd, bu esnada abdest alıyordu. Rasulüllah (a.s.), (onun suyu aşırı bir şekilde kullandığını görünce); “bu israf da nedir?” diye sordu. Hiz. Sa'd da abdestte israf olur mu? deyince Hiz. Peygamber: “Evet, hatta akmakta olan bir nehirde abdest alsan bile” şeklinde cevap verdi.¹³⁴⁸

Kur'an'a göre, Allah'ın insanlara verdiği nimetlerin hepsi birer emanettir ve insan bu emanete sahip çıkmalıdır. Dinen haram olan içki, kumar, fuhuş, rüşvet gibi ferdi ve içtimaî zararlar doğuran hususlarda yapılan harcamalar israf ve haram olduğu gibi, helal kabul edilen maddelerin günün gereklerine göre ihtiyaçtan fazla tüketimi de israf ve haram sayılmıştır. İnsan başta kendisi olmak üzere ailesi, akrabaları, komşuları ve içinde yaşadığı topluma karşı sorumludur. İşte insanın sorumluluklarını ihmal edecek derecede ibadete dalması, camilerin abartılı bir şekilde süslenmesi, kabirlerde lüzumundan fazla harcama yapılması vb. ölçüsüzlükler dinen uygun görülmemiştir. Kur'an, israfı önlemek için çok boyutlu düşünmemizi istemekte, servet ve malların israf edilmemesi için sefih kimselere verilmemesini emreder ve sefihlerin hacir altına alınmasını ister; وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَاءَ أَمْوَالَكُمُ الَّتِي جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ قِيَامًا وَارْزُقُوهُمْ فِيهَا وَاكْسُوهُمْ وَلَا تُؤْتُوا مَعْرُوفًا “Allah'ın, sizin için geçim kaynağı yaptığı mallarınızı akli ermezlere vermeyin. O mallarla onları besleyin, giydirin ve onlara güzel söz söyleyin.”¹³⁴⁹ Böylece Allah malların ve servetlerin kişilerin kendi menfaatlerine ve kamu yararına çalıştırılıp çoğaltılması yoluna gidilmesini hedeflemektedir.¹³⁵⁰

¹³⁴⁶ Buhari, Libas, 1; Nesai, Zekat, 66; İbn Mace, Libas, 23; Ahmed b. Hanbel, Müsned, 1,247,274,328.

¹³⁴⁷ Tirmizi, Zühd, 47; Ahmed b. Hanbel, Müsned, IV, 132.

¹³⁴⁸ İbn Mace, Taharet, 48; Ahmed b. Hanbel, Müsned, II, 221.

¹³⁴⁹ Nisa 4/5.

¹³⁵⁰ Cengiz Kallek, "İsraf Maddesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Yayınevi, 2001), c.23, s.179-180.

İnsanın sahip olduğu nimetleri rasgele, keyfine göre, sorumluluk hissetmeden ve ölçüsüzce kullanması israftır. Allah katında yaratılmışların en değerlisi olması bakımından insanın israfı, israfın en tehlikelisisidir. İnsanın yaratılış gayesi dışında hareket etmesi kendini israf etmesi demektir. Kur'an insan israfına çok önem vermiş ve önemli uyarılarda bulunmuştur; “وَمَنْ أَعْرَضَ عَنْ ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا وَنَحْشُرُهُ يَوْمَ الْقِيَمَةِ أَعْمَى” “Her kim de benim zikrimden (Kur'an'dan) yüz çevirirse, mutlaka ona dar bir geçim vardır. Bir de onu kıyamet gününde kör olarak hasrederiz.”¹³⁵¹ “وَلَا تُطِيعُوا أَمْرَ الْمُسْرِفِينَ”¹³⁵² “Yeryüzünde ıslaha çalışmayıp fesat çıkaran haddi aşmışların emrine itaat etmeyin.”¹³⁵² İnsanın tevhid inancından sapması israf olduğu gibi, onun kendi yetenekleri doğrultusunda yetiştirilmemesi ve yine o yetenek ve kabiliyeti doğrultusunda istihdam edilmemesi de israftır ve Allah'ın yasakladığı bir şeydir.

İnsanların kıymetini bilemedikleri ve israf ettikleri nimetlerden biri de zamandır. Zaman israfı, Allah'ın vermiş olduğu zaman nimetini hayatımızda yerli yerinde kullanmamak demektir. Malı harcamada israfta sakınacağımız gibi, zamanımızı kullanırken de israftan sakınmalıyız. Heba edilen mal tekrar elde edilebilir ancak boşa harcanmış zaman asla kazanılamaz ve geri getirilemez. Allah, Kur'an'da zamana yemin ederek onun önemini vurgulamıştır.¹³⁵³ Hz.Peygamber de zamanın önemine vurgu yapmak için şöyle buyurmuştur; “İki nimet vardır ki insanların çoğu bunların değerini bilmezler. Bunlar; sağlık ve boş vakittir.”¹³⁵⁴

Allah'ın haram kıldığı israftan kurtulmanın ilk ve temel şartı ona sebep olan insanın eğitilmesidir. Aslında israf sadece din ve ahlakın konusu olmamalı, çok erken yaşlardan itibaren hatta okul öncesi eğitim ve tüm eğitim-öğretim hayatımızın girmelidir. Tüm kurum ve kuruluşlarla birlikte önce ulusal sonra da uluslararası bir israfı önleme eğitimleri, programları

¹³⁵¹ Taha 20/124.

¹³⁵² Şuarâ 26/151-152.

¹³⁵³ Asr 103/1.

¹³⁵⁴ Buhari, Rikak, 1; Tirmizi, Zühd, 1.

ve projeleri yapılmalıdır. İyi eğitim almış bir insan sadece içinde yaşadığı topluma değil tüm dünyaya hatta tüm gezegene faydalı bir birey olacaktır ki nitekim dünya küresel bir köy haline gelmiştir. Din hayatımızın pek çok alanında davranışlarımızı belirlediği için israf eğitiminde de motive edici bir unsur olarak kullanılmalı ve insanlara bu hususta dînî telkinlerde bulunulmalıdır.

Kur'an'a göre bilinçli bir insan her daim kontrol ve denetim altında olduğunu bilmekte ve ona göre yaşamını belirlemektedir. Aynı zamanda insan tüm yapıp ettiklerinin Allah tarafından kayıt altına aldırıldığına da bilmeli ve bu şuurunu canlı tutmalıdır, ilgili ayet şöyledir; مَا يَلْفُظُونَ مِنْ قَوْلٍ إِلَّا لَدَيْهِ رَقِيبٌ عَتِيدٌ “İnsan hiçbir söz söylemez ki onun yanında (yaptıklarını) gözetleyen (ve kaydeden) hazır bir melek bulunmasın.”¹³⁵⁵

2.6. Denetimin Dünyevi ve Uhrevi Sonuçları

Nefis muhasebesi öncelikle kalbin tesviye edilmesiyle başladığı için o tesviye edilince her zaman iyiliğe meyleder. Güzel huy ve davranışlar hiçbir zorlamaya gerek kalmadan, refleks olarak ortaya çıkar. Nefis muhasebesi kalplerin Allah'a, cisimlerin ruha, nefislerin ibadete ve toplumun ahlaka, karşı zayıflayan bağlarını güçlendirir.¹³⁵⁶ Bu ifade, kişinin iç dünyasının düzenlenmesinin, dış dünyaya olumlu etkilerinin yanı sıra, toplumsal ilişkilerde de olumlu bir etkiye sahip olduğunu vurgulamaktadır. İçsel düzen, güzel ahlak ve iyilik halleri, kişinin dış dünyadaki davranışlarını ve toplumsal ilişkilerini olumlu yönde etkiler. Nefis muhasebesi, kişinin iç dünyasını düzenleyerek, Allah'a yakınlaşmasına ve güzel ahlak sergilemesine yardımcı olur. Bu da toplumda sağlam ilişkiler kurmaya, dayanışma ve yardımlaşmaya teşvik eder. Dolayısıyla, nefis muhasebesi hem bireysel hem de toplumsal düzeyde olumlu değişimlere katkıda bulunur.

¹³⁵⁵ Kaf 50/18.

¹³⁵⁶ Hasan Kamil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Ensar Nesriyat, 2007), s.43-44.

Nefis muhasebesi ve denetim, kişisel gelişim ve manevi olgunluğa ulaşma yolunda önemli kavramlardır ve birbirleriyle sıkı bir ilişki içindedirler. Nefis muhasebesi, kişinin iç dünyasını ve davranışlarını değerlendirmesi, hatalarını tanınması ve düzeltilmesi gereken noktaları belirlemesi anlamına gelir. Bu süreçte kişi, ibadetleri ve ahlaki davranışları üzerinde düşünür, geçmiş hatalarını gözden geçirir ve gelecekte daha iyi bir müslüman olmak için çaba harcar. Nefis muhasebesi, kişinin kendi nefsiyle yaptığı içsel bir muhasebedir. Denetim ise, kişinin dışsal davranışlarını, eylemlerini ve ilişkilerini değerlendirme sürecidir. Kişi, Allah'ın emirlerine uygun olarak yaşayıp yaşamadığını, etrafındaki insanlara karşı nasıl davrandığını ve topluma ne tür bir etki yaptığını gözden geçirir. Denetim, kişinin dış dünyadaki etkisini ve sorumluluğunu değerlendirir. Kısaca ifade etmek gerekirse, nefis muhasebesi, kişinin içsel dünyasını yönetme ve ruhsal gelişimini sağlama amacıyla yapılırken, denetim dışsal davranışları ve toplumsal ilişkileri değerlendirme ve düzenleme amacı taşır. Bir mümin, içsel ve dışsal uyumu sağlamak için hem nefis muhasebesi yapmalı hem de dışsal davranışlarını denetlemelidir. Nefis muhasebesi, kişinin içsel değişim ve dönüşümünü teşvik ederken, denetim çevresine ve topluma etkisini gözden geçirmesini sağlar. İyi bir mümin olmak, hem iç dünyada olgunlaşmayı hem de çevresine olumlu bir etki yapmayı gerektirir. Nefis muhasebesi ve denetim, birbirini tamamlayan süreçlerdir. İyi bir mümin, iç dünyasını düzenlerken aynı zamanda dışsal davranışlarını da kontrol altında tutmalıdır. Bu süreçler birbirini besler ve kişinin bütüncül bir şekilde Allah'ın rızasını kazanmasına yardımcı olur.

İnsanın gelişimi hem bedensel hem de ruhsal açıdan dengeli olmalıdır. Bedenin sağlığı ve ruhun huzuru birbirini tamamlar. Ahlaki ilerleme ve dengeli gelişme, fiziksel sağlığı korumak ve ruhsal sağlığı beslemekle ilgilidir. İç dünyadaki ahlaki değerler, dış dünyadaki eylemleri etkilerken, fiziksel sağlık da ruhsal dinginliği destekler. Bu nedenle, bedensel ve ruhsal ihtiyaçlara dengeli bir şekilde önem vermek önemlidir.¹³⁵⁷

¹³⁵⁷ Muhammed Hamidullah, *İslama Giriş*, trc. Cemal Aydın), (Ankara: TDV Yay., 1996), s.120.

Tasavvufta müşahede, kişinin kendi iç dünyasını gözlemleyerek, içsel deneyimlerini ve dürtülerini anlaması ve kontrol etmesi anlamına gelir. Bu süreçte temel ilke, nefsin alışkanlıklarını kesip, nefsin isteklerinin zıddını yapmaktır.¹³⁵⁸ Yani, nefsin arzularına direnerek, onun istemediği yolu seçmek ve ahlaki erdemlere uygun davranışlar sergilemek amaçlanır. Bu, kişinin nefsiyle mücadele etmesini ve manevi yükseliş için çaba sarf etmesini içerir. Nefis mutlak surette kötülüğü emrettiği için, nefis ne istiyorsa onu yapmaktan ziyade veya canım ne istiyorsa onu yaparımdan ziyade keyfilikten sıyrılıp, sorumlulukla akla ve vahye bakarak öyle yaşamayı sağlar. İşte Kur'an ayetleri çerçevesinde var olan denetim mekanizması bunu sağlayacaktır.

Tasavvufta azlık önemlidir. Yiyecek, uyku, konuşma ve görüşme gibi konularda azlığa vurgu yapılır. Ancak azlık, hiçlik anlamına gelmez; aksine ılımlılığı ifade eder. Yani, bu konularda ölçülü olmak ve aşırılıklardan kaçınmak önemlidir.¹³⁵⁹ Buradan da denetimin beslenmeden eğlenceye, ibadetten sosyal ilişkilere varıncaya kadar itidalli davranmayı öğrettiğini görüyoruz.

Nefsi terbiye etmek, nefsi Allah'ın huzurunda teslim olmaya ve İslami emir ve yasakları yerine getirebilecek bir olgunluğa erdirmeye çalışmaktır. Bu süreçte, insanın içsel dünyasını kontrol etmek, nefsi arzularıyla değil, Allah'ın rızasını ve İslami değerleri temel alarak hareket etmeye teşvik etmek önemlidir. Nefsi terbiye etmek, kişinin manevi gelişimine katkıda bulunur ve Allah'ın yolunda daha sağlam bir duruş sergilemesine yardımcı olur. Bu süreçte sabır, irade gücü ve içsel denge önemli unsurlardır. Nefsi terbiye etme, kişinin Allah'a daha yakın olmasını sağlayarak manevi huzur ve doyuma ulaşmasına katkıda bulunur.¹³⁶⁰ Nefsi terbiye etmek, denetim açısından önemli bir konudur çünkü insanın içsel denetimini sağlar. Nefsin terbiye edilmesi, isteklerin kontrol altına alınması, ahlaki değerlere uygun davranışların teşvik edilmesi

¹³⁵⁸ Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Anka Yay., 2005), s.442-445; Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavuf ve Tarikatlar*, s.215-216.

¹³⁵⁹ Hamidullah, *İslama Giriş*, 115; Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavuf ve Tarikatlar*, s.215-216.

¹³⁶⁰ K. Hüseyin Ece, *İslam'ın Temel Kavramları*, (İstanbul Beyan Yay., ts), s.431-492.

ve zararlı eğilimlerin dizginlenmesi anlamına gelir. Bu süreç, kişinin iç dünyasında oluşan düzensizlikleri düzeltme, olgunlaşma ve manevi gelişimini destekleme amacını taşır. Denetim, nefsi terbiye etme sürecinde bireye yardımcı olur çünkü insan, düşünce ve davranışlarını değerlendirerek hatalarını fark eder ve düzeltme yoluna gider. Bu şekilde, içsel denetim ve nefsi terbiye etme süreci, kişinin daha sağlıklı ve dengeli bir yaşam sürmesine yardımcı olur.

Ferdî denetim, kişinin kendi davranışlarını ve iç dünyasını kontrol etmesini içerir. Bu kontrol, nefis muhasebesi veya murakabe gibi içsel süreçler aracılığıyla gerçekleşir. Bu süreçler, kişinin kalbiyle Allah'a daha yakın olmasına ve O'na daha fazla yaklaşmasına yardımcı olur. Dolayısıyla, dışsal ibadetlerden ziyade bu içsel denetim ve içe dönüşüm süreçleri, kişinin Allah'a daha fazla yaklaşmasını sağlayabilir ve daha belirgin bir etkiye sahip olabilir.¹³⁶¹

Allah'ı müşahade etmek, yani insandan Allah'a doğru olan bu dikey yönlü murakabe¹³⁶², kişinin tüm ibadetlerinde takva sahibi olmasını sağlar. Aynı zamanda kul, murakabe ile amellerini ihlasla gerçekleştirir, yani samimiyetle ve Allah'ın hoşnutluğunu gözeterek davranır.¹³⁶³

Nefis muhasebesi, kişinin iç dünyasını sürekli olarak değerlendirmesini ve hatalarını fark etmesini sağlar. Bu süreçte tevbe etmek, yapılan hatalardan pişmanlık duymak ve Allah'tan af dilemek önemlidir. Ancak tevbenin samimi olması ve yapılan hatalardan gerçekten dönüşün sağlanması gereklidir. Tevbe kapısından ayrılmamak, sürekli olarak günahlarından arınma ve daha iyi bir insan olma çabası içinde olmayı ifade eder. Tekrarlanan pişmanlıkların ardından yapılan tekrarlı hatalar, kişiyi ebedi bir zarara sürükleyebilir. Bu nedenle, nefis muhasebesi sürecinde tevbenin samimi ve kalıcı olması, tekrarlanan hatalardan dönüş sağlamak için gayret etmek önemlidir.¹³⁶⁴

¹³⁶¹ Ebu Said Muhammed b. Mustafa b. Osman Hadîmî, *Tuhfetu'l-mulûk fî irşadi's-sülûk*, trc. Mehmed Münib, (İstanbul: Dâru Tibaâtî'l-Âmire, 1852), s.172-173.

¹³⁶² Erten, *Kur'an'da Murakabe*, s.81-82.

¹³⁶³ Sa'd b. Saîd Hacerî, *el-İbadetu'l-mefkûde murâkabetullâhi Teâlâ*, (Riyâd: Dâru'l-Vatan, ts), s.27-28.

¹³⁶⁴ Celalettin Muhammet b. Muhammet el- Hüseyin el- Belhi er-Rumi Mevlana, *Mesnevi*, trc. Adnan Karaismailoglu, (Ankara: Akçag Yay., 2007), s.657-684.

Tasavvuf açısından murakabe, kişinin kendi davranışlarını gözden geçirme ve Allah'ın huzurunda kendini denetleme sürecidir. Bu süreçte kişi, geçmişte yaptığı hataları fark eder ve onlardan tövbe eder. Ayrıca, mevcut davranışlarını da dinin öğretilerine uygun bir şekilde düzenler. Mutasavvıflar, bu sürecin kişinin günahlardan korunmasına ve daha faziletli bir yaşam tarzı benimsemesine katkı sağladığını düşünmüşlerdir. Çünkü murakabe, kişinin kendi iç dünyasını denetlemesiyle Allah'ın rahmetine ve koruyuculuğuna daha fazla erişmesini sağlar. Bu nedenle, murakabe, taatlerin en üstünü olarak kabul edilir.¹³⁶⁵

Tevbe, Allah ile kul arasındaki ilişkiyi düzeltme sadedinde kulun önemli bir adımıdır. Yapılan hatanın ve işlenen günahın pişmanlığı itiraf edilir ve bir daha yapılmayacağına dair söz verilir. Kişinin dünyevî işleri bakımından da yapabileceği hataları görmesi ve daha dikkatli olması hayat kalitesi açısından önemlidir. Kişinin Allah ile arasındaki tevbe meselesi şahsî ve hususîdir, herhangi bir yaptırımı olmayabilir. Yani kanunî bir zorunluluk ve yaptırım yoktur. Kişi tevbe eder Allah da affeder. Ancak dünyevî hatalarla ilgili işlerde çok daha güçlü bir denetim-kontrol mekanizmasıyla o hatanın tespiti sağlanır ve akabinde bir cezalandırma yöntemi belirlenir, tekrarı durumunda da ceza artırılarak o hatanın işlenmesi engellenir. Nitekim devlet idarelerinde bu mekanizmanın işlediğini görüyoruz ve tam işlediğinde ne gibi faydalar sağladığına şahit oluyoruz. İşlemediği durumlarda da kaotik ortamların oluştuğunu görmekteyiz.

Kur'an'a göre, insanın varoluşunun en temel amacı, Allah'a kulluk etmektir. Bu kulluk, sorumluluk ve mesuliyet bilinciyle yaşamak anlamına gelir. İnsan, yaratılış gayesini gerçekleştirirken Allah'ın emirlerine uyarak, yasaklarından sakınarak, iyiliği teşvik edip kötülükten kaçınarak kulluk vazifesini yerine getirmelidir. Bu, insanın Allah'a karşı olan sorumluluğunu ve taşıdığı yükümlülükleri ifade eder. Kulluk, insanın varlık sebebine uygun bir şekilde Allah'a itaat etmesini ve O'na boyun eğmesini gerektirir. Bu, hayatın her alanında doğru

¹³⁶⁵ Ahmed Ziyaeddin Nakşibendî Gümüşhânevî, *Câmiu'l-usûl fi'l-evliyâ*, thk. Ahmed Ferid el-Mezidi, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007), s.340-341.

ve adil olmayı, başkalarına karşı sorumluluk sahibi olmayı ve Allah'ın hoşnutluğunu kazanmayı içerir.

Bu kulluk ve sorumluluk bilinci, bireysel denetim ve kontrolden ailevî denetime, toplumsal denetime ve nihayetinde evrensel denetime ulaşan ve tüm varlık aleminin yaratıldığı huzur ve güven ortamına kavuşmak için böyle çok boyutlu ve kapsayıcı bir denetim mekanizmasının oluşumunu sağlar. Bireyselden yerele ve yerelden evrensele uzanan ve insanı ilgilendiren her şeyin denetim ve kontrol altında tutulduğu hiçbir alanın es geçilmediği bir denetim sistemin oluşumunu sağlar ve destekler mahiyettedir bu Kur'an ayetleri.

İslam'da kulluk şuuruyla yaşayan bir müminin hayatında bir denetim ve kontrol mekanizması içinde hareket etmesi gereken birçok alan vardır. Bu alanlar; öncelikle iman eden bir kişi, Allah'a karşı sorumluluklarını düşünmeli ve O'nun emirlerine uygun olarak yaşamalıdır. Allah'ın hoşnutluğunu kazanmak için ibadetlerini yerine getirmeli ve günah işlemekten kaçınmalıdır. İkinci olarak İslam'da peygamberlere itaat etmek önemlidir. Bundan dolayı Hz.Peygamber'in emir ve tavsiyelerini takip etmek, bir müminin sorumluluğudur. Bir diğeri, insanın kendi nefsiyle mücadelesi de önemlidir. Nefsi kontrol altında tutmak, kötü eğilimlerine karşı koymak ve doğru yolda ilerlemek için sürekli bir çaba gerektirir. Bu, içsel denetim ve kontrolün bir parçasıdır. Diğer yandan Müslümanlar, ailelerine karşı da sorumluluklarını düşünmelidirler. Eşler arasında sevgi, saygı ve adaletle davranmak, çocuklarına iyi birer örnek olmak ve aile fertlerinin ihtiyaçlarını karşılamak gibi hususlarda muhasebe yapmalıdırlar. Son olarak; bir mümin, toplumuna karşı da sorumluluklarını gözetmelidir. Toplumun refahı ve adaleti için çaba göstermeli, iyiliği teşvik etmeli, kötülükten kaçınmalı ve diğer insanlara karşı merhametli ve yardımsever olmalıdır. Bu muhasebe ve denetim, İslam'ın temel prensipleri olan adalet, merhamet, dürüstlük ve iyilik gibi değerleri yaşamak için önemlidir. Müslümanlar, bu değerleri korumak ve uygulamak için sürekli olarak

kendilerini kontrol etmeli ve geliştirmelidirler. Bu şekilde, kulluk şuuruyla yaşayan bir hayat sürerler ve Allah'ın hoşnutluğunu kazanırlar.

Kur'an'ın öngördüğü hayatın her yönünü kuşatan denetim ve kontrol mekanizması dünyada kulluk bilincinden ve cennetten uzaklaştırılıp, bizi cehenneme ve şeytana yaklaştıran tutum ve davranışlardan uzaklaşmamızı sağlar. Kur'an'ın denetim konusunda en büyük risk gördüğü husus küfürdür, imanın bulunmamasıdır ve Allah'a şirk koşturmadır. Bundan dolayı Kur'an bu konularda çok uyarılarda bulunur.

İnsan, yaratılıştaki akıl ve irade gücüyle, meleklerin sahip olduğu yüce niteliklere erişebilir. Ancak aynı zamanda, bu özelliklerini kötüye kullanarak, hayvanlar seviyesine düşebilir. İnsanın bu denetim mekanizması, onu doğru tercihlere yönlendirirken, aynı zamanda kötülüklerden kaçınması için içsel bir uyarı sistemidir. İnsan, bu denetim mekanizması sayesinde kendisini sürekli değerlendirir ve geliştirir. Akıl ve irade gücünü kullanarak doğru tercihler yapar, ahlaki değerlere uygun davranır ve kendisini olgunlaştırır. Böylece, yaratılışının gereğini yerine getirerek, hak ettiği yüce konuma ulaşır ve Allah'ın rızasını kazanır. Bu denetim mekanizması, insanın hayatında hem dünyevi hem de uhrevi başarılar elde etmesine yardımcı olur. İnsan, doğru tercihler yaparak kendi gelişimine katkıda bulunur ve bu sayede hem dünya hem de ahiret mutluluğunu sağlar.

Kur'an ayetleri çerçevesinde oluşturulan denetim mekanizması insanın şeytana ve nefse karşı tedbirli olmasını sağlar. Şeytan, insan için yaratılıştan beri apaçık bir düşmandır.¹³⁶⁶ Nefis de mutlak surette kötülüğü emrettiği için her zaman insan için potansiyel bir düşmandır.¹³⁶⁷ Tabi burada bir bilinçlilik ve farkındalık söz konusudur.¹³⁶⁸ Kişi kendine hata yaptıracak iki önemli etkeni iyi tanıdığına onlara karşı nasıl bir savunma yapacağını çok iyi bilir ve bu mücadelesinde de başarıya ulaşır.

¹³⁶⁶ İsrâ 17/53; Fâtır 35/6.

¹³⁶⁷ Yusuf 12/53.

¹³⁶⁸ Erten, *Kur'an'da Murakabe*, s.168.

Değerli ve mükemmel olarak yaratılan insan¹³⁶⁹ onurlu bir varlıktır. Bu onurunu da yaratılış gayesine¹³⁷⁰ uygun olarak bir ömür boyu sürdürmelidir. Bunu sürdürebilmesi için de Allah'ı hiçbir zaman unutmamalı, her daim hatırlamalıdır. Allah'ı unutmak da insanın fitratının bozulmasına sebebiyet vermektedir.¹³⁷¹ İnsan, Allah ile olan ilişkisini çek edecek ve bu ilişkiyi sürdürmesini sağlayacak Kur'an ayetleri çerçevesinde denetim ve kontrol mekanizması kurmalıdır. Bu mekanizma dünyada ve ahirette mutluluğu getirecektir.

Denetimle ilgili Allah'ın isim ve sıfatları yine denetimi etkileyen unsurlar çerçevesinde değerlendirilen insanların, organların, varlık âleminin şahitlikleri, amel defterleri, melekler ve Allah'a dönüş gibi hususlar insanın yetişmesinde ve onda otokontrolün oluşmasında önem arz etmektedir. Dikey murakabenin bir vasıtası olarak değerlendirilen şükür de insana verilmiş önemli bir görevdir.¹³⁷² Yine bu görev de ilgili denetimler sayesinde yerine getirilmiş olacaktır.

Allah'ı murakabenin bir enstürümanı olarak değerlendirilen tevekkül¹³⁷³ Allah'a itimad edip güvenmek anlamında kullanılır.¹³⁷⁴ Kur'an'da Müslümanların tevekkülünden bahsedilir.¹³⁷⁵ Kur'an'ın öngördüğü denetim mekanizmasıyla, bugün çok yanlış anlaşılan ve uygulanan ve ağır neticeleri olan, neticede de Müslüman toplumun ve hayatının her alanındaki kalitesizliğin giderilmesinde etkin olacak olan gerçek tevekkülün inşası gerçekleştirilmiş olacaktır. Denetim ve tevekkül ilişkisi her zaman korunmalı ve tevekküle doğru anlam yüklenmelidir. Bir iş ve görev kendisine tevdi edilen kişi; bu iş bana verildi, bundan dolayı bu işi çok iyi yapmalıyım ve bu işte sadece Allah'a tevekkül etmeliyim, dayanıp güvenmeliyim. Bu işte başarılı olmak için evrensel standartlar ne ise onları yerine getirmeli ve o işle ilgili en küçük riskleri dahi değerlendirmeliyim ve tedbirlerimi almalıyım, demelidir. Aksi takdirde

¹³⁶⁹ İsrâ 17/70; Tîn 95/4.

¹³⁷⁰ Zâriyât 51/56.

¹³⁷¹ Erten, *Kur'an'da Murakabe*, s.167.

¹³⁷² Erten, *Kur'an'da Murakabe*, a.y.

¹³⁷³ Erten, *Kur'an'da Murakabe*, s.127-129.

¹³⁷⁴ Cürcânî, *Ta'rifât*, s. 62.

¹³⁷⁵ Âl-i İmrân 3/159; Mâide 5/23; İbrahim 14/12; Talak 65/3.

Müslümanların coğrafyasında haksız bir şekilde can ve mal kayıpları yaşanmaya devam edecektir.

SONUÇ

Denetim, insanlık tarihi boyunca toplumların düzenini ve güvenliğini sağlama açısından önemli bir araç olmuştur. En küçük birimlerden devlete kadar denetim teşkilatları daima var olmuştur. Müslüman toplumlarda da güçlü denetim sistemi, sosyal yapının ve devletin temel unsurlarından biri haline gelmiştir. Günümüzde de devletler, kurumların işleyişini ve hesap verebilirliğini sağlamak için kapsamlı denetim birimleri kurmuşlardır. Çalışmamızın asıl konusu olan insanın denetimi ve dinin konuyla ilgili tutumudur. İşte bu mesele çalışmamızda Kur'an çerçevesinde detaylı tahlile tabi tutulmuştur.

Allah'ın insanla olan iletişimi, insanın yaratılmasıyla sınırlı kalmaz; yaratıldıktan sonra da bu iletişim devam eder. Bu durum, insanın başıboş bırakılmadığını gösterir. Kur'an'da her şeyin merkezinde Allah vardır ve Allah'ın muhatabı insandır. İnsanlara yeryüzündeki işlerin sorumluluğu verilmiş ve bu işlerin takibi, kontrolü Allah tarafından yapılmaktadır. Allah, insanların tüm davranışlarını görür, bilir ve değerlendirir; insanlar Allah'ı görmese de o, her an her yerdedir ve tüm eylemleri gözlemlemekte, kaydetmektedir. Bu da insanın her davranışını ve sözünü dikkatle değerlendirmesi gerektiğini gösterir, çünkü her eylem Allah'a karşı bir sorumluluk taşır.

Allah, Kur'an'da kendisini isimleriyle tanıtarak bu isimleri surelerin ve ayetlerin içine yerleştirmiştir. Birçok sure Allah'ı özellikle isimleriyle anlatarak başlamakta ve pek çok ayet, insanı Allah'a döndürülme, onun huzuruna çıkarılma gibi sorumluluk hissi veren temalarla donatmaktadır. Bu durum, insan üzerinde bir kontrol ve denetim mekanizmasının varlığını ortaya koyar. Cennet ve cehennem vurgusu da yapılan eylemlerin karşılığının mutlaka olacağı bilincini geliştirir. İbadetlerin yerine getirilmesi, iman, amellerin güzelliği veya kötülüğü, insani ilişkiler gibi konularda Kur'an'da ödül ve ceza sisteminin varlığı, işin ciddiyetini gösterir. Dünya ve ahiret arasındaki dengenin kurulması gerektiği de vurgulanır. Ahireti kazanmanın yolu, dünyada başkalarına karşı sorumlu olduğu bilinciyle yaşamaktan geçer. İnsan, sadece

kendine ve Rabbine değil; ailesine, komşularına, yaşadığı topluma ve evrene karşı da sorumludur. İnsanın sorumluluğuna pek çok ayette değinilmekte, sadece insan ilişkileri değil, çevresine ve evrendeki tüm canlı ve cansız varlıklara karşı da sorumlu olduğu ifade edilmektedir. Tezimizde bu farkındalığı oluşturmak ve insanın denetlendiğini hissetmesini sağlayarak, hem iç denetim hem de dış dünya ile olan ilişkilerde dış denetimi sağlayan bilinç meselesini tahlil ettik.

Çalışmamızda, ilgili gördüğümüz ayetler çerçevesinde denetim konusunu inceledik ve bazı kavramları değerlendirdik. Bunların başında Allah'ın on iki isminin denetimle doğrudan ilişkili olduğunu vurguladık. Aslında Allah'ın doksan dokuz isminde de dolaylı veya doğrudan denetimle bir bağlantı vardır. Fakat denetim mekanizmasının tamamını anlamak için Kur'an'da görülen ilişkiler ağının tespiti önemlidir. Allah, insan ve evren arasındaki ilişkiler, denetimin temelini oluşturur. Allah'ın insanla, evrenle, insanın evrenle ve insanların kendi aralarındaki ilişkileri, bu denetim ağının bir parçasıdır. Bu ilişkilerde ilke ve standartlar olmaz ve bu mekanizmalar sağlıklı çalışmazsa, hem insanda hem de evrende bozulmalar meydana gelir. Denetim, bu ilişkileri düzenleyip sağlıklı bir şekilde işlemesini sağlar.

Kur'an merkezli denetimin varlık sebepleri incelenirken, onun neden gerekli olduğu ortaya konulmuştur. Denetim, insanın hayatını düzenler ve yanlışlara karşı koruma sağlar. Bu süreçte, denetimi engelleyen unsurlara dikkat ederek insanın düşebileceği tuzaklar konusunda da tedbirler alması gerekir. Denetim, şeffaflaştırır, kötülüğü ortadan kaldırır, dünyada insanlara adeta bir "Cennet provası" sunar. Hz. Peygamber'in "İnandım de dosdoğru ol" sözü, imansızlık ve dürüst olmamaya karşı önemli bir tedbir niteliğindedir. İman, insanı manevi risklerden korurken, dürüstlük de sosyal hayattaki en büyük risk olan sahtekârlıktan kurtarır. Bu da denetimin önemini ve insan hayatındaki merkezi rolünü bir kez daha ortaya koymaktadır.

İnsanın denetiminin en temel ve ilk adımı bireysel denetimdir. Bu, kişinin kendi davranışlarını ve ahlaki sorumluluklarını gözden geçirmesi anlamına gelir. İslam düşüncesinde

bu kavram, "Nefis muhasebesi" diye adlandırılır. Nefis muhasebesi, kişinin günlük yaşamında kendini sürekli sorgulaması, hatalarını fark etmesi ve bu hataları düzeltmeye çalışmasıdır. Kişi, kendi iç denetimini sağlamadan toplumsal bir denetim bilinci geliştiremez. Nefis muhasebesi, bireyin iç disiplinini sağlamasının yanı sıra toplumsal ilişkilerin de daha sağlam ve güvenilir olmasını sağlar. Bu bireysel denetim mekanizmasının eksikliği, toplumsal bozulmalara yol açar. Eğer bireyler kendi içlerinde bir kontrol ve denetim mekanizması oluşturmazlarsa, kurumların ve toplumun işleyişinde de aksaklıklar meydana gelir. Kur'an ayetleri, bireyin sorumluluğunun sadece kendisiyle sınırlı değil çevresine, topluma ve hatta tüm evrene karşı genişlediği fikrini verir. Bu sorumlulukların yerine getirilmesi, ancak güçlü bir iç denetim ve nefis muhasebesi ile mümkün olur. O halde denetim bireysel seviyeden toplumsal seviyeye kadar geniş bir yelpazede ele alınmalıdır. Bireylerin kendini denetleme becerisi topluma yayıldıkça, toplumsal denetim de güçlenir ve bu, hem bireyler hem de kurumlar için daha adil, şeffaf ve kaliteli bir yaşama ulaşmaya yardımcı olur.

KAYNAKÇA

- Abdulgani, Muhammed Fuad. *Mu'cemu'l Müfehres li-elfazi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, I-II. Kahire: Matbaatu's-Sekafiyye, 1970.
- Abid, Ali b. Süleyman. *Esmâullahi'l-Hüsnâ fî Havâtîm-i Âyât-i Sûreti'l-Fâtîha ve'l-Bakara*, 1. Baskı. Riyâd, 1997.
- Ahmet, Absar. "İslam Bilgi Kuramını Keşfetmek". *Dini Bilginin İmkânı*. İstanbul: İnsan Yayınevi, 2003.
- Akben, Ali. "Sorumluluğa Riayetsizliğin Doğurduğu Problemlere Genel Bir Bakış (tıbbi açıdan)" *Kur'an-ı Kerim'de Mesuliyet*, (2006): 374.
- Akdemir, Hikmet. "Şeytani Bir Fiil: Yaratılışı Değiştirmek". Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 6/6 (Mart 2001), 215-220.
- Akdoğan, Ali. "Şehirleşme Sürecinde Komşuluk İlişkileri ve İslam", *Diyanet İlmi Dergisi*, 45 sy. 3 (2009): 109-112.
- Akpınar, Ali. "Allah'ın Ahlakı İle Ahlaklanmak", *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*,(2001):61-80.
- _____. Kur'an'ın Müminlere Çağrısı, Konya: Kitap Dünyası, 2013.
- Akseki, Ahmed Hamdi. *İslam Dini*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1980.
- _____. *Ahlâk Dersleri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016.
- Aktuğlu, Mehmet Ali. *Denetleme ve Revizyon*. İzmir: Mas Ambalaj, 1983.
- Akyel, Recai "Türkiye'de İç Kontrol Kavramı, Unsurları ve Etkinliğinin Değerlendirilmesi" *Yönetim Ve Ekonomi Dergisi*, 2010, c.17 Sayı:1, s.83-97.
- Akyüz, Vecdi. "Akraba", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1989, cII, 285-287.
- _____. *Kur'ân'da Siyasi Kavramlar*. İstanbul: Kitabevi, 1998.
- Altan, Mehmet. *Küresel Vicdan*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.
- Altın, Mehmet. "Esmâ-i Hüsnâ'nın Semantik Tahlili ve Geçtiği Ayetlerle İlgisi", Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van, 2015.
- Altıntaş, Ramazan. *İslam Düşüncesinde Tevhid ve Estetik İlişkisi*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2002.
- _____. *İslam İnsanı*. İstanbul: Suffe Yayınları, 1997.
- Altuğ, Figen. *Mali Denetim*. Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları, 2000.
- Altıntaş, Abdurrahman. "Kur'an'da Temel Siyasi Kavramlar". Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2009.

- Âlûsî, Ebû's-Sena Şehabeddîn Mahmûd b. Abdillâh. *Rûhu'l-Me'ânî*, c. XIII, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- Apaydın, H. Yunus. "Nehiy", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2006, c. XXXII, 544-547.
- Arat, Zeynep. "İktisat ve Çevre", *Çevre İlim Sempozyumu*. Ankara TÜBİTAK Yayınevi, 1982.
- Ardoğan, Recep. *İslam'da Çevre Teolojisi*, Ankara, 2009.
- Arıkan, Necmettin vd.. *Altın Sözlük Golden Dictionary*, Ankara: Altın Kitaplar Yayınevi, ts.
- Armağan, Mustafa. *İslam'da Bilgi ve Felsefe*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.
- Aronson, Elliot vd., *Sosyal Psikoloji*, trc. Okhan Gündüz. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2012.
- Arslantürk, Zeki, M. Tayfun Amman, *Sosyoloji*, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2001.
- Âsım Efendî, Ebu'l-Kemâl Ahmed. *el-Okyânûsu'l-Basît fî Tercemeti Kâmûsi'l-Muhît*, (Kâmûs Tercemesi), c. I-IV. İstanbul, 1887.
- Aslan, Bayram. "Bir Yönetim Fonksiyonu Olarak İç Denetim". *Sayıştay Dergisi*, sy. 77, (Nisan-Haziran 2010): 63-86.
- Atalay, Orhan, "Kur'an'da Sosyal Grup İfade Eden Kavramlar". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat fakültesi Dergisi*, sy. 16, (2001): 197-231.
- Atar, Fahrettin. "Asr-ı Saadette Adliye Teşkilatı". *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam*, III, (1994): 141-176.
- Atay, Cevdet. *Devlet Yönetimi ve Denetimi*. İstanbul: Alfa Yayınları, 1999.
- Ateş, Süleyman. "Akraba", *Kur'an Ansiklopedisi*, İstanbul: Kuba Yayınları, 1997.
- _____. *Kur'an-ı Kerîm Tefsiri*, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1995.
- _____. *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1990.
- Âtîf, Recep. "el-İ'câzu'l-Beyânî fî Nazmi Havâtîmi'l-Âyât" (Yüksek Lisans Tezi, el-Câmiatu'l-İslamiyye, Gazze, 2006.
- Aydar, Hidayet. "Kur'an-ı Kerim'de Mes'uliyete Riayet ve Riayetsizliğin Dünyevi ve Uhrevi Sonuçları", *Kur'an-ı Kerim'de Mes'uliyet*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006, ss.211-272.
- Aydın, Mehmet Zeki. "Müslüman Ailede Çocuk ve Çocuk Eğitiminde Sorumluluklar". *Çocuk ve Medeniyet*, 6 sy. 12 (2021): ss.47-78.
- Aydınlı, Yaşar. "Fârâbî'nin Siyaset Felsefesinde İlk Başkan Kavramı". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, sy. 2 (1987), ss.291-302.
- Aygün Mehmet, " Kent Günahkarlığı: Kent Dindarlığında Dünyavîleşme/Sekülerleşme Eğilimleri ve Günahkarlık Algısında Sapmalar/Çarpılmalar", *Sosyologca Dergisi* (2013), 6.

- Babacan, Hacer Nur. “Erken Dönem Tasavvufunda Akıl-Ahlak İlişkisi”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2019.
- Barbier, Maurice. *Modern Batı Düşüncesinde Din ve Siyaset*, trc. Özkan Gözel. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1999.
- Bayraklı, Bayraktar. *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur’ân Tefsiri*, c. I-XX, 1. Baskı. İstanbul, 2001.
- Bayram, Enver. “Kur’an’da Geçen “Ey İnsanlar” Ve ‘Ey İman Edenler’ Hitaplarıyla Başlayan Ayetler Arasında Bir Mukayese”. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (Aralık 2017), 161-184.
- Beğavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes‘ûd b. Muhammed el-Ferrâ’. *Meâlimü’t-Tenzîl*. thk. Abdurrezzâk el-Mehdî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, 1. Basım, 1420.
- Behiy, Muhammed. *İnanç ve Amelde Kur’anî Kavramlar*, trc. Ali Turgut. İstanbul: Yöneliş Yayınevi, 1998.
- Bek, Muhammed Hudari. *Usulu’l-fıkıh*. Mısır, 1962.
- Bektaşoğlu, Mustafa. “Çevre”, *Diyanet Aylık Dergisi*, Ankara, 1999, sy. 102.
- Beyzâvî, Kadı Nasuriddin Ebu Said Abdullah B. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî, *Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl*, I-V, Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî Müessesetü’t-Târîhu’l-Arabî, ts.
- Bikâî, Burhânuddîn İbrahim. *Nazmu'd-Durer fî Tenâsubi'l-Ây-i ve's-Suver*, Beyrut, 1995.
- Bilgiz, Musa. *Kur’an’da Bilgi*. İstanbul: İnsan Yayınevi, 2003.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukûk-u İslamiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1967.
- Bircan, Hasan Hüseyin. *İslam Felsefesinde Mutluluk*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2001.
- Birişik, Abdulhamit. “Kur’an”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2002, c.XXVI, 383-388.
- Bolay, Süleyman Hayri. “Âlem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1989, c.II, 357-360.
- Bor, Adil. “Kur’an’da Takvâ’nın Bireysel ve Toplumsal Boyutu”. *Diyanet İlmi Dergi* 56/3 (Eylül 2020), 755-780.
- Bozkurt, Ömer, Turgay Ergun. *Kamu Yönetimi Sözlüğü*, ed. Serije Sezen. Ankara: Todaie Yayınları, 1998.
- Bozkurt, Paşa. “Denetim Kavramı ve Denetim Anlayışındaki Gelişmeler”, *Denetim Dergisi*, sy. 12, (2016): ss.56-62.

- Bursevî, İsmail Hakkı. *Rûhu'l-Beyân Tefsiri*, (trc. Ömer Faruk Hilmi), İstanbul: Osmanlı Yayınevi, trs.
- Can, Ali. "Kur'an ve Sünnet Işığında Komşuluğun Yeri". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21 (Mart 2013): ss.203-243.
- Canbulat, Mehmet. *Dînî Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: DİB. Yayınevi, 2007.
- Canikli, İlyas. "Kur'an'da ve Hz. Peygamberin Öğretilerinde İnanç ve İnanıldığını Yaşama Hürriyeti," *Yeni Türkiye*, 1998, no.22, 767-772.
- Carım, Ali Emin Ahmed. *Belâgâtü'l-Vâzıha*. Mısır, 1961.
- Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. İstanbul: Anka Yayınevi, 2005.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usulü*. Ankara: Elif Ofset, 1979.
- Cevherî, İsmâil b. Hammâd. *es-Sihâh Tâcü'l-luğa*. Beyrut, 1990.
- Cevheri, Tantavi. *el-Cevâhir fî Tefsiri'l-Kur'âni'l-Kerîm*. c.I-XXVI, Mısır, 1931.
- Ceylan, Davut, "Günah Psikolojisine Dini ve Psikolojik Yaklaşım" *Katre Uluslararası İnsan Araştırmaları Dergisi*, (Kasım 2017), Sayı: 4, 231 – 245.
- Ceylan, Yasin, "Doğrular ve Şüphe", *Dört Öge Dergisi*, 2012/1.
- Cürcânî, Ali b.Muhammed eş-Şerif. *Kitabü't-Ta'rîfât*. Tahkîk: Muhammed Sıddîk El-Minşevî. Beyrut: Darül-Mârifet, ts.
- Çağır, Necdet, "Kur'an'da Yer Alan Başlıca Ziraî Temalar", *Dinî Araştırmalar*, 2008, cilt: X, sayı: 30, s. 193-214.
- Çağırıcı, Mustafa. "Emir bi'l-Ma'rûf Nehiy an'il-Münker", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul TDV Yayınevi, 1995, c. XI, 138-141.
- _____. "Adalet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1988, c.I, 341-343.
- _____. "İhsan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2000, c.XXI, 544-546.
- _____. "Kibir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2022, c. XXV, 561-562.
- _____. "Şüphelilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2010, c. XXXIX, 265-268.
- _____. "Ahlâk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1989, c. II, 10-14.
- Çakın, Kâmil. "Hadîsin Kur'an'a Arzı Meselesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34, sy. 1-4 (Haziran 1993): 237-62.
- Çalışkan, İsmail. *Kur'an'da Din Kavramı*, 2. Baskı, Ankara: Ankara Okulu Yayınevi, 2016.

- Çalışkan, İsmail. *Tefsir Usulü*, Ankara: Okulu Yayınevi, 2017.
- Çeker, Orhan “Hlal Gıda Anlayışımız.” *Helal Ve Etik Araştırmalar Dergisi*, (2021), 3(2), 1-10.
- Çelik, Ömer, *Hakkın Daveti Kur’ân-ı Kerîm Meâli ve Tefsiri*, (I-V), İstanbul: Erkam Yay., 2013.
- Çelik, V. O. “Spor Tesis İşletmeciliğinde Yönetim ve Organizasyon”. *Spor Tesis İşletmesi ve Saha Malzeme Bilgisi* (Ünite 3). Ed. H.Katırcı, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2012.
- Çıtır, Halim. “Yönetimsel Denetim Anlayışı ve Örgütlenmesi”. Yayınlanmamış Uzmanlık tezi, TODAİE, Ankara, 1987.
- Deliser, Bilal. “ Kur’ân-ı Kerim’de Çevre Felsefesi Konusunda Temel Yaklaşımlar”. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/7 (Haziran 2015), 133-155.
- Demir, Osman. "Vicdan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2013, c.XXXXIII, 100-102.
- Demir, Ömer. *Din Ekonomisi: İnanç, Zenginlik ve Mutluluk*. Bursa: Sentez Yayınevi, 2013.
- Demirci, Muhsin. *Kur’an ve Yorum*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006.
- Demirci, Muhsin. *Kur’an’da Toplumsal Düzen*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.
- Demirci, Muhsin. *Kur’an’ın Temel Konuları*. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2000.
- Demirkan, Uçar. *Kamusal Mali Denetim*. Ankara: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Neşriyatı, 1977.
- Demirkaya, Yüksel. “Osmanlı Devleti’nde Belediye (Hisbe) Teşkilatı”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, sy. 42 (2011: 306.
- Derzeze, Muhammed İzzet b. Abdilhâdî, *et-Tefsîrû’l-Hadîs*. Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 2000.
- Duman M. Zeki, Beyânu’l-Hak, Ankara: Fecr Yayınları, 2008.
- Durî, A. Aziz. *İlk Dönem İslam Tarihi*. trc. Hayrettin Yücesoy. İstanbul, 1991.
- Duri, Abdulaziz. *İslam İktisat Tarihine Giriş*. trc. Sabri Orman. İstanbul: Endülüs Yayınevi, 1991.
- Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahihu’lBuhârî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1998.
- Ebû ‘Abdirrahmân, Halîl b. Ahmed. *Kitâbü’l-‘Ayn, Müessesetü’l-A’lemî*. Beyrut, 1988.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf. *el-Bahru’l-Muhîd*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud - Ali Muhammed Muavvid, I-VIII, 1. Baskı, 1993.
- Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed el-Kurtubî İbn Abdilberr , *el-İsti’âb fî Ma ‘rifeti’l-Ashâb*. Mısır, 1328.

Ebû Said el-Hâdimî. *Mecâmiu'l-Hakâik*. İstanbul, 1318.

_____. *Tuhfetu'l-Mülûk fî İrşâdi's-Sülûk*, trc. Mehmed Münib, (İstanbul: Dâru Tibaâti'l-Âmire, 1852.

Ebû Süleyman Hattâbî, *Şe'nu'd-Duâ* (Thk.: Ahmed Yûsuf ed-Dekkâk). Beyrut, 1992.

Ebu's-Su'ûd, Ramazan-Zehrân, Hemmâm Muhammed. *Mebâdiu'l-Kânûn: el-Medhâl li'l-Kânûn ve'l-İltizâm*. İskenderiye: Dâru'l-Matbû'âti'l-Câmi'iyye, ts.

Ebu's-Su'ûd, Muhammed b. Muhammed b. Mustafa. *İrşâdu'l-Akli's-Selîm ila Mazâye'l-Kitâbi'l-Kerîm*. Beyrut: Dâru İhyâi Turâsi'l-Arabi, ts.

Ece, K. Hüseyin. *İslam'ın Temel Kavramları*. İstanbul Beyan Yayınevi, ts.

ed-Düreyviş, Ahmed b. Yusuf b. Ahmed. *Ahkâmu's-Sûk fî'l-İslâm ve Eseruhâ fî'l-İs-ktisâdi'l-İslâmî*. Riyad, 1409/1989.

el-Askerî, Ebû Hilâl. *el-Furûku'l-Luğaviyye*, thk.: Muhammed İbrahim Selîm. Kâhire.

el-Endelûsî, Ebû Muhammed Abdülhak b. Atıyye. *el-Muharrarü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'Azîz*, thk. Abdullah b. İbrâhîm el-Ensârî vd. Beyrut: Dâru'l-Hayr, 1428/2007.

el-Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbu'l-luğa*, thk. 'Abdusselâm Muhammed Hârûn, c. 15, c.13. Mısır: el-Müessesetü'l-Mısriyyetü'l-Âmmetü li't-Te'lîf ve'l-Enbâ ve'n-Neşr, ts.

el-Ferâhî, Abdülhamîd b. Abdilkerîm. *Müfredâtü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ecmel Eyyûb el-İslâhî. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2002.

el-Ferrâ, Ebu Ya'lâ Muhammed b. El-Hüseynî el-Hanbelî. *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, thk. Muhammed Hamid. Kahire, 1357.

el-Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn. "Vzn", *el-Kâmûsu'l-muhît*, thk. Muhammed Naîm el-Arkasûsî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005.

el-Haşîmî, Ahmed. *Cevâhiru'l-Belâgâ*. Mısır, 1960.

el-Huseynî, İshak Musa. *el-Hisbetü fî'l-İslâm*. İsviçre: Mecelletü'l-Müslimîn, 1384/1964.

el-İsfahânî, Ebû Nuaym. *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, C. III. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1996.

el-İsfahânî, Râgîp, *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân*, nşr. Safvan Adnan. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1412.

el-Kardâvi, Yusuf. *İslamda Helal ve Haram*. trc. Ramazan Nazlı. İstanbul, ts.

el-Kefevî, Ebu'l-Bekâ Eyyub b. Musa el-Huseynî. *el-Külliyât*, tah: Adnan Derviş, Muhammed el-Mısri. Beyrut, ts.

el-Kettânî, Muhammed Abdulhay. *et-t-Terâtîbü'l-İdâriyye*. Beyrut.ts.; Muhammed Abdülhay b. Abdülkebîr el-Kettânî, *et-Terâtîbü'l-idâriyye: Hz. Peygamber'in Yönetiminde Sosyal Hayat ve Kurumlar* (trc. Ahmet Özel), I-III, İstanbul 1990-93.

- el-Kudâ'î, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sellâme b. Ca'fer. *Müsnedü's-Şihâb*, thk. Hamdî b. Abdulmecîd, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1407/1986.
- el-Maverdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Hudeyb el-Basrî el-Bağdâdî. *el-Ahkâmu's-Sultânîyye*. Beyrut: Dâru'l-Kütüb, 1985.
- el-Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ. *Tefhîmu'l-Kur'an*, trc. Muhammed Han Kayanî ve diğerleri, 2. Baskı, İstanbul: İnsan Yayınları, 1991.
- Erbaş, Ali. "Melek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2004, c. XXIX, 40-42.
- Erdem, Hüsamettin. "Dini Ahlak ve İlahi Dinlerden Yahudilik, Hristiyanlık ve Müslümanlık'daki Bazı Ahlaki Meselelere Mukayeseli Bir Yaklaşım," *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 3, (1990): 242-243.
- Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.
- Erdoğan, Mehmet. *İslam Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*. İstanbul, 1990.
- Erdoğan, Naim. *İslâm'da Anne-Baba ve Komşu Hakları*. İstanbul: Alioğlu Kitabevi, 1979.
- Erinç, Sırrı. *Ortam Ekolojisi ve Degradasyonel Ekosistem Değişimleri*. İstanbul: İ.Ü. Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü Yayınevi, 1984.
- Erten, Mevlüt. *Kur'an'da Murakabe*, 1. Baskı. Ankara: İlâhiyât Yayınevi, 2017.
- Esed, Muhammed. *Kur'an Mesajı Meal-Tefsîr*, trc. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, I-III, İstanbul: İşaret Yayınları, 1999.
- _____. *İslam'da Yönetim Biçimi*, trc. Beşir Eryarsoy. İstanbul: Yöneliş Yayınevi, 1995.
- es-Suyûtî, Celaledîn Abdîrrahmân. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru İbni Kesîr, 2006.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed. *Mu'cemu tehzîbi'l-lüğa*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Falay, Nihat. *Maliye Tarihi Ders Notları*. İstanbul: Filiz Kitapevi, 2000.
- Fase, M. M. G. "Notes and Communications on Economics and Religion", *The Economist*, 1, (2055): 85-106.
- Fîrûzâbâdî, Mecduddin Muhammed. *Besâiru Zevî't-Temyîz fî Letâifi'l-Kitâbi'l Azîz*, thk.: Muhammed Alî Neccâr, I-VI, Kâhire, 1996.
- Fişek, Kurthan. *Yönetim*. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara, 1979.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *el-Maksadü'l-Esnâ fî Şerhi Meâni Esmâi'l-Hüsnâ*, thk. Besâm Andülvehhâb el-Câbî. Kıbrıs, 1987.
- _____. *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*. Dâr-u İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, ts.
- _____. *Hak Yolunun Esasları*, trc. Dilaver Selvi. İstanbul, 2004.

- Genç, Nurullah. *Yönetim ve Organizasyon*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2007.
- Gezgin, Ali Galip. “Kur’ân Meallerinde ‘Takvâ’ Kelimesinin Türkçeye Çeviri Sorunu” *Kur’ân Mealleri Sempozyumu*, İzmir: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003.
- Gökalp, Ziya. *Makaleler IX*. Hazırlayan: Şevket Beysanoğlu, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yay., 1980.
- Gölcük, Serafeddin. *Kuran ve İnsan*. Konya: Esra Yayınları, 1996.
- Gözler, Kemal. *Hukuka Giriş*. Bursa: Ekin Kitabevi, 1998.
- Grunebaum, Gustav. *Medieval Islam*. Chicago, 1947.
- Gümüşhânevî, Ahmed Ziyaeddin Nakşibendî. *Câmiu’l-usûl fî’l-evliyâ*, thk. Ahmed Ferid el-Mezidi, Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2007.
- Günay, Hacı Mehmet. "Şüphe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2010, c.XXXIX, 263-265.
- Gündüz, M. Nihat. *İdari Reform ve Sayıştay, Cumhuriyetin 50.Yılında Sayıştay*. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1973.
- Gürdoğan, Ersin. *Kirlenmenin Boyutları*. İstanbul, 1989.
- Güredin, Ersin. *Denetim*. İstanbul: Beta Yayınları, 1998.
- Güriz, Adnan. *Hukuk Başlangıcı*. 5. Baskı. Ankara: Siyasal Kitabevi, 1996.
- Güven, M. Tansel. *Türkiye’de Kamu Yönetiminin Denetiminde Paradigma Değişimi*. Yüksek Lisans Programı, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara, 2007.
- Güven, Mustafa. “Kur’ân-ı Kerim’de Çevre Bilincine Dair Bazı Ahlâkî Esaslar”. *Birey Ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi* 4, sy. 2 (Temmuz 2015): 139-62.
- Hacerî, Sa’d b. Saîd. *el-İbâdetu’l-mefkûde murâkabetullâhi Te’âlâ*. Riyâd: Dâru’l-Vatan, ts.
- Halîl b. Ahmed, *Kitâbü’l-‘Ayn*. Beyrut, 2003.
- Halil, İmamüddin. *İslam’ın Tarih Yorumu*. Çev. Ahmet Ağırakça, İstanbul: Risale Yayınevi, 1988.
- Halîmî, Ebû Abdillâh. *el-Minhâc fî Şu‘abi’l-İmân*, 1. Baskı, I-III, Beyrut, 1979.
- Hamidullah, Muhammed. *el-Vesâiku’s-Siyâsiyye: Hz. Peygamber Döneminin Siyasi İdari Belgeleri*. Çev. Vecdi Akyüz, İstanbul: Kitabevi Yayınevi, 1997), 250.
- _____. *İslam Peygamberi*, trc. Salih TUĞ, c. II. İstanbul, 1991.
- _____. *İslama Giriş*, trc. Cemal Aydın. Ankara: TDV Yayınevi, 1996.
- Hançerlioğlu, Orhan. *Felsefe sözlüğü*, 21. Baskı. İstanbul: Remzi Kitabevi. 2013.
- Harman, Ömer Faruk. "Günah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1996, c.14, s.278-282.
- Hatip, Abdülaziz. *Hadisler Işığında İman İslâm İhsan*. İstanbul: Yeni Asya Neşriyat, 1995.

- Hahredden Karaman ve diğerkleri, *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsîr*. I-V, Ankara: D.İ.B Yayınları, 2003.
- Hizmetli, Mustafa. *Endülüs'te Hisbe Teşkilatı*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Hizmetli, Sabri. "Değişim Ve İslam". Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 37, sy. 3-4 (Aralık 1997): 87-100.
- Hökelekli, Hayati. "Şahsiyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: 2010, c.XXXVIII, 297-298.
- Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisi*, 10. Baskı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Izutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Allah ve İnsan*, trc. Süleyman Ateş. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, ts.
- _____. *Kur'an'da Dini ve Ahlâkî Kavramlar*, trc. Selahattin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 1991.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. I-XXX, Tunus: ed-Dâru't-Tunisiyye, 1984.
- İbn Fâris, Ebu Huseyn Ahmed. *Mu'cemü mekâyîsi'l-luga*, tah. Abdüsselam Muhammed Harun, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1979.
- İbn Haldûn, Abdurrahman. *Mukaddime*. Beyrut, 1979.
- İbn Kayyim, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ebû Bekr el-Cevziyye. *el-Esmâu'l-Hüsnâ*, terc. Hanîfî Akın - Muhittin Korkmaz, İstanbul, 2005.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Sâmi b. Muhammed es-Sellâme. Rıyad, 1997.
- İbn Manzur, Ebû'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mûkerrem. *Lisanu'l Arab*, I-XV. Beyrut: Daru Sadr, ts.
- İbn Teymiyye, Takiyyüddîn Ahmed b. Abdülhâlim. *es-Siyâsetü's-Şer'iyye, Vezâratü's-Şuûni'l-İslâmiyye*. Riyad, 1418.
- İbnü'l-Uhuvve, Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureysî, *Meâlimü'l-kurbe fî ahkâmi'l-hisbe*, thk. Sıddik Ahmed İsa Mutî', Muhammed Mahmûd Şa'ban, Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Âmme li'l-Kitâb, 1976.
- İbnü'l-Cevzi, Ebu'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî, *Birrü'l-vâlideyn*, thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed Ata. Beyrut, 1988.
- _____. *Zâdü'l-Mesîr*, Beyrut, 1987.
- İmamoğlu, Abdulvahid. "Vicdan Kavramının Psiko - Sosyal Tahlili". Akademik İncelemeler Dergisi, (2014), 5(1), 127-144.
- İpek, Muammer, "Kur'an'a Göre İnsanın Yaratılış Hikmeti Ve Sorumluluğu". EKEV Akademi Dergisi, (2013): (57), 435-448.

- İşliyen, Burhan. *Dünyevîleşme*. Ankara TDV Yayınevi, 2019.
- Kallek, Cengiz. “İsraf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2001, c. XXIII, 178-180.
- _____. “Asr-ı Saadette Devlet ve Piyasa İlişkileri”, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam*, III (1994): 453.
- Kamu İç Denetim Rehberi* (Ankara: İç Denetim Koordinasyon Kurulu, 2013).
- Kandemir, M. Yasar. *Örneklerle İslam Ahlakı*, 5.baskı. İstanbul: Nesil Yayınları, 1986.
- Kara, Mustafa. “Kur’ân’da Zann Kavramı”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/19 (Haziran 2011), 193-220.
- Karagöz, İsmail. *Dini Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: Diyanet Yayınevi, 2006.
- _____. “İnsanın Dine Olan İhtiyacı ve Din ve Vicdan Hürriyeti”, *Diyanet İlmi Dergi*, 2000, cilt: XXXVI, sayı: 3, s. 89-106.
- Karakaş, Vehbi. *Farklı Bir Bakış Açısıyla Kur’an ve Sünnette Çevre*. İstanbul: Rağbet Yayınevi, 2011.
- Karakaş, Vehbi, Nurdan Mendeş. "Çevre Kavramına Kur’an ve Sünnet Merkezli Bir Yaklaşım." *Ekev Akademi Dergisi*, 63 (2015): 357-370.
- Karakaya, İsmail. *Örnekleriyle İslam Ahlakı*. Ankara Kitap Neşriyat-Dağıtım, 2005.
- Karaman, Fikret. “Zan ”, *Dini Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: Diyanet Yayınevi, 2006.
- Karataş, Zübeyir. “Kur’ân’da Huzur Ve Güven Ortamı”. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/21 (Ocak 2022), 242-262.
- Kardâvî, Yusuf. *Hasâisu’l-Âmme li’i-İslâm*. Beyrut, 1985.
- Kartal, Abdullah. *İlahi İsimler Teorisi Allah-İnsan İlişkisi*. İstanbul, Hayykitap Yayınları, 2009.
- Kasapoğlu, Abdurrahman. “Kur'an'a Göre Vicdanın Kaynağı ve İşlevleri”, *Akademik Araştırma Dergisi*, sy. 18, (2003): 131-162.
- Kasapoğlu, Abdurrahman. “Kur’an’da İman Psikolojisi”. Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya, 1996.
- Kâtip Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah. *Keşfu’z-Zunûn ‘an Esâmi’l-Kütübi ve’l-Fünûn*, nşr. Ş. Yaltkaya ve Kilisli Rıfat, İstanbul, 1941-1943.
- Kavakçı, Yusuf Ziya. *Hisbe Teşkilatı (Bir islam Hukuk ve Tarih Müessesesi Olarak Kuruluş ve Gelişmesi)*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1975.
- Kaya, Bertan “İç Denetçilerin İç Kontrole İlişkin Rol ve Sorumlulukları” İç Denetim Yönetime Değer Katmak, Ankara: 2014, İç Denetim Koordinasyon Kurulu Yayınları, s.281-306.
- Kaya, Remzi. “Kur’an-ı Kerim’de İnsan - Şeytan İlişkisi”, *T.C. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12, sy. 2, (2003): 1-30.

- _____. *Kur'an'da Dostluk İlişkileri*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2000.
- Kazıcı, Ziya. *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 6. Baskı. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınevi, 2006.
- Kelâbâzî. *Bahru'l-fevâid el-meşhûr bi-Ma'âni'l-ahbâr*. thk. Vecih Kemaleddin Zeki, Dârü's-selâm, I-II, 2008.
- Khan, Ziaul Hag. *New Dimensions in Accountability*, (Teksir). Director General Performance Audit Wing, Lahore, Eylül, 1991.
- Kılıç, Sadık. *Kur'an'da Günah Kavramı*. Konya: Hibaş Yayınevi, 1984.
- Kılıç, Sadık. *Mitoloji Kitâb-ı Mukaddes ve Kur'an-ı Kerim*. İzmir, 1993.
- Kınalızâde, Ali, *Ahlâk-ı Âlâi*. İstanbul, Tarihsiz.
- Kır, İbrahim. "Toplumsal Bir Kurum Olarak Ailenin İşlevleri". *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 sy. 36, (2011): 381-404.
- Kıral, Halis. "İç Denetimin Kurumsal Risk Yönetimindeki Rolü" İç Denetim Yönetime Değer Katmak, Ankara: 2014, İç Denetim Koordinasyon Kurulu Yayınları, 317-332.
- Kışlalıoğlu, Mine, Fikret Berkes. *Ekoloji ve Çevre Bilimleri*. Ankara: TÇSV Yayınevi, 1985.
- Koca, Suat. "Ahlak Kavramı Üzerine Etimolojik Ve Semantik Bir Araştırma". Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 57, sy. 2 (Ağustos 2016): 121-36.
- Köse, Saffet. "İslâm Açısından Ebeveynin Çocukları Üzerindeki Hakları Veya Çocukların Ebeveynine Karşı Vazifeleri", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 12 (2008): 350-351.
- Kula, Naci. "Kur'an Işığında İnsan-Çevre İlişkisinin Ruh Sağlığı Açısından Önemi", *UÜİFD*, (2000), cilt 9 sy.1.
- Kurtubî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'an*, thk. Abudullah b. Abdilmuhsin et-Türkî, Beyrrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006.
- Kutluer, İlhan. "İlim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2000. C. XXII, 109-114.
- Kutub, Muhammed. *İnsan Psikolojisi Üzerine Etüdler*, trc. Bekir Karlıga, 4. Baskı. İstanbul: İşaret Yayınları.
- Kutub, Seyyid. *Fî Zilâli'l-Kur'an*, 32. Baskı, I-VI. Kâhire, 2003.
- Leirvik, Oddbjorn. "Hoşgörü, Vicdan ve Dayanışma: Ahlak ve Din Eğitiminde Küreselleşen Kavramlar", *Değerler Eğitimi Dergisi*, sy. 7-8, (2004): 147-167.
- Liman, Fatma Hale. "Kristallere Dikkat", *Şebnem Aylık Kadın ve Aile Dergisi*, sy. 83, 2012.
- Mâtürîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed. *Te'vîlâtü'l-Kur'an*, nşr. Ahmet Vanlıoğlu, Bekir Topaloğlu, I-V. İstanbul, 2005.

- Mensûr, Muhammed Hüseyin. “el-Medhal ile’l-kânûn”, *Menşûrâtü’l-halebi’l-hukûkiyye*. Beyrut, 2010.
- Meriç, Nevin. *Fetva Sorunlarında Değişen Kadın Yaşamı*. İstanbul: Elest Yayınları, 2004.
- Mevlana, Celalettin Muhammet b. Muhammet. *Mesnevi*, trc. Adnan Karaismailoglu. Ankara: Akçag Yayinevi, 2007.
- Muhâsibî, Hâris. *Kalb Hayatı: er-Riâye li-hukûkillah*, haz. Abdülhakim Yüce. İstanbul: Işık Yayınevi, 2013.
- Mukâtil, Süleyman el-Belhi. *el-Eşbah ve’n-neza’iri fi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, tah. Abdullah Mahmud. Mısır, 1994.
- Musa, Muhammed Yusuf. *Nizâmü’l-Hüküm fi’l-İslâm, el-‘Asru’l-Hadîs*. Beyrut, 1988.
- Müslim, Ebü’l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc. *Sahîhu Müslim=el-Câmi’u’s-sahîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Necdet, Çağıl. “Kur’an Işığında Çevre Gerçeği ve Çevre Bilinci”, *EKEV Akademi Dergisi*, sy. 36 (2008), 16-17.
- Nesefî, Ebu’l-Berekât Ahmed b. Mahmûd. *Medâriku’t-Tenzîl ve Hakâiku’t-Tevîl*, 2. Baskı, I-III. Beyrut, 1999.
- Neşşâr, Ali S. *İslâm’da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*, trc. Osman Tunç, İstanbul: İnsan Yayınevi, 1999.
- Nevin, Abdulhalık Mustafa. *İslam Siyasi Düşüncesinde Muhalefet*. trc. Vecdi Akyüz. İstanbul: İz Yayınevi, 1990.
- Nizamü’l-Mülk, *Siyâsetnâme*, trc. Erol Aydil. İstanbul: Milenyum Yayınları, 2015.
- Oğuz, Erol. “Coğrafya Açısından Çevre”, *Çevrebilim Sempozyumu*. Ankara TÜBİTAK Yayınevi, 1982, 33-66.
- Oğuzoğlu, H. Cahit. *Medeni Hukuk*. Ankara: AÜHF Yayınevi, 1963.
- Okumuş, Mesut. *Kur’an’ın Çok Boyutlu Okunuşu İmam Gazzâlî Örneği*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Okuyan, Mehmet. *Kısa Sürelerin Tefsiri*, İstanbul: Düşün Yayınları, 2012.
- Oruç, Ayşe Betül. “Ayetler Bağlamında Âlemin Yaratılışındaki Denge”. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 18/2 (Aralık 2018), 527-548.
- Ozankaya, Özer. *Toplumbilim Terimler Sözlüğü*. Ankara, TDK Yayınevi, 1975.
- Ögük, Emine. “Allah’a Yaklaşmanın İmkânı Ve Yolları”. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (Haziran 2013), 75-97.
- Öğüt, Salim. "Emir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1995, c. XI, 119-121.

- Önen, Mesut. *Hukukun Temel Kavramları*, 5. Baskı. İstanbul: Beta Yayınevi, 1999.
- Önkal, Ahmet. *Rasûlüllah'ın İslam'a Davet Metodu*. Ankara, 1997.
- Özcan, Hanifi. *Epistemolojik Açıdan İman*. İstanbul: İFAV, 1997.
- Özdemir, Ahmet. “Kur'an'da İnsanlar Arası İlişkiler ve Sosyal Değerler”. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya, 2006.
- Özdemir, İbrahim, Münir Yükselmiş, *Çevre Sorunları ve İslâm*. Ankara, 1995.
- Özdemir, İbrahim. “Kur'an ve Çevre”, *İslâmî İlimler Dergisi*, 2006, cilt: I, sayı: 2, s. 161-184.
- Özervarlı, M. Sait. “Melek”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2004, c.XXIX, 40-42.
- Özşen, Tayfur. *Yönetim Kurumları Dersi, 1999-2000 Dönemi Yüksek Lisans Ders Notları*.
- Öztürk, Yaşar Nuri. *İslam'da Büyük Günahlar*. İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 1998.
- _____. *Kur'an Açısından Küresel Afetler*. İstanbul, 2008.
- _____. “Kur'an'da İnsan Kavramı”. İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sy. 3 (Nisan 2012), 15.
- Paçacı, İbrahim. “Emir (Emr)”, *Dini Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: Diyanet Yayınevi, 2006.
- Pak, Zekeriya. *Allah-İnsan İletişimi*. Ankara: İlahiyat Yayınevi, 2005.
- Pala, Ali İhsan. “Emredici-Yedek Hukuk Kuralı Ayrımı Ve Bunun İslam Hukuku Açısından İmkânı”. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, sy. 46 (Aralık 2016): 13-49.
- Polat, Hüseyin. “Kur'ân-ı Kerîm'de İhsan Kavramına Filolojik Bir Yaklaşım”, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3, sy. 2 (2012): 181-199.
- Rahman, Fazlur. *Ana Konularıyla Kur'an*, trc. Alparslan Açıkgenç. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005.
- Râzî, Ebu Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtî u'l-Ğayb/et-Tefsîrü'l-Kebîr*, (I-XXXII). Beyrut: Dârul-Fikr, 1981.
- Rızâ, Muhammed Reşîd. *Tefsîrü'l-Menâr*. Kahire: Mektebetü'l-Kahire, 1373.
- Sabunî, Muhammed Ali. *Safvetu't-Tefâsir*, trc. Sadrettin Gümüş, Nedim Yılmaz, İstanbul: Ensar Neşriyat, 1988.
- Sağîr, Celâluddin Ali's. *Devru't-Takvâ fî'l-Harekâti'l-İctimâiyye*. Beyrut: Dâru'l-A'râf, 1993.
- Saka, Şevki *Kur'an-ı Kerim'in Davet Metodu*, Ankara: Seha Neşriyat, ts.
- Sanal, Recep. “Türkiye'de Yönetmelik Denetim ve Devlet Denetleme Kurulu”. Ankara: Todaie Yayınları, 2002.
- Serinsu, Ahmet Nedim. *Kur'an Nedir?* 6. Baskı. İstanbul: Şule Yayınları, 2016.
- Sert, Hüseyin Emin. *Kuran'da İnsan Tipleri ve Davranışları*. İstanbul: Bilge Yayınları, 2004.

- Sezal, İhsan. *Sosyal Bilimlerde Temel Kavramlar*. Ankara: Birlik Yayınevi, 1981.
- Sezen, Seriyeye. *Kamu Yönetimi Sözlüğü*. Ankara: Todaie Yayınları, 1998.
- Sezen, Yümni. *Maddecî Felsefenin Çıkmazları*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1996.
- Sinanoğlu, Mustafa. "Küfür", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2002, c. XXVI, 533-536.
- _____. "İbadet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1999, c.XIX, 233-235.
- _____. "İman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, c.XXII, 212-214.
- _____. "Şirk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2010, c.XXXIX, 193-198.
- Skousen, Mark. *İktisadî Düşünce Tarihi Modern İktisadın İnşası*, trc. Mustafa Acar, Ekrem Erdem ve Metin Toprak, edit. Mustafa Acar ve Ömer Demir. Ankara: Liberte Yayınları, 2011.
- Soysaldı, H. Mehmet. "İslam'da Günah Kavramı", *İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, (2001): 145.
- Sülemî, Ebu Abdurrahman. *Tabakâtü's-Sûfiyye (İlk Zahid ve Sûfiler)*. trc. Abdurrezzak Tek. Bursa: Bursa Akademi, 2018.
- Şaban, Zekiyyüddin. *İslam Hukuk İlminin Esasları*, trc. Prof. Dr. İbrahim Kafi Dönmez. Ankara: TDV Yayınevi, 1999).
- Şeker, Necmeddin - Yeksek, Ferize. "Hadislerde İhsan Kavramı". *Akademik-Us Dergisi* 3/1 (Eylül 2019), 15-39.
- Şerbasî, Ahmet. *Dinden ve Hayattan Sana Soruyorlar*, Beyrut, Daru'l-Cîl Yayınevi, ts.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali, *İrşâdü'l-fuhûl*, nşr. Ebû Mus'ab M. Saîd el-Bedrî. Beyrut, 1412/1992.
- Şeyzerî, Abdurrahman b. Nasr b. Andullah. *Nihâyetü'r-Rütbe fî Talebi'l-Hisbe*. Kahire Neşr Seyyid el-Bâz el-Arinî, 1365/1946.
- Tabatabâî, es-Seyyid Muhammed Hüseyin. *el-Mîzân fî tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Fudayle eş-Şeyh Hüseyin, Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî'l-Matbûât, 1997.
- Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr. *Tefsîru't-Taberî, Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kuân*, Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Kahire: Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâseti'l-Arabiyyeti ve'l-İslâmiyye, 2001.
- Taftezanî, Saduddin. *Muhtasarü'l-Meânî*, ts.

- Tatar, Taner. *Siyaset Sosyolojisi*. İstanbul: Turan Yayıncılık, 1997.
- Taylan, Necip. "Bilgi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1992, c.VI, 157-161.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer. *Şerhu'l- 'Akâ'idi'n-Nesefiyye*. thk. Tâhâ Abdurraûf Sa'd. Kahire: Mektebetu'l-Ezheriyye lit-Türâs, 2000.
- _____. *Şerhu'l-Mekâsıd*, Beyrut, 1998.
- Tezcan, Münür. "Kur'an'da İnsanın İç Denetimi", Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri, 2019.
- Tezel, Celal. "Denetim Yönetimi Türkiye'de Yönetimsel Denetimin Yapısı ve İşleyişi", Yüksek Lisans Tezi, Mersin Üniversitesi, Mersin, 2001.
- Tilmisani, Ömer. *Hatıralarım*, trc. Ensari Atlı- Abdurrahman Özgüç. İstanbul: Nida Yayınevi, 2020.
- Topçu, Nurettin. *Felsefe (Lise 3 ders kitabı)*. İstanbul, 1982.
- Toptan, Merve. "Bağımsız Denetçilerin Görüşlerine Göre Mesleki Şüpheciliğin Değerlendirilmesi" Basılmamış Doktora Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, 2021.
- Tümer, Günay. "Din", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1994, c.IX, 312-320.
- Türkmen, Sabri. *Müslüman ve Komşuları*. İstanbul: Esra Yayınevi, 1997.
- Uludağ, Süleyman. "Takvâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2010, c.XXXIX, 484-486.
- Uluslararası Mesleki Uygulama Çerçevesi*, Yayın No: 17, 1. Baskı. İstanbul: Türkiye İç Denetim Enstitüsü Derneği, 2019.
- Uraler, Aynur, "Hz. Peygamberin Hadislerinde İnsanın Sorumluluğunun Boyutları", Kur'an-ı Kerim'de Mes'ûliyet [Kaynağı, Sınırları, Sonuçları], İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006, s. 159-182.
- Uysal, Enver. "İnsanlara Karşı Görevler", *İslam'a Giriş*. İstanbul: Diyanet Yayınevi, 2007.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Bilgi ve Değer*, 3. Baskı. İstanbul: Doğu Batı Yayınevi, 2016.
- Ünalır, Mürşit. "İbn Haldun'a Göre Toplum Ve Devlet". *Din Sosyolojisi Araştırmaları*, 1, sy. 1 (Ekim 2021): 63-82.
- Ünan, Hüseyin Bölükbaşı. "Denetimsiz Bir Yönetim Olamaz", *Denetim Dergisi*, 13, sy. 101 (Ağustos, 1988): 3.
- Üzüm, İlyas. "İlliyyîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, c.XXII, 123-124.

- Wilson, Rodney. *Economics, Ethics and Religion: Jewish, Christian and Muslim Economic Thought*. London: Macmillan, 1997.
- Yağmur, Yenal, ve Ebru Tarcan İçigen. “Üniversite Öğrencilerinin Sosyalleşme Süreci Ve Rekreasyon Faaliyetlerinin İncelenmesi Üzerine Bir Çalışma”. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi* 27, sy. 2 (Aralık 2016): 227-42.
- Yavuz, Veli Alpagut .“Sürdürülebilirlik Kavramı Ve İşletmeler Açısından Sürdürülebilir Üretim Stratejileri”. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7, sy. 14 (Mart 2014): s.63-86.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Esam Ebu Bekir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1995, c.XI, 353-355.
- Yavuzer, Haluk. *Evlilik Okulu*, 7. Baskı. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2011.
- Yazıcı, Sedat, Fatma Ünal, Özer Çulhaoğlu, (2023). “Kalite Süreçlerinde PUKÖ Döngüsü: Dış Değerlendiricilerin Görüşlerine Göre Türk Üniversitelerinin Yeterlik Düzeyleri.” *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2023, Sayı: 57, s.281-305.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*, 3. baskı, I-X. İstanbul: 1979.
- Yeşilyurt, Şahin. “Din ve Ekonomi Bağlamında İslam Maliye Tarihi ve Maliye Sistemi”. Yüksek Lisans Tezi, Bülent Ecevit Üniversitesi, Zonguldak, 2014.
- Yeşilyurt, Temel. “Kur'an'da Bilgi”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (Haziran 2004).
- Yıldırım, Mustafa. *Mecelle'nin Küllî Kâideleri*. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınevi, 2001.
- Yıldırım, Zeki. “Kur'an ve Çevre Sorunları.” *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 38 (2012): 67-100.
- Yıldız, İbrahim. “Kur'an'da Hesap Günü Şahitleri”. *Diyanet İlmi Dergi*, 53 sy. 4 (Aralık 2017): 55-75.
- Yıldız, Kemal "Sorumluluk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2009, c. XXXVII, 380-382.
- Yılmaz, Faruk. *İslam Ekonomi Felsefesi*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2011.
- Yılmaz, Hasan Kamil. *Ana Hatlarıyla Tasavuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Ensar Nesriyat, 2007.
- Zâ'id, Ebu Yusuf Muhammed. *Nidââtü'l-Kur'âni li-Benî'l-İnsâni*. 1427/2006.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrahim. *Tefsîru Esmâillahi'l-Hüsnâ*, thk. Ahmed Yûsuf edDekkâk, 5. Baskı. Beyrut, 1986.
- Zeccâcî, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. İshâk. *İştikâku Esmâillah*. Beyrut, 1986.

Zekeriyyâ, Ebu'l-Huseyn b. Ahmed b. Fâris. *Mücmelü'l-lügâ*, c. II. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986.

Zemahşerî, Ebu'l- Kasım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf 'an Hakâiki'l-gavâmidi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vucûhi't-te'vîl*, thk. 'Adil Ahmed 'Abdulmevcûd - Ali Muhammed Muavvad. Riyad: Mektebetu'l-'Ubeykân, 1418/1998.

_____. *Altın Kûpeler*, trc. Rahmi Serin. İstanbul: Bedir Yayınevi, 2000.

Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. 'Abdullâh. *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2006.

Zeydan, Abdulkerim. *el-Vecîz fî Usûli'l-Fıkh*. İstanbul, ts.

Zeydan, Abdülkerim. *İslam Davetçilerine*, trc. Nezir Demircan.

Zuhaylî, Vehbe. *et-Tefsîru'l-Münîr*, I-XVII, 10. Baskı. Şam, 2009.

_____. *İslam Fıkıh Ansiklopedisi*, Mütercimler Ahmet Efe ve diğerleri, İstanbul, 1991.

ELEKTRONİK KAYNAKLAR

https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/aile_ve_akrabalik_islamda. (erişim:28.02.2024.)

[https://kgk.gov.tr/Portalv2Uploads/files/PDF%20linkleri/standartlar%20ve%20ilke%20kararlar%C4%B1/ET%C4%B0K%20KURALLAR/BA%C4%9EIMSIZ%20DENET%C3%87%C4%B0LER%20%C4%B0%C3%87%C4%B0N%20ET%C4%B0K%20KURALLAR\(1\).pdf](https://kgk.gov.tr/Portalv2Uploads/files/PDF%20linkleri/standartlar%20ve%20ilke%20kararlar%C4%B1/ET%C4%B0K%20KURALLAR/BA%C4%9EIMSIZ%20DENET%C3%87%C4%B0LER%20%C4%B0%C3%87%C4%B0N%20ET%C4%B0K%20KURALLAR(1).pdf). (erişim:11.12.2022).

<https://sozluk.gov.tr/> (TDK Sözlük)

https://tr.wikipedia.org/wiki/%C3%87in%27de_COVID-19_pandemisi (erişim:08.09.2024.)

https://tr.wikipedia.org/wiki/%C3%9Clkelerine_g%C3%B6re_LGBT_haklar%C4%B1# (erişim:03.10.2023.)

<https://tr.wikipedia.org/wiki/%C5%9E%C3%BCphe>. (erişim:28.08.2024.)

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Vicdan> (erişim:02.09.2024.)

https://www.academia.edu/33068164/Hisbe_Te%C5%9Fkilat%C4%B1 (erişim:02.05.2021)

https://www.kgk.gov.tr/Portalv2Uploads/files/Duyurular/v2/BDS/BDS_500_kurumsitesi.pdf (erişim:25.12.2023.)

<https://www.tide.org.tr/page/422/Surekli-Mesleki-Egitim-CPE-Politikasi>. Erişim: 04.11.2024.

<https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=200610654&MevzuatTur=21&MevzuatTertip=5>. Erişim:04.11.2024.

<https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=2872&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>.
(erişim: 07.11.2024)

ÖZET

İnsanın kötü duygularını kontrol ederek istenmeyen tüm eylemlerinin gerçekleşmesini engellemesi insanın kendisine ve dış dünyaya sağladığı pek çok fayda sebebiyle olumlu ve istenen bir durum olarak görülmüştür. Eğer burada bir başarı varsa takdir edilirken diğer taraftan bu denetimin nasıl sağlanabileceği hususunda başta dinler olmak üzere, yönetim bilimi, hukuk, psikoloji, sosyoloji ve aslında insanı ilgilendiren tüm alanlarla ilgili disiplinler tarafından çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Günümüzde maddi ve manevi olarak daha fazla sıkıntı ve problemle dolu hayat insanlık tarihi boyunca zihinleri meşgul eden “denetim ve kontrol ” olgusunu daha önemli hale getirmiştir.

İnsanı ve eylemlerini merkeze alan Kur'an'ın her geçen gün önemi artan bir konuda neler söylediği, bunu anlamlandırmaya çalışan herkes için merak konusudur. Bu çalışmada İslâm dininin temel kaynağı olan Kur'an'ın “denetim” konusunu nasıl değerlendirdiği ve denetimin sağlanması, benimsenmesi için neler önerdiği ve bu denetimdeki ilişkiler ağının bağlantıları tespit edilmeye çalışılmıştır. Akıl, irade, şuur ve vicdan gibi insana doğuştan verilen denetim imkânları ile sonradan bireysel, kurumsal, toplumsal ve evrensel olarak elde ettiği ve geliştirdiği imkânlarının Kur'an'daki referansları araştırılmıştır. Kur'an insana doğuştan verilen potansiyel imkânlarını geliştirerek insanın kendi denetimini yapabileceğine işaret etmektedir. Bunun yanı sıra denetimi engellyen unsurlara da işaret ederek bu konuda tedbirler almasını sağlamaktadır. Denetimi sadece dünya işleriyle ilişkilendirmeyip ahirete de uzanan çok geniş kapsamlı bir denetimin referansları Kur'an ayetleri çerçevesinde ortaya konulmuştur. Günümüz modern denetim anlayışları doğrultusunda risk merkezli denetimin de Ku'an'daki referanslarına işaret edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, Denetim, İnsan, Kontrol, Sorumluluk

ABSTRACT

Controlling one's bad emotions and preventing all undesirable actions from occurring has been seen as a positive and desirable situation due to the many benefits it provides to oneself and the outside world. While it is appreciated if there is success here, on the other hand, various opinions have been put forward by disciplines related to religions, management science, law, psychology, sociology and in fact all fields that concern humans, on how this control can be achieved. Today's life, which is full of more material and spiritual troubles and problems, has made the phenomenon of "supervision and control", which has occupied minds throughout human history, more important.

It is a matter of curiosity for everyone who tries to make sense of what the Quran, which focuses on humans and their actions, says about a subject whose importance is increasing day by day. In this study, we tried to determine how the Quran, the main source of the Islamic religion, evaluates the issue of "control" and what it recommends for the establishment and adoption of control, and the connections of the network of relationships in this control. The references in the Qur'an to the control possibilities given to humans from birth, such as mind, will, consciousness and conscience, and the possibilities that they later acquired and developed individually, institutionally, socially and universally, were investigated. The Quran points out that man can control himself by developing the potential opportunities given to him at birth. In addition, it also points out the factors that hinder the audit and enables it to take precautions in this regard. References to a very comprehensive control that does not only relate control to worldly affairs but also extends to the afterlife are put forward within the framework of the verses of the Quran. In line with today's modern auditing concepts, the references of risk-centered auditing in the Qu'an are also pointed out.

Key words: Interpretation(Tafsîr), Quran, Audit, Human, Control, Responsibility